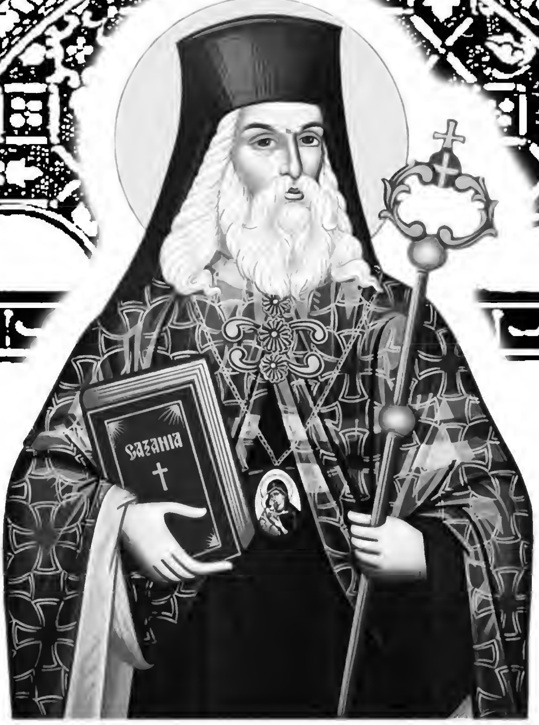

SFÂNTUL VARLAAM

MITROPOLITUL MOLDOVEI

RĂSPUNSUL

ÎMPOTRIVA CATIHISMUSULUI CALVINESC

Editura Apa Vieții

VARLAAM

OPERE

EDIȚII CRITICE

VARLAAM

OPERE

RĂSPUNSUL ÎMPOTRIVA CATIHISMUSULUI CALVINESC

Ediţie critică, studiu filologic
şi studiu lingvistic de
MIRELA TEODORESCU

EDITURA MINERVA ● BUCUREŞTI, 1984

INTRODUCERE

Cercetările filologice întreprinse pînă acum asupra textelor din secolul al XVI-lea sînt de natură să ne ofere o imagine, dacă nu completă, cel puţin clară, asupra culturii româneşti a epocii, asupra relaţiilor dintre lucrările cunoscute, precum şi un tablou al valenţelor expresive ale limbii române literare în epoca originilor ei. Realizările studiilor şi ediţiilor consacrate secolului al XVI-lea obligă la o extindere analoagă a investigaţiilor şi asupra celorlalte secole: există încă destule probleme neelucidate, care trebuie abordate, şi destule texte importante a căror editare este necesară.

Am încercat să orientăm cercetarea de faţă în această direcţie, oprindu-ne asupra secolului al XVII-lea. Din rîndul operelor de incontestabilă valoare, dar mai puţin cunoscute, am ales un text redactat de Varlaam, mitropolitul Moldovei: *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, tipărit în 1645. Alegerea noastră a fost determinată de un ansamblu de factori, dintre care cel mai important este, fără îndoială, faptul că ne aflăm în prezenţa primului text polemic redactat în limba română, care este, totodată, şi unul dintre cele mai vechi monumente literare originale româneşti. Prin readucerea în circulaţie a acestei lucrări, la mai bine de 300 de ani de la tipărirea ei, imaginea eruditului cărturar moldovean, Varlaam, cunoscut cititorului modern mai ales prin *Cazania* din 1643, capătă o dimensiune nouă. *Răspunsul* pune în valoare talentul de polemist al autorului, ilustrat prin caracterul energic şi, uneori, vehement, atît în fond, cît şi în formă, al atacului întreprins împotriva opiniilor adverse, precum şi puterea de a convinge pe cititori de justeţea propriilor afirmaţii.

Aşadar, un interes de ordin cultural şi literar reclamă valorificarea unei lucrări deosebit de importante în evoluţia literaturii şi a limbii noastre de cultură. Caracterul polemic al expunerii a obligat pe autorul ei la o anumită segmentare a discursului şi la un anumit fel de selectare a mijloacelor lingvistice, pe care nu le

vom întîlni în alte opere literare ale vremii. Iată, deci, un nou motiv, de astă dată de ordin lingvistic, care justifică alegerea noastră.

Textul la care ne-am oprit pune însă și unele probleme de ordin filologic, ceea ce a constituit un alt îndemn la cercetare. Este vorba de problema localizării cărții, insuficient elucidată pînă în prezent, de reconstituirea ultimelor pagini (absente în singurul exemplar cunoscut), de identificarea unor modele posibile, a unor lucrări pierdute (din care se reproduc citate) sau a sursei citatelor biblice (frecvent folosite de autor).

În afara interesului filologic și lingvistic prezentat de *Răspunsul* lui Varlaam, se cuvine să scoatem în evidență semnificația pe care a avut-o publicarea acestei lucrări în contextul istoriei politice și sociale a românilor din veacul al XVII-lea: cartea lui Varlaam este o pledoarie pentru unitate spirituală, în condițiile în care aceasta era subminată de încercările de a-i converti la calvinism pe românii ardeleni. Varlaam scrie pentru conaționalii săi de dincolo de munți („cătră creștinii de Ardeal", f. I^r) și se adresează acestora, subliniind apartenența lor la aceeași entitate etnică din care fac parte ceilalți români („iubiți creștini și cu noi de un neam român", f. I^r). În paginile lucrării se desfășoară o amplă pledoarie pentru conservarea caracterului unitar al credinței românilor („sinteți cu noi într-o credință", f. I^r), ca suport al individualității lor etnice.

Acestea sînt motivele pentru care cartea lui Varlaam dobîndește o valoare deosebită în istoria societății și culturii românești, iar editarea ei este pe deplin justificată și necesară.

ÎMPREJURĂRILE ÎN CARE A APĂRUT LUCRAREA LUI VARLAAM „RĂSPUNSUL ÎMPOTRIVA CATIHISMUSULUI CALVINESC"

În anul 1644, mitropolitul Varlaam al Moldovei s-a oprit, pentru scurt timp, la curtea domnească de la Tîrgoviște, „cu treabe domnești și a nărodului" [1]: domnitorul Vasile Lupu îi

[1] Vezi *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, [Mănăstirea Dealu], 1645, f. II^r. În trimiterile ulterioare vom cita lucrarea sub titlul *Răspunsul*.

încredinţase misiunea de a face parte din solia de împăcare trimisă în Ţara Românească, la Matei Basarab [1]. Prilejul oferit de această călătorie a fost folosit de Varlaam, după propria mărturisire[2], pentru realizarea unor contacte spirituale cu fruntaşii vieţii politice şi culturale munteneşti. În rîndul acestora, Udrişte Năsturel se distingea prin deosebite însuşiri intelectuale [3], ceea ce explică preferinţa manifestată de mitropolitul Varlaam pentru convorbirile purtate cu un asemenea interlocutor. Întîmplarea a făcut ca în colecţia de cărţi a cărturarului muntean să se găsească şi un exemplar din *Catehismul calvin* tipărit în Transilvania în 1642 [4]. Lectura acestei lucrări a produs o impresie puternică asupra mitropolitului moldovean: cartea a fost calificată de el drept „plină de otravă de moarte sufletească", iar sentimentele care l-au copleşit au fost, după cum însuşi mărturiseşte, „mare grije şi multă scîrbă" [5]. Ideea redactării unei riposte energice, idee acceptată într-un sobor al reprezentanţilor clerului din Moldova şi Muntenia [6], s-a materializat, într-un interval de timp destul de scurt, în *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, tipărită în 1645.

Reacţia lui Varlaam la lectura *Catehismului calvin*, convocarea unei adunări a reprezentanţilor vieţii religioase din Moldova şi Ţara Românească în vederea unor consfătuiri, precum şi publicarea în scurt timp a unei lucrări de combatere a calvinismului — toate acestea apar pe deplin justificate, dacă le plasăm în contextul evenimentelor epocii.

Secolul al XVII-lea reprezintă în unele ţări o perioadă de avînt puternic al Reformei. Poziţiile ortodoxismului şi ale catolicismului sînt mai puţin ferme decît în epocile anterioare, numărul celor care abandonează religia tradiţională pentru a îmbrăţişa Reforma este în creştere. Transilvania oferă în această perioadă un teren propice pentru extinderea calvinismului.

---

[1] *Istoria României*, vol. III. *Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului şi formarea relaţiilor capitaliste*, Bucureşti, 1964, p. 170 (Academia Republicii Populare Române).

[2] Vezi *Răspunsul*, f. II^r.

[3] Caracterizarea lui Varlaam confirmă şi ea acest lucru, Udrişte Năsturel fiind: *„boiarin cinstit şi slovesnic şi a toată destoniciia şi înţeleagerea harnic"* (*Răspunsul*, f. II^r).

[4] În legătură cu datarea *Catehismului calvin*, vezi Alexandru Mareş, *Data tipăririi Catehismului calvin: 1640 sau 1642*, în LR, anul XXIII (1974), nr. 6, p. 541—542.

[5] Vezi *Răspunsul*, f. II^v.

[6] *Ibidem*.

Acţiunea de calvinizare, îndreptată în primul rînd asupra românilor, este întreprinsă în secolul al XVII-lea de principele Gavril Bethlen (1613—1629), apoi continuată de Gheorghe Rákóczy I (1630—1648) şi de Gheorghe Rákóczy II (1648—1660)[1]. Ea reprezintă o urmare firească a încercărilor similare începute în secolul anterior, între 1564—1571, sub patronajul principelui Ioan Sigismund Zápolya şi întrerupte odată cu moartea acestuia şi urcarea pe tron a catolicului Ştefan Báthory[2]. În deceniile al patrulea şi al cincilea ale secolului al XVII-lea, în timpul domniei lui Gheorghe Rákóczy I, rolul principal în acţiunea de atragere a românilor la Reformă îl are superintendentul calvin Ştefan Geleji Katona. Direcţiile în care trebuia îndreptată acţiunea de calvinizare a românilor transilvăneni sînt expuse în „condiţiile" formulate de superintendentul calvin în septembrie 1640, cu prilejul alegerii unui nou mitropolit al românilor după moartea lui Ghenadie[3].

Alegerea unui nou mitropolit a fost condiţionată de acceptarea preceptelor calvine, a controlului superintendentului calvin, precum şi de tipărirea şi difuzarea cărţilor de cult româneşti şi de oficierea serviciului religios în limba română. Pentru realizarea ultimelor puncte trebuiau înfiinţate o şcoală cu predarea în limba română şi o tipografie, în cadrul căreia să fie imprimate, tot în limba română, cărţi de cult.[4] Dacă trecerea sub controlul superintendentului calvin însemna o încercare de rupere a unităţii românilor prin religie, acţiunea de promovare a limbii române în biserică a determinat scoaterea la lumină a unor monumente literare de

---

[1] Referitor la expansiunea calvinismului în Transilvania în secolul al XVII-lea a se vedea *Istoria României*, III, p. 162; Episcopul Melchisedec, *Biserica ortodoxă — în luptă cu protestantismul în special cu calvinismul, în veacul al XVII-lea şi cele două sinoade din Moldova contra calvinilor*, în „Analele Academiei Române", seria II, tomul XII (1889—1890), Memoriile secţiunii istorice, p. 58—67; N. Drăganu, *Calvinismul şi literatura românească*. O carte necunoscută de pe vremea lui Gheorghe Rákóczy I (1639), în „Pagini literare", Arad, 1916, nr. 2, p. 41—43, nr. 3, p. 60.

[2] Vezi *Istoria României*, II. *Feudalismul timpuriu. Feudalismul dezvoltat, în condiţiile fărămiţării feudale şi ale luptei pentru centralizarea statului. Feudalismul dezvoltat, în condiţiile instaurării dominaţiei otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*, Bucureşti, [1962], p. 1035—1037 (Academia Republicii Populare Române); Vladimir Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tîlcului evangheliilor" şi a „Molitvelnicului" diaconului Coresi*, în „Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor", anul IV (1955), p. 535—537.

[3] Vezi I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599—1699, Cluj, 1940, p. 204—207.

[4] Vezi N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, II, Bucureşti, 1942, p. 103—104; N. Drăganu, *op. cit.*, p. 60—61.

certă importanță. Primele cărți româneşti care au văzut lumina tiparului în aceste împrejurări în Transilvania au fost: o *Evanghelie românească cu învățătură* (1641), simplă reeditare a celei de a doua *Cazanii* coresiene, şi un *Catehism* (1642). Din aceste două tipărituri, una singură, *Catehismul*, expunea şi comenta, prin întrebări şi răspunsuri, principiile de bază ale credinței creştine conform preceptelor calvinismului, în vreme ce *Evanghelia românească cu învățătură* din 1641 cuprindea elemente de dogmă ortodoxă [1].

Frămîntările determinate de confruntarea între calvinismul în expansiune şi ortodoxismul cu puternice tradiții sînt însă mult mai numeroase în epoca la care ne referim. Ele depăşesc granițele Transilvaniei şi cuprind chiar vîrfurile cele mai înalte ale ierarhiei bisericeşti ortodoxe. Astfel, în 1633 a apărut o confesiune de credință ortodoxă (atribuită patriarhului din Constantinopol Chiril Lucaris), în care se făceau unele concesii calvinismului. În fața primejdiei reale pe care o reprezenta calvinismul, se impunea, pentru conducătorii ortodoxismului, luarea unor măsuri energice. În această ordine, trebuie menționate destituirea patriarhului Chiril Lucaris, acuzat de „erezie", precum şi încercarea de a realiza o expunere sistematică asupra dogmelor ortodoxe, materializată în cartea lui Petru Movilă, *Mărturisirea ortodoxă* [2].

Toate aceste evenimente îi erau bine cunoscute mitropolitului Varlaam. Împrejurările legate de expansiunea calvinismului în Transilvania le-a aflat şi direct din relatările unuia din episcopii români de Bălgrad de origine moldoveană, Iorest, întemnițat şi apoi nevoit să se refugieze în Moldova în urma persecuțiilor superintendentului calvin [3]. Frămîntările din sînul patriarhiei ortodoxe de la Constantinopol îi erau, de asemenea, cunoscute: Varlaam luase parte activă la sinodul de la Iaşi din 1642, cînd s-au discutat problemele legate de confesiunea lui Chiril Lucaris, s-a aprobat

---

[1] La aceste tipărituri unii cercetători adaugă o carte de rugăciuni apărută în 1639 (vezi N. Drăganu, *op. cit.*, p. 41—43, 60—62, N. Cartojan, *op. cit.*, p. 103). În legătură cu tipărirea cărților de cult româneşti în Transilvania secolului al XVII-lea, vezi N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucureşti, 1938, p. 43—47 (Extras din *La Transylvanie*).

[2] Vezi în legătură cu toate acestea episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p. 1—58.

[3] Vezi N. Cartojan, *op. cit.*, p. 113.

şi s-a hotărît difuzarea lucrării lui Petru Movilă, *Mărturisirea ortodoxă* [1].

În lumina tuturor evenimentelor la care ne-am referit, este uşor de înţeles reacţia lui Varlaam la lectura *Catehismului calvin*, precum şi riposta energică, atît în fond, cît şi în formă, pe care el a dat-o doctrinei calvine în opera sa: *Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*.

PRIVIRE CRITICĂ ASUPRA LUCRĂRILOR REFERITOARE LA „RĂSPUNSUL ÎMPOTRIVA CATIHISMUSULUI CALVINESC"

Cele mai vechi menţiuni despre *Răspunsul* lui Varlaam se întîlnesc în două din lucrările lui Samuil Micu [2], precum şi în *Hronica* lui Gheorghe Şincai [3]. În *Scurtă cunoştinţă a istorii românilor* (scrisă, după toate probabilităţile, între 1792—1796), Micu trece *Răspunsurile* lui Varlaam în rîndul tipăriturilor realizate în Moldova, menţionînd că lucrarea a apărut în 1645, ca urmare a unei consfătuiri între reprezentanţii clerului din Muntenia şi Moldova. La rîndul său, Şincai o semnalează în *Hronică*, specificînd că ea a fost imprimată la Suceava în 1645, şi reproduce un fragment din predoslovia ei.

O mai susţinută atenţie se acordă cărţii lui Varlaam începînd cu cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Un examen amănunţit al lucrărilor şi al notelor, ample sau sumare, consacrate *Răspunsului*, din această perioadă şi pînă în zilele noastre, ne-a permis să constatăm o creştere a interesului pentru lucrarea lui Varlaam pe măsură ce ne apropiem de a doua jumătate a

[1] Vezi N. Cartojan, *op. cit.*, p. 92, 95—96; *Mărturisirea ortodoxă*, ediţiunea sfîntului sinod, Bucureşti, 1895, p. VII—XXXII; *Istoria Românici*, III, p. 271—278; Teodor Bodogae, *Din istoria bisericii ortodoxe de acum 300 de ani*, Sibiu, 1943, p. 126—141.

[2] Samuil Micu, *Scurtă cunoştinţă a istorii românilor*, [Introducerea şi îngrijirea ediţiei de Cornel Cîmpeanu], Bucureşti, 1963, p. 102 şi *Istoria bisericească a episcopiei româneşti din Ardeal* (apud Vasilie Pop, *Disertaţie despre tipografiile româneşti*, Sibiu, 1838, p. 77, în notă, şi Vasile Mangra, *Cartea carea să chiamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, în „Biserica şi şcoala", Arad, XXVII (1903), nr. 22, p. 173—174. În vreme ce Pop indică drept loc al tipăririi Iaşul, Mangra afirmă că opera lui Varlaam a apărut la Suceava).

[3] Gh. Şincai, *Opere*, III. *Hronica românilor*, tom. III. Ediţie îngrijită şi studiu asupra limbii de Florea Fugariu. Prefaţă şi note de Manole Neagoe, Bucureşti, 1969, p. 64—65.

secolului al XX-lea. În lumina acestor constatări am putea grupa contribuțiile referitoare la *Răspuns* în două categorii: a) mențiuni, note sau lucrări apărute pînă în anul 1903 (data descoperirii singurului exemplar cunoscut pînă în prezent) și b) lucrări ulterioare acestei date. Pînă în 1903, referirile la *Răspuns* prezente în diverse contribuții (de istorie românească, de istorie culturală, literară sau consacrate în special vieții și operei lui Varlaam [1], sînt, în general, sumare și conțin nu o dată inexactități. Explicația acestui fapt trebuie căutată în posibilitățile reduse de informare ale cercetătorilor din perioada respectivă, ele fiind oferite, pe de o parte, de cronica lui Șincai [2], pe de altă parte, de existența ediției a doua a *Catehismului calvinesc* din 1642 (publicat de G. Bariț în 1879 [3]), care cuprinde și un răspuns la atacul întreprins de Varlaam în 1645 împotriva dogmelor calvine și aduce în discuție unele pasaje din *Răspuns*. O excepție o constituie lucrarea lui Ștefan Dinulescu [4], în care se încearcă schițarea unei bibliografii relative la cartea lui Varlaam și se ia în discuție problema locului tipăririi ei. Șt. Dinulescu observă că în această problemă există divergențe: Șincai și, după el, A. Papiu-Ilarianu, E. Hurmuzaki, Ar. Densușianu, V. A. Urechiă, Al. Philippide și alții afirmă că lucrarea a fost tipărită

---

[1] Tim. Cipariu, *Acte și fragmente. Latine, românești. Pentru istoria bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, p. 202—203 (reproducere a fragmentului din *Hronica* lui Șincai referitor la *Răspuns*); *Idem*, *Crestomatia sau analecte literarie*, Blaj, 1858 (reeditată în 1916 de V. Mihályi de Apșa), p. XXXVI; A. Papiu-Ilarianu, *Viața, operele și ideile lui Georgiu Șincai din Șinca*, București, 1869, p. 127 (aici este menționată, după Șincai, tipărirea „anticatehismului" la Suceava, în 1645); D. Iarcu, *Bibliografia cronologică română sau catalog general de cărțile române*, ed. a II-a, București, 1873, p. 4; Eudoxius von Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, vol. II, București, 1881, p. 14—15; Ar. Densușianu, *Istoria limbei și literaturei române*, Iași, 1885, p. 142—143; V. A. Urechiă, *Schițe de istoria literaturii române*, partea I, București, 1885, p. 136; Ștefan Dinulescu, *Notițe despre viața și activitatea mitropolitului Moldovei Varlaam* (1632—1653), în „Candela", Cernăuți, anul V (1886), nr. 6, p. 359—363; Al. Philippide, *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași, 1888, p. 97; Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p. 67—77; Ioan Lăzăriciu, *Istoria literaturii române*, ed. a II-a, Sibiu, 1892, p. 59—60; Ioan Andreescu, *Varlaam al II-lea, mitropolitul Moldovei* (1632—1653), București, 1897; I. G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714*, Cernăuți, 1897, p. 105—106; Dr. Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, p. 107.

[2] Editată integral prima oară la Iași, în 1853—1854.

[3] *Catechismul calvinesc impus clerului și poporului românesc sub domnia principilor Georgiu Rakoți I și II.* Transcris cu litere latine după edițiunea II tipărită în anul 1656, însoțit de o excursiune istorică și de un glosar de Georgiu Barițiu, Sibiu, 1879.

[4] Vezi, mai sus, nota 1.

la Suceava, în vreme ce Vasilie Pop, Tim. Cipariu, episcopul Melchisedec, I. Lăzăriciu, I. Andreescu, D. Iarcu şi alţii optează pentru Iaşi. La opinia acestora din urmă se raliază şi Şt. Dinulescu.

După anul 1903, cînd a fost descoperit un exemplar din *Răspuns*, înregistrăm o creştere a interesului pentru această carte, căreia i se acordă o mai mare atenţie în diverse lucrări. Menţionăm, în primul rînd, prezentarea făcută de donator, Vasile Mangra, în 1903 [1]. În acelaşi an, în noiembrie, I. Bianu face o comunicare la Academie despre *Răspuns* [2] (după ce descrisese cartea în primul volum din *Bibliografia românească veche*, p. 150—151, folosind relatările lui Şincai, Cipariu etc. şi însoţind-o de bibliografia cunoscută pînă la acea dată). Tot Bianu se pare că a iniţiat copierea exemplarului cunoscut, punîndu-l astfel la dispoziţia lui N. Iorga [3] şi, mai tîrziu, a lui P. P. Panaitescu [4]. În primele decenii ale secolului al XX-lea se întîlnesc, în diverse lucrări, menţiuni mai ample, cu indicaţii bibliografice şi aprecieri critice asupra *Răspunsului*. Importante pentru cunoaşterea cărţii lui Varlaam sînt contribuţiile lui N. Iorga [5], P. P. Panaitescu [6], N. Drăganu [7]. Acesta din urmă a dat o descriere a copiei manuscrise a *Răspunsului*, efectuată de un oarecare Grăjdean din Bîrlad şi cuprinsă în *Codicele lui Gheorghe Ştefan*, domnul Moldovei, a reprodus

---

[1] În „Biserica şi şcoala", Arad, XXVII (1903), nr. 21, p. 165— 166 şi nr. 22, p. 173—174.

[2] Menţionată în „Analele Academiei Române" şi publicată în rezumat în „L'Indépendance roumaine", anul 27, nr. 8317, din 15/28 noiembrie 1903, p. 2, col. 4.

[3] Vezi N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, în *Studii şi documente*, vol. VII, Bucureşti, 1904, p. CXLV, nota 3.

[4] P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev, dans les Principautés Roumaines*, extrait des *Mélanges de l'École roumaine en France*, V, Paris, 1926, p. 56. Se pare că Bianu intenţiona chiar să editeze *Răspunsul*. Despre aceasta găsim indicaţii la N. Iorga (*Istoria literaturii religioase*, p. CXLV, nota 3, *Istoria literaturii româneşti*, ed. a II-a, Bucureşti, 1925, p. 251), la N. Drăganu (*Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan voevodul Moldovei. Studiu şi transcriere*, în „Anuarul Institutului de istorie naţională", Cluj, III, 1924— 1925, p. 193, unde se vorbeşte despre intenţia lui Bianu de a publica „o copie cu litere latine" a lucrării lui Varlaam), precum şi în notiţa din „L'indépendance roumaine", mai sus amintită.

[5] *Istoria literaturii religioase a românilor*, p. CLII—CLIII; *Istoria literaturii româneşti*, p. 258—259; *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol. I, Vălenii de Munte, 1908, p. 321; *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, Bucureşti, 1929, p. 70—71.

[6] *Op. cit.*, p. 55—61.

[7] *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan*, p. 185, 193, 245—252.

predoslovia şi paragraful final şi a rezumat cuprinsul cărţii[1]. Predoslovia a fost publicată apoi (după textul dat de N. Drăganu) de A. Sacerdoţeanu [2] şi I. Lupaş [3].

Menţiunile despre *Răspuns* prezente în unele istorii ale literaturii sau în unele studii şi articole consacrate activităţii lui Varlaam [4] apărute în această perioadă sînt, în general, tot sumare şi conţin nu o dată afirmaţii inexacte [5]. Problema locului apariţiei *Răspunsului* continuă să fie controversată în lucrările citate. Opinii diferite există şi în ceea ce priveşte anul tipăririi. În cîteva lucrări se menţioneacă ca an de imprimare a *Răspunsului* anul 1647 [6], consemnat într-o notiţă slavonă prezentă la sfîrşitul copiei lui Grăjdean [7]. Unii cercetători [8] au afirmat chiar că tipărirea cărţii lui Varlaam ar fi început în 1645 şi s-ar fi încheiat în 1647.

Ca element nou în această perioadă semnalăm ipoteza tipăririi *Răspunsului* în Muntenia, sub supravegherea lui Udrişte Năsturel, formulată de I. Bianu [9]. Păreri contradictorii există şi relativ la particularităţile stilistice ale *Răspunsului*. Astfel, N. Iorga califică

---

[1] Această copie era cunoscută cu mult înainte de către Cipariu (*Arhiv pentru filologie şi istorie*, 1870, nr. XXXII, p. 637, nota 3) şi de Augustin Bunea (*Ierarhia românilor din Ardeal şi Ungaria*, Blaj, 1904, p. 307).

[2] În *Predosloviile cărţilor româneşti*, I, 1508—1647, Bucureşti, 1938, p. 115—123.

[3] În *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599—1699, Cluj, 1940, p. 231—235.

[4] Gh. Adamescu, *Istoria literaturii române*, Bucureşti, ed. a II-a, 1920, p. 114; Giorge Pascu, *Istoria literaturii române din secolul XVII*, Iaşi, 1922, p. 23 şi 66—67; P. V. Haneş, *Istoria literaturii româneşti*, Bucureşti, 1924, p. 23—25; Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române, Epoca veche*, ed. a II-a, Sibiu, 1930, p. 100; G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Bucureşti, 1941, p. 14—15; Gheorghe Dincă, *Varlaam, mitropolitul Moldovei*, Bucureşti, [1940], p. 19—21; P. V. Haneş, *Răspunsul mitropolitului Varlaam*, în „Preocupări literare", anul V(1940), p. 108—109.

[5] Vezi, de exemplu, G. Pascu, *op. cit.*, p. 66, care afirmă că nu se cunoaşte nici un exemplar din *Răspunsul* lui Varlaam. De altfel, informaţii eronate găsim şi în alte lucrări amintite mai sus. Astfel, A. Sacerdoţeanu (*op. cit.*, p. 116) afirmă că exemplarul cunoscut al *Răspunsului* este complet, iar N. Drăganu (*op. cit.*, p. 193), considerînd şi el, probabil, complet exemplarul păstrat, neagă importanţa studierii copiei manuscrise a lui Grăjdean. Afirmaţiile celor doi cercetători se explică prin aceea că nici unul nu a avut în mînă exemplarul tipărit din cartea lui Varlaam.

[6] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 55; S. Puşcariu, *op. cit.*, p. 100; A. Sacerdoţeanu, *op. cit.*, p. 116.

[7] Vezi N. Drăganu, *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan*, p. 252.

[8] Vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 55; N. Drăganu, *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan*, p. 252.

[9] Vezi „L'indépendance roumaine", anul 27, nr. 8317 din 15/28 noiembrie 1903, p. 2, col. 4; cf. şi A. Sacerdoţeanu, *op. cit.*, p. 116, care semnalează localizarea *Răspunsului* în Muntenia de către unii cercetători, fără însă să menţioneze vreun nume.

stilul lui Varlaam drept „foarte greu și încîlcit", cartea fiind caracterizată printr-o „erudiție de împrumut" [1], în vreme ce P. P. Panaitescu vorbește de stilul naiv și plin de imagini al *Răspunsului*, amintind pe cel din *Cazanie* [2].

O interesantă discuție asupra modelelor lucrării polemice a lui Varlaam ne oferă P. P. Panaitescu. Comparînd *Răspunsul* cu *Confesiunea ortodoxă* a lui Petru Movilă (în ediția de la Breslau, din 1751) și scoțînd în evidență unele elemente comune, istoricul român conclude că lucrarea lui Varlaam rămîne „o transpunere originală, populară și țărănească a operei teologilor din Kiev" [3].

Al cincilea deceniu al secolului al XX-lea constituie o perioadă în care se manifestă mai intens interesul pentru cartea de polemică a lui Varlaam. Astfel, N. Cartojan pregătește o ediție a *Răspunsului* și un studiu (care urmau să apară în 1942) [4], după ce, în paginile *Istoriei literaturii române vechi* [5], îi consacrase o analiză însoțită de indicații bibliografice. Doi ani mai tîrziu, Dan Simonescu, în tomul al IV-lea din *Bibliografia românească veche* [6], aduce noi date, completînd descrierea *Răspunsului* făcută de I. Bianu în volumul I al aceleiași publicații. Împlinirea, în 1943, a 300 de ani de la apariția *Cazaniei*, prilejuiește reexaminarea activității lui Varlaam, ceea ce face ca în unele articole, lucrări sau volume publicate cu acest prilej să apară sumare referiri și la *Răspuns*. Amintim, în această ordine, cartea lui Florea Mureșanu despre *Cazanie* [7], care rezervă cîteva cuvinte (p. 22—23) și *Răspunsului*. În sfîrșit, dispunem, în această perioadă, și de o lucrare consacrată în întregime analizării operei polemice a lui Varlaam, scrisă de N. Chițescu [8].

---

[1] N. Iorga, *Istoria literaturii religioase*, p. CLIII.

[2] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 58 și 61.

[3] *Op. cit.*, p. 57—61.

[4] Informația o dă chiar N. Cartojan în *Istoria literaturii române vechi*, vol. II, București, 1942, p. 115, col. 2. Ediția nu a apărut însă. După moartea lui N. Cartojan (decembrie 1944) ea a rămas în faza de corecturi-șpalturi (apud Dan Simonescu, *N. Cartojan (1883—1944)*, în „Revista istorică română", 1945, vol. XV, fascicula II, p. 213).

[5] Vol. II, București, 1942, p. 113 și 115.

[6] *Bibliografia românească veche 1508—1830*, de Ioan Bianu și Dan Simonescu, tom. IV. *Addogiri și îndreptări*, București, 1944, p. 190—194.

[7] Florea Mureșanu, *Cazania lui Varlaam 1643—1943*. Prezentare în imagini, Cluj, 1944.

[8] N. Chițescu, *Trei sute de ani de la Răspunsul la Catehismul calvinesc al lui Varlaam al Moldovei*, în „Biserica ortodoxă română", an. LXIII (1945), nr. 11—12, p. 618—638.

Vom evidenția, în cele ce urmează, cîteva contribuții importante cuprinse în cărțile sau în studiile mai sus citate. Cu completările aduse de Dan Simonescu în tomul al IV-lea al *Bibliografiei românești vechi* [1] se face un pas important înainte în cunoașterea lucrării lui Varlaam, precum și în rezolvarea problemei locului tipăririi. Pentru prima oară se aduc argumente temeinice (bazate pe studierea caracterelor tipografice și a ornamentelor cărții) pentru a proba că *Răspunsul* a fost imprimat în Muntenia și se indică Mănăstirea Dealu ca loc de tipărire. Cercetarea lui N. Chițescu (reprezentînd cel mai întins studiu consacrat pînă astăzi *Răspunsului*), axată mai ales pe evidențierea cuprinsului teologic al cărții lui Varlaam, conține și fragmente din predoslovie și din corpul *Răspunsului* și încearcă, în urma studierii exemplarului cunoscut, rezolvarea unor probleme de ordin filologic. Astfel, comparînd exemplarul tipărit cu copia din *Codicele lui Gheorghe Ștefan*, N. Chițescu ajunge la concluzia că din carte s-a pierdut numai o filă.

După deceniul al IV-lea al secolului nostru, sînt de semnalat unele referiri (de obicei sumare) la *Răspuns*, cuprinse într-o serie de articole comemorative apărute în 1957, la 300 de ani de la moartea mitropolitului Varlaam [2]. Remarcăm, din aceste contribuții, pe cea a lui T. Bodogae, care supune *Răspunsul* unei analize atente, mai ales sub raportul conținutului. Se amintesc împrejurările apariției cărții, se citează din predoslovie și se dau unele indicații bibliografice.

Dintre contribuțiile ulterioare, prezentînd importanță pentru problema noastră, menționăm lucrările lui Liviu Onu: *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare* [3] și capitolul despre Varlaam din *Istoria literaturii române* [4], unde se oferă încă un prețios argument în favoarea localizării muntene a *Răspunsului*: este vorba de limba acestei cărți, în care se

---

[1] P. 190—194.

[2] Toate articolele acestea au fost publicate în „Mitropolia Moldovei și a Sucevei", an. XXXIII, nr. 10—11—12, octombrie—decembrie 1957. Menționăm dintre ele următoarele (în ordinea interesului prezentat pentru problema noastră): T. Bodogae, *Mitropolitul Varlaam ca teolog* (p. 775—790); Scarlat Porcescu, *Locul mitropolitului Varlaam în biserica ortodoxă și viața culturală a poporului român* (p. 841—861); Augustin Z.N.Pop, *Viața mitropolitului Varlaam al Moldovei* (p.742—774); Constantin Nonea, *Legăturile mitropolitului Varlaam cu bisericile ortodoxe din Kiev și Moscova* (p. 806—819).

[3] În culegerea *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, București, [1958], p. 35—60.

[4] *Istoria literaturii române*, I. *Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780)*, București, 1964, p. 359—371 (Academia Republicii Populare Române).

semnalează prezența unor fonetisme sudice. Aceasta ar confirma, după L. Onu, ipoteza că tipărirea s-a executat în Țara Românească, întărind totodată părerea că „Varlaam era conștient de necesitatea unei limbi literare unitare" [1]. În unele istorii literare [2] sau în alte lucrări [3], în limitele spațiului impus de caracterul lor, întîlnim o prezentare succintă, dar corectă, a *Răspunsului*. Fragmente din predoslovie sînt reproduse în culegerea *Pagini de limbă și literatură română veche* [4], întocmită de Boris Cazacu, și în *Crestomația romanică* [5].

La capătul expunerii referitoare la bibliografia *Răspunsului* se impun cîteva concluzii. Cercetarea noastră a scos la iveală existența unei literaturi destul de sărace consacrate *Răspunsului împotriva Catihismusului calvinesc*. Explicațiile acestei situații ar consta, după părerea noastră, în descoperirea tîrzie a unui exemplar al tipăriturii din 1645, precum și în greutatea de a lua contact cu copia manuscrisă a lui Grăjdean (din care N. Drăganu a publicat un fragment abia în 1926) și în conținutul lucrării: de polemică asupra unor chestiuni fundamentale ale dogmei creștine, ceea ce îi conferă (spre deosebire de *Cazanie*) un caracter mai special, oarecum tehnic, și poate explica neglijarea studierii *Răspunsului* sub aspectul valorii lui literare. Așa cum s-a putut observa din prezentarea făcută de noi, lucrările consacrate exclusiv *Răspunsului* sînt puține și au în vedere numai unele aspecte (descrierea cărții, conținutul teologic) sau au un caracter mai mult sau mai puțin popularizator. Mențiunile asupra cărții lui Varlaam (mai ales cele semnalate pînă la descoperirea exemplarului tipărit) sînt adesea susceptibile de corecțiuni. Ele aduc însă uneori, așa cum am arătat, și elemente prețioase în cunoașterea operei la care ne referim.

---

[1] Cf. și Liviu Onu, *Éléments nouveaux dans le roumain parlé dans la première moitié du XVII-e siècle. Autour de la paternité d'un ouvrage anonyme faussement attribué à Varlaam*, în RRL, tome X (1965), nr. 1—3, p. 159, unde se insistă mai mult asupra ideii că „muntenizările" s-ar datora intervenției lui Udriște Năsturel.

[2] Al. Piru, *Istoria literaturii române, I. Perioada veche*, ed. a III-a, București, 1970, p. 102—103; *Istoria literaturii române*, I, 1964, p. 371 (Academia Republicii Populare Române); George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, vol. 1, [București, 1969], p. 143—144; Ion Rotaru, *O istorie a literaturii române*, vol. I, *(De la origini pînă la 1900)*, București, 1971, p. 21, nota 2 (unde se afirmă că *Răspunsul* a fost tipărit la Iași).

[3] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 114, 119—120, 125—126.

[4] *Pagini de limbă și literatură română veche*. Texte alese, prefață și note de Boris Cazacu, București, [1964], p. 68—70.

[5] *Crestomație romanică* întocmită sub conducerea acad. Iorgu Iordan, vol. al II-lea. Secolele al XVII-lea — al XVIII-lea, București, 1965, p. 21—22.

DESCRIEREA CĂRŢII

Din lucrarea lui Varlaam de care ne ocupăm, cu titlul exact: *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, făcută de părintele Varlaam, mitropolitul Suceavei şi arhiepiscopul Ţării Moldovei. Tipărită *v lěto bytia mira* 7153, *sp(s)eniaže mira* 1645, ne-a parvenit un singur exemplar, incomplet (îi lipsesc una sau două file de la sfîrşit), datat 1645, fără indicaţia locului tipăririi. Exemplarul cunoscut se află în colecţia de cărţi vechi româneşti a Bibliotecii Academiei R.S.R., catalogat sub nr. 48, în aceeaşi legătură cu *Învăţătură bisericească*, Rîmnic, 1746, şi a fost dăruit Academiei în anul 1903 de către Vasile Mangra[1]. O copie a *Răspunsului* (redactată, probabil, în 1665, de un oarecare Grăjdean din tîrgul Bîrlad) se găseşte în colecţia de manuscrise a Bibliotecii filialei Academiei R.S.R. din Cluj şi este cuprinsă în *Codicele lui Gheorghe Ştefan*, între filele 317ʳ—425ʳ. Descrierea amănunţită a acestei copii o datorăm lui Nicolae Drăganu[2]. În urmă cu 26 de ani, într-o contribuţie consacrată operei lui Varlaam a fost semnalată existenţa unui alt exemplar din *Răspuns*, în Biblioteca Széchenyi din Budapesta[3]. După informaţiile obţinute de noi în vara anului 1971, afirmaţia nu corespunde realităţii: în Biblioteca Széchenyi nu există un asemenea exemplar.

Singurul exemplar din *Răspuns* cunoscut în momentul de faţă este un volum în —8° (10 cm × 16 cm), avînd un număr de 39 de file, distribuite în 10 caiete. Primul caiet are 3 file (prima filă fiind albă), iar toate celelalte, cîte 4 file. Cu excepţia primului caiet, toate celelalte sînt numerotate. Astfel, cel de al doilea caiet are în partea de jos a primei file signatura chirilică в҃. Numărătoarea reîncepe de la unu cu cel de al treilea caiet. Primele trei file ale caietelor 3—10 poartă signatura chirilică (а, ав, аг; в, вв, вг; в, вв, вг etc.).

Cele mai multe pagini din *Răspuns* au cîte 25 de rînduri. Fac excepţie filele 23ʳ şi ᵛ care au cîte 24 de rînduri, fila Vʳ, care are 19 rînduri, fila 1ʳ, cu 18 rînduri şi foaia de titlu, care are pe recto (culese cu un corp mai mare de literă) 15 rînduri, iar pe verso,

[1] Vezi nota asupra comunicării făcute de I. Bianu în şedinţa Academiei Române din 7 noiembrie 1903, în „Analele Academiei Române", seria II, tomul XXVI, 1903—1904, Partea administrativă şi dezbaterile, p. 51.

[2] Vezi, N. Drăganu, *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan*, p. 181—254.

[3] T. Bodogae, *Mitropolitul Varlaam ca teolog*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", Iaşi, anul XXXIII (1957), nr. 10—11—12, p. 783, nota 56.

2 rînduri. Distanța dintre rînduri este de 3 mm. În partea de sus a fiecărei pagini (cu excepția filelor 1^r și 20^r) au fost culese colontitlurile: *predoslovie* (I^v—V^r), *cuvînt* (1^v, 2^v), *către cetitori* (2^r, 3^r), *cuvînt către cetitori* (3^v), *catehizmus* (pe filele 4, 6, 9, 12 recto și 15^v), *răspunsul săborului* (pe verso-ul filelor 4—14, 16—18, 20—21, 23—32), *a doao țăr* (pe recto-ul filelor 4, 7—8, 10—11, 13—15, 17—19, 21—22, 24—32), *răspunsul săborului a doao țăr* (16^r, 19^v, 22^v), *catihizmus, glavă* 54 (23^r). În colțul din dreapta jos al fiecărei file se găsește custodele. Aproape toate paginile au notații marginale: este vorba de trimiteri la texte biblice din care se citează sau la care se referă autorul. Foarte încărcate de trimiteri marginale sînt, de exemplu, filele 17^v, 18^r, 19^v. Uneori, pe marginea paginilor (2^r, 14^r, 23^v, 25^r) apar culese cuvintele *văpros* sau *otveat*, în dreptul unor întrebări sau răspunsuri din text. Pe fila 24^v se glosează marginal prin *chivot* cuvîntul *șatra*, din rîndul 10. În sfîrșit, pe ultimele file ale textului (31^v, 32^r și ^{v}), unde Varlaam se referă la elementele esențiale ale crezului ortodox, se semnalează marginal, prin litere chirilice (urmînd ordinea alfabetică), începutul expunerii fiecărui precept de bază al ortodoxismului.

O mențiune specială trebuie făcută relativ la numerotare. În cartea lui Varlaam sînt numerotate numai filele care conțin lucrarea propriu-zisă. Cifra indicînd numărul filei se găsește în colțul din dreapta sus recto. Foaia de titlu și predoslovia (care cuprinde 5 file) nu sînt numerotate. Pentru a ușura trimiterile la predoslovie, în studiul nostru am numerotat filele pe care ea a fost imprimată cu ajutorul cifrelor romane (de la I la V, ^{r} și ^{v}).

Litera. La imprimarea *Răspunsului* au fost folosite două tipuri de litere. În foaia de titlu apare un corp de literă mai mare și mai gros. Înălțimea acestor litere variază între 3 mm și 8 mm, cele mai multe din ele avînd 3 mm. Numărul maxim de semne care încap pe un rînd al foii de titlu este de 18. Inițialele mari de pe foaia de titlu sînt în număr de 7: д, в, к, м, р, т, ѣ și au înălțimea de 6,5 mm. Cu excepția foii de titlu, toată lucrarea a fost culeasă cu litere mici. Înălțimea acestora variază între 2 mm și 4,5 mm, cele mai multe avînd 2 mm. Literele: р, ѫ, ȣ, ц, ѱ, ч sînt înalte de 3,5 mm, χ și щ au 4 mm, iar ф, 4,5 mm. Este interesant de notat că unele litere apar în două variante care diferă prin înălțime. Am întîlnit astfel două semne pentru *[t]*: unul cu o înălțime de 2 mm și altul cu o înălțime de 3,5 mm. Tot două variante există și pentru ierul mare: una de 2 mm, cealaltă de 3,5 mm. Și pentru notarea lui д s-au folosit două tipuri de litere,

unul din ele avînd cele două codițe mai lungi și măsurînd ceva mai mult de 3 mm, celălalt cu o înălțime de 2,5 mm. În sfîrșit, există două variante pentru ѣ: una din ele are linia orizontală ceva mai jos și măsoară 4 mm, cealaltă are 3,5 mm.

În textul *Răspunsului* a fost folosită o singură inițială mare к, înaltă de 11 mm. Inițialele mici sînt în număr de 11: а, в, г, д, к, і, м, н, п, р, с și au înălțimea de 4,5 mm (cu excepția lui г, care are 4 mm). Pe fila 1ʳ apar în titlu *(Olvealnic)*, 8 majuscule mai groase, de alt tip, cu o înălțime de 4,5 mm.

Numărul de semne culese pe un rînd este variabil. Cele mai multe rînduri au între 34 și 38 de semne. Există și rînduri cu un număr mai mare de semne (39, 41), precum și rînduri scurte, care numără între 4 și 24 de semne. (A se vedea rîndurile 12—19 de pe fila Vʳ sau rîndurile 1—6 de pe fila 1ʳ.).

Spațiile goale dintre cuvinte nu sînt respectate întotdeauna. Adesea lipsește pauza între negație (articol) și cuvîntul următor.

Zațul. Oglinda zațului este de 13 cm/7,5 cm. Liniile zațului nu sînt întotdeauna drepte. Explicația ar putea consta în folosirea unei tehnici mai rudimentare de lucru, în graba cu care a fost imprimată cartea sau poate, uneori, și în calitatea inferioară a hîrtiei (foarte groasă).

Ornamentațiile. Singurele ornamentații ale *Răspunsului* sînt chenarul foii de titlu (recto), motivul ornamental de la sfîrșitul predosloviei (fila Vʳ) și frontispiciul de pe fila 1ʳ. Inițialele folosite nu sînt ornate (spre deosebire, de exemplu, de cele care apar în *Liturghierul* slavon tipărit în 1646 la Mănăstirea Dealu, care prezintă felurite motive florale sau sînt imprimate cu cerneală roșie, pentru a se deosebi de restul textului, cules cu negru).

Cerneala utilizată în imprimarea *Răspunsului* este neagră. În unele locuri ea este mai ștearsă. Unele litere sînt prost imprimate sau nu se văd deloc.

Hîrtia pe care a fost tipărit *Răspunsul* este groasă, de culoare mai închisă, cu vărgături și călușuri situate la distanță de 3 cm. Filigranul hîrtiei reprezintă o acvilă cu aripile desfăcute larg, care privește într-o parte și are ciocul deschis, îndreptat spre o cruce [1].

Persoana tipografului nu este menționată în exemplarul cunoscut al *Răspunsului*. Ne este permis însă să facem unele presupuneri asupra tipografilor care ar fi putut lucra la imprimarea

---

[1] În legătură cu filigranul hîrtiei pe care a fost imprimat *Răspunsul*, vezi discuțiile cuprinse în capitolul *Locul imprimării „Răspunsului"* al prezentului studiu.

Răspunsului, pe baza datelor oferite de două lucrări apărute la Mănăstirea Dealu [1] în anul 1644 (deci cu un an înaintea *Răspunsului*) și în anul 1647 (doi ani după *Răspuns*): *Evanghelia învățătoare* și, respectiv, *Imitatio Christi* (în versiune slavonă). Între tipografii menționați pentru fiecare din aceste două lucrări, figurează două nume care, deși prezintă unele mici diferențe, par să se refere la aceeași persoană. Este vorba, pe de o parte, de Prcca Stanciovici, „croitor din Rîmnicul de la Ocnele mari" (în *Evanghelie învățătoare*, 1644) și Proca Stanciulovici (în *Imitatio Christi* din 1647), iar pe de altă parte, de Tudor Dumitrovici, „sîrb din Rîmnicul de la Olt" (în *Evanghelie învățătoare*) și Teodor Dumitrievici (în *Imitatio Christi*) [2]. Ni se pare, în lumina acestei constatări, destul de probabil că în 1645, la imprimarea *Răspunsului* să fi lucrat la Mănăstirea Dealu și acești doi tipografi, care, după informațiile furnizate de lucrările amintite, trebuie să fi depus o activitate relativ continuă în cadrul tipografiei mănăstirii.

LOCUL IMPRIMĂRII „RĂSPUNSULUI"

Așa cum am arătat [3], în problema localizării lucrării mitropolitului Varlaam au existat diferite păreri. Faptul nu trebuie să surprindă, deoarece singurul exemplar cunoscut al *Răspunsului* nu oferă nici o indicație asupra locului tipăririi. Considerîndu-se, probabil, că este firesc ca o lucrare scrisă de un moldovean să fie imprimată în Moldova, mulți cercetători au indicat Iașul sau Suceava drept loc de apariție a *Răspunsului*. Unii cercetători au adus chiar argumente în favoarea opțiunii făcute pentru una din cele două localități. Astfel, Ștefan Dinulescu [4] remarca, pe bună dreptate, că absența unei tipografii la Suceava, față de situația privilegiată a Iașului, în secolul al XVII-lea, cu o tipografie înființată

---

[1] În legătură cu stabilirea locului de tipărire a *Răspunsului* la Mănăstirea Dealu, a se vedea discuția din capitolul *Locul imprimării „Răspunsului"*, al prezentului studiu.

[2] La imprimarea *Cazaniei* din 1644 au mai lucrat: Ioan Cunotovici, Lupin Dumitrovici Popești din Lucavăț, iar la imprimarea versiunii slavone din *Imitatio Christi*: Radul Staicovici și Micul Ivanovici.

[3] Vezi, mai sus, p. 13–18.

[4] *Op. cit.*, p. 359–360.

de Vasile Lupu, explică punctul de vedere al celor care optează pentru cea de a doua localitate.

O altă ipoteză în problema care ne interesează a fost emisă de I. Bianu [1], dar fără producerea probelor necesare. După filologul român, *Răspunsul* a fost tipărit în Muntenia sub supravegherea lui Udrişte Năsturel. Unele cercetări ulterioare au adus o serie întreagă de dovezi în sprijinul acestei opinii.

O contribuţie importantă în acest sens a fost adusă de Dan Simonescu în volumul al IV-lea al *Bibliografiei româneşti vechi* [2]. Pentru a dovedi că *Răspunsul* este o tipăritură munteană, D. Simonescu a cercetat caracterele tipografice şi ornamentele cărţii lui Varlaam în comparaţie cu cele întîlnite într-o lucrare imprimată la Mănăstirea Dealu cam în aceeaşi perioadă: *Imitatio Christi*, versiunea slavonă din 1647. Comparaţia dovedeşte că *Răspunsul* are litere de aceeaşi tăietură şi mărime cu cele din *Imitatio*, iar frontispiciul de pe fila 1^r a *Răspunsului* este identic cu cel găsit în tipăritura slavonă din 1647. În felul acesta, Dan Simonescu a adus dovezi concludente în favoarea părerii că Mănăstirea Dealu este locul de imprimare a *Răspunsului*. Examenul limbii întreprins de Liviu Onu [3] a oferit în plus alte argumente importante în favoarea localizării munteneşti a tipăriturii lui Varlaam. L. Onu notează existenţa, în limba *Răspunsului*, alături de particularităţi fonetice moldoveneşti, a trei fonetisme caracteristice graiului muntenesc: *[z]*, *[j]* (în cuvinte ca: *zi*, *zice*, *auzi* etc. şi, respectiv, *joc*, *judeţ*, *jos* etc.) şi *[f]* păstrat nealterat (în cuvinte ca: *fire*, *fi* etc.). Întrucît toate textele tipărite în prima jumătate a secolului al XVII-lea în Moldova notează cu consecvenţă, în cuvintele amintite, pe *[dz]* (s) şi pe *[ğ]* (џ), caracteristice graiului moldovenesc al epocii [4], prezenţa unor fonetisme sudice în limba *Răspunsului* (alături de cele caracteristice zonei nordice) nu s-ar putea explica decît prin intervenţia unui muntean, care a putut fi, după L. Onu, Udrişte Năsturel sau tipograful lucrării. Rezultă, din faptele aduse în discuţie, că imprimarea cărţii lui Varlaam trebuie să se fi făcut în Muntenia, fără însă ca prin examenul limbii să poată fi obţinută o mai precisă localizare.

---

[1] Vezi, mai sus, nota 9, p. 15.

[2] P. 190–191.

[3] În studiile amintite mai sus, p. 17.

[4] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 589; Ion Gheţie, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, 1975, p. 288.

Am încercat, la rîndul nostru, ca, pornind de la rezultatele cercetărilor anterioare, să aducem elemente noi care să confirme localizarea sudică a *Răspunsului*.

I. Ne-am îndreptat atenția, în primul rînd, asupra l i m b i i t e x t u l u i. Ne-am propus ca, în urma examenului exhaustiv al cuvintelor, să obținem date mai precise în ce privește frecvența fonetismelor de tip muntenesc față de cele moldovenești și să stabilim dacă nu există și alte particularități fonetice sudice, nesemnalate încă. În urma cercetării întreprinse am observat următoarele:

a) Cel mai frecvent fonetism sudic înregistrat în *Răspuns* este *[z]*. El apare însă mai rar decît fonetismul moldovenesc *[dz]*: există 226 de forme cu *[z]*, față de 307 cu *[dz]*.

Cercetarea felului în care sînt repartizate formele cu *[dz]* și *[z]* în paginile *Răspunsului* ne-a dus la următoarea constatare: pe filele I^r—V^r care conțin predoslovia, apare numai *[dz]*; pe filele 1^r—13^r din textul propriu-zis am înregistrat numai *[z]*; între filele 13^v—16^r, *[dz]* alternează cu *[z]*; de la fila 16^v pînă la sfîrșitul textului (fila 32^v) nu apare decît *[dz]*. Pe cît se pare, cei care au imprimat *Răspunsul* au respectat cu strictețe în prefață fonetismul *[dz]*, prezent în manuscrisul lui Varlaam. Apoi, în prima treime a textului propriu-zis, a fost cules numai *[z]*, fonetism caracteristic zonei muntenești. Alternanța celor două fonetisme pe filele 13^v—16^r ne face să credem că la un moment dat a intervenit cineva care a dat indicații în sensul notării cu fidelitate a lui *[dz]*, ceea ce s-a și întîmplat în a doua parte a textului, între filele 16^v—32^v (dacă nu cumva zețarul a devenit mai atent).

Nu am exclus însă posibilitatea ca *Răspunsul* să fi fost cules concomitent de doi sau mai mulți zețari, ceea ce ar explica diferențele înregistrate între o parte și alta a textului. Examinarea felului în care se repartizează formele cu *[dz]* și *[z]* în cele 10 caiete ale *Răspunsului* ne-a permis să constatăm următoarele: *[dz]* apare notat cu consecvență în primele două caiete și în ultimele patru (caietele 7—10)[1]. În caietele 3—5 nu a fost cules decît *[z]*, în exemple de felul celor amintite mai sus. Caietul al șaselea (13^r—16^v) prezintă o situație specială: pe fila 13^r nu apare decît *[z]* (exact ca în filele 1^r—12^v precedente), pe filele 13^v—16^r ale aceluiași caiet *[dz]* alternează cu *[z]*, iar pe ultima pagină, 16^v, a fost cules numai *[dz]* ca în filele următoare (17^r—32^v, aparținînd ultimelor patru caiete). Această situație nu se poate explica, după părerea noastră, decît dacă admitem că cel de-al șaselea caiet, cu diferențe

---

[1] Cu o singură exepție: нікотєзаци (22^r/11).

atît de sensibile de la o pagină la alta, a fost lucrat de zețarul care a cules și paginile anterioare (din caietele 3—5) și cele următoare (din caietele 7—10). Modificările înregistrate în caietul al șaselea în direcția notării lui *[dz]* pot fi atribuite intervenției unei persoane, ale cărei indicații au mers nu în sensul „muntenizării" ci, dimpotrivă, în sensul respectării normei moldovenești, neglijate în caietele 3—5.

Vom socoti, în lumina acestor constatări, că textul *Răspunsului* reflectă norma moldovenească din secolul al XVII-lea în ce privește tratamentul lui *[d]* latin + *[ĕ]*, *[ī]* (tratament aplicat uneori și cuvintelor de origine slavă), iar prezența formelor cu *[z]* nu s-ar putea explica altfel decît ca un tribut pe care imprimarea *Răspunsului* în Muntenia o plătește graiului vorbit de tipografi.

b) Fonetismul *[j]* (care corespunde unui *[j]* latin + *[o]*, *[u]* sau lui *[d]* latin + *[eó]*) a fost înregistrat în cîteva cazuri (14 forme) alături de *[ğ]*, caracteristic pentru graiul din Moldova în secolul al XVII-lea, care este predominant (31 de forme). O cercetare atentă a repartiției celor două fonetisme în *Răspuns* ne-a dus la constatarea că formele cu *[ğ]* apar în predoslovie (filele I^r—V^r) și pe filele 13^v—32^v din text, iar cele cu *[j]*, pe filele 1^r—12^v ale textului lucrării (pe fila 13^r nu există exemple cu *[ğ]* sau *[j]*). Este interesant de remarcat că repartiția lui *[ğ]* și *[j]* în textul lui Varlaam este în bună măsură asemănătoare celei semnalate de noi în cazul lui *[dz]* și *[z]*: pe filele 1^r—12^v (pentru *[j]*) și 1^r—13^r (pentru *[z]*) apar exclusiv fonetismele muntenești; în predoslovie (f. I^r—V^r) și în partea finală (f. 13^v—32^v pentru *[ğ]* și 16^v—32^v peutru *[dz]*), nu au fost înregistrate decît fonetismele moldovenești. Concluzia care se impune încă o dată, în urma cercetării alternanțelor *[ğ]/[j]* în *Răspuns*, este că apariția fonetismului muntenesc trebuie să se datorească unei inadvertențe a tipografului, care, după ce a respectat cu strictețe particularitățile moldovenești în culegerea predosloviei, a înlocuit pe *[dz]* și *[ğ]* (dar numai aceste particularități!) cu *[z]* și *[j]* (curente în Muntenia), revenind și respectînd apoi cu fidelitate trăsăturile fonetice moldovenești ale limbii autorului.

c) Tot în rîndul particularităților fonetice muntenești trebuie socotită și apariția lui *[a]* în loc de *[ea]* după *[ș]* dur în poziție „moale", în exemple ca: *greșale* (5^r/16) și *pășaște* (9^v/12). Într-adevăr, textele muntenești din secolul al XVI-lea, ca și cele din secolul următor, ne oferă suficiente exemple care atestă că formele curente în această zonă sînt cele cu *[ș]* dur, după care se notează *[a]*.

Astfel: *greşaşte, sfîrşaşte* apar la Coresi [1]. Din formele de acest fel întîlnite în secolul al XVII-lea în texte munteneşti notăm pe: *greşaşte* (BB, 636b), *să să înfricoşaze* (BB, 626b), *săvîrşaşte* (BB, 21a), *şarpele (Pilde*, 38ʳ*)* etc.[2] În acelaşi timp, atît documentele moldoveneşti cît şi textele literare apărute în Moldova în secolul al XVII-lea prezintă, în aceste situaţii, un *[ş]* moale [3]. (El apare notat frecvent chiar în paginile *Răspunsului*: *greşeale*, 31ᵛ/23, *deşearte*, 2ᵛ/12 etc., precum şi în *Cazania* lui Varlaam: *greşěşte* [4] 497/26, *greşělele*, 382/18 etc.)

d) În aceeaşi categorie ar intra, după părerea noastră, rostirea dură a lui *[r]* în poziţie „moale", într-un exemplu izolat ca: *izvoraşte* (8ʳ/6—7). Şi prezenţa acestui fonetism ar putea fi pusă pe seama intervenţiei involuntare a tipografilor munteni. Într-adevăr, textele munteneşti, atît cele din secolul al XVI-lea, cît şi cele din secolul al XVII-lea, prezintă, în exemple de felul celor mai sus amintite, *[a]* şi nu *[e]* (ѣ). Am întîlnit astfel pe: *amăraşte, izvoraşte, mohoraşte, ocăraşte, oţăraşte, pîraşte, uraşte*, la Coresi [5], *ocăraşte*, în *Biblia* de la Bucureşti (637a), *hotăraşte*, într-un document din 1680 (DMC, 33)[6]. Pe de altă parte, constatăm că în texte nordice din secolul al XVI-lea apare, în situaţii similare, *[ęa]* şi nu *[a]*: *amărěşte, ocărěşte*, în *Psaltirea Scheiană* şi *pîrěşte*, într-o scrisoare din arhivele Bistriţei [7]. Aceleaşi notaţii sînt curente în paginile *Cazaniei* lui Varlaam: *izvorѧşte* (325/11), *urěşte* (369/32) etc., ca şi, de altfel, în alte scrieri moldoveneşti din secolul al XVII-lea, la Dosoftei: *izvorěşte* (VS, 32ᵛ/35—36) şi la Mircn. Ccstin: *se hotărěşte* (DA, s.v.), *ocăreaşte* (DLR, s.v.). În *Cazania* lui Varlaam am întîlnit însă şi două exemple cu *[r]* dur în poziţie moale: *amăraşte* (113/9) şi *izvoraşte* (113/12). Prezenţa în *Cazanie* (alături de formele cu *[r]* moale) a unor asemenea exemple izolate ne poate duce la concluzia că, în cazurile în speţă am putea avea a face cu o influenţă a limbii textelor munteneşti, care n-a afectat însă decît parţial

---

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 61; cf. Ion Gheţie, Al. Mareş, *Graiurile daco-române în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1974, p. 181.

[2] Vezi şi Ion Gheţie. *Baza dialectală*, p. 277.

[3] Vezi lucrarea noastră: *Normă şi grai în scrierile mitropolitului Varlaam*, în *Studii de limbă literară şi filologie*, vol. III, Bucureşti, 1974, p. 196.

[4] Exemplele din *Cazanie* au fost reproduse după ediţia: Varlaam, mitropolitul Moldovei, *Cazania 1643*, Bucureşti, 1943. Trimiterile se fac la paginile şi rîndurile acestei ediţii.

[5] Densusianu, HLR, II, p. 204; Ion Gheţie, Al. Mareş, *op. cit.*, p. 204—205.

[6] Pentru alte exemple de acest fel înregistrate în documente munteneşti vezi Ion Gheţie, *Baza dialectală*, p. 153.

[7] Densuşianu, HLR, II, p. 204.

(ambele exemple apar pe aceeaşi filă) norma literară moldovenească. Nu ni se pare însă exclus ca notările de tipul *izvoraşte* să fi avut curs şi în sudul Moldovei, de unde era originar Varlaam. Dacă acest lucru ar putea fi probat, atunci prezenţa lui *izvoraşte* în *Răspuns* s-ar putea explica prin graiul vorbit de Varlaam.

e) O menţiune specială trebuie făcută asupra formelor: *fieştecine* (III^r/21), *să fie* (III^v/23), *fire* (5^r/18), *fiiul* (2^r/13) etc. cu *[f]* păstrat, alături de cele în care a fost notată palatalizarea acestei consoane: *hiecum* (1^v/12), *hieştecine* (20^v/12), *hiece* (13^r/6), *să hie* (17^r/24) etc. O cercetare a frecvenţei celor două tipuri de exemple scoate în evidenţă faptul că cele cu labiala conservată sînt mult mai numeroase (76 de apariţii) decît cele cu labiala alterată (37 de apariţii). Notăm, ca fapt particular, că în formele verbului *a fi* şi ale pronumelui *fieştecine* *[f]* alternează cu *[h]*, pe cînd în toate atestările altor cuvinte (ca *fire, fiu*), labiala este intactă.

Numărul mare de exemple cu *[f]* nepalatalizat în *Răspuns* (ca şi prezenţa lui *[z]* şi *[j]*) au fost explicate, aşa cum am arătat, printr-o „muntenizare" a textului, datorată lui Udrişte Năsturel sau tipografilor munteni [1]. Dacă aşa ar sta lucrurile, nu s-ar putea explica de ce formele cu *[f]* apar în exclusivitate în primele două caiete care conţin predoslovia şi unde s-a notat consecvent *[dz]* şi *[ĝ]*, conform normei moldoveneşti a epocii. Rămîne, de asemenea, neexplicată alternanţa *[f]*/*[h]* în caietele 3—6 (filele 1^r—16^v), unde a fost cules consecvent *[z]* şi *[j]*, ca în textele munteneşti ale epocii.

După părerea noastră, explicaţia alternanţei *[f]*/*[h]* din *Răspuns* trebuie căutată în altă parte. O cercetare întreprinsă asupra limbii documentelor moldoveneşti din secolul al XVII-lea aduce suficiente exemple cu *[f]* notat alături de *[h]*: Iaşi, 1628: *să fie* (BDR, 152), *va fi* (BDR, 153); Iaşi, 1631: *să fie* (BDR, 180; dar şi *să hie*, 182); Hîrlău, 1630: *fiiară, fiecine* (BDR, 177); Suceava, 1632: *să fie* (BDR, 200) etc. Pe de altă parte, aceeaşi alternanţă poate fi întîlnită şi în textele literare moldoveneşti din aceeaşi perioadă, tipărite în Moldova: *Cazania* lui Varlaam, Iaşi, 1643, *Şapte taine*, Iaşi, 1644, *Paraclisul născătoarei de Dumnezeu*, Iaşi, 1645, *Pravila*, Iaşi, 1646, *Vieţile svinţilor* şi *Psaltirea în versuri* ale lui Dosoftei [2]. Toate acestea ne determină să considerăm că

---

[1] Vezi mai sus, p. 23.

[2] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 119, 137, 235—236; L. Onu, *Éléments nouveaux dans le roumain parlé*, p. 158, 159, 589. În *Paraclisul* la care se referă L. Onu, ca şi în *Răspuns*, predomină formele cu *f*.

oscilațiile între formele cu labiala *[f]* palatalizată și cele cu *[f]* conservat constituie o caracteristică a textelor scrise din Moldova secolului al XVII-lea și că prezența exemplelor cu *[f]* în *Răspuns* nu este o dovadă la fel de puternică, așa cum sînt celelalte fonetisme menționate de noi mai sus, în favoarea localizării sudice a textului.

Vom reține deci, din cele spuse, că, alături de particularitățile fonetice moldovenești prezente în toate operele literare tipărite în Moldova secolului al XVII-lea, în *Răspuns* apar și cîteva fonetisme sudice (*[ž]*, *[j]*, *[ș]* și *[r]* duri în poziție moale). Ele însă sînt minoritare în raport cu cele moldovenești și nu se întîlnesc decît într-o anumită parte a lucrării (f. 1^r—16^r). Această situație se poate explica numai dacă admitem intervenția incidentală a unui sau a unor tipografi munteni, care n-a dus însă, în ansamblu, la înlocuirea normei moldovenești prin cea munteană.

II. Am cercetat, în al doilea rînd, c a r a c t e r e l e t i p o g r a f i c e și o r n a m e n t e l e *Răspunsului*, în comparație cu cele prezente în tipăriturile muntene și moldovene din jurul anului 1645, data apariției cărții lui Varlaam. Cercetarea noastră ne-a permis să constatăm că literele folosite în imprimarea *Răspunsului* sînt identice cu cele utilizate la tipărirea *Liturghierului* slavon de la Mănăstirea Dealu în 1646 și anume: a) literele de rînd folosite la imprimarea *Răspunsului* (în afara celor de pe foaia de titlu) sînt de aceeași tăietură și mărime cu literele mici de pe foaia de titlu a *Liturghierului:* ele au, în general, înălțimea de 2 mm, dar există și litere a căror înălțime depășește 2 mm. Astfel, literele х, щ sînt înalte de 4 mm, р, ȣ, ц etc. au 3,5 mm; b) literele de rînd care apar în foaia de titlu a *Răspunsului* sînt de aceeași tăietură și mărime cu literele de rînd cu care a fost imprimat *Liturghierul* slavon din 1646: ele au în general înălțimea de 3 mm (м, б, в, н, д, к etc.), înălțimea unora atingînd 5 mm (ѣ, ц), 6 mm (ȣ, х, д, р) și chiar 8 mm (ф).

Cercetarea ornamentelor din *Răspuns* ne-a permis să observăm că, în afară de similitudinea între frontispiciul de pe fila 1^r și cel întîlnit în *Imitatio Christi*, Mănăstirea Dealu, 1647 (similitudine semnalată de Dan Simonescu), așa cum s-a arătat mai sus, în capitolul consacrat descrierii *Răspunsului*, există identitate perfectă și între motivul ornamental al chenarului din foaia de titlu a cărții lui Varlaam și cel care apare pe ultima filă (115^v) a *Liturghierului* slavon, în partea de jos (el întîlnindu-se, de altfel, și pe alte pagini ale *Liturghierului*). Cel de al treilea motiv ornamental al *Răspunsului*, care apare pe fila V^r, nu a fost întîlnit de noi

în *Liturghier*. Ni se pare însă interesant de semnalat faptul că acest ornament apare, cu o sută de ani mai tîrziu, într-o tipăritură executată la Rîmnic, în 1746, *Învățătură bisericească* (pe fila 28ᵛ), cu care a fost legat împreună singurul exemplar cunoscut pînă acum al cărții lui Varlaam.

III. Ne-am oprit, în cele din urmă, asupra filigranului hîrtiei pe care a fost imprimat *Răspunsul*. Deși în diverse lucrări de filologie românească examenul filigranologic este folosit mai ales pentru datare, el poate oferi uneori indicii deosebit de prețioase pentru localizarea mai precisă a unui text [1]. Este motivul pentru care am socotit necesar să cercetăm cu atenție filigranul hîrtiei utilizate în imprimarea *Răspunsului* și să-l comparăm cu cel întîlnit în lucrări tipărite în jurul anului 1645 în provinciile românești și, în primul rînd, în Muntenia. Am apelat, în plus, și la constatările cuprinse în unele contribuții ale lui Mihai Popescu [2] și Florea Mureșanu [3], referitoare la tipurile de hîrtie utilizată în tipăriturile românești din secolul al XVII-lea. Rezultă din cercetarea acestor contribuții că, în vreme ce în Muntenia, în perioada care ne interesează, se folosește hîrtie de fabricație locală, tipăriturile moldovene sînt imprimate pe hîrtie de altă proveniență (polonă, turcească, germană etc.). La rîndul nostru, am cercetat filigranul hîrtiei utilizate la imprimarea *Răspunsului* (fig. 1) comparîndu-l cu cel întîlnit în alte tipărituri muntene și moldovene din jurul anului 1645, data apariției cărții lui Varlaam. Cercetarea noastră ne-a permis să constatăm că hîrtia *Răspunsului* este de același fel cu aceea pe care a fost imprimat *Liturghierul* slavon în 1646 la Mănăstirea Dealu: are o culoare mai închisă, este groasă și, în general, lucrată mai grosolan (ceea ce ar putea dovedi proveniența ei dintr-o fabrică cu o tehnică mai primitivă), iar filigranul ei reprezintă o acvilă cu aripile deschise larg, care privește într-o parte, cu ciocul deschis către o cruce (fig. 2). În cercetarea lui Mihai Popescu, la care ne-am referit mai sus, se găsesc reproduse două variante ale acestui tip de filigran. M. Popescu crede că hîrtia de tipul celei

---

[1] Vezi în această privință Gebhard Blücher, *Filigranele brașovene și tipăriturile chirilice din secolul al XVI-lea*, în „Revista bibliotecilor", XX (1967), nr. 7, p. 421—425; Al. Mareș, *O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. II, București, 1972, p. 297—298; Ion Gheție, *Hîrtia sileziană și textele rotacizante*, în LR, XXI (1972), nr. 6, p. 571—572.

[2] *Fabrici românești de hîrtie*, în „Artă și tehnică grafică", septembrie—decembrie 1939, caietul 9, p. 58—61.

[3] Florea Mureșanu, *Cazania lui Varlaam, 1643—1943*. Prezentare în imagini, Cluj, 1944, p. 21, 120—121 (aici au fost reproduse filigranele întîlnite în *Cazanie*).

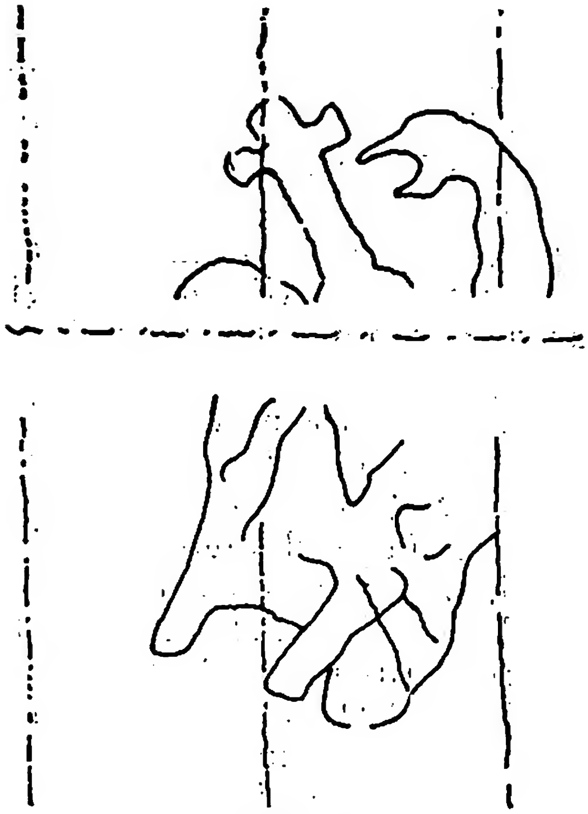

Fig. 1

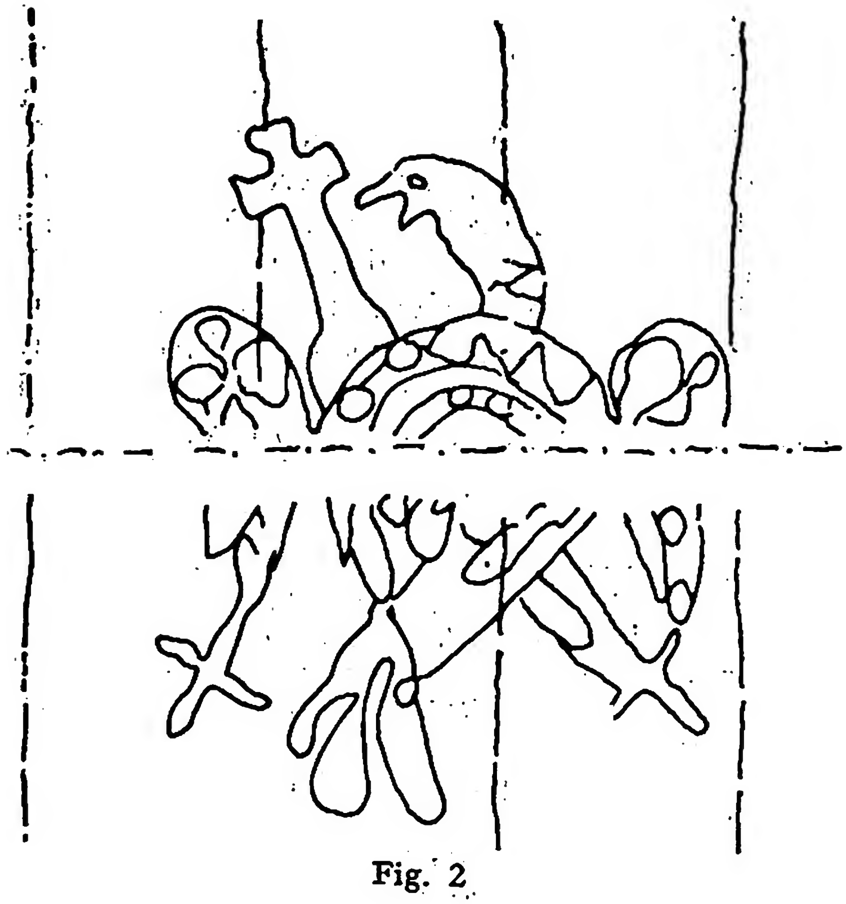

Fig. 2

întîlnite în *Răspuns* şi în *Liturghierul* slavon de la Mănăstirea Dealu provine din fabrica de la Călimăneşti [1]. Ea apare în documente şi tipărituri începînd cu anul 1642.

Tipul de hîrtie pe care a fost imprimat *Răspunsul* şi *Liturghierul* diferă total de cel care apare în tipăriturile moldoveneşti din anii premergători sau următori lui 1645, precum şi de cel utilizat în tipăriturile de la Govora din acelaşi interval [2]. Concluzia care se impune la capătul acestor constatări este că la imprimarea *Răspunsului* a fost folosită hîrtie din acelaşi stoc utilizat, un an mai tîrziu, pentru imprimarea *Liturghierului* slavon la Mănăstirea Dealu.

Examinarea amănunţită a particularităţilor de limbă, a caracterelor tipografice, a ornamentelor, precum şi a filigranului hîrtiei ne-a permis să confirmăm localizarea sudică a *Răspunsului* propusă de Ioan Bianu, Dan Simonescu şi Liviu Onu.

Cercetarea noastră a adus elemente noi, faţă de cele oferite în lucrările lui D. Simonescu şi L. Onu: am apelat astfel la indiciile pe care le poate furniza filigranul hîrtiei, element pe care contribuţiile anterioare nu l-au reţinut, am adus probe în plus semnalînd similitudinea dintre caracterele tipografice ale *Răspunsului* şi cele ale *Liturghierului* slavon tipărit în 1646 la Mănăstirea Dealu, similitudine, de asemenea, nerelevată în lucrările anterioare. În ce priveşte examenul particularităţilor de limbă munteneşti, cercetarea repartiţiei lor în textul lui Varlaam a adus dovezi clare în favoarea „muntenizării" cărţii de care ne ocupăm, ca urmare a imprimării ei în Ţara Românească, şi nu ca urmare a unei tendinţe deliberate în acest sens, datorată autorului ei sau lui Udrişte Năsturel.

DATA APARIŢIEI „RĂSPUNSULUI"

S-ar părea că datarea *Răspunsului* nu ridică nici un fel de probleme, deoarece unicul exemplar cunoscut indică pe foaia de titlu drept dată a apariţiei anul 7153/1645. Pe de altă parte însă,

---

[1] *Op. cit.*, p. 58, 59.

[2] Filigranul hîrtiei utilizate la imprimarea *Cazaniei* de la Govora (1644) este reprodus de Mihai Popescu în articolul menţionat, în figura nr. 2, de la p. 59.

copia manuscrisă a *Răspunsului* oferă două datări (dintre care una diferită de aceea a textului tipărit). Astfel, în partea de început a copiei, unde se reproduce foaia de titlu, apare notat anul 7153/1645, în vreme ce într-o notiță redactată în slavonă și plasată la sfîrșitul copiei apare consemnat ca an al imprimării anul 7155/1647 [1]. Aceasta este motivul care justifică punerea în discuție a datării *Răspunsului* și a rezolvărilor diferite date acestei probleme. Așa cum am văzut, pe lîngă anul 1645, care este acceptat în majoritatea contribuțiilor referitoare la cartea lui Varlaam, în unele lucrări [2] a fost indicat ca an al apariției anul 1647. Unii cercetători [3] au mers chiar pînă la a afirma că tipărirea cărții lui Varlaam ar fi început în 1645 (dată menționată pe foaia de titlu a exemplarului tipărit cunoscut) și s-ar fi încheiat în 1647 (dată menționată în nota finală a copiei lui Grăjdean). Ei au acordat, în felul acesta, credit notiței slavone amintite (despre care însă nu știm cu certitudine dacă a figurat în textul original) și au admis că pentru imprimarea unei cărți de 38—40 de file, format *in octavo* a fost necesar un răgaz de doi ani (în timp ce Coresi a tipărit, cu circa 100 de ani mai înainte, *Tetraevanghelul* din 1560—1561, în mai multe tiraje, în 9 luni, *Psaltirea* din 1570 în 111 zile, iar pentru imprimarea *Catehismului calvin* din 1642, așa cum rezultă din foaia de titlu reprodusă de Varlaam, au fost necesare numai 20 de zile!)

În ceea ce ne privește, credem că, pînă la descoperirea unui exemplar complet al cărții lui Varlaam, trebuie să acceptăm ca dată a imprimării *Răspunsului* anul 1645. Argumentele pe care ne sprijinim ar fi următoarele:

1) Anul 1645 figurează pe foaia de titlu a singurului exemplar tipărit cunoscut; 2) nu putem avea certitudinea că notița slavonă din copia lui Grăjdean exista în exemplarul tipărit. Ea a putut fi adăugată ulterior de altcineva și reprodusă apoi de Grăjdean; 3) este exclus ca tipărirea unei cărți de proporțiile *Răspunsului* să fi durat 2 ani; 4) în anii 1646 și 1647 tipografia de la Mănăstirea Dealu era ocupată cu imprimarea *Liturghierului* slavon și, respectiv, a versiunii slavone a lucrării *Imitatio Christi*, în vreme ce în 1645 nu se cunoaște să fi apărut, în aceeași tiparniță, o altă carte; 5) este de presupus că, în împrejurările amintite mai sus [4], se

---

[1] Vezi N. Drăganu, *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan*, p. 252.

[2] Vezi nota 6, p. 15.

[3] N. Drăganu, *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan*, p. 252; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 55 și p. 56, nota 1.

[4] V. *supra*, p. 8—12.

impunea o publicare cît mai grabnică a ripostei ortodoxe la *Catehismul calvinesc* apărut în 1642; 6) lucrarea lui Varlaam de care ne ocupăm conține destul de multe greșeli de tipar (omisiuni de litere sau cuvinte, inversiuni de litere sau de silabe, repetări de slove sau de cuvinte, substituiri de litere, litere superflue, în total peste 30 de greșeli) cu frecvență mai mare în a doua parte a textului, începînd cu fila 11^r, ceea ce s-ar putea explica foarte bine admițînd că *Răspunsul* a fost imprimat în grabă. Toate acestea pledează în favoarea părerii că data de pe foaia de titlu este singura acceptabilă.

MODELUL „RĂSPUNSULUI"

Așa cum am arătat într-un paragraf precedent, *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc* se încadrează într-o acțiune mai largă împotriva calvinismului, dusă pe mai multe planuri de către personalități de frunte ale clerului românesc.

Am amintit, printre altele, de existența lucrării lui Petru Movilă, *Mărturisirea ortodoxă*, redactată în 1640, discutată la sinodul de la Iași din 1642 și adoptată cu acest prilej ca operă normativă a bisericii ortodoxe.[1] Dispunem, totodată, și de unele informații referitoare la tipărirea în 1642 la Iași a unui *Catehism* slav, după cîte se pare, o lucrare cu caracter polemic îndreptată împotriva luteranilor și a calvinilor [2].

În anul 1971, Al. Mareș [3] a descoperit o altă scriere tot cu caracter polemic la adresa calvinilor, păstrată în copie manuscrisă (în ms. rom. 4818 din fondul Bibliotecii Academiei R.S.R., între

---

[1] Amănunte în legătură cu evenimentele legate de redactarea acestei lucrări, de traducerea și tipărirea ei se găsesc în prefața ediției din 1895 a *Mărturisirii ortodoxe*, p. VII—XXXII (scrisă de Ghenadie, episcopul Rîmnicului); vezi și Teodor Bodogae, *Din istoria bisericii ortodoxe de acum 300 de ani*. Considerații istorice în legătură cu sinodul de la Iași, Sibiu, 1943, p. 110—115, 126—141.

[2] Vezi Damian P. Bogdan, *Contribuțiuni la bibliografia românească veche. Tipărituri dintre anii 1546—1762 necunoscute la noi*, extras din „Biserica ortodoxă română", anul LVI (1938), nr. 1—4; BRV, tom. IV, p. 23—24.

[3] Al. Mareș, *Un text polemic religios din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în LR, anul IX (1971), nr. 6, p. 589—604.

filele 42^r—65^v) nedatată şi realizată, după toate probabilităţile, în Transilvania, între 1640—1644: *Spunerea legiei cu răspuns.*

După cum se poate observa, ultimele trei lucrări la care ne-am referit sînt anterioare publicării cărţii lui Varlaam. În faţa existenţei unor lucrări de polemică religioasă mai vechi decît *Răspunsul*, este firesc ca cercetătorii să-şi fi pus o nouă problemă: aceea a caracterului original al operei lui Varlaam. Dintre cercetările mai vechi, cea mai importantă contribuţie în această problemă o aduce studiul lui P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés Roumaines* [1].

Cercetînd paralel textul *Mărturisirii ortodoxe* (în versiunea tipărită la Breslau în 1751) şi al *Răspunsului*, P. P. Panaitescu ajunge la concluzia că *Răspunsul* este o lucrare originală, în ciuda unor asemănări în ceea ce priveşte tratarea problemelor fundamentale ale ortodoxismului (cele trei părţi ale doctrinei, caracterul activ al credinţei, problema păcatului strămoşesc etc.), care ar putea proba o influenţă exercitată asupra lui Varlaam de cartea prelatului din Kiev. În afară de aceasta, aşa cum arată P. P. Panaitescu, în cartea lui Varlaam sînt discutate şi probleme care nu apar în *Mărturisirea ortodoxă* şi, ceea ce este mai important, cele două lucrări au unele trăsături complet diferite în maniera de abordare a problemelor discutate: *Mărturisirea* are un caracter erudit, autorul ei recurgînd nu numai la citate biblice, ci şi la citate din lucrări cu caracter teologic, în vreme ce Varlaam nu foloseşte decît citate biblice, iar stilul lui este plin de imagini, ca şi, de altfel, cel din *Cazanie* [2].

Există, în afară de deosebirile dintre lucrările lui P. Movilă şi Varlaam semnalate de P. P. Panaitescu, şi altele, determinate de structura şi destinaţia acestor opere, pe care le vom semnala în cele ce urmează. Astfel, *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă este o expunere sistematică asupra tuturor preceptelor dogmei ortodoxe. Ea urma să servească drept îndrumar pentru toţi adepţii acestei religii, dar, în primul rînd pentru membrii clerului. *Răspunsul* se opreşte numai asupra unor aspecte ale dogmei ortodoxe şi anume asupra elementelor fundamentale prin care ortodoxismul se deosebeşte de calvinism. Expunerea lui Varlaam nu este sistematică, ea urmează ordinea în care diversele probleme discutate apar în *Catehismul calvin* pe care el îl combate. Spre deosebire de *Mărtu-*

---

[1] Vezi mai sus şi nota 4, p. 14.

[2] Vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 58—61.

risirea ortodoxă, opera lui Varlaam era destinată în primul rînd marii mase a credincioşilor ortodocşi din Transilvania.

Cu toate acestea, în tratarea unor părţi se întîlnesc asemănări foarte mari între cele două lucrări (asemănări asupra cărora P. P. Panaitescu nu s-a oprit). Ne referim la acele similitudini ce ţin de planul expunerii unor paragrafe, precum şi, rareori, de redactare. Asemenea concordanţe pot fi întîlnite, de exemplu, între partea a III-a a *Mărturisirii ortodoxe* (textul de răspuns la întrebările 52: *Despre chemarea sfinţilor*, 54 şi 55: *Despre idoli şi icoane* [1], şi paragrafele corespunzătoare din *Răspuns* (filele 23ᵛ—24ʳ). Pentru exemplificare dăm în paralel fragmente din răspunsurile la întrebările 54 şi 55 din *Mărturisirea ortodoxă* şi pasajele corespunzătoare din *Răspunsul* lui Varlaam [2]

Petru Movilă

Mărturisirea ortodoxă
(p. 97—99)

. . . nu trebuie să cinstim pre zeii cei mincinoşi, datorim încă să nu facem nici un chip cioplit spre cinstirea acelora şi nici să le aducem închinare dumnezeiască, nici jărtve ca lui Dumnezeu. De aceea, împotriva acestei porunci păcătuiesc aceia carii se închină idolilor ca la zei şi jărtve le proaduc şi pun în dînşii toată încrederea şi nădejdea lor, dupre cum mărturiseşte psalmistul zicînd: „Idolii neamurilor, aur şi argint, lucruri de mîini omeneşti. . ."

Varlaam

Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc
(f. 23ᵛ—24ᵛ)

. . . nu numai la dumnedzăi streini să ne rugăm şi într-agiutoriu să-i chemăm, ce nice chipuri în cinstea lor să nu facem, nice jărtvă sau slujbă lor să aducem. Împrotiva aceştiia porunci greşesc ceia ce fac cinste bodzilor şi jărtve ca lui Dumnedzeu celui adevărat aduc şi toată credinţa şi nedeajdea lor pr-inşii o pun. După dzisa împăratului David proroc: „Bodzii limbilor, aur şi argint, lucru de mîni omeneşti. . ."

---

[1] *Mărturisirea ortodoxă*, (ed. 1895), p. 97—99.

[2] În mod greşit, P. P. Panaitescu (*op. cit.*, p. 58) afirmă că în *Mărturisirea ortodoxă* nu se discută problema cultului sfinţilor şi al icoanelor, cuprinsă numai în *Răspunsul* lui Varlaam. Din lectura paralelă a pasajelor alese de noi se poate vedea că afirmaţia lui P. P. Panaitescu nu se susţine.

Întrebarea 55

Ce trebuie să înțelegem despre icoanele pre care biserica ortodoxă le cinstește și li se închină lor?

Răspuns. Mare deosebire este între idoli și icoane. Fiindcă idolii sunt făpturi și scornituri omenești, dupre cum mărturisește apostolul zicînd: „Știm că nici un idol nu este în lume" (I, *Cor.*, VIII, 4).

Dar icoana este o închipuire ce înfățișează un lucru adevărat ce are ființa sa în lume, ca icoana mîntuitorului nostru Hristos și a sfintei fecioare Maria și a tuturor sfinților... Iar noi, cînd cinstim icoanele și ne închinăm lor, nu ne închinăm văpselelor sau lemnelor, ci pre sfinții aceia a cărora sînt icoanele îi mărim cu închinăciune de slugă, punînd cu mintea noastră înfățișarea acelora în ochii noștri.

Adecă, cînd ne închinăm celui răstignit, ne înfățișăm în mintea noastră pre Hristos spînzurat pre cruce pentru mîntuirea noastră, înaintea căruia plecăm capetele și genunchele cu mulțumire... Deci închinarea icoanelor ce se săvîrșaște în biserica ortodoxă nu calcă porunca aceasta, pentru că nu este această închinăciune ca aceea pre carea o dăm lui Dumnezeu, nici se aduce de către ortodoxi măes-

Dară ce să cade a înțeleage de icoane, ce să închină și le cinstească besеareca săbornică și pravoslavnică?

Mare împărțitură iaste între bodzi și între icoane, că bodzii sînt din cugetul și din lucrul mînilor omenești, după cum dzice apostol Pavel cătră corinteani: „Știm că bodzul nu iaste nemică în lume", iară icoana iaste chipul unii feațe adevărate ce-au fost oarecînd în lume... Cumu-i și icoana izbăvitoriului nostru, lui Isus Hristos: cînd ne închinăm icoanei și o cinstim, nu cinstim șarurile sau lemnul, ce obrazul celuia ce-i scris pre icoană cinstim.

Cînd ne închinăm crucei, atunce punem în mintea noastră pre sîngur Hristos, carele pentru spăseniia noastră s-au răstignit pre lemnu... nu strică aceasta poruncă cinstea și închinăciunea lor, căce că nu iaste aceaea cinste și aceaea închinăciune ce dăm lui Dumnedzeu sau lucrurilor celor făcute de mînă, ce tocma svinților acelora ce-s scriși pre icoană.

triei zugrăvelii, ci persoanelor acelora pe care icoanele le înînfăţişează.

Asemenea şi heruvimii ce umbreau cortul mărturiei înfăţişau pre acei adevăraţi heruvimi carii stau înaintea lui Dumnezeu şi izraeliţii li se închinau şi îi cinsteau, fără ca să calce întru nimic această poruncă a lui Dumnezeu...

Iară întrebăm ş-aceasta: pentru ce învăţă Dumnedzeu pre Moisi de făcu heruvimii aceia de umbra oltariului legei lui Dumnedzeu, carii era chip heruvimilor celor din ceri ce dvorbăsc înnaintea scaunului lui Dumnedzeu, de avea cinste şi slavă de la izrailteani şi porunca aceasta a doa nu să călca?..

Din compararea cîtorva pasaje extrase din cele două opere la care ne-am referit, rezultă, după părerea noastră, că similitudinile constatate se explică numai dacă admitem o înrîurire directă a lui Petru Movilă asupra lui Varlaam. Dacă însă se raportează aceste fragmente la întreaga operă, atunci sîntem obligaţi să admitem că influenţa *Mărturisirii ortodoxe* este de importanţă minoră: în cea mai mare parte a *Răspunsului*, demonstraţia lui Varlaam în problemele comune celor două lucrări este deosebită de aceea întîlnită la Petru Movilă. Cît priveşte posibilitatea ca Varlaam să fi folosit drept model alte lucrări, cum ar fi *Catehismul* slav, ea nu poate fi luată în consideraţie, atîta vreme cît din această lucrare nu cunoaştem decît un titlu menţionat într-un catalog de bibliotecă. În mod cert trebuie însă excluse din rîndul lucrărilor care l-ar fi putut influenţa pe Varlaam *Spunerea legiei cu răspuns*, deoarece, aşa cum a arătat Al. Mareş, structura acesteia din urmă este complet diferită de *Răspuns*.

Constatările la care ne-am referit aici sînt în măsură să fie folosite drept argumente în favoarea demonstrării faptului că *Răspunsul* lui Varlaam trebuie să fie socotit în cea mai mare parte o lucrare originală. Fireşte că (aşa cum a afirmat, de altfel, şi P. P. Panaitescu şi am încercat să arătăm şi noi), unele asemănări sau identităţi cu *Mărturisirea ortodoxă* există, ele fiind determinate de fondul comun al celor două lucrări, iar uneori, de înrîurirea directă a cărţii lui Petru Movilă, bine cunoscută lui Varlaam. Dincolo de aceasta însă, maniera de organizare a lucrării, precum şi argumentaţia din *Răspuns* sînt originale. Ceea ce caracterizează *Răspunsul*, spre deosebire de *Mărturisire*, este o demonstraţie teoretică însoţită de numeroase citate biblice, cu referiri la situaţii reale (prin antiteză şi comparaţie), făcută în maniera predicilor

bisericeşti, cu încercarea de a ţine mereu trează atenţia auditoriului, căruia problemele esenţiale trebuiau să-i fie prezentate la nivelul posibilităţilor sale de înţelegere.

DIFUZAREA LUCRĂRII LUI VARLAAM

Fără să putem face afirmaţii categorice relativ la circulaţia *Răspunsului*, putem totuşi presupune, din puţinele date pe care le deţinem, că el a fost difuzat atît printre românii ardeleni, cărora le era destinat [1], cît şi printre locuitorii altor provincii româneşti. Presupunerea noastră se întemeiază, în primul rînd, pe faptul că unicul exemplar al lucrării cunoscut pînă astăzi, aflat în colecţia de cărţi vechi a Bibliotecii Academiei, aparţinea preotului din satul Budureasa de lîngă Beiuş, ceea ce dovedeşte că intenţia lui Varlaam de a transmite ardelenilor opera sa polemică a fost măcar în parte realizată. O dovadă în plus în acest sens o constituie primele semnalări ale *Răspunsului* în lucrările lui Micu şi Şincai [2]: ele implică existenţa unuia sau a mai multor exemplare din lucrarea lui Varlaam, cu care cărturarii ardeleni să fi luat contact.

O altă dovadă ne-o oferă ediţia a doua a *Catehismului calvin* realizată în 1656 [3], în care sînt combătute preceptele ortodoxe prezentate în *Răspuns*, ceea ce presupune, de asemenea, contactul cu lucrarea mitropolitului moldovean.

Cît priveşte circulaţia *Răspunsului* în alte provincii româneşti, ea poate fi dovedită prin existenţa copiei efectuată după un exemplar tipărit, la dorinţa voievodului Gheorghe Ştefan, de către Grăjdean din tîrgul Bîrlad, unul din însoţitorii domnitorului moldovean în exilul din Polonia. Este posibil ca însăşi copia lui Grăjdean să fi avut o circulaţie largă, deoarece ea a fost găsită abia în anul 1864 între cărţile lui I. Mihályi de Apşa, protopopul Vişeului din Maramureş, de unde a fost adusă la Blaj [4]. O probă indirectă despre difuzarea copiei în rîndurile locuitorilor din celelalte provincii româneşti (în afara Ardealului) o furnizează cercetarea paralelă

---

[1] Vezi predoslovia *Răspunsului*, f. 1r.

[2] Vezi, mai sus, notele, 2, 3, p. 12.

[3] Vezi, mai sus, nota 3, p. 13.

[4] Vezi BRV, I, p. 151.

a celor două versiuni: cea tipărită și cea manuscrisă. Deși, în general, textul celor două versiuni este identic, în predoslovia din versiunea manuscrisă există unele amplificări. Dăm, în cele ce urmează, un fragment de la începutul predosloviei spre ilustrare:

Exemplarul tipărit
(f. 1^r, r. 1—12)

Varlam cu mila lui Dumnedzău mitropolitul Sucеavei și arhiepiscopul Țării Moldovei, cătră creștinii de Ardeal: Credincioși pravoslavnici și adevărați fii svintei ai noastre besearеci apostolești, iubiți creștini și cu noi de un neam român, pretutindirea tuturor ce să află în părțile Ardealiului, ce „sinteți cu noi într-o credință..."

Exemplarul manuscris[1]
(p. 283[2], r. 11—15 — p. 284[2], r. 1—8)

Valaam arhiepiscop *i* mitropolit Țării Moldovei cu milă de la Dumnedzău cătră creștinii de Ardeal *și și cătră*[3] *alți creștini toți carii sintu pravoslavnici:* Credincioși pravoslavnici și adevărați fii sfintei a noastre beasearici apostolești, iubiți creștini și cu noi de un neam rumâni, pretutinderea tuturor ce să află în părțile Ardealului *și și într-alte părți pretutinderea,* „ce sinteți cu noi într-o credință..."

Lectura părților adaose de copist ne arată care era destinația copiei realizate de Grăjdean: ea urma să fie difuzată printre cititorii din alte provincii românești (în afara Ardealului), înainte de toate, în rîndul suitei lui Gheorghe Ștefan.

IZVOARELE CITATELOR BIBLICE DIN „RĂSPUNS"

O problemă importantă prezentînd interes și pentru studiul limbii *Răspunsului* o constituie identificarea sursei numeroaselor citate biblice pe care Varlaam își sprijină afirmațiile referitoare la problemele teologice abordate.

---

[1] Reproducem textul după microfilmul aflat în colecția Institutului de lingvistică din București.

[2] Cifrele apar, scrise de mînă, în colțul de sus, spre exterior, al paginilor și reprezintă, probabil, numerotarea *Codicelui*.

[3] În text. кътрътъ.

După cum se ştie, pînă în anul 1645 nu dispunem de o traducere integrală tipărită a *Bibliei*. Singurele texte biblice tipărite pe care Varlaam le-ar fi putut cunoaşte şi utiliza erau *Evangheliarul* la Sibiu, *Tetraevanghelul*, *Apostolul* şi *Psaltirile* coresiene, precum şi *Palia de la Orăştie*, toate reprezentînd traduceri vechi de peste 50 de ani, redactate adesea într-o limbă românească greoaie. În afara acestor texte, Varlaam ar fi putut utiliza una din versiunile moldoveneşti manuscrise (datînd din prima jumătate a secolului al XVII-lea) ale *Apostolului*, *Psaltirii* şi *Evangheliarului* [1]. Este de menţionat, în acest sens, afirmaţia lui Gh. Ghibănescu [2] că pentru citatele biblice care apar în *Cazanie* Varlaam a folosit versiunea manuscrisă a unui evangheliar moldovean din secolul al XVII-lea, cunoscut sub numele de *Evangheliarul din Războieni*. Pornind de la aceste date, am încercat, la rîndul nostru, să identificăm izvoarele din care Varlaam şi-a extras citatele.

În acest scop am cercetat comparativ versiunile citatelor date de Varlaam din evanghelie şi din faptele apostolilor cu cele corespunzătoare din *Tetraevanghelul* lui Coresi, *Evangheliarul* manuscris de la Războieni (aflat în colecţia arhivelor statului din Iaşi şi catalogat sub nr. 1709) şi, respectiv, *Apostolul* lui Coresi şi versiunea moldovenească a apostolului datînd din secolul al XVII-lea (cuprinsă în manuscrisul nr. 1252 din colecţia Bibliotecii Academiei R.S.R.). În cazurile în care citatele biblice reproduse în *Răspuns* apar şi în *Cazania* din 1643, am avut în vedere şi versiunea oferită de această din urmă lucrare. Reproducem mai

---

[1] Gh. Ghibănescu, *Un manuscript vechi românesc* (secolul al XVIII-lea), în „Arhiva", 21 (1910), p. 185—190, 211—219; Gh. Ghibănescu, *Evangheliarul mitropolitului Varlaam*, în „Arhiva", Iaşi, XXX (1923), p. 256—273; Mariana Combiescu, *Apostolul din colecţia Gaster*, în *Studii de limbă literară şi filologie*, vol. I, Bucureşti, 1969, 173—187; Mariana Combiescu, *Psaltirea de la Mehadia*, în LR, XVII (1968), nr. 3, p. 259—268.

[2] *Evangheliarul mitropolitului Varlaam*, mai sus citat, p. 270—273.

jos cîteva pasaje din evanghelie și din apostol în versiunile amintite:

Evanghelia de la Matei

Zaceala 5:

Răspuns (f. 19ʳ/22—25)	*Evangheliar Războieni*[1]	*Tetraevanghel Coresi*[2] (p. 42)
Atunce veniia către Ioan Botedzătoriul de să botedza în Iordan și-și ispoveduia păcatele sale.	Atunce ieși cătr-însu *ierusalimleanii și toată jidovimea și toată laturea Iordanului*[3] și să botedza în Iordan *de la dînsu* și-și mărturisiia păcatele sale.	Atun'če ēșirâ cătrâ ēlь *Iĕrūsalimlĕnyi și toți ōvrĕii și toate latūrile Iōrdanului* și boteza-se ↑ Iōrdanь, *de elь* ispovedīѧ pâcatele lōr.

Zaceala 21:

Răspuns (f. 14ʳ/4—8)	*Evangheliar Războieni*	*Tetraevanghel Coresi* (p. 47)
Intrați pre porți strîmte, că poarta cea largă și calea cea desfătată duce în perire, iară poarta cea strîmtă și calea cea scîrbită duce în viață și puțini sînt să o afle.	Intrați pre poarta cea strîmtă, că poarta cea largă și calea cea lată duce întru perire și *mulți sîntu de ceia ce îmblă pr-insă*, ce iaste poarta cea strîmtă și calea cea-ngustă iaste ceea ce duce în viață și puțini sîntu *de ceia* ce o află pr-insă.	↑trați pre↑ strimtele ūși ca lar'ğile ūși și largâ cale căn'dь dūče-vă-vorь ↑ perire *și mūl'ți săn'tь če mâr'gь prin'sele*, če strim'tele ūși și ↑gūstele câi duče-vă-vōr ↑ viĭațâ și pūțini *de ĕi* sân'tь čei če vōrь afla ѧ.

---

[1] Citatele din *Evangheliarul de la Războieni* au fost reproduse în transcriere interpretativă, după microfilmul pus la dispoziția noastră de Al. Mareș, cercetător principal la Institutul de lingvistică din București, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[2] Citatele din *Tetraevanghel* sînt reproduse după: *Tetraevanghelul tipărit de Coresi*, Brașov, 1560—1561, comparat cu *Evangheliarul lui Radu de la Mănicești*, 1574. Ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București, 1963. Trimiterile se fac la paginile ediției.

[3] Am reprodus cu litere cursive plusurile înregistrate în versiunile cercetate față de citatele din *Răspuns*.

Zaceala 79:

Răspuns (f. 13ᵛ/19—23)	*Evangheliar Războieni*	*Tetraevanghel Coresi* (p. 63)
Cela ce-și va lăsa sau frații sau surorile sau tatăl sau îma sau muiarea sau feciorii sau satele pentru numele mieu cu o sută de ori va lua și viața de vecie va ocina.	Și fiecine cela ce va lăsa *casa* sau frații sau surorile sau pre tată-său sau pre îmă-sa sau muiarea sau feciorii sau satele pentru numele mieu, cu o sută de ori va lua *mai multu* și viața de veaci va ocina.	Și toți čei če vorь lâsa *casele-și* sau frații sau sūrorile sau tatâlь sau mūma sau muѧrě sau fečorїi sau satūl derep'tь nūmele mїeu, cu ō sūtâ de ōri va prїimi și vїїața de věcь dobândi-va.

Zaceala 79:

Răspuns (f. 7ᵛ/25—8ʳ/1—2)	*Cazanie* (p. 218)	*Evangheliar Războieni*	*Tetraevanghel Coresi* (p. 63)
De la om iaste aceasta neputință, iară de la Dumnezeu toate să pot.	De la ōmь ĭaste ačasta neputinţâ, ĭarâ de la Dumnedzău toate să potь.	De la acesta om nu iaste putință, iară de la Dumnedzeu toate să pot.	De la ōmь če nepūten'țâ ѧste, de la dōmnul totь se poate.

Zaceala 106:

Răspuns (f. 8ᵛ/18—24)	*Cazanie* (p. 21—22)	*Evangheliar Războieni*	*Tetraevanghel Coresi* (p. 71—72)
Veniți, blagosloviții părintelui mieu, de ocinați unde-i gătat voao împărăție m a i n t e [1] de în-	Veniți blagoslovițїi pârin'telui mїeu, de ōčinați ꙟpârâțїѧ če-i gătatâ vōaâ diꙟ čepūtul' lūmїei... Dū-	Fragment lipsă	Veniți blagosloviţїi de pârintele mїeu de moștenіți če e gâtitѫ voāō ꙟpărâțїѧ deꙟ

[1] Au fost culese spațiat cuvintele care apar în plus în citatele din *Răspuns* față de celelalte versiuni.

mputul luiecei... Duceţi-vă de la mine, blăstemaţilor, în focul de veaci unde-i gătat diavolului şi slugilor lui!	čeţi-vâ de la mi'ne, blâstămaţilor, ꙟ focul' de věči, ĭnde-i gâtat' dïĭavolului şi slūğilōr lūi!		tec'měla lūmïei... Dūčeţi-vâ de la mine, blâstemaţilōr, ꙟ focūl věčilōr če.e gâtitь dracūlui şi ꙟğerilōr lūi.

Evanghelia de la Luca
Zaceala 94:

Răspuns (f. 13v/2—5)	*Cazanie* (p. 344)	*Evangheliar Războieni*	*Tetraevanghel Coresi* (p. 128)
Iată, doamne, giumătate de avuţiia mea o dau mişeilor şi pre cine am năpăstuit de patru ori mai mult voiu întoarce.	Ĭatâ, ğumâtate de avuţïѧ mě, doamnĕ, ō dau mişeilor' şi pre čine amь nѷpăstuit', de patru ōri-i ꙟtorcь.	Fragment lipsă	Adecâ jūmătate de avuţīѧ mě, doamne, dau mişeilōr şi să am' činєva ōbidit', ꙟtor'c' de patru ōri.

Faptele apostolilor
Glava 5, zaceala 15:

Răspuns (f. 19r/5—8)	*Apostol*, ms. rom. B. A. R., nr. 1252[1] (f. 10v)	*Apostol Coresi*[2] (p. 20—21)
Pre-acesta Dumnedzeu începătoriu şi spăsitoriu l-au înnălţat cu direapta sa, să dea pocăinţă întru iertarea păcatelor.	Pre-acesta Dumnedzău începătoriu şi mîntuitoriu îl înălţă cu dreapta sa să dea pocăinţă *izrailteanilor* şi iertare păcatelor.	Acela Dumnezeul începători şi spăsitori înălţă-l cu dereapta sa a da pocaanie *lu izrail* şi lăsăciune păcatelor.

[1] Citatele din versiunea manuscrisă a *Apostolului* au fost date în transcriere interpretativă. Trimiterile se fac la filele manuscrisului (numerotare mecanică făcută la B. A. R.).

[2] Citatele din *Apostolul* lui Coresi au fost reproduse în transcriere interpretativă după ediţia lui Ioan Bianu: *Lucrul apostolesc — Apostolul —*. Tipărit de diaconul Coresi în Braşov la anul 1563, Bucureşti, 1930. Trimiterile se fac la paginile acestei ediţii.

Glava 19, zaceala 42:

Răspuns (f. 19^{r}/20—22)	*Apostol*, ms. (f. 45^{v})	*Apostol Coresi* (p. 90)
Mulţi de ceia ce credea veniia şi-şi ispoveduia păcatele sale.	Iară mulţi de ceia ce credzuse viniia de să ispoveaduia *şi-ş spunea* lucrurile sale.	Mulţi de credincioşi veniia şi ispovedia *şi spunea* dealele sale *pînă la destul.*

Cercetarea paralelă a citatelor biblice în versiunile urmărite de noi permite să formulăm cîteva observaţii. După cum se poate remarca fără prea multă greutate, între citatele biblice din *Răspuns* şi versiunile oferite de textele coresiene există diferenţe mult mai mari decît cele semnalate între textul nostru şi textele moldoveneşti manuscrise. E de observat în acest sens că citatele din evanghelie sînt mai apropiate de modelul moldovenesc decît cele din apostol. Concluzia firească a acestei constatări este că la baza citatelor biblice din *Răspuns* se găseşte o versiune de tipul celor moldoveneşti care ne-au stat la dispoziţie. În raport cu versiunile moldoveneşti ale celor două texte, citatele din *Răspuns* prezintă o serie de omisiuni, ceea ce face ca ele să apară trunchiate. Este interesant de remarcat faptul că există mici deosebiri şi între versiunea din *Cazanie* a citatelor biblice şi cea din *Răspuns*. Este vorba de mărunte diferenţe de redactare, de topică, precum şi de unele plusuri existente în *Răspuns*. Mai mult decît atît: uneori, acelaşi text biblic reprodus în două părţi ale *Răspunsului* prezintă diferenţe uşor sesizabile. Iată un exemplu de acest fel:

f. 19^{r}/5—8	f. 14^{r}/25—14^{r}/1—4
„Pre-acesta Dumnedzeu începătoriu şi spăsitoriu l-au înnălţat cu direapta sa, să dea pocăinţă întru iertarea păcatelor".	„Pre-acesta — adecă pre Hristos — Dumnezeu l-au înnălţat începătoriu şi spăsitoriu cu direapta sa, *ca* să dea pocăinţă *izrailteanilor* întru iertarea păcatelor".

Neconcordanţele de acest fel găsesc o explicaţie satisfăcătoare dacă admitem că mitropolitul moldovean cita frecvent din memorie. Este de presupus că timpul scurt în care a trebuit să redacteze *Răspunsul* l-a împiedicat să-şi verifice cu atenţie citatele.

STUDIU LINGVISTIC

GRAFIA

Sînt cunoscute şi au fost în repetate rînduri subliniate dificultăţile de tot felul care stau în calea unei juste interpretări a grafiei vechilor monumente de limbă românească. Pornindu-se de la adevărul că scrisul este, în acelaşi timp, o *aproximaţie* (în sensul că el nu este niciodată perfect adaptat la sunetele unei limbi) [1] şi o *convenţie* (realizată între membrii aceleiaşi societăţi şi impusă prin şcoală, tradiţie etc.), s-a arătat că inconvenientele legate de aceste două caracteristici sporesc atunci cînd, ca în cazul limbii române vechi, s-a folosit în scriere un sistem de semne creat pentru notarea unei alte limbi, cu un inventar fonologic diferit [2]. Cercetătorii s-au izbit, în interpretarea grafiei chirilice, de greutatea stabilirii unei metode adecvate, care să permită găsirea punctelor de referinţă necesare pentru precizarea valorii slovelor folosite în scrierea limbii române vechi.

Aceste puncte de referinţă sînt următoarele:

1. Valoarea literelor în alfabetul slavon (folosit în texte medioslave de redacţie bulgărească, sîrbească şi rusească); 2. configuraţia graiurilor româneşti vechi (mai ales sub raport fonologic şi fonetic) aşa cum se reflectă ea în documente, scrisori particulare etc.; 3. situaţia din graiurile româneşti de astăzi, în măsura în care ele păstrează anumite particularităţi ale limbii vechi; 4. particularităţile regionale sau tradiţionale ale grafiei chirilice româneşti.

Dacă în unele lucrări de specialitate mai vechi s-a acordat atenţie aproape în exclusivitate unuia din cele patru puncte de eferinţă enunţate mai sus [3], în lucrările mai recente se observă

---

[1] Rosetti, ILR, p. 451—452; Andrei Avram, *Contrbuţii la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte româneşti*, extras din „Studii şi cercetări lingvistice", XV (1964), fasc. 1—5, p. 6.

[2] Rosetti, ILR, p. 453; Densusianu, HLR, II, p. 46—47.

[3] Amintim aici lucrarea lui Ilie Bărbulescu, *Fonetica alfabetului chiliric în textele române din veacul XVI şi XVII în legătură cu monumentele paleo-, sîrbo-ruso-, şi româno-slave*, Bucureşti, 1904.

tendința de a se apela la toate aceste criterii de interpretare (insistîndu-se, poate, mai mult, asupra celor amintite sub numerele 2 și 4). În plus, se tinde tot mai mult către o interpretare fonologică a grafiei primelor texte românești [1].

Această pluralitate de repere în descifrarea grafiei chirilice românești, ca și apelul la o soluționare fonologică a problemelor au stat la baza cercetării noastre, menită să ne ajute la rezolvarea practică a dificultăților ridicate de interpretarea grafiei cărții mitropolitului Varlaam, *Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*. În atenție ne-au stat, în primul rînd, particularitățile de grafie ale *Răspunsului*. Ne-am adresat, însă, pentru o mai bună rezolvare a dificultăților existente, și altor texte tipărite din secolul al XVII-lea. În primul rînd am cercetat grafia *Cazaniei* lui Varlaam (Iași, 1643) [2]. Cercetarea particularităților de grafie ale *Cazaniei* ni s-a părut cu atît mai necesară cu cît textul *Răspunsului* a fost imprimat în Muntenia și, în consecință, unele notații particulare se pot explica prin anumite deprinderi grafice (sau de pronunțare) ale celor ce s-au ocupat de tipărirea cărții. Pe de altă parte, identitatea particularităților de grafie ale *Cazaniei* și ale *Răspunsului* ne permite să stabilim în ce măsură o anumită notație este caracteristică scrierilor lui Varlaam. Am avut în vedere, de asemenea, două texte tipărite ale mitropolitului Dosoftei: *Viețile sfinților* [3] și *Psaltirea în versuri* [4]. Ne-am referit, apoi, în unele cazuri, și la *Paraclisul născătoarei de Dumnezeu*, tipăritură ieșeană din cca 1645, atribuită de unii cercetători lui Varlaam [5].

În încercarea de a descifra grafia *Răspunsului* am pornit de la ideea că, în afara unor notații obișnuite, generale în textele noastre vechi, există particularități de grafie care diferă de la un text la altul. De aceea, pentru interpretarea valorilor slovelor chirilice dintr-un text oarecare, trebuie stabilite, în primul rînd, grafiile caracteristice textului (operație care presupune examenul exhaustiv al cuvintelor din text). Raportarea la caracteristicile de grafie prezente în opere scrise de aceeași persoană sau în lucrări

---

[1] În această direcție, studiul lui A. Avram, mai sus citat, reprezintă prima lucrare în care grafia chirilică a textelor românești este interpretată din punct de vedere fonologic.

[2] Am folosit, pentru aceasta, ediția: Varlaam, mitropolitul Moldovei, *Cazania 1643*, București, 1943.

[3] *Viața și petrecerea svinților*, Iași, 1682—1686.

[4] *Psaltire a svîntului proroc David*, Uniev, 1673.

[5] Am apelat în primul rînd la *Cazania* lui Varlaam și la lucrarea lui Dosoftei, *Viețile sfinților*, deoarece pentru aceste două cărți am putut utiliza și indicii existenți la biblioteca Institutului de lingvistică din București.

aparținînd altor autori, dar elaborate în aceeași epocă și regiune, constituie, de asemenea, o operație care poate aduce elemente utile în încercarea de interpretare a valorii slovelor chilirice.

Pornind de la aceste considerente, am încercat, folosind în egală măsură informații referitoare la repartiția unor fapte de limbă vechi sau actuale, ca și datele oferite de cercetări anterioare (consacrate problemelor paleografiei chirilice slavone și românești sau, în mod special, studierii corespondențelor dintre slove-foneme-sunete), să ne formăm o imagine, pe cît posibil corectă, a ceea ce trebuie să fi fost limba operei mitropolitului Varlaam *Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc.*

Slovele

La imprimarea *Răspunsului* a fost folosit următorul inventar de semne chirilice: а, б, в, г, д (în două variante [1]), є, ѥ, ж, ѕ, з, и, ѝ, ї, і, к, л, м, н, о п, р, с, т (în două variante [2]), т, ѹ, оу, ф, х, ѡ, щ, ц, ч, ш, ъ (în două variante) [2], ь, ы, ъı, ѣ (în două variante [1]), ю, ꙗ, ѧ, ѫ, ѱ, ѳ, ѵ, џ, ✝.

Literele duble apar cu totul accidental. Am notat astfel pe мм, гг și рр, acestea din urmă înregistrînd mai multe apariții numai la inițială, unde notează, probabil, un *[r]* lung [3]: ѥммануил [4] (12r/9), євангтелиєт (9r/6), ррѧ (IVr/9; în schimb, în formele de masculin ale aceluiași adjectiv apare numai р: ръѹ, 9v/3 etc.).

În cercetarea grafiei *Răspunsului* ne-am propus să ne oprim asupra elementelor particulare ale distribuției grafemelor amintite, precum și asupra valorii acestora. În funcție de aceste două obiective urmărite, am putea grupa semnele chirilice în mai multe categorii.

A. Într-o primă categorie ar intra slovele a căror valoare este, de regulă, unică sau ușor de precizat și a căror apariție nu este determinată de prezența anumitor grafeme în imediata vecină-

---

[1] Vezi mai sus capitolul consacrat descrierii *Răspunsului*, p. 20—21.
[2] Vezi mai sus capitolul consacrat descrierii *Răspunsului*, p. 20.
[3] Vezi Rosetti, ILR, p. 535—536; Avram, *Contribuții*, p. 92.
[4] În exemplele citate în acest capitol, precum și în alte părți ale studiului lingvistic sau ale ediției, literele supraascrise au fost coborîte în rînd și subliniate. Trimiterile se fac la paginile și la rîndurile exemplarului original.

tate sau de pauză. Iată şi lista acestora (cu indicarea valorii pentru fiecare în parte): а = *a*, б = *b*, в = *v*, г (+a, o, u) = *g*, г (+ +e, i) = *g'*, д = *d*, ж = *j*, ѕ = *dz*, з = *z*, к (+a, o, u) = *k*, к (+e, i) = *k'*, л = *l*, м = *m*, н = *n*, п = *p*, р = *r*, с = *s*, т, т, = *t*, ф = *f*, х = *h*, щ = *şt*, ц = *ţ*, ч = *č*, ш = *ş*, ю = *iu*, ѱ = *ps*, џ = *ǧ*.

B. O altă categorie este constituită din mai multe grupuri de slove: a), и, й, ї, і, ѵ; b) ȣ, оу; c) о, ѡ. Slovele care intră în acelaşi grup pot avea una sau mai multe valori comune, dar diferă între ele prin frecvenţa apariţiei sau prin distribuţie.

C. În a treia categorie intră slovele: ѣ, ѧ, ꙗ, ы, ы, ъ, ь, ѫ, ѵ, a căror valoare este mai greu de stabilit şi presupune o interpretare specială.

Slovele и, й, ї, і, ѵ. Dintre aceste slove frecvenţa cea mai mare o înregistrează и, ї şi й. Slova и apare în diverse poziţii ale cuvîntului după consoană sau la iniţială înainte de consoană notînd vocala *[i]*: испрѣвит (28ᵛ/2), вине (3ᵛ/7) etc. Acelaşi semn este utilizat şi după vocală pentru notarea lui *[i]*: маниине (8ᵛ/14), sau pentru notarea celui de al doilea element al unui diftong, *[i̯]*, în poziţie medială: маинкѫ (24ʳ/21) etc., mai rar, finală (în diftongii realizaţi prin sinereză): сѣ-и [1] ѵдиреитѣзе (4ʳ/22). Frecvent slova и apare la finală de cuvînt notînd pe *[i̯]*: бѣȣпωри (12ᵛ/25) etc. Cu totul rar ea apare după consoană, notînd primul element al unui diftong: *[i]* sau *[i̯]*: ципȣ (26ʳ/20), ми-ѡ ва да (IVᵛ/25), sau după vocală: грѣиѧ (28ᵛ/10).

Й apare, de regulă, după vocală, în diftongii descendenţi, cu valoarea *[i̯]*: еврей (3ʳ/14), нȣ-й (15ʳ/21), frecvenţa cea mai mare înregistrînd-o la finala cuvintelor. Cu totul accidental, ea apare după vocală notînd pe *[i]*: айчѣ (6ᵛ/15) etc. Utilizarea lui й în poziţie medială sau finală după vocală cu valoarea *[i]* în astfel de exemple trebuie pusă pe seama unei slabe familiarizări a tipografilor cu această slovă, introdusă sistematic în tipăriturile româno-slave sau româneşti, ca şi în manuscrise, abia în secolul al XVII-lea[2]. Faptul că în textul nostru и şi й sînt folosite deopotrivă pentru notarea lui *[i̯]* nu trebuie să surprindă. I. Bărbulescu [3], cercetînd textele paleoslave şi româno-slave, a arătat că lui и îi sînt

---

[1] În cazurile de acest fel, în care se articulează împreună două sau mai multe cuvinte, am notat, ca în ortografia modernă, o cratimă între ele.

[2] Vezi I. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 332; Emil Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Bucureşti, 1968, p. 119.

[3] *Op. cit.*, p. 328—345.

proprii cele două valori: de vocală și de semivocală. În textele românești, и a conservat ambele valori prezente în textele slave. Apariția lui й ca semn specializat pentru [i̯] a dus la lărgirea inventarului de semne pentru [i̯], fără însă a împiedica utilizarea slovei и cu valorile ei obișnuite. După cum s-a putut observa din cele spuse mai sus, aceste două slove alternează la finală de cuvînt pentru notarea lui [i̯]. Trebuie să arătăm însă că, cel puțin în cîteva exemple, este neîndoielnic că absența semnului scurtimii se datorează unui defect de imprimare (detrminat de calitatea proastă a hîrtiei sau a cernelii).

Slova ї apare de obicei înainte de vocală notînd pe [i̯] sau [i] ca prim element al unui diftong: вїȣ (4^r/8), etc. sau pe [i] înainte de vocala aparținînd silabei următoare: исаврїа (24^v/23), мънїꙗт (30^v/4) etc.

I apare la inițială, în scrierea numelor proprii (alternînd uneori cu и: исаврїа, (24^v/23), іс҃ (20^v/3), іаковъ (II^r/9) și, cu totul rar, în scrierea substantivelor comune: іконе (25^r/8). Prin і se notează vocala [i] sau semivocala [i̯].

Slova ѵ apare numai în cîteva exemple, alternînd în scris cu и, й și notează pe [i] sau pe [i̯]: тѵпъритѫ (T^r/11) [1], моѵси (IV^v/13), alături de типъриниѫ (II^v/7), мойси (8^v/13).

Slovele ȣ și оѵ. Slova ȣ este folosită pentru notarea vocalei [u] în poziție inițială, în diftongi [2] sau după consoană în toate pozițiile, a semi-vocalei [u̯], precum și a lui [u] final [3]: ȣчиг (IV^r/24), кȣйва (III^r/24), скȣмпȣ (13^v/9) etc. Pentru notarea lui [u] inițial este folosită și slova оѵ: оѵнде (6^v/8) etc. Numărul exemplelor în care a fost notat ȣ la inițială depășește pe cel al formelor cu оѵ (64 de exemple, față de 57 cu оѵ). Uneori deasupra slovei ȣ, cu valoarea [u̯], apare semnul scurtimii (*vrahia*): ръȣ̆ (III^r/23).

Slovele о și ѡ notează alternativ, după consoană, fie vocala [o] fie semivocala [o̯], în poziție medială: локъ (22^r/14), извѡръ (29^r/12), ноаѡ (9^r/1) etc. Aceleași slove sînt utilizate la inițială de cuvînt sau de silabă (după vocală) cu aceleași valori: оае (13^r/1), ѡаре (4^v/17), каѡтѫ (9^v/23), къотаци (11^r/24) etc. Deși, așa cum rezultă din exemplele de mai sus, cele două slove sînt notate alternativ în toate pozițiile, frecvența apariției lor nu este

---

[1] Exemplele extrase din foaia de titlu poartă indicația T (recto și verso).

[2] În acest caz ȣ a fost notat deopotrivă după consoană ca și după vocală.

[3] În legătură cu valoarea lui ȣ final în unele texte vechi românești din secolul al XVI-lea, vezi A. Avram, *op. cit.*, p. 44—45; cf. și discuția din capitolul de fonetică al acestui studiu, p. 78—79.

aceeaşi. Astfel, exemplele în care a fost notat о la iniţială de cuvînt sînt de peste zece ori mai puţine ca acele în care apare ѡ. O frecvenţă foarte ridicată o prezintă şi exemplele în care a fost notat ѡ în finală de cuvînt, adeseori după vocală. În celelalte poziţii, inclusiv în forme de genitiv-dativ plural [1], sînt folosite în egală măsură ambele slove. O problemă specială de interpretare o pune apariţia lui о în exemple ca: икона (24^{r}/12), нострѫ (24^{r}/17) etc., alternînd pe aceeaşi pagină cu exemple în care a fost notat оа: иконна (24^{r}/6), ноастрѫ (24^{r}/18). Înclinăm în a-i atribui lui о în exemplele aici citate valoarea *[o̯a]*. Ne întemeiem în această interpretare pe constatarea că notaţiile cu о alternează cu ѡа, оа, acestea din urmă fiind modalităţile curente de notare a diftongului *[o̯a]*, în textul nostru. Amintim în plus faptul că textele vechi româneşti din secolul al XVI-lea oferă destule exemple cu о (sau ѡ) avînd valoarea *[o̯a]* [2]. Pentru a explica notaţiile cu о (ѡ) pentru *[o̯a]*, Al. Rosetti [3] se referă la situaţia din slavă, care nu cunoştea acest diftong. De aici existenţa unor dificultăţi în redarea lui *[o̯a]* în textele de redacţie românească, în lipsa unui model în grafia slavonă. În asemenea situaţii, prin о (sau ѡ) se putea realiza o notare aproximativă a lui *[o̯a]*.

Slovele е **şi** є apar în diverse poziţii în cuvînt cu valori diferite. Astfel, la iniţială, е şi є au valoarea [*ie*] în exemple ca: ещи (11^{v}/12), єи (11^{v}/8) etc. În cuvinte ca: епистолїѧ (19^{r}/17), єванг҃елїе (I^{v}/5), înclinăm să atribuim celor două slove o valoare diferită, *[e]*, deoarece ne aflăm în faţa unor cuvinte slave sau greceşti intrate în limba română pe cale cărturărească. În poziţie medială, după consoană, е are valoarea *[e]*: кареле (3^{r}/16) etc. La început de silabă, după vocală, ambele slove au valoarea *[i̯e]*[4]: оае (13^{r}/1), дѣлаⷧтаєри (29^{r}/20—21) etc. Aşa cum se poate observa din exemplele date, є apare mai ales la iniţială de cuvînt, în vreme ce е a fost notat în egală măsură în toate poziţiile. Cu totul rar, la iniţială, diftongul *[i̯e]* este notat prin іе: іерꙋсалимꙋⷧ (30^{v}/21).

Slova ѳ apare în cîteva nume proprii sau în cuvinte de origine greacă, alternînd uneori în scris cu т: тимоѳеи (12^{r}/17),

---

[1] În asemenea situaţii, conform unei reguli ortografice slave, ar fi trebuit să apară exclusiv ѡ (vezi I. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 396).

[2] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 48; I. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 406.

[3] ILR, p. 469, 519—520.

[4] Valoarea *[i̯e]* a celor două slove la iniţiala cuvîntului sau la început de silabă după vocală este curentă în textele vechi româneşti din secolele al XVI-lea—al XVII-lea (vezi I. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 101; Densusianu, HLR, II, p. 48; Rosetti, ILR, p. 455.

маѳєи ($11^r/3$, alături de матєй,, $II^r/25$), анаѳєма ($IV^r/12$), логоѳєт ($II^r/23$). Înclinăm în a-i atribui lui ѳ valoarea *[t]*. La această interpretare ne duce utilizarea alternativă în text a acestei slove cu т.

Slova ꙟ apare de regulă la iniţială de cuvînt notînd segmentele fonetice *[în]*, *[îm]*: ꙟблацꙿ ($5^r/17$), ꙟтрꙋ ($8^v/2$) etc. Rareori prin ꙟ la iniţială se notează vocala *[î]*: ꙟн ($5^v/18$), ꙟмблъ ($13^r/5$). Aceeaşi slovă apare, mai rar, în corpul sau la sfîrşitul cuvîntului, notînd nazalele *[n]* sau *[m]* (aceasta din urmă numai în poziţie medială): динꙟ ($5^r/2$), съ тъꙟпине ($30^v/10$). În asemenea exemple ꙟ alternează în scris cu н şi м: дин ($24^r/3$), тимпинѫ ($30^r/23$)etc. Cu totul accidental, ꙟ apare în exemple ca: мънъꙟнкѫ ($4^v/10$), notînd, după Al. Rosetti[1], nazalitatea vocalei care precedă pe н. O situaţie particulară o prezintă cuvintele de tipul *înainte*, *înălţa*, scrise: ꙟнаинте ($5^v/11$), ꙟнѫлцат ($14^v/1$). Problema de rezolvat în cazul acestor exemple este: cărui segment fonetic îi corespunde aici ꙟ, lui *[în]* sau lui *[î]*? Pentru prima posibilitate pledează existenţa unor notaţii ca ꙟнонрѣ ($22^r/24$), съ ꙟнолѧще ($10^v/15$), unde există şi în limba de astăzi *[în]* la iniţială urmat de tăietură silabică.

Rezultă că această slovă are valoare polifonă în textul *Răspunsului*, ca în toate textele vechi româneşti. Dată fiind imposibilitatea în care ne aflăm de a preciza exact segmentul fonetic căruia îi corespunde de fiecare dată, înclinăm în a-i atribui lui ꙟ valori apropiate de cele din limba de astăzi[2]: [*n*] în cuvinte de tipul динꙟ; [ŋ] în cuvinte de tipul мꙋꙟка; [*m*] în cuvinte de tipul съ тъꙟпине, [*î*] în cuvinte ca ꙟн, *[în]* în cuvinte ca ꙟтрꙋ, ꙟнаинте; *[îm]* în cuvinte ca: ꙟблацꙿ.

Slovele ѣ, ѧ, ꙗ, notează diftongii *[i̯a]*, *[e̯a]* în diverse poziţii ale cuvîntului. De regulă, la iniţială apare, cu această valoare, slova ꙗ (alternînd uneori cu ıа: ıакѡвꙿ, $II^r/9$): ꙗкѡвꙿ ($7^v/8$) etc. Cu totul rar, pentru notarea formelor de pronume personal feminin de persoana a III-a, este utilizată slova ѧ: ѧ($1^v/3$). La finala cuvîntului, după consoană, ѧ alternează cu ѣ (uneori în scrierea aceluiaşi cuvînt): калѧ ($14^r/6$), калѣ ($14^r/7$) etc. Pentru notarea diftongilor mediali sau a celor rezultaţi prin sinereză, după consoană, a fost

---

[1] Vezi Rosetti, ILR, p. 454.

[2] În legătură cu valoarea fonologică a slovei ꙟ, credem că interpretarea dată de Andrei Avram *(op. cit.*, p. 130— 132*)* este singura care explică multitudinea de valori fonetice pe care le poate avea această slovă în textele vechi româneşti şi, implicit, în textul *Răspunsului*.

utilizată de obicei slova ѣ: сѫ плѣкѫ (27r/12), чинѣрчфи (IVr/10) etc.; rareori ꙗ: кꙗмѫ (8v/3), лꙗѹ пѹс (IIIr/1) și accidental ѧ: врѣрѧш (18r/5). Pentru a nota diftongul [ịa] în corpul cuvîntului, după vocală, este utilizată, de cele mai multe ori, slova ѧ: кърѹѧ (Vr/12) etc. și uneori ꙗ: грѫꙗще (2r/8) etc.

Ne vom opri, în cele ce urmează, asupra valorii slovelor ѣ, ѧ, ꙗ în poziția *e*, problemă foarte dificilă, care a suscitat numeroase discuții și a dus la rezolvări diferite [1].

Situația prezentă în textul *Răspunsului*, ca și în alte texte moldovenești cercetate (în primul rînd în *Cazanie*), se aseamănă cu cea din unele lucrări aparținînd secolului anterior. Mai precis, situația din textul *Răspunsului* amintește pe aceea din *Codicele Voronețean*: În poziția *e*, în c o r p u l c u v î n t u l u i, după consoană, ѣ alternează cu ѧ (uneori chiar în scrierea aceluiași cuvînt): ꙟчѣпе (9v/15—16), ꙟчѧпе (9v/14—15); вѣке (22r/10), вѧке (21v/3) etc.

După unele consoane (*ș, r*), ѣ, ѧ alternează cu а: ꙟтѫрѣще (10v/17), ꙟтърѧще (8r/3), изворӑще (8r/6—7), пъшӑще (9v/12), ѡ, оамe деішѧрте (2v/20—21) etc.[2]

După к apar aproape consecvent notații cu ꙗ: сѫ ꙟкꙗе (16v/3) și, cu totul rar, cu ѣ: сѫ кѣме (18v/3).

Tot în poziția *e*, la i n i ț i a l ă d e c u v î n t sau la î n c e p u t d e s i l a b ă, întîlnim, în textul *Răspunsului*, notațiile ꙗ, ѧ (mai frecventă fiind, la inițială de cuvînt, prima): ꙗсте (9r/10), ѧсте (Vr/12); гръѧще (9v/22—23), гръꙗще (1v/16) etc.

Textul *Răspunsului* oferă însă (ca și *Codicele Voronețean*) situații în care, în același context, apar atît ѣ, cît și е. Este vorba de unele forme ale demonstrativului (pronume și adjectiv) de depărtare [3]: чѣѧ че (18r/10, fem. sg.), чеѧ ч· (23r/1, masc. pl.); ачѣѧ

---

[1] O discuție asupra lucrărilor referitoare la această problemă se găsește la G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, 1947, p. 216—228. Dintre lucrările mai recente menționăm: Rosetti, ILR, p. 452, 496—498; Al. Ionașcu, *Cu privire la problema „diftongării" lui* e *și* o *accentuați în poziția* ă, e, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 425—432; A. Avram, *op. cit.*, p. 13—24, 81—83.

[2] În legătură cu formele de tipul пъшӑще, изворӑще, a se vedea capitolul de fonetică, p. 92, 94.

[3] A. Avram, *op. cit.*, p. 16; „... trebuie să avem în vedere și evoluția formei reprezentate astăzi, în limba literară, de pronumele și adjectivul demonstrativ *aceea*. Precedat de o consoană prepalatală și urmat de iot, segmentul vocalic accentuat din acest cuvînt a avut o evoluție paralelă cu aceea a segmentului vocalic accentuat din cuvinte de tipul *iubește, pește, lege* etc., motiv pentru care unii specialiști înglobează într-o singură formulare cele două fenomene".

чинсте (24ʳ/25), херȣвимїи ачеѧ (24ᵛ/5) etc. În aceeaşi categorie ar intra şi мещерȣлч (1ʳ/14), unde a fost notat е în poziţia *e* şi, pe de altă parte, cuvinte ca постѣще (4ᵛ/5 etc.), unde apare ѣ în aceeaşi poziţie. Aşa cum se poate observa din primele două perechi de exemple citate, ѣ apare numai în formele de feminin singular, iar е, în formele de masculin plural, şi nu invers [1]. Este evident că, în această situaţie, cele două slove notează segmente fonologice diferite, altfel nu s-ar putea explica de ce se face în scris această distincţie: în anumite forme apare numai е, iar în altele, numai ѣ. În sprijinul afirmaţiei de mai sus vine şi faptul că în alt text al mitropolitului Varlaam, în *Cazanie* (unde în poziţie *e* se notează, de regulă, ѣ, ѧ, ꙗ) constatăm existenţa aceleiaşi distincţii pe plan grafemic între formele de feminin singular şi cele de masculin plural ale demonstrativului (ceea ce ne obligă să considerăm că distincţia se realiza şi pe plan fonologic): *ačѣѧ logodire* (229/20)[2], *ačeѧ toţi* (229/1). În plus, şi în *Cazanie* (ca şi în *Răspuns*) a fost notat е în *meşterъ* (397/32), pe de o parte, şi ѣ în exemple ca: *odihnѣşte* (82/13), pe de altă parte [3]. Dacă notaţiile cu ѣ în poziţia *e*, în *Cazania* şi în *Răspunsul* lui Varlaam, s-ar face în virtutea unei tradiţii grafice (ѣ notînd de fapt fonemul *[e]*, aşa cum afirmă Al. Rosetti [4]), nu este de înţeles de ce notaţii cu е apar cu consecvenţă numai în cuvinte de tipul *meşter*, în care *e* se pronunţă *[e]* şi astăzi în zonele unde a fost notat un *[ẹ]* în cuvinte de tipul *odihneşte, albeşte* [5]. Dacă în limba lui Varlaam *[ẹa]* ar fi trecut peste tot la *[e]*, atunci nu putem explica de ce se scrie е numai în cuvinte de tipul *meşter* şi nu şi în cuvinte de tipul *posteşte* etc. Pare deci mult mai acceptabilă explicaţia că şi е din *meşter* notează alt segment fonologic faţă de ѣ din *posteşte* [6] etc. Pornind de la

---

[1] Singurul caz în care am înregistrat un е în forma de feminin singular a demonstrativului (ка пре чеѧ че юсте манкѫ, 24ʳ/21), faţă de celelalte zeci de cazuri în care se notează cu consecvenţă ѣ în poziţia *e*, nu-l socotim un *hapax*. Credem că ne aflăm, în acest caz, în faţa unei erori tipografice (determinată de faptul că după demonstrativ urmează relativul *ce*, ceea ce a putut provoca o anticipare în culegerea lui (forma demonstrativului fiind apropiată de aceea a relativului), ca şi de faptul că un е apare şi la finala cuvîntului precedent).

[2] Exemplele din *Cazanie* au fost date după ediţia din 1943. Cifrele trimit la paginile şi rîndurile acestei ediţii.

[3] Situaţie identică cu cea semnalată de A. Avram în *Codicele Voroneţean* (*op. cit.*, p. 15—16).

[4] *Op. cit.*, p. 497—498.

[5] A. Avram, *op. cit.*, p. 15.

[6] Şi în cuvinte ca лѣще (21ᵛ/1), лѣщѧ (5ᵛ/19), slova ѣ trebuie să noteze un segment fonologic diferit de segmentul notat prin е (cu consecvenţă) în formele de genitiv-dativ ngular siale aceluiaşi substantiv: лещи (24ᵛ/6, 25ʳ/15—16 etc.)

interpretarea dată celor două tipuri de perechi minimale sau cvasiminimale mai sus menționate, credem că trebuie să admitem că, în *Răspuns*, ѣ, ѧ, ꙗ notează un segment fonologic diferit de є, în poziția *e*, și în toate celelalte exemple semnalate la începutul acestui capitol. În ceea ce privește realizarea fonetică a segmentului fonologic notat ѣ, ѧ, ꙗ în poziția *e*, înclinăm să credem că ea era *[e̯a]* după consoane și *[i̯a]* la inițială de cuvînt sau de silabă. Ne întemeiem în această interpretare pe cîteva elemente puse la dispoziție atît de textul nostru și de alte texte vechi, cît și de cercetarea graiurilor actuale moldovenești. Vom observa astfel că litera ꙗ (în legătură cu care specialiștii sînt de acord că nota, la inițială sau la început de silabă, un segment care începea cu *[i̯]* și era urmat de vocală) [1] alternează cu ѧ, la inițială și în corpul cuvîntului, la început de silabă, iar cu ѣ și ѧ după consoane (și uneori cu а). Nu credem că poate exista vreo îndoială asupra valorii *[i̯a]* a slovei ꙗ în pozițiile amintite din textul nostru, pe de o parte, pentru că aceasta este valoarea pe care slaviștii consideră că o avea în textele slave [2], pe de altă parte, pentru că în *Răspuns* *[i̯e]* inițial se notează regulat prin Є: Єрт‘ ($11^r/9$, față de: сѣ ... ꙗртє, $11^r/10$—11) etc. Dacă admitem că segmentul notat prin ꙗ la început de cuvînt sau de silabă era *[i̯a]*, trebuie să admitem că ꙗ nota un segment în care vocala accentuată era *[a]*, după toate probabilitățile segmentul *[e̯a]*, și după consoane (în exemple de tipul: лꙗѹ пѹс, $III^r/1$ etc.). Urmează că și slovele cu care ꙗ alternează în scris, ѣ, ѧ notează același segment.

De altfel, o notație ca *putarea (= puterea)* din textul rugăciunii *Tatăl nostru*, scrisă cu litere latine de Luca Stroici în anul 1593 [3], ne duce tot către concluzia că, în cuvîntul respectiv (la sfîrșitul secolului al XVI-lea, deci într-o epocă apropiată de cea în care trăiește Varlaam), trebuie să fi existat un segment fonetic de tipul *[e̯a]*, *a* fiind notația curentă a diftongului *[e̯a]* în textele vechi scrise în alfabet latin cu ortografie maghiară sau poloneză.

Pe de altă parte, ALR II înregistrează în zona nordică a Moldovei rostirea cu *[$\underset{c}{e}$]*, în poziția *e* (notat uneori *$\underset{cc}{e}$*) în punctele 386 (Marginea), 365 (Ciocănești), 414 (Cristești), 551 (Pipirig), 520 (Larga), 537 (Mircești), 514 (Coropceni), 531 (Călugăra), în diverse

---

[1] A. Avram, *op. cit.*, p. 23.

[2] Vezi, de exemplu, părerea lui A. Leskien, *Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*, ed. VI, Heidelberg, 1922, p. 6.

[3] *Crestomație romanică*, vol. I, București, 1962, p. 191.

cuvinte [1]. În plus, ALR II ne atestă existența, într-un punct nordic izolat, 399 (Boian), în secolul al XX-lea, a unor forme diftongate, în care vocala accentuată are o deschidere foarte mare: *graịệşti̯* [2], *horăịẹ́şti̯* [3], *tăịárẹa* [4]. În acelaşi punct au fost înregistrate şi forme ca: *vorbẹáşti̯* [5], *m-i sệti* [6], *mocnẹáşti̯* [7], unde se păstrează un diftong cu o deschidere mare a vocalei, spre deosebire de limba literară actuală, care nu cunoaşte, în asemenea cazuri, diftong. Credem că situaţia prezentă în ALR II dovedeşte: a) că *[ẹ]* sau *[ẹ]* sînt continuatoarele unui segment de tipul *[ẹa]* şi b) că trecerea spre monoftong s-a făcut în zona nordică mai tîrziu decît în zona sudică a Moldovei, unde în aceleaşi cuvinte se înregistrează astăzi un *[e]*.

Vrem să amintim, în sfîrşit, că situaţia întîlnită în textul lui Varlaam nu este aceeaşi cu cea prezentă în alte lucrări moldoveneşti din aceeaşi epocă. În *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu* [8], Liviu Onu distinge, ca o caracteristică a grafiei, prezenţa lui ѥ în poziţia *e*. După autor, acest ѥ notează vocala *[e]*. Aceeaşi valoare este atribuită şi lui ѣ după consoane, în poziţia *e* [9]. Tot în poziţie metafonică, *[e]*, dar la iniţială sau la început de silabă, apar ꙗ şi ѧ, care notează diftongul *[i̯a]*. Valoarea *[e]* a slovei ѥ este considerată de L. Onu, printre altele, ca o dovadă că *Paraclisul* a fost atribuit în mod greşit lui Varlaam: textul reflectă două stadii de limbă, dintre care unul (caracterizat şi prin prezenţa lui *[e]* în poziţia *e*) este deosebit total de cel reflectat în operele lui Varlaam. De acord cu autorul, în ceea ce priveşte valoarea identică a notaţiilor ѣ, ѥ în poziţia *e*, trebuie să adăugăm în plus că, după părerea noastră, faptul că notaţiile cu ѥ sînt predominante în această poziţie nu înseamnă că, în mod cert, slova ѥ nota pe *[e]* (ea putea tot aşa de bine nota pe *[ẹ]*), ci numai că, în situaţia amintită, *[ẹa]* se monoftongase (mai probabil în stadiul *[ẹ]* decît în stadiul *[e]*).

---

[1] ALR II, h. 11 „mijeşte"; h. 20 „fornăieşte"; h. 24 „vorbeşte"; h. 29 „flecăreşte"; h. 36 „sforăie"; h. 100 „mi-e sete"; h. 167 „zestre"; h. 207 „Tăierea capului Sf. Ioan"; h. 239 „Lipeşte (casa)"; h. 275 „surcele"; h. 281 „lemne pline de apă"; h. 282 „(focul) mocneşte".

[2] H. 24.

[3] H. 36.

[4] H. 207.

[5] H. 24.

[6] H. 100.

[7] H. 282.

[8] Liviu Onu, *Éléments nouveaux dans le roumain parlé dans la première moitié du XVII-e siècle. Autour de la paternité d'un ouvrage anonyme faussement attribué à Varlaam*, în RRL, X(1965), nr. 1—3, p. 155—162.

[9] Vezi dovezile aduse de autor (p. 157) în sprijinul afirmaţiei sale, notaţiile analogice: ѣ pentru *[e]* (прѣ = *pre*, дѣ = *de*), ѣ pentru *[ẹ]* (стѣагꙋлъ = steagul).

Exemplele prezentate de *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu* constituie o dovadă în plus că valoarea slovelor chirilice folosite într-un text diferă de aceea pe care aceleaşi slove o pot avea în alt text, chiar atunci cînd lucrările aparţin aceleiaşi zone lingvistice.

În concluzia celor expuse aici, vom spune că, în textul *Răspunsului*, ѣ, ѧ, ꙗ, în poziţia *e*, notează un segment fonologic diferit de /*e*/. În ceea ce priveşte realizarea fonetică a segmentului notat prin ѣ, ѧ, ꙗ, în poziţia *e*, ni se pare că ea este mai degrabă *[ęa]* după consoană şi *[i̯a]* la iniţială de cuvînt sau la început de silabă. În acelaşi timp trebuie să specificăm că valoarea dată acestor slove, în poziţia *e*, la Varlaam, diferă de aceea care le-ar putea fi atribuită în alte texte moldoveneşti din secolul al XVII-lea.

Slovele ъ, ѫ apar alternativ în poziţie finală sau medială, după consoană, notînd vocalele *[ă]* sau *[î]*[1]: адекѫ (III^{r}/20), адекъ (II^{r}/4); пъмѫнтꙋ (26^{r}/11), пѫмънтꙋ (26^{v}/10) etc. Se poate observa, din cercetarea totalităţii exemplelor de care dispunem, că ѫ apare mai frecvent la finala cuvîntului decît ъ, în vreme ce în poziţie medială, înaintea unei nazale, a fost întîlnit mai ales ъ. În cuvinte ca: пънѫ (29^{r}/20 etc.), ⱥтъкл (15^{v}/20), înclinăm să atribuim slovei ъ valoarea *[ă]*, conservată pînă astăzi în graiurile de tip moldovenesc[2].

Cînd este folosit la sfîrşitul cuvîntului, după consoană, ъ are adesea valoarea „zero": амаръ (6^{r}/14), пꙋтемъ (7^{v}/20) etc. În aceeaşi categorie trebuie încadrat, credem, şi un exemplu singular ca ⱥтърнцъ (III^{v}/17) sau pluralul nearticulat al unui substantiv ca: цѫръ (9^{r}/8)[3]. În exemple ca acele amintite aici, ъ alternează în scris cu paiericul: дарꙋ (I^{r}/14), цѫрꙋ (12^{r}/15) etc. Tot cu valoarea „zero" este folosit ierul mare între două consoane *[r]* şi *[m]*, într-un exemplu singular ca: ѹръмънды (25^{r}/12—13).

Slovele ы şi ꙑ apar notate numai în corpul cuvîntului, după consoană: ѕикындꙋ (II^{r}/11), цѫрꙑй (1^{r}/5) etc.

---

[1] În legătură cu motivele care ne-au determinat să socotim că distincţia *[ă]*: *[î]* se realiza în limba lui Varlaam, vezi mai jos p. 59—62, unde ne-am oprit asupra slovelor ы şi ꙑ. În lucrarea *Grafia chirilică şi problema opoziţiei* [ă]: [î] *în dacoromâna din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea* (SCL, XXIV, 1973, nr. 1, p. 7—25), Andrei Avram, studiind grafiile cu ъ şi ѫ din *Cazania* lui Varlaam şi constatînd preferinţa pentru ѫ ca echivalent al lui *[ă]* şi pentru ъ ca echivalent al lui *[î]* din limba actuală, ajunge la concluzia că în graiul reflectat de *Cazanie* se realiza, de asemenea, opoziţia *[ă]*: *[î]*.

[2] Vezi şi Avram, *Opoziţia [ă]: [î]*, p. 16.

[3] Vezi şi discuţia referitoare la caracterul lui *[ţ]* şi *[r]* în poziţie finală, din capitolul consacrat foneticii, p. 89, 91—92.

Asupra valorii slovelor chirilice ы şi ꙑ în textele româneşti vechi s-au emis păreri diferite. După Al. Rosetti[1], aceste semne întîlnite în texte din secolele al XIII-lea — al XV-lea, cu localizare în Moldova, notează fonemul /î/. Această particularitate de grafie a textelor moldoveneşti s-ar explica prin influenţa unor maniere grafice ruseşti.

I Bărbulescu[2] consideră că cele două notaţii reprezintă în textele vechi româneşti „mai peste tot *i*, dar uneori, excepţional, şi pe *î*". În acelaşi timp, el afirmă că, în unele lucrări, ы = *îi* (ex.: тътарꙑ, *Arh. ist.* I, I, 35 = *tătarîi*)[3], iar în altele (Dosoftei, *Psaltirea*, 1680) s-ar putea chiar ca ы să aibă valoarea *î*[4]. O dovadă că în unele lucrări din secolul al XVI-lea ы ar nota pe *[i]*, aşa cum afirmă I. Bărbulescu, o oferă cercetarea *Pravilei* ritorului Lucaci, text moldovenesc datînd din 1581. În manuscrisul lui Lucaci sînt destul de frecvente notaţiile cu ы, ele alternînd, adesea chiar în scrierea aceleiaşi forme, cu н, ı, ї şi întîlnite acolo unde *[î]* nu poate avea vreo justificare fonetică. Iată cîteva exemple: кыпь (229^r/13), кꙑоул (235^r/16); вѣре премары (262^v/4), вѣре премарн (278^r/8—9) etc.[5]

Întrebarea ce se pune este dacă în textul *Răspunsului* slovele ы şi ꙑ notează un fonem de tip palatal sau un fonem de tip velar. Cercetarea exhaustivă a grafiilor din *Răspuns* ne-a permis să stabilim că, în această lucrare, ы alternează cu ъ, avînd aceeaşi valoare fonologică: кындаи (II^r/7), кънд (26^r/4) etc. O singură dată ы alternează cu ꙑ: църы́й (II^r/17), цѫрꙑй (1^r/5). Cum în textul *Răspunsului* notaţiile cu ъ corespund atît lui /ă/ cît şi lui /î/ din limba de astăzi, trebuie, în primul rînd, precizat pe care din aceste două foneme le notează ъ (care alternează în scris cu ы, ꙑ) în aceste exemple. Trebuie să arătăm că, în principiu, faptul că, la finală, ъ alternează cu ѫ (acesta din urmă fiind folosit, în paginile *Răspunsului*, cel mai adesea pentru notarea lui /ă/ final) nu ne îndreptăţeşte să afirmăm că ъ notează şi în corpul cuvîntului, peste tot, pe /ă/. Pe de altă parte, chiar dacă distincţia între /ă/ şi /î/ nu se face (în textul nostru) pe plan grafemic, aceasta nu înseamnă că ea nu se realizează nici pe plan fonologic[6].

---

[1] ILR, p. 454; v. şi p. 477.

[2] *Op. cit.*, p. 361.

[3] *Ibidem*, p. 362.

[4] *Ibidem*, p. 361.

[5] Exemplele sînt extrase din ediţia: *Pravila ritorului Lucaci*. Text stabilit, studiu introductiv şi indice de I. Rizescu, Bucureşti, 1971.

[6] Vezi, în această privinţă, Em. Vasiliu, *Asupra istoriei vocalelor centrale din dialectele dacoromâne*, în SCL, XVII (1966), nr. 4, p. 408.

Dacă nu putem spune cu siguranță, numai din examinarea formelor cu ъ din *Răspuns*, că această slovă notează, în unele cazuri, un fonem diferit de /*ă*/, este cert însă că slova ъ notează, în textul nostru, peste tot, un fonem diferit de /*i*/. Urmează că și ы (alternînd cu ъ), în exemplele de mai sus, notează un fonem diferit de /*i*/.

Raportîndu-ne la părerile slaviștilor, amintim că cele două valori pe care le are ы în textele slave sînt sau [*î*], în texte de redacție rusească, sau [*i*], în texte de altă redacție (dar nu [*ă*]) [1].

Dacă procedăm prin eliminare, din moment ce ы nu are în *Răspuns* valoarea [*i*] (pentru motivele mai sus expuse), el trebuie neapărat să aibă valoarea [*î*] (cu care a fost întîlnit în unele texte moldovenești mai vechi) [2]. Nu este exclus ca, în acest text, notațiile cu ы să fie datorate, eventual, unui tipograf rus [3]. Ipoteza noastră se sprijină pe faptul că formele cu ы sînt prezente în număr foarte mare pe filele I^r—V^r, unde se găsește predoslovia. Notații cu ъ, în scrierea acelorași cuvinte, nu apar aici decît accidental (am găsit numai șapte exemple de acest fel). Forme cu ы (ъı) mai apar accidental pe filele 1^r și ^{v} și 11^v. Preferința pentru slova ы este evidentă deci în paginile predosloviei. Dacă adăugăm la aceasta și altă particularitate grafică (ѫ nu apare decît la finală de cuvînt, spre deosebire de restul textului, unde este înregistrat destul de des și în corpul cuvintelor) vom putea să socotim că în imprimarea predosloviei s-au manifestat cu evidență preferințele grafice ale unui tipograf, probabil, pentru motivele expuse, rus (dacă nu cumva aceste caracteristici se găseau în manuscrisul lui Varlaam și au fost respectate cu strictețe, ceea ce pare mai puțin probabil și, în orice caz, greu de demonstrat).

Există două exemple în predoslovie în care ы apare (într-un cuvînt ca: дн҇тмыю III^r/10) acolo unde pînă astăzi, în graiurile de tip moldovenesc, segmentul corespunzător are valoarea [*ă*] (notat, în tot restul textului nostru, numai prin ъ: дн҇тпъю, (11^r/17) etc.). După părerea noastră, sînt două posibilități de interpretare a valorii lui ы în aceste exemple: a) ы = ъ, și fiindcă aici,

---

[1] I. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 361.

[2] Vezi, mai sus, p. 59.

[3] Așa cum am afirmat mai sus, p. 21—22, nu se cunosc numele tipografilor care au imprimat *Răspunsul*. Știm însă că printre cei care lucrau la tipografia de la Mănăstirea Dealu erau și ruși: la imprimarea *Cazaniei*, din 1644 (apărută cu un an înaintea *Răspunsului*) a lucrat și Ioan Cunotovici „tipograf rus". N-ar fi exclus, în consecință, ca același tipograf să fi colaborat și la imprimarea *Răspunsului*, deși dovezi despre această participare nu există.

în mod sigur, ъ = *[ă]*, ar urma că şi ы = *[ă]*; b) aşa cum am arătat mai sus, prezenţa lui ы s-ar putea datora intervenţiei unui tipograf străin (probabil rus). Ţinînd seama de faptul că în textele de redacţie rusească ы = *[î]*, ar urma că în exemplele din predoslovie ы notează cu *[î]*. În restul textului, unde întîlnim notaţii consecvente cu ъ (în cuvinte ca ѱтъюл), avînd în vedere provenienţa regională a autorului (manifestată şi în text prin prezenţa unor particularităţi dialectale specifice moldoveneşti), ъ ar nota pe *[ă]*. În ce ne priveşte, înclinăm către a doua posibilitate.

Ar însemna însă că, în urma interprerării date de noi lui ы şi lui ъ (în cazul în care aceste două slove alternează în scrierea aceluiaşi cuvînt), în mod implicit, distincţia între */ă/* şi */î/* s-ar realiza cu certitudine, numai în graiul tipografului care foloseşte slova ы cu valoarea *[î]*, ca în textele de redacţie rusească. După părerea noastră, şi în textul lui Varlaam există elemente care probează faptul că distincţia între */ă/* şi */î/* se realiza pe plan fonologic. Este vorba de faptul că, în unele cuvinte, ъ alternează în scris cu и (сънтⱴ, 10ᵛ/22, синтⱴ 10ᵛ/21; стръмбжтате, 27ʳ/7—8, стримбътори 18ʳ/2) precum şi de faptul că un cuvînt ca *sînge* apare scris (cu o singură excepţie, în predoslovie) cu и: синџеле (20ʳ/12 etc). Dacă admitem că (aşa cum arată Al. Rosetti[1] referindu-se la situaţii analoage întîlnite în texte din secolul al XVI-lea) formele cu vocală palatală redau o realitate fonetică, *[s]* (respectiv *[r]*) avînd aici un caracter moale (spre deosebire de formele cu ъ, unde *[s]* şi *[r]* ar avea un caracter dur), trebuie să presupunem, conform legilor fonetice ale limbii române, că vocala centrală care urmează aceloraşi consoane cînd au caracter dur nu poate fi alta decît *[î]*. Dacă timbrul acestei consoane ar fi fost *[ă]* şi nu *[î]*, în formele cu consoană moale ar fi trebuit să apară *[e]* şi nu *[i]*, aşa cum se întîmplă, de altfel, în *Răspuns*, în cazul cuvintelor *nădejde* (< sl. *nadežda*), *a nădăjdui*, scrise consecvent: нєдѣждѧ (14ʳ/17), съ нєдєждȣıаскѫ (31ᵛ/8, cu *[ă]* trecut la *[e]*)[2].

Rămîne să ne mai oprim asupra unei singure probleme: cum trebuie interpretate situaţiile în care, după consoana *[s]*, ы alternează nu numai cu ъ, ci şi cu и? Nu cumva ne aflăm în faţa unor exemple care ar confirma opinia lui I. Bărbulescu că ы ar nota, fie şi numai în aceste cazuri, pe *[i]*? În situaţia la care ne referim se află formele de indicativ prezent pers. 1, 4, 5 şi 6 ale verbului *a fi*, în care fonemul următor lui *[s]* apare notat în mai multe feluri:

---

[1] ILR, p. 509—510.

[2] Cf. Andrei Avram, *Opoziţia /ă/: /î/*, p. 20.

сынт҃ (III^{v}/19), сънт҃ (10^{v}/22), синт҃ (10^{v}/21), precum şi substantivul *sînge*, scris în predoslovie: сынџеле (I^{v}/2), şi синџе (IV^{r}/22). Urmează să stabilim dacă, în acest caz, ы are valoarea *[i]* sau *[î]*. Deşi ambele interpretări sînt posibile (de exemplu, сынт, синт = *sint*, variantă a lui сънт = *sînt*, sau сынт, сънт = *sînt*, iar синт = *sint*, variantă a lui *sînt*), ni se pare mai potrivit, avînd în vedere cele discutate mai sus, să admitem că şi în cazul acestor forme flexionare ale verbului *a fi*, ca şi în forma сынџеле, ы notează pe *[î]* şi nu pe *[i]*.

Vom spune în concluzie că în textul *Răspunsului*, ы, ъı în exemplele amintite, au aceeaşi funcţie: notează fonemul */î/*.

Ierul mic (ь) are în textul lui Varlaam multiple valori.

În corpul cuvîntului, unde a fost rareori înregistrat, el apare îndeosebi înaintea unei nazale notînd pe *[î]* şi alternează în scris cu ъ sau ѫ: кьмпе (4^{r}/20; alături de această formă apare şi кътє, 4^{r}/23), пѫрьнилѡр҃ (6^{r}/3—4, alături de пъгѫнїи, 6^{v}/21).

Ca şi în textele din secolul al XVI-lea şi în unele lucrări contemporane *Răspunsului*, ierul mic final este folosit cu două valori distincte: a) valoarea „zero"; b) valoarea *[ʹ]*[1]. Cazurile în care ь final are valoarea „zero" (аминь, V^{r}/19, вопезь, 6^{v}/12 etc.) sînt rare. În cartea mitropolitului Varlaam este folosit, de regulă, la sfîrşitul cuvîntului terminat în consoană dură, ierul mare, ъ sau mult mai frecvent, paiericul.

Mai multe sînt situaţiile în care ь final = *[ʹ]*: ѡамень (13^{r}/6), апостоль (I^{v}/9), скриптȣрь (II^{v}/25), стлъпь (III^{v}/17) окь ... оурекь (= pl., IV^{v}/7), ѡменещь (28^{v}/1), де вѣчь (3^{v}/11), тоць (6^{v}/18), оучиць (3^{r}/21) etc.[2] Exemplele pe care le aducem în discuţie, aşa cum se poate observa, sînt de categorii diferite.

---

[1] Vezi, în legătură cu această valoare a ierului mic în texte din secolul al XVI-lea, Rosetti, ILR, p. 511. Cf. în această privinţă şi Diomid Strungaru, *Contribuţii la interpretarea grafiei chirilice. II. Problema „dispariţiei" lui* i *final în limba română*, în LR, X, (1961), nr. 6, p. 606—610. O părere deosebită are I. Bărbulescu *(op. cit.*, p. 321*)*, care afirmă că „niciodată ь nu înseamnă *ĭ* sau *ŭ* în textele româneşti sau slave chirilice". Şi după Densusianu (HLR, II, p. 88), ь şi ъ finali au valoarea „zero", chiar dacă urmează unui *ş*, ca şi lui *ţ*, *č*, *z*, *r*, *şt* (după care ar trebui să avem *[ĭ]*). Faptul că în scris nu se notează *[ĭ]* înseamnă, după Densusianu, că în cazurile citate vocala palatală nu se mai pronunţa.

[2] Vom menţiona, pe marginea acestor exemple, faptul că, dacă în texte aparţinînd secolului al XVI-lea ierul mic final era folosit cu această valoare mai ales după fricative prepalatale sau după africate şi rareori după oclusive, în textul nostru el este folosit deopotrivă după *[n]*, *[p]*, *[r]*, *[l]*, ca şi după *[ţ]*, *[ş]*, *[č]* şi după grupul consonantic *[şt]*.

Într-o primă categorie s-ar grupa primele şase, unde, după părerea noastră, este evidentă valoarea palatală a ierului mic (valoare pe care o avea acest semn în texte de redacţie ruscască)[1]. De altfel, formele cu ь alternează cu cele în care la finală apare и (conform tradiţiei), adesea chiar în scrierea aceluiaşi cuvînt (formele cu и fiind mult mai numeroase): ωамени (31ᵛ/20), скрип'тѹри (1ᵛ/25—2ʳ/1), ѻки (21ʳ/6) etc.

Într-o a doua categorie ar intra exemplele în care ь urmează grupului consonantic [şt] sau consoanelor [ţ], [ş], [č]. În forme ca ωаменещь (alternînd cu cele terminate în и: дневолещи, 10ʳ/22), credem că ь este folosit cu aceeaşi valoare palatală [i̯]. Desigur, o formă de tipul celei semnalate mai sus (ωаменещь) ar trebui să conţină, în mod obligatoriu, la finală, un element palatal şi n-ar fi exclus ca prin semnul щ să se noteze şi acest element şi deci: щ = [şt'] iar ь = „zero". În ce ne priveşte, optăm pentru prima interpretare: щ = [şt], ь = [ʹ], sprijinindu-ne şi pe apariţia în text a unor grafii de tipul: те дещапт᫛ѫ (5ᵛ/10), unde credem că щ notează grupul consonantic [şt] cu un [t] dur în poziţie „tare" (aşa cum a fost înregistrat şi astăzi în grupul consonantic [şt] în unele zone ale dacoromânei[2]). De altfel, cercetarea *Cazaniei* ne oferă numeroase exemple de acest fel cu [şt] şi [st] dure: *deştaptă* (256/15), *aştap'ă* (403/7, dar şi *aştѫp'ă*, 456/8), *starpă* (461/7, dar şi *stěrpă*, 357/1). Cercetarea grafiei *Cazaniei* ne oferă în plus posibilitatea de a constata că, de regulă, după grupul consonantic [şt] se notează И la finală: *trupeşti* (415/23), *proşti* (262/30) etc. Considerăm, din aceste motive, că avem destule temeiuri pentru a interpreta pe ь după slova щ drept [ʹ].

În cazul formelor de tipul lui тоць (care, de asemenea, alternează cu cele terminate în и: тоци, 6ᵛ/16) este posibilă o dublă interpretare a lui ь: „zero" sau [ʹ]. Pentru a subscrie la prima interpretare ar trebui să admitem că în cuvinte ca тоць am avea a face cu un [ţ] dur. Cercetarea *Răspunsului* ne oferă însă numeroase exemple care pledează împotriva caracterului dur al acestei consoane: atît la finală, cît şi în interiorul cuvîntului, în formele flexionare, în poziţie „moale", apar cu consecvenţă и, ї şi nu ъ: алцїи (15ᵛ/22), кѹръцници (14ʳ/24) etc. Aceleaşi notaţii după [ţ] sînt curente în *Cazanie: porţi* (335/18), *răutăţi* (456/8) etc.

---

[1] I. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 321.

[2] După ALR I, material necartografiat, chest. 1069 *(vacă stearpă)*, forma *starpă* a fost înregistrată într-o zonă largă, cuprinzînd Banatul, vestul Olteniei, Transilvania centrală şi nordică şi Moldova aproape în întregime.

Toate acestea, credem, pot constitui suficiente argumente pentru interpretarea lui ь ca [ʼ] şi după [ţ].

Interpretarea dată de noi slovei ь după [ţ] în exemplele din *Răspuns* nu poate fi extinsă la toate cazurile asemănătoare întîlnite în celelalte texte moldoveneşti cercetate. Astfel, în *Vieţile svinţilor*, ь după [ţ] nu notează, după părerea noastră, acelaşi element palatal. Rezultă din cercetarea caracterului lui [ţ] iniţial sau medial că el este de regulă dur (de ex.: пжцжндь, 31ᵛ/17, пъцжць, IIᵛ/21 etc.), ceea ce face mai sigură interpretarea lui ca atare şi în unele exemple de tipul: пърць (21ʳ/30), нопць (31ᵛ/2). Ipoteza noastră ni se pare a fi întărită, pe de o parte, de examinarea flexiunii formelor terminate în [ţ] urmat de ь (дльць, 18ʳ/35, pl., dar дльцжй, 26ʳ/20) în cursul căreia apare [î] şi nu [i] după [ţ], pe de altă parte, de constatarea că, după [ţ], în această lucrare, lipsesc de regulă notaţiile cu и, і.

Credem, de asemenea, că ь = [ʼ] şi cînd apare precedat de slova ш. Aşa cum am arătat (în partea rezervată discutării valorii slovelor, ѣ, ꙗ, ꙗ în poziţia *e*) [1], în *Răspuns*, după ш în poziţia *e* (şi în genere în poziţie „moale"), se notează de regulă ѣ, ꙗ, ceea ce probează caracterul moale al acestei consoane (o grafie singulară ca черштънд, 15ʳ/19, nu infirmă ipoteza noastră, deoarece este vorba de altă poziţie). La finala cuvîntului, după ш, ь alternează cu и, formele cu и fiind majoritare (8 apariţii, faţă de numai una cu ь).

Mai greu de precizat ni se pare valoarea lui ь după ч, deoarece ea poate tot atît de bine să fie „zero", cît şi identică cu valoarea lui и cu care alternează în scris (де вѣчи, 3ᵛ/9). Înclinăm să-i atribuim, totuşi, o valoare identică cu a slovei и şi anume valoarea [ʼ].

Situaţia întîlnită în textul *Răspunsului* diferă oarecum de aceea pe care ne-o oferă celelalte lucrări moldoveneşti cercetate. Într-adevăr, atît în *Cazanie*, cît şi în *Vieţile svinţilor*, ierul mic final are, spre deosebire de *Răspuns*, de cele mai multe ori, valoarea „zero". Distincţia, pe plan grafemic, între singular şi plural se realizează adesea prin ь/и (ї): *creştinь* (V. *Caz.*, 363/9, sg.), *creştini* (V. *Caz.*, 373/3, pl.); кꙋконь (Dos. VS, 27ᵛ/24, sg.), кꙋконї (Dos. VS, Iʳ/19, pl.) etc. Există însă şi cazuri în care ierul mic, avînd probabil valoarea [ʼ], alternează în scris cu и, ї: ещь (Dos. VS, 12ʳ/22), ещї (Dos. VS, 7ʳ/18); вѣчь (Dos. VS, 12ᵛ/16), вꙗчї (Dos. VS, 38ʳ/31); *aţi* (= aux. *a avea*, pers. 5, V. *Caz.*, 369/4), *aţь* (V.

---

[1] V. *supra*, p. 54—57.

Caz., 468/20) etc. N-am putea însă afirma cu certitudine dacă în toate aceste cazuri ь = *[ʻ]*.

Putem spune, aşadar, în concluzie, că ierul mic final în textul *Răspunsului* notează, de cele mai multe ori pe *[ʻ]*. El alternează atunci în scris cu и, ï şi, uneori, cu paiericul [1]. Ierul mic final are rareori valoarea „zero". Cu această valoare este folosit, la sfîrşitul cuvîntului, paiericul sau ierul mare.

Grupuri de slove

Grafiile лъ(лꙶ), ръ au fost întîlnite în scrierea unui număr destul de mare de cuvinte: лъ(лꙶ):стлъпь (III^v/17), пълꙶкꙋлꙶ (III^r/22) etc.; ръ: връпꙍс (5^r/5), кръцꙶ (II^v/5) etc. Asemenea grafii, frecvente în textele vechi româneşti, se explică prin influenţa unor deprinderi ortografice slavone [2]. Notaţiile cu ръ alternează în textul *Răspunsului* cu ър: кърцилорꙶ (III^r/19), върпꙍс (27^r/24—25) etc. Aşa cum se poate observa din exemplele prezentate, în rîndul cuvintelor în care apar grafiile ръ (alternînd uneori cu ър) se numără şi cuvinte de origine latină *(vîrtos, cărţi, vărsat)*. În aceste cuvinte este neîndoielnic că ръ notează succesiunea de sunete: *[ăr]*, *[îr]*. Această constatare, ca şi prezenţa alternanţelor la care ne-am referit mai sus, face posibilă interpretarea notaţiilor ръ (sau лъ) drept *[ăr]*, *[îr]* (sau *[îl]*) şi în cuvintele de origine slavă, deşi unele rezerve asupra acestei interpretări pot fi formulate [3].

Semne diacritice

Accentul. În textul *Răspunsului* accentul a fost cules cu destul de mare regularitate deasupra cuvintelor. De regulă, pe oxitone sau pe monosilabe apare notat accentul grav, iar pe celelalte cuvinte, accentul ascuţit: пꙋтѫ̀ (8^v/9), ва да́ (9^r/9), пе́нтрꙋ (11^v/10) etc. În general, accentul a fost corect notat, totuşi există şi unele erori de accentuare, din care vom selecta cîteva exemple: мѫнꙋле

[1] V., mai jos, p. 66 — 69.

[2] Vezi Rosetti, ILR, p. 455; I. Bărbulescu, *op. cit*, p. 421.

[3] Vezi în această privinţă A. Avram, *Contribuţii*, p. 68.

(31^r/8), ꙟцѣлєпцн (8^v/5). În cuvintele mai lungi rezultate prin compunere apare uneori şi accentul secundar: ѡ́рєкѣндъ (24^r/7) etc. Oscilaţii în notarea accentului apar la formele de plural ale demonstrativului *acesta:* alături de ачѣ́стора (10^r/24) apare şi ачєсто́ра (8^r/20), această ultimă modalitate de accentuare fiind caracteristică limbii vechi (astăzi întîlnită dialectal) şi proprie lui Varlaam [1].

Unele verbe de conjugarea a treia, ca şi verbul *a fi*, la persoana 1 şi a 2-a plural, conservă accentul pe radical: спꙋ́нємъ (27^r/10), си́нтєцн (22^r/17) etc., în vreme ce accentuarea formelor verbului *a ţine* atestă apartenenţa lui la conjugarea a II-a: цинє́мъ (21^r/23 etc.).

Notăm, în cele ce urmează, cîteva cuvinte în care accentuarea diferă de aceea a limbii literare actuale: аколѡ̀ (28^v/2), cu accentuare caracteristică limbii vechi; а́декѫ (14^r/25), formă obişnuită în textele vechi pînă în secolul al XVIII-lea, бо́лнавъ (17^r/5), cu accentul pe penultima silabă, caracteristic graiului moldovenesc; Єрєт'їчїи (25^r/7), accentuat pe ultima silabă, accentuare întîlnită în textele vechi[2].

Spiritul lin (psili). În textul *Răspunsului* a fost notat spiritul lin (᾿), de regulă, pe vocala iniţială a unui cuvînt: а̑мъцєскъ (22^v/3), ѡ̑мꙋлъ (22^v/1) etc., deasupra articolelor: ѻ̑ (30^v/14) etc. Spiritul lin a fost notat, de asemenea, pe al doilea element al unui diftong iniţial: ѹ̑ндє (6^v/8), ꙗ̑стє (11^r/13). În textul nostru, acelaşi semn apare cu destulă consecvenţă deasupra slovei ꙟ în poziţie iniţială: ꙟ̑дирєптѣѕѫ (22^r/6—7) sau în cuvinte ca: днꙟ̑ (15^v/20) etc., rezultate prin compunere. Acelaşi semn apare uneori deasupra slovei ш în conjuncţia ш̑и (23^v/21 etc.).

În textul nostru, ca şi în celelalte texte vechi, spiritul lin nu are valoare fonetică, ci reprezintă un simplu ornament [3].

Paiericul. În textul *Răspunsului* paiericul apare frecvent, atît la finala cuvîntului, după consoană, cît şi în poziţie medială, între două consoane [4]: ѕикъндъ (II^r/11), фїєшътєчинє (III^r/21) etc. În asemenea exemple, valoarea paiericului este „zero" [5]. Acelaşi

[1] Vezi DA, s.v. *acest*.

[2] Vezi DA, s.v. *acolo, adecă, bolnav*, CADE s.v. *eretic*.

[3] Vezi E. Vîrtosu, *op. cit.*, 113—114.

[4] Uneori, din neatenţie, paiericul a fost cules şi după vocală: ѡртѫ-нєъ (11^r/7—8).

[5] În legătură cu valoarea paiericului în textele chirilice româneşti, vezi Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 121.

semn apare uneori în poziție medială, între două consoane, sau la finala cuvintelor terminate în consoană, în locul ierului mare (sau mic) sau în locul iusului mare, cu valoarea *[ă]* sau *[î]*: ертꙿчꙋне (13^r/12), тлꙿкꙋл (III^r/22), де мꙿ юбици (13^v/24). Cazurile de acest fel sînt rare, în alte exemple similare notîndu-se regulat ѫ sau ъ: ертъчюне (I^r/18), мѫ (4^r/12), тлъкꙋл (31^r/25) etc.

Dificultăți de interpretare pune paiericul notat la sfîrșitul unor cuvinte, după consoană, în exemple ca: ѡаменꙿ (12^r/14), апостолецїꙿ (I^r/8—9), ничꙿ (12^v/16), тоцꙿ (13^v/17), сомнꙋрошꙿ (29^v/18), грижꙿ (10^v/18), верꙿ (= aux. viit. 2 sg., 12^r/8), цѫрꙿ (12^r/15), ѡкърꙿ (3^r/18). În exemple de felul celor aici amintite, cu excepția ultimelor două, paiericul alternează în scris cu и sau cu, ь ,acestea avînd valoarea *[ⁱ]*: ѡамени (31^v/20) — ѡамень (13^r/6); ничи (12^v/16), дечь (III^v/18), тоци (12^v/2) — тоць (6^v/18) etc. Formele în care au fost notați и sau ь după consoanele [*n*], [*č*], *[ț]*, *[ș]*, *[r]* și grupul consonantic *[șt]* sînt majoritare. O excepție o constituie грижꙿ (= pl., 10^v/18, 18^r/5), alături de care nu există alte forme alternante cu и(ь) la finală (în formele flexionare ale cuvîntului apare notat и: грижиле, 10^v/21).

În exemple de felul lui цѫрꙿ (12^r/15), paiericul alternează în scris cu ierul mare: цѫръ (9^r/8). Tot ierul mare (sau ы) a fost notat în formele flexionare ale cuvintelor care intră în această categorie: църый (II^r/17), тъмаръи (17^v/21). În ceea ce privește valoarea paiericului în exemple ca: цѫрꙿ, ѡкърꙿ, se pot face următoarele observații: este foarte probabil ca paiericul să aibă aici valoarea „zero". Ne întemeiem, în această interpretare, în primul rînd, pe faptul că paiericul alternează în scris cu ierul mare (care, așa cum am arătat [1], de regulă, la finala cuvîntului după consoană, are această valoare). De altfel, aceasta este norma de utilizare a paiericului în textul nostru. Pe de altă parte, nu trebuie pierdut din vedere faptul, semnalat mai sus, că cercetarea formelor flexionare ale lui *țară* și *ocară* (precum și ale altor cuvinte de acest tip) ne atestă caracterul dur al lui *[r]*(notat și în *Cazanie: țărâei*, 371/4, *țărăle*, 312/27 etc.) [2]. Toate acestea constituie, după părerea noastră, elemente suficient de probante pentru a atribui paiericului, în exemple ca: цѫрꙿ, ѡкърꙿ, valoarea „zero".

---

[1] Vezi, mai sus, p. 58.

[2] După Densusianu (HLR, II, p. 159), pluralul „vechi și regulat" al lui *țară* este *țări*. În consecință, dacă acceptăm acest punct de vedere, ar însemna că trebuie să admitem că paiericul, notat în textul nostru în цѫрꙿ, ar avea valoarea *[ⁱ]*, ceea ce ni se pare mai puțin probabil.

În restul exemplelor date, în care apare paiericul, este posibil să avem a face cu o insuficiență grafică (omiterea notării elementului palatal). Cercetînd însă toate formele din text în care, în condiții similare, a fost notat paiericul, vom constata că, dacă după unele consoane notațiile cu paieric sînt accidentale, după altele, în schimb, ele sînt de regulă. Această constatare ne obligă să examinăm pe rînd exemplele întîlnite, în funcție de consoana notată în finală. Vom observa astfel că formele în care a fost notat paiericul după н sau щ sînt singulare. De altfel, în aceste două exemple, nu este posibilă o realizare dură a lui *[n]*, respectiv *[șt]*. Ne aflăm, așadar, în fața unor cazuri de insuficiență grafică sau în fața unor exemple în care paiericul are valoarea *[ⁱ]* [1].

În exemplele (în total 59) în care apare notat paiericul după ц sînt posibile două interpretări ale acestui semn: *[ⁱ]* sau „zero". Pentru prima posibilitate pledează norma grafică a textului, conform căreia se notează de regulă, după *[ț]*, и (65 de exemple), iar uneori ь cu valoarea [ⁱ] (17 exemple). Pentru a doua posibilitate pledează frecventele apariții ale paiericului la finala unor cuvinte, după consoană dură, cu valoarea „zero", alternînd cu formele în care, în aceeași poziție, a fost notat ъ. În ceea ce ne privește, optăm pentru prima posibilitate. Argumentele pe care se sprijină interpretarea noastră sînt, în primul rînd, constatarea, pe baza examenului tuturor cuvintelor din text, că *[ț]* la Varlaam nu are caracter dur [2], ceea ce presupune notarea elementului palatal după consoana respectivă. Un alt argument în favoarea opțiunii noastre este constatarea că în textul *Cazaniei* se notează consecvent и după *[ț]* în exemple ca: *porți* (335/18), *toți* (489/16) etc. Această constatare întărește observația noastră asupra caracterului moale al lui *[ț]* la Varlaam, deși există și exemple izolate (forme conjuncte pronominale sau forme ale auxiliarului de viitor) în care a fost notat paiericul după *[ț]*, el alternînd î să cu exemplele, mai numeroase, în care a fost notat *[i]* după acee și consoană.

Cît privește valoarea paiericului după ш în pluralele unor substantive, adjective sau participii, există aceeași posibilitate a unei duble interpretări. Spre deosebire însă de situația întîlnită în cazul notațiilor prezente după *[ț]* final, după *[ș]* (în pluralele substantivelor, adjectivelor, participiilor) se notează mai rar и

---

[1] Amintim că Emil Vîrtosu, în lucrarea mai sus citată, p. 121— 122, semnalează faptul că în unele texte din secolul al XVIII-lea alt semn chirilic, iericul, care de obicei nu are valoare fonetică, este folosit la sfîrșitul cuvîntului cu valoarea *[ⁱ] ([i̯])*.

[2] Vezi, mai sus, p. 89.

(8 exemple) decît paiericul (12 exemple). Pe de altă parte, la finala unor adverbe şi pronume nu se notează, de regulă, н: іаръшꙿ (2^{v}/20, în total 26 de apariţii), кȣ нȣшꙿ (27^{v}/8), карелешꙿ (5^{v}/7), ачестaшꙿ (5^{v}/5) etc. Cercetarea limbii *Răspunsului* ne permite să constatăm că *[ş]* are întotdeauna caracter moale în poziţie „moale“ [1]. Caracterul moale al acestei consoane este evident şi în formele flexionare ale cuvintelor terminate la nominativ-acuzativ plural în *[ş]* urmat de *[i]* nesilabic: моші̃ꙿ (IV^{r}/14), мошилорꙿ (V^{r}/3—4). Constatăm, de asemenea, că în *Cazanie* notaţia cu н final (la pluralele substantivelor, adjectivelor, participiilor) este generală: *roşi* (425/13), *vrăjmaşi* (355/24), *părăşi* (402/1) etc. Ni se pare, din aceste motive, că putem socoti că *[ş]* avea un caracter moale şi atunci cînd după el apare notat paiericul. În legătură însă cu caracterul lui *[ş]* de la finala unor adverbe sau pronume, sînt de făcut următoarele observaţii: În *Răspuns*, aşa cum am arătat, în exemple de acest fel se notează cu consecvenţă paiericul. În *Cazanie*, în asemenea cazuri, se notează deopotrivă н, ierul mic sau paiericul, notaţiile cu paieric fiind destul de frecvente (*iarăşi*, 344/3, *iarăşь*, 372/2, *iarăş'*, 361/11 etc.). Toate aceste constatări ne obligă să socotim că, în exemple de felul acestora, este mai probabilă interpretarea paiericului ca „zero“.

Interpretarea paiericului drept *[']* ni se pare a fi posibilă şi în exemple singulare ca верꙿ (12^{r}/8, faţă de notaţiile obişnuite după *[r]* cu н, ь: верн, 11^{v}/14, скриптȣрь II^{v}/25 etc.) sau ca грижꙿ (10^{v}/18, cu singularul *grije*, II^{v}/12, care probează caracterul moale al lui *[j]*).

Titla. În textul nostru titla a fost culeasă, de regulă, deasupra slovelor suprascrise, deasupra cuvintelor prescurtate, precum şi deasupra cifrelor: ѹѵнȣл҃ (3^{r}/1), і҃с х҃с (3^{v}/10), е҃ зиле (1^{r}/16) etc. Există însă şi cazuri în care, deasupra slovelor suprascrise, nu a fost culeasă titla. Astfel, deasupra slovelor д, м, т şi х nu apare niciodată titla: ам въѕȣт (II^{v}/8), кънд (6^{r}/20), похтѫ (9^{v}/16) etc.

Suprascrierea

Suprascrierea un intră în categoria particularităţilor cu frecvenţă mare în *Răspuns*. Cu toate acestea există destule exemple de cuvinte în care au fost suprascrise una sau chiar două slove.

---

[1] Vezi şi capitolul consacrat foneticii în prezenta lucrare, p. 93—94.

Cele mai frecvente cazuri le oferă slovele: л, м, с, т, apoi, în ordine descrescîndă, н, д, ч, г, х și ѳ. De cele mai multe ori se suprascrie slova finală a cuvîntului, ceea ce înseamnă că în textul nostru suprascrierea prin poziție este mai frecventă față de cea prin natură [1]. Nu am întîlnit nici un caz de suprascriere a vocalelor sau a unui grup de două slove. Vom da, în cele ce urmează, cîteva exemple de suprascriere a consoanelor.

Prin natură	Prin poziție	Prin natură	Prin poziție
д:	кад. (29^{v}/19);	т: ѡтвѣт (4^{r}/6) —	дат (I^{r}/21)
л: м8лтѫ (II^{v}/12) —	чел (III^{r}/23);	г:	рог (27^{r}/6)
м: лнмвѫ (1^{r}/7) —	ам (I^{v}/4);	х: похтѫ (9^{v}/16)	
н: 8ндє (26^{v}/11) —	цнн (8^{v}/20);	ч: зачлъ (21^{r}/10) —	нич (12^{v}/11)
с: ачєст^{ч} (4^{r}/16) —	алєс (I^{r}/23);	ѳ: мѳ (9^{r}/6)	

Rareori, la același cuvînt se suprascriu două litere. Destul de frecvent însă suprascrierea a fost întîlnită la scrierea cuvintelor prescurtate: апслн (24^{v}/19) etc. Cîteva cazuri speciale le constituie cuvintele în care suprascrierea a fost însoțită de suspensie [2]: зач (III^{r}/18), маѳ (14^{v}/10), юл (1^{r}/16) etc.

În afara exemplelor de suprascriere obișnuită (sau prin suspensie) există în textul *Răspunsului* și abateri de la normă [3], adică situații în care a fost suprascrisă slova finală a unui cuvînt, cînd după el urmează un altul cu inițială vocalică: м-ам 8стєннт^{ч} (15^{r}/23) etc. Asemenea abateri nu sînt frecvente; în genere se poate spune că în textul *Răspunsului* regulile de suprascriere au fost respectate.

Punctuația

Semnele de punctuație folosite în textul nostru sînt: punctul, virgula, punctul și virgula, două puncte, frecvența cea mai mare înregistrînd-o punctul, apoi virgula. Folosirea semnelor de punctuație este, în general, arbitrară. Se pot totuși distinge cîteva reguli care se respectă cu destulă consecvență. Astfel, la sfîrșitul paragrafelor sau la sfîrșitul titlurilor apare, de obicei, punctul iar

---

[1] Vezi Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 146—148.
[2] *Ibidem*, p. 151.
[3] *Ibidem*, p. 148.

cele două puncte apar mai frecvent înaintea unui citat. În general, însă, se poate vorbi de o echivalență a celor patru semne de punctuație amintite. Astfel, înaintea citatelor apar deopotrivă două puncte, punct sau virgulă: *Dzice. pentru voi... fac rugă* (25^v/15—16); *Ca cînd s-are vorovi doi frați, eu voi fi acasă...* (27^v/10—11); *zice așea: aceasta iaste viața...* (2^r/8).

Punctul, ca și virgula, separă, de regulă, anumite unități sintactice mari în frază. Aceste semne apar și în interiorul unor unități sintactice, separînd elemente cu un grad mare de coeziune (predicat și complement, două părți de propoziție sau două propoziții coordonate) și sînt utilizate alternativ cu două puncte sau punct și virgulă: *Minunatul Dumnedzeu, întru svinții lui mărturisim* (24^v/17—18); *să hie toate spre... slava lui Dumnedzeu. și de agiutoriu* (25^r/16—17); *să roage, Dumnedzeu pentru noi* (25^v/5—6); *liubovul cătră Dumnezeu: și cătră deaproapele* (2^v/4—5); *pentru credință va întreba; au pentru fapturi* (22^v/19—20).

În afara acestor semne, în text se mai utilizează cratima, pentru despărțirea în silabe a cuvintelor la sfîrșitul rîndului. Și în utilizarea acestui semn se pot semnala destule inconsecvențe. Astfel, el poate lipsi uneori: дȣ/пачѧ (25^r/1—2) sau poate apărea fără necesitate, la sfîrșitul unui cuvînt cu care se termină rîndul: ла-/дȣмнеѕъи (23^v/7—8).

Abrevieri curente

апстωл, апслъ, апсль	=	apostol;
апстолȣл	=	apostolul;
апсли	=	apostoli;
арχїепспȣлч, арχїепскпȣлъ	=	arhiepiscopul;
блсвенїе	=	blagoslovenie;
бгословч	=	Bogoslov;
двдъ. двдч	=	David;
дχȣлч	=	duhul;
дχовникȣл	=	duhovnicul;
дχовничилоръ	=	duhovnicilor;
дмнеѕъȣ	=	Dumnedzău;
дмнеѕъѩскѫ	=	dumnedzăiască;
дмнеѕъире	=	dumnedzăire;
епскпь	=	episcopi;

зач, зачлъ = zaceală;
і҃с х҃с = Isus Hristos;
мѳ, маѳ = Matei;
млстеніей = milosteniei;
м҃чничіи = mucenicii;
спсеніе = spăsenie;
с҃вит ͮ, с҃вꙑт ͮ = svînt;
с҃вꙑтѫ = svîntă;
с҃вицїе = svinţie.

FONETICA

Abordarea problemelor de fonetică a limbii *Răspunsului* cere, în prealabil, lămurirea cîtorva chestiuni de metodă. Trebuie să menționăm astfel că, în tratarea acestui capitol, am avut în vedere în permanență interesul prezentat de fonetica limbii lui Varlaam pentru un filolog [1], precum și pentru un istoric al limbii române (literare, în primul rînd). Acest punct de vedere de care am ținut seama în tratarea prezentului capitol presupune o selecție operată în rîndul particularităților fonetice ale textului. El presupune, de asemenea, realizarea unei descrieri a elementelor reținute prin multiple raportări: a) la particularitățile din alte lucrări ale lui Varlaam; b) la particularitățile limbii literare vechi (îndeosebi la cea ilustrată de textele din secolul al XVII-lea); c) la aspectul fonetic al graiurilor dacoromâne din secolul al XVII-lea; d) la aspectul fonetic al dacoromânei actuale; e) la aspectul fonetic al limbii române literare moderne.

Raportarea permanentă la fonetica limbii altor lucrări ale lui Varlaam (în speță la fonetica din *Cazanie* [2]) ne dă posibilitatea de a preciza dacă un fonetism întîlnit în *Răspuns* oglindește norma limbii lui Varlaam sau dacă el este accidental. Pe de altă parte, cercetarea *Cazaniei*, operă de mare întindere, poate aduce date în plus, care să completeze pe cele obținute prin cercetarea *Răspunsului*. Raportarea la fonetica limbii literare vechi ne-a permis să

---

[1] În accepția de „cercetător și editor de texte".

[2] Cercetarea foneticii limbii din *Cazanie* s-a făcut, în primul rînd, pe baza indicelui parțial aflat la biblioteca Institutului de lingvistică din București. Pentru completarea datelor, am efectuat un sondaj pe fragmentele din *Cazanie* pentru care nu dispunem pînă în prezent de un indice.

determinăm gradul de generalitate a fonetismelor întîlnite în *Răspuns*. Raportarea la configurația dialectală a dacoromânei din secolul al XVII-lea (și al XVI-lea, uneori) [1] a fost făcută cu scopul de a justifica încadrarea unor particularități discutate în categoria fonetismelor cu circulație în graiul moldovenesc. În același timp, această modalitate de cercetare oferă elementele necesare pentru a stabili în ce măsură imprimarea unui text într-o zonă dialectală diferită de cea în care a fost redactat are consecințe asupra foneticii textului respectiv. Ori de cîte ori am socotit că este necesar am făcut referiri și la configurația dialectală actuală a dacoromânei. Ele ne-au ajutat să determinăm cu precizie mai mare localizarea unui fonetism, în situația în care datele obținute prin cercetarea graiurilor din secolul al XVII-lea nu au fost suficiente. În sfîrșit, am socotit utilă și raportarea la aspectul fonetic al limbii române literare moderne, pentru că în acest fel se pun în valoare mai bine discontinuitățile între cele două faze din istoria limbii literare și se încheagă mai bine imaginea aspectelor caracteristice limbii vechi literare.

Unui asemenea mod de abordare a foneticii ca acela ales de noi nu îi sînt străine referirile la frecvența înregistrării unei particularități sau a alteia: în ultimă instanță putem categorisi drept normă acele elemente care au un indice ridicat de frecvență. Ca un corolar al acestei concepții apare și atenția specială acordată alternanțelor în notarea aceluiași fcnem.

Ghidîndu-ne după aceste criterii am reținut, spre a fi discutate, elementele caracteristice foneticii *Răspunsului*, care pot fi grupate în mai multe categorii: 1) particularități cu circulație largă (generală sau cvasigenerală) în limba literară veche, neacceptate însă în aspectul modern (rămase astăzi la nivelul graiurilor dacoromâne); 2) particularități cu circulație limitată la o anumită zonă dialectală. În această categorie pot fi înglobate atît fonetismele regionale care reprezintă un stadiu mai vechi de evoluție (față de formele oferite de stadiul actual al limbii române literare), cît și fonetismele ce reprezintă inovații (față de normele limbii literare mo-

---

[1] În acest scop au fost folosite datele furnizate de unele texte neliterare (acte, documente, scrisori), mai ales cele redactate în secolul al XVII-lea (dar, în lipsa acestora, și din secolele al XVI-lea și al XVIII-lea), deoarece ele sînt capabile să ofere indicații prețioase referitoare la prezența unor fenomene în graiul vorbit al epocii. Fiind alcătuite de oameni cu mai puțină cultură și nefiind destinate publicării, este de așteptat ca ele să înregistreze cu mai multă fidelitate particularitățile limbii vorbite în epoca lui Varlaam. Cea mai mare parte a materialului la care ne referim se găsește în lucrarea: Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975.

derne). Tot aici se încadrează, în funcție de alte criterii, atît particularitățile fonetice prezente în graiul vorbit de Varlaam, cît și cele proprii graiului din Muntenia (unde a fost imprimat textul). Nefiind de aceeași importanță cu tipul de particularități cuprinse în aceste două categorii, fonetismele comune limbii lui Varlaam, limbii vechi și limbii moderne au fost neglijate.

La capătul descrierii noastre credem că se vor putea desprinde cu ușurință concordanțele și neconcordanțele (sub aspectul foneticii) între limba lui Varlaam, limba altor lucrări literare contemporane, graiurile moldovenești ale epocii și cele actuale și limba literară modernă. În descrierea particularităților fonetice vom apela la criteriul clasificării sunetelor în funcție de natura lor articulatorie: vocale, pe de o parte, și consoane, pe de altă parte, apoi, în interiorul fiecărei din aceste două categorii, vom grupa laolaltă sunetele cu elemente articulatorii comune. În fiecare grupă astfel constituită ne vom opri, în primul rînd, asupra cazurilor de conservare a unor fonetisme etimologice sau mai vechi (în raport cu formele din aspectul actual al limbii literare), apoi asupra unor cazuri de modificări ale sunetelor etimologice; în sfîrșit, am relevat și cazurile de dispariție a unor sunete. Este locul să arătăm aici că exemplele menite să ilustreze fiecare caz discutat au fost date, din lipsă de spațiu, în număr limitat. Din același motiv și pentru a evita repetiții inutile am tratat o singură dată, în partea rezervată consonantismului, atît problema caracterului dur al unor consoane, cît și consecințele pe care această particularitate le are asupra vocalelor următoare: înlocuirea vocalelor din seria anterioară, precum și a diftongului *[ęa]* prin vocale din seria centrală și posterioară.

Vocalismul

Vocalele anterioare: *[e]*, *[i]*

Textul *Răspunsului* oferă mai multe exemple de păstrare a vocalei etimologie *[e]* în cuvintele de origine latină. În exemplele asupra cărora ne vom opri apare conservat un *[e]* aton. Uneori a fost notat cu consecvență *[e]*, în toate atestările aceluiași cuvînt. Alteori, *[e]* alternează cu *[i]*, raportul dintre frecvența exemplelor care conservă pe *[e]* și cele care îl modifică fiind diferit de la cuvînt la cuvînt. Astfel, ***ádecă*** ($32^{v}/24$ etc.), ***nemică*** ($2^{r}/24$ etc.) și ***necăiri***

($7^v/11$) conservă sunetul originar în toate atestările. Şi în alte texte literare din secolul al XVII-lea aceste forme sînt curente [1]. *Cazania* lui Varlaam prezintă de regulă notaţii cu *[e]* în *adecă* (333/30 etc.), dar oferă, în schimb, pentru pronumele negativ, pe lîngă frecvente forme cu *[e]*, şi unele cu *[i]*: *nimică* (359/8 etc.). Spre deosebire de *ádecă, nemică* şi *necăiri, atunce* ($10^r/8$ etc.) a fost întîlnit în *Răspuns* de zece ori în această formă şi o singură dată cu и: *atunci* ($30^r/17$—18). Alternanţa *e/i* în scrierea acestui cuvînt se înregistrează şi în paginile *Cazaniei: atūnče* (406/15 etc.), *atunči* (406/24 etc.), precum şi în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), la Moxa şi în *Biblia de la Bucureşti* (1688)[2]. Acelaşi tip de alternanţă apare în *Răspuns* în scrierea cuvîntului *biserică: beseareсă* ($15^v/14$ etc.), *besearicei* ($IV^r/7$, în total numai două exemple, faţă de 41 cu *[e]* conservat în silaba penultimă). Formele cu *[e]* au fost întîlnite şi în *Cazania* lui Varlaam şi la Moxa [3]. *[e]* final apare notat şi în majoritatea atestărilor adverbului *nici: nice* ($6^r/16$ etc.), *nici* ($7^v/17$ etc.). *Nice* a fost înregistrat şi în *Cazanie: niče* (333/4 etc.). O situaţie deosebită o oferă cercetarea atestărilcr conjuncţiei *căci*, pentru care formele cu *[e]*: *căce* ($5^r/10$ etc.) sînt minoritare faţă de cele cu и: *căci* ($13^r/7$ etc.) [4]. Situaţia este aceeaşi în paginile *Cazaniei: căči* (197/31 etc.), *căče* (190/4 etc.). În sfîrşit, trebuie să ne oprim aici şi asupra lui *nişte* (cuvînt aton în frază), ale cărui atestări prezintă în prima silabă atît pe *[e]: neşte* ($I^r/16$ etc.), cît şi pe *[i]: nişte* ($10^v/2$ etc.), formele cu *[i]* înregistrînd o frecvenţă mai ridicată decît celelalte. Rezultă din cele discutate pînă aici că *[e]* neaccentuat etimologic a fost notat cu consecvenţă numai în cuvinte ca: *ádecă, nemica* şi *necăiri*.

Ne vom referi, în continuare, la conservarea lui *[e]* etimologic (de cele mai multe ori accentuat), în cuvintele latine, dar şi de alte origini, urmat de *[n]* în poziţie „moale". O primă observaţie pe care putem s-o facem, pe marginea exemplelor de acest fel, este că cele mai frecvente cazuri de păstrare a lui *[e]* se constată după labiale [5]. Formele cu *[e]* conservat alternează cu cele care prezintă

---

[1] Vezi TDRG, DA, s.v. *adică, nicăieri, nimic*.

[2] Vezi DA, s.v. *atunci*.

[3] DA, s.v. *biserică*.

[4] Nu am luat în consideraţie exemplele în care slova ч apare suprascrisă, deoarece grafia nu ne permite să stabilim ce vocală trebuie notată la finala cuvîntului.

[5] Situaţia din *Răspuns* confirmă, în această privinţă, concluzia lui A. Avram (referitoare la prezenţa lui *[e]* înainte de nazală şi în poziţie „moale" în textele din secolul al XVI-lea): „după consoane labiale, în condiţiile arătate, evoluţia lui *[e]* la *[i]* s-a produs mai tîrziu decît în cuvinte ca: *dinte, părinte* etc." (*Contribuţii*, p. 36).

pe *[i]*, adeseori acestea din urmă depăşindu-le numeric pe primele. Întîlnim astfel: *amente* (7^v/4 etc.) şi *aminte* (12^r/17 etc.); *mente* (8^r/25) şi *mintea* (III^v/5 etc.); *smenti* (29^r/24) şi *smintit* (29^r/23); *sventei* (1^v/13 etc.) şi *svinte* (16^r/17 etc.). O excepţie o constituie *semenţie* (23^v/2 etc.), înregistrat de trei ori numai în această formă. În toate celelalte cuvinte, după labiale şi în poziţie „moale" a fost notat consecvent *[i]*: *cuvinte* (21^v/8 etc.), *mine* (8^v/22 etc.), *rugămintea* (28^r/3 etc.), Şi în *Cazanie* *[e]* urmat de *[n]* şi în poziţie „moale" este conservat după labiale, dar într-un număr mult mai mare de cuvinte (faţă de cel întîlnit în *Răspuns*): *amente* (369/20 etc.), *cuvente* (463/9 etc., dar şi *cuvinte*, 453/19 etc.), *mene* (356/20 etc., dar şi *mine*, 340/16 etc.), *smenti* (401/33 etc.), *svenţii* (413/20 etc., dar şi *svinţii*, 451/6 etc.), *semenţie* (470/4 etc.). După dentale, *[e]* a fost notat numai în prepoziţia *din* şi în compusele ei [1]: *den* (4^r/4, în total două exemple, faţă de *din*, cu 71 de atestări); *denafară* (10^v/14), *denainte* (21^r/18, dar şi *dinnaintea*, 6^r/13). Situaţia din *Cazanie* este asemănătoare : *[e]* a fost notat în prepoziţia *den* (339/7 etc.), cu frecvenţă foarte mare (alături de *diꙟ*, 339/7 etc.) şi în compusele ei: *denafară* (340/11), *denainte* (371/3), *deꙟtr-o* (299/3). Aşa cum se poate constata din cele spuse pînă aici, norma *Răspunsului* o constituie notarea lui *[i]* urmat de *[n]* şi în poziţie „moale". Notaţiile cu *[e]* sînt rare.

Vom semnala în cele ce urmează conservarea lui *[e]* (*[i]*) neaccentuat protonic (în cuvinte latine sau derivate de la cuvinte de origine latină) în exemple ca: *derept* (20^r/13), *dirept* (2^v/6 etc.), *direapta* (19^r/7), *direptate* (30^v/1—2), *diregătoriia* (I^r/20), *înderep-tarea* (21^r/17), *îndireptare* (29^r/2). Asemenea forme apar frecvent şi în *Cazanie*: *direptulъ* (342/4), *ꙟdirepta* (399/25), *a dirĕğe* (485/23) etc., la Ureche, în *Pravila* din 1646 [2], precum şi în documente moldoveneşti din aceeaşi perioadă [3].

[e] apare conservat şi în cuvinte de alte origini. Aşa, de exemplu, *ceti* (22^v/22 etc.) prezintă pe *[e]* în toate atestările. Aceeaşi

---

[1] Vezi în această privinţă situaţia din primele texte româneşti la Avram, *Contribuţii*, p. 37.

[2] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 586.

[3] Vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 110. În textele munteneşti din aceeaşi perioadă sînt frecvente exemplele cu *[e]* (*[i]*) sincopat (Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 586; I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 110). Răspîndirea fenomenului în graiurile dacoromâne de astăzi este deosebită de cea pe care ne-o indică textele din secolul al XVII-lea: forme ca *direge*, *dirept* au fost întîlnite în Hunedoara, sudul Crişanei, în zona oraşului Alba Iulia, a Tîrnavelor, în Banat, în vreme ce Moldova prezintă numai forme sincopate (vezi ALR SN, vol. III, h. 861, vol. V, h. 1481, ALR SN, vol. I, h. 13).

observație se poate face pentru derivatul *cetitoriu* (1ᵛ/6—7). Formele verbului *a ceti* prezintă și în *Cazanie* pe *[e]*: *četești* (299/10 etc.).

[e] apare și într-un cuvînt ca *streini* (23ᵛ/8), reprezentînd un fonetism mai vechi față de forma literară actuală *străin* [1]. Cercetarea *Cazaniei* ne oferă și ea exemple cu *[e]* conservat în *streină* (401/6 etc.). Formele cu *[e]* sînt curente și în documentele moldovenești ale epocii [2].

Într-un cuvînt ca *tremis* (2ʳ/10), înregistrăm pe *[e]* (provenit din *[ă]* < lat. *[a]* aton), ce reprezintă, de asemenea, o fază mai veche față de cea cu *[i]*, caracteristică limbii literare actuale. Asemenea forme sînt foarte frecvente în *Cazanie*: *tremite* (183/29 etc.).

În paginile *Răspunsului* se întîlnesc cîteva cazuri izolate cu *[e]* final aton trecut la *[i]*: *destoinici* (= fem. pl., 10ᵛ/9—10), *Gheorghi* (1ʳ/12), *ci* (= pron. rel., aton în frază, 26ᵛ/16). Asemenea forme alternează cu cele în care s-a păstrat *[e]* (acestea din urmă fiind mult mai numeroase): *Gheorghie* (16ᵛ/10), *ce* (Iᵛ/4 etc.). În alte cuvinte, *[e]* final aton a fost notat cu consecvență: *am face* (27ᵛ/2), *bine* (IIIʳ/9) etc. În *Cazanie* au fost întîlnite cu regularitate forme cu *[e]* final aton: *vine* (215/18 etc.), *bine* (183/19 etc.). Fenomenul trecerii lui *[e]* final aton la *[i]* este caracteristic graiului moldovenesc al secolului al XVII-lea [3], fiind notat destul de frecvent în documentele epocii [4]. El a fost înregistrat, de asemenea, și în operele lui Dosoftei[5]. Se poate spune că în textul *Răspunsului*, ca și în alte texte literare moldovenești contemporane cu el, norma o constituie nenotarea închiderii lui *[e]* final aton la *[i]*.

Trecerea lui *[e]* medial aton la *[i]* (sub acțiunea disimilatoare sau asimilatoare a unui alt *[e]* (respectiv *[i]*) a fost întîlnită numai în cuvîntul: *tainile* (Iᵛ/6, 29ʳ/11). Alături de acesta au fost înregistrate numai forme cu *[e]* aton medial conservat: *tainele* (29ʳ/4), *feciori* (6ʳ/20) etc. În *Cazanie* situația este asemănătoare, formele cu *[e]* neaccentuat medial trecut la *[i]* fiind izolate: *viniți* (456/7,

---

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 108; Ion Gheție, *În legătură cu etimologia lui străin*, în SCL, XXVI (1975), nr. 2, p. 175—182.

[2] Vezi I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 104.

[3] *[e]* final aton este realizat ca *[i]* astăzi în întreaga Moldovă, la care se adaugă Dobrogea, zona estică a Munteniei, zona vestică a Olteniei, sudul Banatului și centrul Crișanei. (Vezi în această privință Teofil Teaha, *Graiul din Valea Crișului Negru*, [București], 1961, p. 50, fig. 11, în care a fost urmărită realizarea lui *[e]* final aton în cuvintele: *linge, se stinge, dulce, cruce, arde, geme, bine, carne*, pe baza ALRM II, vol. I, h. 46, 65, 67, 148, 231, 322, 325, 331.)

[4] Vezi I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 109.

[5] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 138.

alături de *veniți*, 170/25 etc.), *vinile* (215/7), alături de ele înregistrîndu-se foarte numeroase exemple cu *[e]*: *tainele* (379/33), *apele* (193/20 etc.). Trecerea lui *[e]* medial neaccentuat la *[i]* este notată frecvent în documentele moldovenești din secolul al XVII-lea [1]. Ea este înregistrată și în limba scrierilor lui Dosoftei: *voi vini* (VS, I/32^{v}), *gleznile* (VS, I/21^{v}) etc., asemenea exemple alternînd cu cele în care a fost notat *[e]*: *voi veni* (VS, I/32^{v}), *gleznele* (VS, I/4^{v}) etc.[2]. Ca și în cazul lui *[e]* final aton, norma limbii lui Varlaam este menținerea lui *[e]* neaccentuat medial în situațiile în care el se realiza ca *[i]* în graiul moldovenesc al secolului al XVII-lea.

Semivocala *[i̯]* a fost notată în exemple ca: *deaaniia* (29^{v}/1), *fiiul* (3^{r}/8), *soțiia* (26^{r}/15—16) etc. Există însă și alternanțe între formele cu semivocala notată și cele în care ea nu mai apare în scris: *epistoliia* (19^{r}/17) — *epistolia* (22^{v}/14); *ispoveadaniia* (14^{v}/6—7) — *ispoveadania* (19^{r}/13) etc. Nu este însă exclus ca în exemple de tipul lui Єпистоліа prin а final, conform unei reguli ortografice slave, să fie notat *[i̯a]*.

Semnalăm absența lui *[i̯]* în forme ca: *destoniciia* (II^{r}/22 etc.), *nedestoniciia* (7^{r}/23). Asemenea exemple alternează cu cele în care *[i̯]* a fost notat: *destoinic* (I^{v}/22—23 etc.), *destoiniciia* (12^{r}/18). Aceeași alternanță între formele cu *[i̯]* și cele fără *[i̯]* a fost notată și în *Cazanie*, unde am întîlnit pe: *nedestoničiia* (364/24), *destonicь* (391/6), alături de: *destoiničiѧ* (503/2), *destoinic'* (453/24 etc.).

Într-un exemplu singular ca *împidecîndu-se* (29^{v}/15—16) a fost înregistrată absența lui *[e]*. N-ar fi exclus însă ca forma semnalată să fie rezultatul unei inadvertențe a tipografilor.

Vocalele posterioare: *[o]*, *[u]*

[o] etimologic a fost notat cu consecvență în *oltari* (28^{v}/7), *oltariului* (24^{v}/5; < v. sl. *olŭtarĭ*). Aceeași formă apare și în *Cazanie*: *õltariulь* (138/25).

Una din problemele dificile ale grafiei textelor din secolul al XVII-lea (ca și a celor din secolul al XVI-lea) este stabilirea valorii lui ȣ, notat după consoană, la sfîrșitul unor cuvinte de origine latină

---

[1] Vezi I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 106—107. Fenomenul acesta, așa cum o dovedește ancheta pentru ALR (vezi ALR I, vol. II, h. 187; ALRM I, vol. II, h. 271; ALR I, vol. I, h. 72; ALR I, vol. II, h. 210; ALR SN, vol. VI, h. 1656), se întîlnește și astăzi în Moldova.

[2] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 138.

şi, mai rar, de alte origini. Punctele de vedere schiţate în această problemă sînt departe de a aduce o rezolvare pe deplin satisfăcătoare [1]. Credem totuşi, că, în încercarea de a stabili valoarea lui ȣ final, trebuie pornit de la premisele schiţate de A. Avram [2]: este vorba de necesitatea ca problema să fie urmărită cu atenţie în cadrul fiecărui text vechi în parte, cercetîndu-se frecvenţa apariţiei lui ȣ final, contextul fonetic în care a fost notat, pentru ca soluţia oferită de cercetare să fie acceptabilă pentru un anumit text sau pentru o anumită categorie de texte. În *Răspuns*, această particularitate este înregistrată foarte rar: în total există 16 apariţii ale lui ȣ final. Dintre ele, 11 sînt constituite de cazurile în care ȣ apare la finala adverbelor de origine latină, folosite singure sau în legătură cu o formă neaccentuată a unui pronume personal sau a unui verb: *cumu* (8^r/12); *cumu-mi* (4^r/12), *cîndu-i* (27^r/22, 27^v/24). În celelalte cinci exemple, ȣ a fost notat la sfîrşitul unor cuvinte terminate într-un grup de două consoane: *ne-au cuprinsu* (30^v/16), *lemnu* (24^r/19) etc. De remarcat că ȣ apare şi la sfîrşitul unui cuvînt slav: *scumpu* (13^v/9). În alte exemple, în situaţii identice cu cele semnalate mai sus, nu a fost notat ȣ, ci paiericul, ierul mare sau ierul mic [3]. În urma tuturor acestor constatări, am socotit că norma textului nostru este constituită de notaţia „zero", la sfîrşitul cuvintelor după consoană sau grup consonantic, ceea ce poate proba sau absenţa lui *[ᵘ]* în asemenea poziţie sau dorinţa expresă a autorului de a nu-l nota. Considerăm, pe de altă parte, că, în situaţiile în care a fost consemnat, ȣ final are o valoare fonetică reală, el nefiind notat în virtutea tradiţiei. Forme cu ȣ final apar sporadic şi în *Cazanie*, ele alternînd cu exemple în care el nu a fost notat, acestea fiind majoritare: *ascunsu* (455/4) — *ascunsъ* (337/31); *cumu-i* (339/4) — *cũmu* (429/3) — *cum'* (341/18 etc.). Alternanţele între formele cu ȣ şi cele fără ȣ final sînt caracteristice şi altor texte literare din secolul al XVII-lea [4].

[u], etimologic sau analogic, în diftongul *[i̯u]* a fost notat (prin slova ю) şi la finala unor substantive ca: *ajutoriu* (2^v/25), *ceriu* (26^r/7), *mărgăritariu* (29^r/14) etc. Asemenea notaţii sînt generale în *Cazanie: izbăvitoriŭ* (343/27), *păstoriŭ* (365/12) etc. În textul nostru au fost întîlnite însă şi cazuri în care, în situaţii identice, a fost notat la finala cuvintelor respective и sau paiericul:

---

[1] În legătură cu aceasta, vezi Rosetti, ILR, p. 511—515, 711—733, unde se află şi o bibliografie a problemei.

[2] *Contribuţii*, p. 38—45.

[3] Asupra valorilor acestor semne, a se vedea capitolul *Grafia*.

[4] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 587.

аџ8тор^ъ (15^r/19), черн (24^v/7). Aproape consecvent este notat *[i̯u]* şi la sfîrşitul unor verbe sau numerale ca: *întăiu* (4^r/18, dar şi *întăi*, 2^v/2), *prepuiu* (III^r/7).

Vom semnala în continuare cîteva exemple în care apare *[u]* aton (medial sau inițial), el reprezentînd, în cuvinte de origine latină, o fază mai veche (față de cea nouă cu *[o]*) sau, în cuvinte de origine slavă, vocala etimologică. Este vorba de *preutul* (12^v/19), cu derivatele: *preuție* (17^r/17), *preuțască* (31^v/19). În aceeaşi categorie intră şi *somnuroşi* (29^v/18), în care nu a fost încă înregistrată acțiunea asimilatoare a vocalelor vecine. În ceea ce priveşte pe *[u]* inițial etimologic, el a fost notat în cîteva cuvinte de origine slavă: *usîrdiia* (I^v/18), *usteneală* (13^r/19), *ustenesc* (I^v/16). *[u]* apare conservat, în cuvintele amintite, şi în *Cazanie: preutъ* (387/3), *preuțīe* (460/21), *ūstenѣlâ* (310/13) etc. În *ōsărdīe* (192/16 etc.) însă, în *Cazanie* a fost notat *[o]* şi nu *[u]*.

Un caz de modificare a lui *[u]* etimologic latin la *[o]* se întîlneşte în cuvintele: *român* (I^r/9—10), *românească* (1^r/8). Asemenea exemple apar şi în *Cazanie: romănѣscă* (3/16) etc. Formele analogice cu *[o]*, notate încă din secolul al XVI-lea în unele lucrări, se întîlnesc în secolul al XVII-lea şi la Gr. Ureche şi M. Costin [1].

Limba *Răspunsului* prezintă oscilații în notarea vocalei labiale la început de silabă, după un *[a]* sau *[ă]*. În asemenea situații se înregistrează de cele mai multe ori *[o]*: *adaog* (I^v/19), *să adaogă* (15^v/24), *caotă* (9^v/23), *căotăm* (24^r/21) etc. (notații curente şi în *Cazanie: adaogъ*, 243/27, *căōtați*, 182/9 etc.), dar şi *[u]*: *să căutăm* (12^r/4, 13^r/17).

Vocalele centrale: *[a]*, *[ă]*, *[î]*

[á] etimologic este conservat într-o formă ca: *să sparie* (II^v/24—25), înregistrată, de altfel, şi în *Cazanie: să sparīe* (367/2 etc.).

[a]-aton medial apare conservat în *macară s-* (IV^r/11), reprezentînd fonetismul originar, în vreme ce în *măcară că* (11^r/19—20), el a trecut la *[ă]*. Păstrarea lui *[a]* este consemnată şi în exemplele extrase din *Cazanie: macarъ* (383/7 etc.).

În limba lui Varlaam se realizează opoziția fonologică */ă/: /î/*. (În legătură cu argumentele pe care se întemeiază afirmația noastră, a se vedea capitolul *Grafia*.) [2]

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 588.
[2] Cf. Andrei Avram, *Opoziția /ă/: /î/*, p. 14—16.

În cîteva cuvinte de origine latină cum ar fi: *blăstem* (7r/23 etc.), *blăstemat* (7r/24 etc.), *cătră* (8r/10 etc.), *lacrămi* (13v/7), *rădicăm* (27r/25 etc.) a fost conservat *[ă]* aton (provenit din *[a]* latin neaccentuat, *[e]* sau *[o]*). Aceeaşi vocală apare notată şi într-un derivat românesc ca *mulţămim* (28v/19—20 etc., dar şi *mulţemind*, 4v/6, cu *ă*>*e*). Cuvintele cu *[ă]* aton conservat menţionate mai sus au fost întîlnite şi în paginile *Cazaniei*: *blâstâmatъ* (397/17), *cătră* (187/6 etc.), *lacrâmi* (351/8 etc.), *mulţămăscu* (389/5 etc.), *râdicâ* (498/13) şi în alte texte literare contemporane [1].

[ă] accentuat şi, mai frecvent, *[ă]* aton au fost conservaţi şi în cuvinte de origine slavă: *jărtve* (23v/13), *nărodului* (IIr/18), *să răsipesc* (21v/20—21), *săbor* (25r/2), *săbornică* (IIr/10), precum şi într-un cuvînt de orgine maghiară ca *lăcuiaşte* (17r/4). În fiecare din exemplele mai sus menţionate, *[ă]* reprezintă o fază mai veche în evoluţia sunetului corespunzător din limba de origine. *Nârŏd* (270/16 etc.), *răsipi* (391/20), *săbŏrъ* (390/31), *lâcuescъ* (177/21) au fost notate şi în *Cazanie*. Ele sînt curente şi în alte texte literare din secolul al XVII-lea.

În limba *Răspunsului* a fost păstrat, de asemenea, *[ă]* protonic medial în exemple ca: *bărbat* (17v/2), *au stătut* (24v/21), *vrăjmaşi* (9v/8) etc. Şi în *Cazanie* *[ă]* apare notat cu consecvenţă în exemple similare: *bârbatъ* (231/29), *vrăjmaşi* (174/11) etc. Alte texte literare moldoveneşti contemporane cu *Răspunsul* (dintre care amintim *Vieţile svinţilor* ale lui Dosoftei, unde am înregistrat pe *pasaţi*, 30r/26), notează accidental trecerea lui *[ă]* protonic medial la *[a]*[2]. Fenomenul, înregistrat încă din secolul al XVI-lea în texte din nordul Ardealului, Maramureş şi Moldova [3], apare frecvent în documentele moldoveneşti din secolul al XVII-lea [4]. Aşa cum rezultă din cele spuse mai sus, deşi este clar că fenomenul trecerii lui *[ă]* protonic medial la *[a]* avea curs în graiul moldovenesc din secolul al XVII-lea, totuşi limba *Răspunsului*, conformîndu-se tradiţiei, nu reflectă această particularitate.

[î] a fost notat cu consecvenţă în cuvinte ca: *îmblă* (13r/5 etc.), *împlea* (7r/16 etc.), *împlearea* (8r/4 etc.), *întraţi* (6r/16 etc.). For-

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 586—587.

[2] *Ibidem*, p. 585.

[3] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 488.

[4] Vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 97. În zilele noastre, trecerea lui *[ă]* la *[a]*, în exemple de felul celor amintite aici, a fost înregistrată în Moldova, Bucovina, în nordul Banatului, Bihor, Munţii Apuseni, sudul Hunedoarei şi nord-vestul Olteniei. Vezi în această privinţă R. Todoran, *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal: ă protonic> a*, în SCL, V (1954), nr. 1—2, p. 68; S. Puşcariu, *Limba română*, vol. II. *Rostirea*, [Bucureşti], 1959, harta 53.

mele cu *[î]* ale acestor cuvinte se întîlnesc atît în *Cazanie* (*ꙟblâ*, 377/16, *ꙟplu*, 406/28), cît şi în alte texte româneşti din aceeaşi epocă, redactate în diferite zone ale dialectului dacoromân [1].

În formele de plural ale substantivului *mînă*: *mîni* ($23^v/17$), *mînilor* ($24^r/3$), în textul nostru a fost notat regulat *[î]*. Acest fonetism este caracteristic Moldovei şi, în general, graiurilor nordice [2]. În secolul al XVII-lea, ca şi înainte de 1600, el a fost întîlnit deopotrivă în documente [3] şi în texte literare [4]. Şi în paginile *Cazaniei* am întîlnit notaţii cu *[î]*: *pănei* (193/27), *poimăne* (291/17—18). Alături de acestea, în *Cazanie* apar frecvent şi grafii care notează diftongul *[îi̯]*: *căine* (253)/8), *poimăine* (243/16—17), *demăiniaţă* (266/27), *râmăine* (214/31), *tătăine* (208/11) etc. Forme cu diftongul *[îi̯]* au fost întîlnite în număr destul de mare şi la Dosoftei, ele alternînd cu cele care prezintă fonetismul mai vechi, *[î]* [5]. Prezenţa exemplelor cu diftongul *[îi̯]* în limba scriitorilor moldoveni din veacul al XVII-lea a fost pusă pe seama influenţei graiului muntean. Argumentul pe care se sprijină această explicaţie este constatarea că în textele de redacţie sudică formele cu *[îi̯]* apar încă din secolul al XVI-lea [6], în vreme ce în aceeaşi perioadă textele moldoveneşti nu înregistrează decît cuvinte cu fonetismul etimologic, *[î]*. Dacă aruncăm o privire asupra documentelor moldoveneşti din secolul al XVII-lea, vom constata că alături de numeroase exemple care conservă fonetismul mai vechi *[î]*, apar şi unele grafii notînd diftongul *[îi̯]* (*căine*, *păine*, *măinei*, *giupăineasă*, *va rămăinea* [7]). Toate aceste atestări par a demonstra că fenomenul avea curs în graiurile moldoveneşti din secolul al XVII-lea. Oricare ar fi opinia pe care o împărtăşim în această privinţă, rămîne neexplicat motivul pentru care diftongul *[îi̯]* nu apare niciodată, în cuvintele amintite, în *Răspuns*, cu atît mai mult cu cît acest text a fost imprimat în Ţara Românească.

Modificarea lui *[ă]* etimologic (probabil sub influenţa segmentului vocalic palatal următor) a fost înregistrată în cuvinte ca: *nedeajde* ($2^v/8$ etc.; <v.sl. *nadežda*), *nedejduiesc* ($29^r/25—29^v/1$).

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 586.

[2] Vezi Rosetti, ILR, p. 601. Fonetismul semnalat de noi are curs şi astăzi în Moldova. El a fost înregistrat şi în Banat, Transilvania şi Oltenia de apus, în vreme ce Muntenia, Dobrogea şi Oltenia estică cunosc numai formele cu *[îi]* (vezi ALR II, vol. I, h. 48).

[3] Vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 112.

[4] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 585.

[5] *Ibidem*, p. 139.

[6] *Ibidem*, p. 585.

[7] Exemplele se găsesc la I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 112.

Asemenea forme cu *[ă]>[e]* sînt curente şi în *Cazanie: nedějde* (384/16), *a nedejdui* (432/4) etc. Ele au fost întîlnite şi în paginile scrierilor lui Dosoftei [1], precum şi în documentele moldoveneşti ale epocii [2].

Tot prin acţiunea asimilatoare a segmentului vocalic palatal următor, se poate explica şi trecerea lui *[ă]* la *[e]* într-un exemplu singular ca *spementeadză* (III^v/20). În *Cazanie* însă, alături de forme ca *te spementědzâ* (421/11 etc.) au fost înregistrate şi forme cu *[ă]* conservat: *spâmăntatь* (460/22 etc.).

Modificarea lui *[î]* la *[u]* a fost înregistrată în *curund* (17^r/20). Fenomenul este prezent în secolul al XVII-lea în textele literare moldoveneşti (*Cazania* lui Varlaam, *Pravila* din 1646, la Dosoftei, Ureche, M. Costin) [3].

Diftongii

Vom semnala mai jos cîteva situaţii mai deosebite de păstrare a unor diftongi, ceea ce constituie o caracteristică aproape generală a limbii vechi româneşti, precum şi cîteva cazuri de reducere a unor diftongi, fenomen ce se explică de cele mai multe ori prin graiurile moldoveneşti ale epocii.

Vom remarca astfel că în unele cuvinte au fost conservaţi diftongii originari *[e̯a]*, *[i̯a]* sau *[i̯u]*. În această categorie intră cuvinte de origine latină (sau derivate de la cuvinte de origine latină) ca: *beaţi* (= adjectiv, masculin pl., 29^v/18), *iuşoare* (10^v/18) şi cuvinte de origine slavă ca: *boiarin* (II^r/20—21), *liubov* (2^v/11 etc.), *nemearnicii* (22^v/25), *priiatinul* (14^r/19 etc.), *veacinică* (5^r/20). Asemenea forme sînt curente şi în *Cazanie: běţi* (141/25 etc.), *boĭarinь* (293/3), *lĭubovь* (473/10), *eměrnic* (21/23), *prĭiatinь* (452/29), *věčnicâ* (188/9), precum şi în alte texte contemporane moldoveneşti [4].

În textul *Răspunsului* a fost conservat diftongul *[i̯á[* în cuvinte ca: *tăiat* (11^v/23), *s-au apropiiat* (19^r/10), *te-ai mîniiat* (30^v/4). Asemenea exemple apar şi în *Cazanie: tâiaţi* (263/3 etc.). Spre

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 139.

[2] Vezi I. Gheţie *Baza dialectală*, p. 100. În zilele noastre această particularitate a fost întîlnită în Moldova şi în nordul Transilvaniei (vezi ALR SN, vol. VI, h. 1655).

[3] Vezi DA, s.v. *curînd*. Această particularitate a fost întîlnită astăzi numai în nordul Transilvaniei, în judeţul Bistriţa-Năsăud (vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 114).

[4] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 588.

deosebire de situaţia oferită de limba lui Varlaam, în textele neliterare moldoveneşti din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea apare notată sporadic trecerea lui *[i̯á]* la *[i̯é]* (*[i̯ę]*) [1], ceea ce ne obligă să considerăm că fenomenul avea curs în graiurile moldoveneşti în perioada la care ne referim [2]. Limba *Răspunsului*, conformîndu-se tradiţiei, nu oglindeşte însă această particularitate.

Diftongul *[i̯e]* (rezultat din *[ę]* latin vulgar accentuat) s-a conservat în cuvinte ca: *mieu* (4ʳ/9 etc.), *piept* (13ᵛ/12), *pietri* (29ʳ/14 etc.), în vreme ce în cuvinte ca: *perire* (IIIʳ/2 etc.), *au perit* (25ʳ/1 etc.), cu accentul pe penultima şi, respectiv, pe ultima silabă, a fost notat consecvent *[e]*. Situaţia oferită de cercetarea *Cazaniei* este, sub acest aspect, asemănătoare: *[i̯e]* a fost notat în: *mïeu* (373/23 etc.), *pïept* (414/29 etc.), *pïetri* (174/30), în vreme ce *peri* (497/9 etc.), *perire* (336/23) prezintă consecvent pe *[e]*.

O oarecare inconsecvenţă se poate remarca şi în ceea ce priveşte notarea diftongului *[oa]*. Astfel, în formele de feminin ale adjectivului *nou*, a fost înregistrat uneori *[oa]*: *cărţi noao* (IIᵛ/5 etc.), alteori *[o]*: *această noo* (21ᵛ/4) [3].

Diftongul *[i̯u]* (etimologic sau analogic) a fost frecvent notat la finala unor cuvinte, după *[r]*: *împăcătoriu* (13ʳ/21 etc.), *lunecătoriu* (8ʳ/13) etc. În alte cuvinte însă, *[i̯u]* alternează în scris cu *[i]* sau cu „zero": *ajutoriu* (2ᵛ/25) — *agiutor* (15ʳ/19); *ceriu* (26ʳ/7 etc.)— *ceri* (24ᵛ/7) — *cer* (23ʳ/19) etc. Este interesant de remarcat faptul că, spre deosebire de *Răspuns*, în *Cazanie*, la singularul substantivelor sau al adjectivelor care intră în această categorie apare cu consecvenţă *[i̯u]*: *păstorïu* (365/12; pl. *păstori*, 398/23), *slujitorïu* (377/19; pl. *slujitori*, 448/2) etc. Această constatare ne permite să socotim că norma limbii lui Varlaam o constituie notarea diftongului *[i̯u]* la finala cuvintelor de acest fel. Absenţa lui *[i̯u]* în unele exemple din *Răspuns* ar putea fi pusă pe seama intervenţiei tipografilor munteni [4].

Diftongul *[i̯u]* după *[l]* apare scris cu consecvenţă într-un cuvînt ca: *liutereanii* (17ʳ/14 etc.), în vreme ce în altele el alter-

---

[1] Vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 120.

[2] În zilele noastre, fenomenul trecerii lui *[i̯á]* la *[i̯é]* a fost consemnat în Moldova şi în jumătatea nordică a Transilvaniei, cu Crişana şi Maramureşul (vezi E. Petrovici, *Repartiţia graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în LR, III (1954), nr. 5, p. 14.

[3] Cf. I. Pătruţ, *Rostirea nouă, două etc.*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1958, p. 663, care consideră că formele cu *o* din textele vechi se datoresc grafiei, „în care se evita uneori diftongul *oa* (sau *ua*) inexistent în limbile slavone şi în slava veche".

[4] Fenomenul durificării lui *[r]* fiind caracteristic graiului muntenesc al epocii (vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 154).

nează cu *[u]* sau cu *„zero"*: *Ardealiului* (1r/5) — *Ardeal* (Ir/6); *temeliuite* (IVr/17) — *va temelui* (15v/6).

Alternanța diftongului *[i̯a]* cu *[i̯e]* a fost întîlnită în scrierea cuvintelor care intră în familia lui *diavol*. Astfel, textul oferă pe *[i̯a]* în *diavolului* (4r/11) și pe *[i̯e]* în *dievolești* (10r/22) (unde trecerea lui *[a]* din *[i̯a]* la *[e]* se poate explica prin acțiunea asimilatoare a lui *[e]* din silaba următoare).

Diftongul *[e̯á]* este notat consecvent la finala cuvintelor: *mea* (Iv/19 etc.), *va avea* (13v/25 etc.) etc. Și în *Cazanie* se scrie, de regulă, ѣ în exemple de felul acestora. Fenomenul trecerii lui *[e̯á]* final accentuat la *[é]* este înregistrat în documentele moldovenești din secolul al XVII-lea [1].

Norma limbii *Răspunsului* o constituie notarea diftongului *[e̯á]* în finala cuvintelor amintite, deși reducerea acestui diftong la *[e]* era un fenomen cunoscut limbii lui Varlaam. (În legătură cu conservarea diftongului *[e̯a]* accentuat în poziție „moale", a se vedea capitolul *Grafia*. Problema reducerii aceluiași diftong după anumite consoane a fost tratată la capitolul *Consonantismul*).

Eliziunea vocalelor

Limba *Răspunsului* oferă multe exemple de eliziune a vocalelor în cuvintele care se articulează împreună: *ș-aiurea* (4v/1), *deac-am* (IIv/7), *dintr-aceasta* (25v/16), *dup-aceaea* (14r/20) etc. Există însă și suficiente cazuri în care eliziunea nu s-a produs sau în care formele elidate alternează cu cele avînd vocala conservată: *cătr-aceasta* (21r/20) — *cătră acea* (16v/6); *pentr-aceaea* (IVr/1 etc.). — *pentru aceaea* (26v/1) etc.

Consonantismul

Consoanele labiale

O caracteristică a labialelor, notată cu consecvență în *Răspuns*, o constituie durificarea lor în poziție „tare" („zero" sau vocală velară în silaba următoare), ceea ce face ca palatala *[e]* după aceste consoane să fie înlocuită cu *[ă]*, iar diftongul *[e̯a]* cu *[a]*.

---

[1] Vezi I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 119—120. Fenomenul are curs în zilele noastre în Moldova, Transilvania de nord, centrală și de vest, Banat, vestul Olteniei și nordul Dobrogei (vezi ALR II, h. 130).

Iată cîteva exemple pentru *[b]* dur: *dvorbăsc* ($24^v/7$), *să iubască* ($7^v/16$), *strîmbadză* ($III^r/5$)etc.; *[v]* dur: *proslăvăsc* ($25^r/25$); *[m]* dur: *urmadză* ($23^r/12$). Textul *Răspunsului* nu oferă nici un exemplu de apariţie a vocalei palatale *[e]* sau a diftongului *[ea]* după labialele *[b], [v], [m]*, în exemple de tipul celor amintite mai sus. Prezenţa diftongului *[ea]* după cele trei labiale este înregistrată numai în poziţie „moale" (*[e]* în silaba următoare): *iubeaşte* ($5^v/22$), *să strîmbeadze* ($III^v/20$) etc. Caracterul dur al labialelor în poziţie „tare" este notat cu consecvenţă şi în *Cazanie* (*iubăscь*, 340/21, *să priimască*, 355/4, *avăm*, 416/8, ultima formă alternînd cu *avemь*, 334/23 etc.), precum şi în alte lucrări literare moldoveneşti tipărite în cursul secolului al XVII-lea, cum ar fi *Pravila* din 1646 şi *Vieţile svinţilor* ale lui Dosoftei [1]. Fenomenul a fost înregistrat destul de frecvent şi în documentele moldoveneşti din aceeaşi perioadă [2].

Din seria consoanelor labiale, în *Răspuns* este notată numai alterarea lui *[f]* urmat de palatală: *să hie* ($17^r/24$), *hiece* ($13^r/6$), *hiecum* ($1^v/12$) etc. Alături de formele cu labiala alterată au fost înregistrate şi cuvinte cu *[f]* conservat: *să fie* ($III^v/23$), *fieştecine* ($III^r/21$), *fire* ($5^r/18$) etc. Exemplele care conservă pe *[f]* au o frecvenţă mai mare decît cele în care labiala a fost alterată (76 de exemple, faţă de numai 37 cu labiala alterată). Notăm ca particular *Răspunsului* faptul că în formele verbului *a fi* şi ale pronumelui *fieştecine* *[f]* alternează cu *[h]*, în vreme ce în toate atestările altor cuvinte (cum ar fi: *fire*) labiala este intactă. Considerăm că oscilaţiile între formele cu labiala *[f]* palatalizată şi cele cu *[f]* conservat constituie o caracteristică a textelor scrise în Moldova secolului al XVII-lea şi că notaţiile cu *[f]* nu trebuie puse pe seama intervenţiei tipografilor munteni [3]. Apariţia formelor cu *[f]* în lucrările moldoveneşti din secolul al XVII-lea, ca şi în *Răspuns*, se poate explica mult mai uşor, după părerea noastră, dacă admitem presiunea unei tradiţii literare, conform căreia se notau forme cu labiala nealterată. Numai tradiţia ar fi putut impune notarea labialei intacte atunci cînd, aşa cum o dovedeşte limba docu-

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 137—138, 235.

[2] Vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 125. Forme cu labiale dure (*margă, albaţă*) au fost înregistrate astăzi în jumătatea de nord a Transilvaniei şi în Moldova (vezi ALR I, h. 103, 111).

[3] Vezi, mai sus, discuţia din cadrul capitolului *Locul imprimării „Răspunsului"*.

mentelor moldovenești ale epocii (ca și cele din secolul anterior), fenomenul palatalizării avea curs în limba vorbită [1].

Pentru a încheia capitolul consacrat labialelor, semnalăm prezența lui *[v]* în finala lui *vîrv* (23ʳ/9), fonetism înregistrat, de altfel, și în *Cazanie: vărvulь* (389/27), precum și la Dosoftei [2].

Consoanele dentale

Consoanele *[s], [z], [ț], [dz]*. O particularitate fonetică proprie zonei nordice (deci și Moldovei) în secolul al XVII-lea, pe care *Răspunsul* lui Varlaam o reflectă cu fidelitate, este *[dz]*, prezent atît în cuvinte de origine latină (unde provine dintr-un *[d]* + *[i], [ě]*), cît și în cuvinte împrumutate din slavă (unde *[dz]* este analogic [3]). Ca toate textele moldovenești ale epocii, literare sau neliterare, *Răspunsul* prezintă această particularitate într-un număr mare de cuvinte, din care am ales cîteva exemple: *dzic* (16ʳ/6), *bodzul* (24ʳ/5), *lucredz* (Iᵛ/18), *slobodzie* (29ʳ/21) etc.[4] Față de alte texte contemporane moldovenești, *Răspunsul* are o situație aparte, deoarece, alături de forme cu *[dz]*, se întîlnesc în această lucrare destul de frecvent și cuvinte în care a fost notat *[z]*, fonetism normal pentru zona sudică în epoca respectivă: *să lucreaze* (2ᵛ/13—14), *slobozie* (10ʳ/7), *au văzut* (2ʳ/20) etc. Frecvența formelor cu *[z]* este însă mai mică față de aceea a cuvintelor care prezintă, în situații identice, pe *[dz]* (226 de forme cu *[z]*, față de 307 cu *[dz]*). Examinînd repartizarea pe pagini a cuvintelor în care apar cele două fonetisme [5] am ajuns la concluzia că textul *Răspunsului* reflectă norma moldovenească a secolului al XVII-lea în ce privește tratamentul lui *[d]* latin (+ *[ě], [i]*), dar că impri-

---

[1] În ceea ce privește răspîndirea actuală a fenomenului, trebuie arătat că întreaga Moldovă palatalizează pe *[f]*, zona care îl păstrează intact astăzi fiind constituită din Banat, Oltenia (cu excepția unei părți sudice) și Muntenia aproape în întregime. (Vezi Dimitrie Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba română*, în „Dacoromania", IX (1936—1938), p. 137—140, harta 4 *(fin, fier)* și 4a *(fier)*.

[2] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 137.

[3] În privința răspîndirii acestei particularități în secolul al XVII-lea, vezi Ion Gheție, *Localizarea textelor vechi românești după criterii lingvistice*, în SCL, XVI (1965), nr. 3, p. 396—397.

[4] Graiurile dacoromâne actuale, spre deosebire de secolul al XVII-lea, nu mai înregistrează pe *[dz]* decît în nordul Moldovei, Maramureș, Năsăud și Banat (vezi ALRM II, h. 334).

[5] Vezi, mai sus, capitolul *Locul imprimării „Răspunsului"*.

marea lui în Muntenia a avut drept consecinţă înlocuirea normei moldoveneşti cu cea muntenească a epocii (reflectată prin *[z]*, în partea de început a textului propriu-zis al *Răspunsului*, f. 1^r-13^r).

Altă caracteristică a textului nostru o constituie realizarea dură a consoanelor *[s]*, *[dz]*, *[ț]*, după care, de regulă, în poziție „tare" (dar uneori şi în poziţie „moale") apar vocalele din seria centrală: *[a]*, *[ă]*, *[î]* şi uneori *[u]*. Astfel, după *[s]* au fost notate *[ă]* în loc de *[e]* şi *[î]* în loc de *[i]* în exemple ca: *sămnul* (II^v/8), *să* (= pron. refl., 2^r/23), *sîngur* (26^v/19) etc. După *[dz]* a fost notată vocala *[ă]* în exemple ca: *Dumnedzău* (I^r/21), *dumnedzăi* (23^v/8) etc. Caracterul dur al lui *[dz]* este reflectat şi de grafia *dzua* (V^r/1). Caracterul dur al lui *[ț]* apare notat foarte rar în exemple de tipul: *să să înmulţască* (I^r/14), *preuţască* (31^v/19), în care diftongul *[ea]* s-a redus la *[a]*.

Durificarea lui *[s]*, *[dz]*, *[ț]* în poziţie „tare" a fost frecvent întîlnită şi în *Cazania* lui Varlaam: *dzua* (336/32), *slobodzască* (361/30), *să ⷩmulţască* (441/14), *săcь* (464/4), *săngur* (346/31) etc. Exemple asemănătoare oferă cercetarea lucrărilor lui Dosoftei [1]. Durificarea celor trei consoane apare frecvent notată în documentele moldoveneşti ale epocii [2]. Ne aflăm, deci, în faţa unei particularităţi a graiului vorbit în Moldova în secolul al XVII-lea, pe care textul *Răspunsului* (ca şi, de altfel, alte texte literare moldoveneşti ale epocii) o reflectă într-o serie de cazuri [3].

Alături de formele cu *[s]*, *[dz]*, *[ț]* duri semnalate mai sus, n *Răspuns* se întîlnesc şi exemple ca: *agonisesc* (10^v/20), *spăsească* 2^v/9), *singur* (19^r/11), *Dumnedzeu* (18^v/7—8), *împărăţesc* (27^v/3—4), *nmulţim* (9^r/5) etc., care atestă caracterul moale al aceloraşi con-soane. Apariţia cuvintelor prezentînd pe *[s]*, *[dz]*, *[ț]* moi ar putea fi pusă pe seama intervenţiei tipografilor munteni (semnalată de noi în alte cazuri [4]), caracterul moale al acestor consoane fiind notat foarte frecvent în textele redactate sau tipărite în Muntenia în secolul al XVII-lea [5]. Cercetarea limbii *Cazaniei* oferă însă şi ea suficiente exemple de notaţii cu *[e]*, *[i]* sau *[ea]* după

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 138.

[2] Vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 138.

[3] Această particularitate apare astăzi pe tot teritoriul dacoromân în afară de Muntenia, Dobrogea şi, uneori, colţul sud-estic al Transilvaniei. Vezi ALR I, h. 44 *(măsea)*, h. 73 *(visez)*, h. 90 *(strepezesc dinţii)*; ALR II, SN, vol. III, h. 766 *(spre seară)*; ALR II, material necartografiat, chest, 4777 *(auzeam)*, 6886 *(amuţit)*.

[4] Vezi *supra*, p. 28.

[5] Vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 276—277, 279.

[s], [dz], [ț] (alternînd adesea, în scrierea aceluiaşi cuvînt, cu *[ă], [î], [a])*: *Dumnedzeu* (360/5, dar şi *Dūmnedzău*, 383/26), *dzicь* (272/2 etc., dar şi *dzăc'*, 168/9), *ꚋsela* (374/19, alături de: *ꚋsâtaţīi*, 403/15), *mĕrserâ* (412/14, alături de: *mĕrsârâ*, 430/21) etc. La rîndul lor, documentele moldoveneşti ale epocii oferă multe exemple cu *[s], [dz], [ț]* moi (alături de forme în care cele trei consoane sînt dure)[1]: Iaşi, 1620: *ḑicăndu* (BDR, I, 55); Suceava, 1593; *nepoţilor* (BDR, 4); Roman, 1605: *să ţie* (BDR, 8); Iaşi, 1628: *cinżeci* (BDR, 153); [f. l.], 1629: *mărturisesc* (BDR, 158); Iaşi, 1631: *părăsit* (BDR, 182), *singură* (BDR, 180) etc. Forme de acest fel apar rar şi la Dosoftei[2]. Toate acestea ne determină să considerăm că apariţia exemplelor cu *[s], [dz], [ț]* moi (alături de cele în care aceste consoane sînt dure) în *Răspunsul* lui Varlaam (ca şi, de altfel, în *Cazanie*) se poate explica prin presiunea unei tradiţii literare, conform căreia se notau vocale palatale după consoanele amintite[3].

O problemă dificilă o constituie stabilirea caracterului consoanei *[ț]* în formele nearticulate de plural ale unor substantive sau adjective, precum şi la persoana a II-a plural a unor verbe. În cele mai multe cazuri, grafia ne atestă caracterul moale al lui *[ț]* în această poziţie (după ц fiind scris и sau ī): *alţi* (16^v/10), *ascultaţi* (9^r/14), *răutăţi* (9^r/19), *stricaţi* (7^r/1) etc. Asemenea notaţii sînt curente şi în *Cazanie: porţi* (335/8), *răutâţi* (456/8), *svenţi* (383/7) etc. În afara exemplelor de mai sus, în *Răspuns* există şi cazuri în care notaţiile de după această consoană (ierul mic şi paiericul) provoacă dificultăţi în stabilirea caracterului lui *[ț]*. Examinînd asemenea situaţii în capitolul consacrat grafiei[4] am ajuns la concluzia că atît pentru ierul mic, cît şi pentru paieric există posibilitatea unei duble interpretări: *[']* sau „zero". În ceea ce ne priveşte, luînd în consideraţie datele oferite de cercetarea particularităţilor grafice ale textului, precum şi de cercetarea caracterului acestei consoane în alte poziţii ale cuvîntului, am considerat că este mai probabil că *[ț]* să aibă caracter moale şi cînd după el a fost notat ierul mic sau paiericul.

Textul *Răspunsului* oferă exemple de realizare moale a lui *[s]* în unele forme ale verbului *a fi* sau în cuvinte ca: *sînge, osîndi,* ceea ce face ca după această consoană să apară notaţii cu *[i]*

---

[1] Vezi, mai sus, nota 2, p. 88.

[2] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 138.

[3] În favoarea acestei explicaţii ar putea pleda şi o formă singulară ca: *cuprinsetura* (5^v/21, alături de *cuprinsătura*, 4^r/2) în care a fost restabilit un *[e]* în sufix.

[4] Vezi *supra*, p. 63–64, 68.

(alături de forme cu *[î]*, mai numeroase). Am întîlnit astfel pe: *sint* (10^v/21 etc., alături de *sînt*, IV^r/25 etc.), *sintem* (4^r/14), *sinteți* (16^r/14; nu au fost înregistrate forme alternante cu *[î]*), *osindească* (4^v/7—8 etc.; nu au fost înregistrate şi forme cu *[î]*), *singele* (32^r/7 etc., dar şi *sîngele*, I^v/2, înregistrat o singură dată). Asemenea forme au fost întîlnite şi în *Cazanie: simtь* (462/26 etc., alături de *sămtь*, 340/15 etc.), *simtemь* (372/24 etc., alături de *sămtem'*, 489/31), *simteți* (396/9 etc.), *ōsindĕşte* (412/9), *singĕ* (375/16 etc.) Exemple de acest fel apar şi la Dosoftei [1], precum şi în texte din secolul al XVII-lea cu localizare în Oltenia, cum ar fi *Cronica* lui Moxa, *Cazania* de la Govora şi *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul [2]. Cercetarea documentelor moldoveneşti relevă şi ea prezența notațiilor cu *[i]* (alături de cele cu *[î]*, mai numeroase) după *[s]* [3]. Fenomenul de care ne ocupăm a fost întîlnit încă din secolul al XVI-lea în texte literare şi documente redactate sau tipărite în zona nordică (nordul Ardealului — Maramureş, Moldova, Banat), numărul cel mai mare de exemple fiind oferit de documentele moldoveneşti [4]. Este posibil ca formele cu *[i]* după *[s]* întîlnite la Varlaam să reprezinte, aşa cum s-a arătat, nişte false regresii, dacă nu cumva ele sînt rezultatul unei tendințe de hipercorectitudine, manifestată în scris la vorbitorii care aveau în grai un *[s]* dur [5].

În puține exemple a fost notat *[i]* şi după consoanele *[t]*, *[d]* (alternînd, în scrierea aceloraşi cuvinte, cu *[î]*): *timpină* (30^r/23, alături de *tîmpină*, 8^r/8 etc.), *dinsul* (26^v/24), *dinşi* (26^r/5, alături de *dîns*, 18^v/7 etc.). Notații alternante *[i]*/*[î]* după *[d]* au fost întîlnite şi în *Cazanie: dăn'şi* (399/3) — *dinşi* (402/10). Vom socoti deci că şi exemplele cu *[i]* după *[d]* reprezintă notații curente în textele scrise în Moldova secolului al XVII-lea.

Consoana *[l]* apare conservată la pluralul substantivului *gol*: *golii* (22^v/23). Față de unicul exemplu întîlnit în *Răspuns*, *Cazania* oferă mult mai frecvente notații de acest gen: *goli* (333/12), *golii* (387/18), *golilorь* (409/13). Formele cu *[l]* conservat sînt caracteristice limbii române literare vechi [6]. *[l]* a fost, de asemenea, notat în: *cărtulari* (4^r/22) şi *necărtulari* (4^r/21), unde nu s-a făcut încă

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 139.

[2] Vezi lucrarea noastră: *Elemente regionale în Lexiconul lui Mardarie Cozianul*, în *Studii de limbă literară şi filologie*, vol. al II-lea, Bucureşti, 1972, p. 80—81.

[3] Vezi I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 139.

[4] Rosetti, ILR, p. 509—510.

[5] Vezi I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 139—140; cf. Ion Gheție — Al. Mareş, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1974, p. 169—170.

[6] Vezi DA, s.v. *gol*.

simțită acțiunea asimilatoare a lui *[r]* precedent. Asemenea forme sînt curente atît în limba literară din secolul al XVII-lea, cît și în cea a secolului precedent [1].

Consoana *[r]*. Consoana *[r]* a fost conservată în prepozițiile *pre* (2^v/11 etc., cu o frecvență foarte mare) și *prespre* (16^r/25—16^v/1). *[r]* a fost notat cu consecvență și în forma de persoana a II-a singular a auxiliarului de viitor *veri* (11^v/14 etc.). Spre deosebire de aceste cuvinte, *[r]* nu mai apare notat în prepoziția *pentru* (13^v/22 etc.). Cercetarea limbii *Cazaniei* relevă frecvente notații cu *[r]* conservat în cuvintele amintite, alături de care au fost înregistrate uneori și forme fără *[r]*: *pre* (167/3 etc.), *prespre* (184/13 etc., alături de: *prespe*, 305/24, *preste*, 185/13), *veri* (218/3 etc.,; alături de: *vei*, 269/24). Ca și în *Răspuns*, *pentru* (168/28 etc.) nu apare decît în această formă în *Cazanie*. Asemenea exemple au fost semnalate și în alte texte vechi românești, fenomenul conservării lui *[r]* reprezentînd o particularitate foarte răspîndită în pericada veche [2].

În textul *Răspunsului*, uneori, notațiile pentru *[r]* inițial (ρρ) atestă caracterul forte al acestei consoane: *rrea* (IV^r/9), *rreale* (9^v/3), *rrealelor* (9^r/25). Exemplele de acest fel sînt rare în *Răspuns*. În cele mai multe cazuri la inițială apare ρ: *rău* (9^v/2), *răi* (28^v/5), *reale* (6^v/23) etc. Aceleași alternanțe între cele două notații (cu predominarea celor cu ρ) sînt prezente și în *Cazanie: râu* (370/22) — *rrău* (485/20), *rěle* (335/2) — *rrěle* (415/1) etc. Formele cu *[r]* forte apar în secolul al XVI-lea în textele redactate în graiurile de tip nordic [3]. În secolul al XVII-lea această notație apare și în alte texte moldovenești.

Consoana *[r]* are caracter dur în formele de plural ale unor substantive ca: *săboară* (I^v/13), *tătarîi* (17^v/21), *țărîi* (I^r/4) etc. Exemple de acest fel au fost înregistrate și în *Cazania* lui Varlaam: *izvoarâle* (492/27), *săboarâ* (337/28), *țârâei* (371/4), *țârăle* (312/17), precum și la Dosoftei, în *Viețile svinților (țărîi*, III^v/15—16 etc.). În documentele moldovenești din secolul al XVII-lea au fost consemnate destule exemple similare, atestînd caracterul dur al lui *[r]* [4].

O problemă mai complicată este stabilirea caracterului aceleiași consoane la pluralul nearticulat al unor substantive feminine ca *țară* și *ocară* (notate în text: цѫрѣ, 9^r/8, цѫрꙋ 4^r/15, ѡкѣрꙋ

[1] Vezi DA, s.v. *cărturar*.

[2] Vezi, în acest sens, Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 591.

[3] *Ibidem*, p. 590; cf. și I. Gheție — Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, p. 213—215.

[4] Vezi I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 152.

3ʳ/18). În partea consacrată discutării grafiei *Răspunsului* am atribuit atît ierului mare cît și paiericului, în asemenea exemple, valoarea „zero". Am considerat că *[r]* trebuie să aibă, și în asemenea cazuri, un caracter dur. *[r]* dur a fost notat și într-o formă ca: *răvărsat* (29ʳ/15).

Un exemplu singular ca: *izvoraște* (8ʳ/6—7), unde apare un *[r]* dur în poziție „moale", pune o serie de probleme în ceea ce privește proveniența lui dialectală. Într-adevăr, prezența unei asemenea forme în *Răspuns* ar putea fi pusă pe seama intervenției tipografilor munteni, deoarece textele muntenești, atît cele din secolul al XVI-lea, cît și cele din secolul al XVII-lea, prezintă, în exemple de felul celui amintit, *[a]* și nu *[ḙa]*, în vreme ce în texte nordice din secolul al XVI-lea apare, în situații similare, *[ḙa] ([ę])*, și nu *[a]*. Fenomenul s-ar putea explica, așa cum am arătat, și prin graiul vorbit de Varlaam, deoarece el este ilustrat și prin două cuvinte din *Cazanie (amăraște*, 113/9 și *izvoraște*, 113/12)[1].

Consoana *[r]* are un caracter moale în: *strică* (24ʳ/23), *stricătorii* (25ʳ/6), *striga* (28ᵛ/9). Spre deosebire de *Răspuns*, în *Cazanie*, în exemple similare, întîlnim notații alternante cu *[î]* și *[i]* după *[r]* din grupul consonantic inițial (cu predominarea notațiilor cu *[i]*): *va strica* (352/11) — *va strâcâ* (445/30); *striga* (340/24) — *străga* (381/29) etc. Concluzia care se poate desprinde este că, deși în graiul vorbit de Varlaam avusese loc procesul durificării lui *[r]* în grupul consonantic semnalat, această particularitate nu apare consemnată în *Răspuns*, în cuvintele întîlnite aplicîndu-se norma conform căreia trebuia notat sunetul etimologic *[i]*. De altfel, chiar în *Cazanie*, unde au fost semnalate notații cu *[î]*, cea mai mare parte a exemplelor prezintă pe *[i]*.

Tot caracter moale are *[r]* în două exemple izolate ca: *strimbadză* (31ʳ/18) și *strimbători* (18ʳ/2). În cele mai multe apariții ale acestor cuvinte, *[r]* este dur, așa cum o dovedesc notațiile de după el: *strîmbadză* (29ᵛ/12), *strîmbătate* (27ʳ/4), *strîmtă* (14ʳ/7), *am strîns* (IIᵛ/14—15) etc., care prezintă pe *[î]* etimologic. De data aceasta, norma textului o constituie notarea caracterului dur al lui *[r]*.

Caracterul moale al lui *[r]* este notat și la singularul unor substantive sau adjective ca: *ajutoriu* (2ᵛ/25), *băutori* (12ᵛ/25), *ceri* (24ᵛ/7), *mărgăritariu* (29ʳ/14), *oltari* (28ᵛ/7), *păstoriul* (1ʳ/10), *tipariului* (1ʳ/14) etc. Asemenea notații sînt generale și în *Cazanie*: *izbâvitorĭu* (343/27), *rugâtorĭu* (496/16), *pâstorĭu* (365/12) etc.

---

[1] Vezi, mai sus, în *Studiul filologic*, p. 26—27.

Consoanele prepalatale

Consoana *[ğ]*. Textul *Răspunsului* oferă numeroase exemple cu fonetismul *[ğ]* (provenit din *[j]* latin + *[o]*, *[u]* sau din *[d]* latin + *[eó]*): *agiunge* (14ʳ/13), *agiutoriu* (25ʳ/20), *gios* (23ʳ/19), *giudeț*, (23ʳ/6) etc. Fonetismul semnalat reprezintă una din particularitățile cele mai pregnante ale textelor nordice în epoca de care ne ocupăm [1], apariția lui în paginile lucrării lui Varlaam fiind, de aceea, absolut normală. Alături de formele cu *[ğ]* apar în *Răspuns* și forme cu *[j]*, caracteristice zonei sudice: *ajutoriu* (2ᵛ/25), *ajutoriia* (3ʳ/9), *județul* (11ᵛ/13—14) etc. Frecvența acestora din urmă este mai mică față de aceea a exemplelor cu *[ğ]* (14 cu *[j]*, față de 31 cu *[ğ]*). Așa cum am arătat [2], apariția lui *[j]* se datorește intervenției tipografilor munteni, textul *Răspunsului* reflectînd, cu aceste excepții, norma moldovenească din secolul al XVII-lea în ce privește tratamentul lui *[j]* latin + *[o]*, *[u]* (sau *[d]* + *[eó]*).

Consoana *[ș]*. Cercetarea limbii *Răspunsului* atestă caracterul moale al lui *[ș]* (în poziție „moale"): *deșearte* (2ᵛ/21), *greșeale* (31ᵛ/23), *șeapte* (Iᵛ/12—13), *a șeasea* (32ʳ/17) etc. Această particularitate este curentă și în alte texte literare tipărite în Moldova în cursul secolului al XVII-lea, așa cum probează exemplele întîlnite în *Cazania* lui Varlaam (*greșĕlele*, 382/18, *greșĕște* 497/26, *șĕse*, 113/15 etc.), sau în *Viețile svinților* ale lui Dosoftei (*șearpe*, I/209ᵛ [3], *șĕpte*, 9ᵛ/3, *șĕse*, 3ᵛ/7 etc.). Caracterul moale al lui *[ș]* în poziția amintită apare notat și în documentele moldovenești contemporane *Răspunsului* [4]. Putem afirma, în consecință, că această particularitate a lui *[ș]* constituie o trăsătură a limbii vorbite în Moldova secolului al XVII-lea.

---

[1] Vezi în această privință Ion Gheție, *Localizarea textelor vechi românești*, p. 397—398. Tot aici se dau referințe privitoare la repartiția actuală a lui *[ğ]*, întîlnit astăzi în Maramureș, Bucovina și în puncte izolate din Transilvania și Moldova.

[2] Vezi, mai sus, p. 25.

[3] Vezi, pentru acest exemplu, Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 150.

[4] Vezi I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 144. Cercetarea răspîndirii actuale a fenomenului evidențiază următoarea situație: în vreme ce în Muntenia au fost întîlnite forme ca *șase*, *să înșale*, *șarpe* (prezente și în texte din secolul al XVII-lea), în Moldova au fost înregistrate formele: *șẹ̆rpe*, *șẹ̆sî*, *șẹ̆să*, care dovedesc durificarea consoanei *[ș]* în situațiile amintite, întîmplată după reducerea diftongului *[ea]* la *[e]* (*[ẹ]*) (vezi ALR I, material necartografiat, chest. 1180, chest. 217; ALR II, material necartografiat, chest. 4610).

Prezenţa unor exemple ca: *greşale* (5^{r}/16) şi *păşaşte* (9^{v}/12) cu un *[ş]* dur poate fi explicată prin graiul vorbit de tipografii munteni care au imprimat *Răspunsul* [1].

Consoana *[ş]* urmată de *[e]* sau *[i]*, dar în poziţie „tare", („zero" sau vocală nepalatală în silaba următoare) are, de regulă, un caracter moale, aşa cum o dovedesc notaţiile din *Răspuns: greşesc* (23^{v}/12), *am greşit* (30^{v}/5), *ne-am înşelat* (30^{v}/12), *moşilor* (V^{r}/3—4), *şedzînd* (15^{r}/4). Alături de aceste exemple a fost notat o singură dată un *[ş]* dur în poziţie „tare" în: *cerşînd* (15^{r}/19). Cercetarea documentelor moldoveneşti din secolul al XVII-lea ne furnizează suficiente exemple cu *[ş]* dur în poziţia amintită [2]. Asemenea forme apar accidental şi la Dosoftei [3]. Concluzia care se impune în urma constatărilor noastre este că, deşi fenomenul durificării lui *[ş]* în poziţie „tare" avea curs în secolul al XVII-lea în graiurile moldoveneşti, norma *Răspunsului* (ca şi, de altfel, a *Cazaniei*) constă în nenotarea acestei trăsături a lui *[ş]*.

O problemă mai dificilă este stabilirea caracterului consoanei *[ş]* la pluralele unor substantive, adjective sau participii. Dificultatea este provocată de notaţiile prezente după slova ш: и, paiericul şi, accidental, ierul mic. În capitolul consacrat discutării grafiei *Răspunsului* ne-am ocupat pe larg de valoarea paiericului notat la finala unor astfel de cuvinte. Concluzia noastră a fost că este mai probabil ca în asemenea cazuri (ca şi în cele în care a fost notat ь după ш) consoana *[ş]* să aibă un caracter moale. La finala unor adverbe sau pronume *(iarăş, acestaş)* am considerat, dimpotrivă, că este mai potrivit să socotim că *[ş]* ar avea un caracter dur [4].

Consoana *[ş]* apare notată cu consecvenţă în *deşchide* (28^{r}/5 etc.). Aceeaşi consecvenţă a fost întîlnită şi în exemplele extrase din *Cazanie: deşchide* (451/11 etc.).

Consoana *[j]*. Ca şi *[ş]*, *[j]* are caracter moale în poziţie „moale" (vocală palatală în silaba următoare): *grijeaşte* (18^{r}/6), *jeale* (30^{v}/24), *slujeaşte* (27^{v}/13) etc. Şi în *Cazanie* asemenea exemple sînt frecvente: *grijĕşte* (333/16), *jĕle* (216/8), *jelĕşte* (291/10) etc.

Într-un cuvînt ca: *jărtvă* (23^{v}/10), *jărtve* (23^{v}/13), indiferent de natura vocalei din silaba următoare, *[j]* are un caracter dur, ca în limba de origine.

---

[1] Vezi *Studiul filologic*, p. 25—26.
[2] Vezi I. Gheţie, *Baza dialectală*, p. 141.
[3] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 588.
[4] Vezi *supra*, p. 69.

Consoana laringală *[h]*

În *viclean* (26ʳ/21) şi *vicleşugul* (IIʳ/3 etc.) *[h]* a trecut la *[v]*. Asemenea forme sînt curente şi în *Cazanie: viclĕn* (210/29 etc.), *viclęşugъ* (175/8—9) etc.

Grupuri de consoane

Am constatat, în cazuri foarte frecvente, păstrarea unor grupuri consonantice etimologice.

Astfel, grupul *[dv]* este notat în: *dvorba* (25ᵛ/1), *dvorbăsc* (24ᵛ/7 etc.).

Grupul *[ht]* a fost scris cu consecvenţă în cuvinte ca: *pohtă* (9ᵛ/16 etc.), *pohteaşte* (5ᵛ/19 etc.). Asemenea forme cu *[h]* conservat cunosc o mare frecvenţă în *Cazanie: pohtâ* (423/33), *pohteşti* (444/20) etc. Spre deosebire de *Răspuns*, în *Cazanie* apar izolat şi exemple cu *[f]*: *poftâ* (458/15). Ele se găsesc, de altfel, în cele mai multe din textele vechi româneşti, alternînd cu exemplele în care apare *[h]* [1].

Grupul *[sv]* a fost notat într-un număr mai mare de cuvinte: *svatul* (Iᵛ/22), *svătuit* (IIʳ/3), *svinţesc* (7ᵛ/3), *svinţiia* (2ᵛ/7), *svînt* (Iᵛ/8), *svîrşi* (IVᵛ/21) etc. Într-un singur exemplu: *sfîrşit* (30ʳ/17) a fost notat *[sf]*. În *Cazanie* sînt, de asemenea, predominante formele cu *[sv]*: *svat* (246/26 etc.), *svăntului* (459/11 etc.), *svenţïa* (389/21) etc. Alături de acestea apar însă şi exemple care prezintă grupul consonantic *[sf]*: *sfat* (486/18), *mă sfărşiѧ* (381/5 etc.).

Grupul *[pr]* este conservat în: *împrotiva* (10ʳ/17 etc.), *împrotivă* (24ᵛ/21 etc.). Exemple de acest fel există şi în *Cazanie: ѧprotiva* (401/32 etc.). Metateza acestui grup a fost notată într-un exemplu singular ca: *împotriva* (Tʳ/3).

Grupul *[pt]* apare în *supt* (9ᵛ/5 etc.). Exemple similare există în *Cazanie: suptъ* (168/8 etc.).

Grupul *[mt]* în loc de *[nt]* a fost notat în *înfrîmtă* (14ᵛ/19). Acelaşi grup a fost întîlnit şi în *Cazanie: ѧfrămtâ* (213/29 etc.). Spre deosebire de *Răspuns*, în *Cazanie* *[mt]* apare şi în formele verbului *a fi: simtь* (462/26), *sămtь* (340/15), *sămtem'* (489/31), *simteţi* (396/9).

O problemă specială o pune stabilirea caracterului grupului consonantic *[şt]*. Notaţiile prezente în *Răspuns* ne permit să con-

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 591.

statăm că, în poziție „tare", *[șt]* are un caracter dur în: *te deștaptă* (5ᵛ/10). Această particularitate caracteristică limbii lui Varlaam este ilustrată mai bine în *Cazanie*, unde frecvența apariției fenomenului este mai mare: *aștaptă* (403/7, dar și: *aștʌptă* (456/8), *deștaptă* (339/8 etc.). La finala cuvîntului, *[șt]* are un caracter moale în: *domnești* (IIʳ/18), *ești* (11ᵛ/2), *lumești* (18ʳ/8 etc.). După părerea noastră, aceeași interpretare trebuie dată lui *[șt]* și în situațiile în care apare scris după el ierul mic sau paiericul [1].

*

Examinarea particularităților fonetice ale limbii lui Varlaam ne-a arătat că, într-o serie de cazuri, textul mitropolitului moldovean reflectă destul de fidel vorbirea moldovenească a epocii. Faptul acesta nu surprinde, deoarece este știut că în secolul al XVII-lea nu există o normă unică supradialectală, iar limba literară cunoștea variații în funcție de regiunea unde era folosită în scris. Particularitățile fonetice moldovenești prezente la Varlaam (aceleași, în general, ca și cele întîlnite la contemporanii săi) nu se datoresc atît unei reproduceri fidele a graiului vorbit de el, cît, mai ales, respectării unor anumite norme tradiționale. Așa se poate explica faptul că o serie de particularități ale graiului moldovenesc (cum ar fi: trecerea lui *[ă]* neaccentuat urmat de *[a]* la *[e]*, a lui *[i̯á]* la *[i̯é]*, a lui *[ğ]* la *[ž]*, reducerea lui *[-eá]* la *[-e]* (*[ę]*), care aveau curs în secolul al XVII-lea (fiind consemnate uneori încă din secolul precedent), nu se reflectă în limba lucrării de care ne-am ocupat. Tot aceleași cauze explică și pătrunderea sporadică a altor fonetisme moldovenești (închiderea lui *[e]* aton, medial și final, bine reprezentată în documente, dar care nu apare decît accidental la Varlaam), precum și prezența unor fonetisme care nu mai aveau probabil curs în Moldova în prima jumătate a secolului al XVII-lea, cum ar fi rostirea moale a lui *[s]*, *[dz]*, *[ț]* sau notarea lui *[f]* nealterat.

Întemeindu-se pe o tradiție literară destul de veche și conformîndu-se deci unor norme literare locale (moldovenești) era firesc ca Varlaam să pretindă respectarea nu numai a conținutului, ci și a limbii lucrării sale trimisă spre publicare în Muntenia, la Mănăstirea Dealu. Într-adevăr, în timp ce textele moldovenești retipărite de munteni (*Pravila* lui Vasile Lupu, de exemplu) apar consecvent muntenizate, *Răspunsul* lui Varlaam nu-și pierde particularitățile moldovenești. Este adevărat că în unele cazuri, așa cum am

[1] Vezi cap. *Grafia*, p. 63, 68.

arătat, se întîlnesc fonetisme muntenești (*[z]*, *[j]*, în primul rînd), dar ele sînt minoritare în raport cu cele moldovenești și nu se întîlnesc decît într-o anumită parte a lucrării. Această situație dovedește că avem a face cu o intervenție incidentală a tipografilor (sau numai a unuia dintre ei), care n-a dus însă, în ansamblu, la înlocuirea normei moldovenești prin cea munteană.

Fonetica limbii lui Varlaam prezintă (în afara particularităților regionale semnalate) și un mare număr de trăsături cu circulație generală sau cvasigenerală în limba literară veche. Ne referim la acele fonetisme care reprezintă o fază mai veche în evoluția unor sunete latine sau din alte limbi (în primul rînd, din slavă). O bună parte din particularitățile vocalice semnalate de noi, cum ar fi: conservarea lui *[e]* etimologic (în exemple ca *adecă*, *neşte* etc.), a lui *[e]* + *[n]* în poziție „moale" (în *amente*, *mente* etc.), conservarea lui *[u]* final în diftongul *[i̯u]* sau la finală consonantică, păstrarea lui *[a]* etimologic (în *sparie*, *macară*), a lui *[ă]* (în exemple ca: *blăstăma*, *rădica*, *nărod*, *săbor*, *răsipi*, *lăcui*), notațiile cu *[î]* (în *îmblă*, *împle*), conservarea lui *[l]* (în *golii* sau în cuvîntul de origine neogreacă *cărtular*), a lui *[r]* (în *pre*, *prespre* etc.) și a unor grupuri consonantice ca: *[ht]*, *[pr]*, *[sv]*, intră în această categorie. Tot caracteristice limbii vechi sînt și oscilațiile între formele care reproduc un fonetism etimologic și formele cu fonetism mai nou (*atunce* — *atunci*, *nece* — *nici*, *căce* — *căci*, *beseareca* — *besearică*, *amente* — *aminte*, *denainte* — *dinainte* etc.).

MORFOLOGIA

În descrierea morfologiei limbii lui Varlaam ne-am ghidat, în linii mari, după aceleași principii generale formulate mai sus (la începutul capitolului *Fonetica*). Am operat, așadar, o selecție între numeroasele fapte, reținînd numai elementele care pot interesa pe cercetătorul limbii literare privite în perspectivă istorică. Cum structura morfologică a limbii vechi se prezintă mai unitară [1] (spre deosebire de fonetică), ne-am putut dispensa de raportarea tuturor particularităților semnalate la morfologia graiurilor dacoromâne din secolul al XVII-lea. Din același motiv, referirile la limba *Cazaniei* sînt rare.

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 392.

Au stat în atenția noastră și probleme legate de f r e c v e n ț a apariției unora sau a altora dintre faptele discutate, precum și, în mod deosebit, problema f o r m e l o r a l t e r n a n t e. Am reținut particularitățile morfologice curente în limba veche românească, dispărute astăzi sau conservate la nivelul graiurilor dacoromâne ori în vorbirea populară. Am reținut, de asemenea, modalitățile specifice de organizare a formelor morfologice în limba lui Varlaam. Materialul a fost grupat în mai multe secțiuni, în funcție de părțile de vorbire stabilite de gramatica tradițională. Am socotit util să dăm și cîteva indicații în legătură cu frecvența apariției fiecărei părți de vorbire în parte.

S u b s t a n t i v u l

În ansamblul unităților lexicale relevate în textul *Răspunsului* substantivul ocupă primul loc. Astfel, din totalitatea de 1150 de unități lexicale, un număr de 552 sînt substantive (față de numai 274 de verbe și 134 de adjective, care reprezintă, în ordine descrescîndă, locul al doilea și, respectiv, al treilea). Faptul acesta nu este neașteptat, deoarece și alte statistici efectuate asupra lexicului unor opere literare vechi sau moderne oferă date asemănătoare [1]. Caracteristic *Răspunsului* este procentul ridicat pe care îl dau numele proprii în categoria substantivelor: peste 10% (în total 66 de unități). Numărul mare de substantive proprii se explică prin numeroasele trimiteri ale lui Varlaam la autorii unor texte religioase, precum și prin frecventele referiri la personaje biblice sau istorice.

Forme particulare de singular. Vom semnala, în primul rînd, cîteva terminații mai deosebite de singular înregistrate la nume proprii ca: *Petr* [2] (14^r/23 etc.) și *Marco* (19^r/25 etc.) și la substantivele comune: *apocalipsis* (28^v/6), *catihizmus* (II^v/8 etc.), *voivodă* (II^r/25). Primele două exemple prezintă un aspect foarte apropiat de corespondentele din slavă. *Petr* alternează în text cu *Pătru*

---

[1] Viorica Pamfil, *Contribuții la studiul statistic al lexicului românesc. Structura lexicală a Paliei de la Orăștie* (1581— 1582), în *Studii de lexicologie*, Cluj, 1965, p. 202 (tabelul 2), 205 și 206—207 (tabelul 4); Claudia Tudose, *Lexicul de bază în secolul al XVI-lea*, în SCL, XVI (1965), nr. 5, p. 619—653 și nr. 6, p. 801—828; Constant Maneca, *Considerații asupra frecvenței cuvintelor în limba română literară contemporană*, în SCL, XVII (1966), nr. 6, p. 630.

[2] N. A. Ursu, în ediția *Psaltirii în versuri* a lui Dosoftei, Iași, 1974, transcrie pe ъ din пєтръ prin *ă*: *Petră*, considerînd posibilă o asemenea pronunție (v. p. XLIV).

(31^r/19 etc.), formă caracteristică limbii vorbite, transmisă din latină și adaptată la fonetica limbii române. Aceste alternanțe se explică printr-o dublă receptare a aceluiași cuvînt: pe cale cărturărească și din limba vorbită. O situație asemănătoare oferă cercetarea atestărilor lui *catehism*, pentru care, alături de formele în *-us*, mai apropiate de limba latină și, deci, reflectînd originea lor savantă, am înregistrat și forme cu finala adaptată după substantivele românești din fondul vechi: *catihizm* (8^r/16—17 etc.). Numeroasele atestări ale acestui cuvînt prezintă alternanțele: *e/i* și *s/z: catihizmus* (II^v/8), *catehizmus* (1^r/2), *catihismusului* (T^r/4), care dovedesc ezitări în adaptarea fonetică și pledează pentru caracterul recent al pătrunderii lui în limba literară românească. Și o formă ca *apocalipsis* (28^v/6) presupune receptarea pe cale cărturărească. Mai aproape de etimon este și *voivodă* (2^r/25; < v. sl. *vojevoda*), cu o finală deosebită de cea curentă în limba modernă, ca și, de altfel, în limba veche românească (*voievod*, rezultat al punerii de acord a genului natural cu indicele lui gramatical). Semnalăm, de asemenea, și prezența formelor duble de singular: *cap* „capitol" (7^r/15 etc.)[1] și *capăt*[2] „capitol" (4^r/16 etc.), cu pluralul *capete* (9^r/1 etc.).

Probleme ale pluralului substantivelor. Observațiile noastre privesc, pe de o parte, desinențele de plural, iar pe de altă parte, alternanțele fonetice între formele de singular și cele de plural. Ne vom opri, în primul rînd, asupra desinențelor de plural ale substantivelor neutre și feminine, deoarece aici înregistrăm o varietate mai mare de forme și probleme mai speciale. Desinența cu frecvența cea mai mare la pluralul neutrelor este *-uri: chipuri* (23^v/9), *daruri* (14^r/16) etc. Foarte rar ea a fost înregistrată în forma mai veche *-ure: lăcașure* (16^r/11), *lucrure* (8^v/12 etc., alternînd cu *lucruri*, 11^r/5 etc., exemplele cu *-uri* fiind cu mult mai numeroase)[3], *fapture* (17^v/9 etc., alternînd cu *fapturi*, 22^v/10—11 etc.). Multe substantive neutre au pluralul în *-e*: *cojoace* (3^r/22), *mădulare* (16^r/22) etc. După un *[r]* dur al radicalului, *-e* devine *-ă*: *săboară* (29^r/16)[4]. În sfîrșit, există și un plural neutru în *-i*: *pustii* (3^r/24;

---

[1] În forma de singular, *cap* este înregistrat în *Răspuns*, pe lîngă sensul fundamental, și cu sensurile „șef, părinte; început, punct de plecare".

[2] Formă explicabilă prin influența pluralului asupra singularului.

[3] Cf. situația din limba secolului al XVI-lea la Densusianu, HLR, II, p. 159—161.

[4] Asemenea forme apar și în alte texte moldovenești ale epocii sau mai noi. Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 280 (unde sînt citate *odoară*, *hotară*, înregistrate la Neculce), p. 568 (unde au fost notate: *fiară*, *izvoarăle* etc., întîlnite la C. Conachi); I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 160—161.

forma de singular este *pustiu*: *ca un pustiiu fu Ierusalimul*, 30r/25—31r/1). La feminine, o frecvență mare o înregistrează desinența *-e*. Ea apare atît la substantive ca: *fapte* (6v/23), *scîrbe* (10v/3) etc., care prezintă și azi aceeași desinență, cît și la substantive ca: *greșeale* (31v/23), *rane* (3r/18), *treabe* (IIr/18), *usteneale* (10v/4) [1], care în limba literară modernă fac pluralul în *-i* sau în *-uri*. O frecvență deosebit de mare prezintă și pluralele feminine în *-i*: *dăscăliile* (IVr/8), *isprăvi* (28v/2), *legături* (3r/19) etc. În rîndul formelor caracteristice limbii lui Varlaam și, în același timp, zonei nordice, în secolul al XVII-lea [2], intră, în primul rînd, *mînule* (31r/8), avînd ca desinență de plural pe *-u* etimologic. Alături de ea, la Varlaam apare și forma mai nouă de plural în *-i*: *mîni* (23v/17) și *mînilor* (24r/3). Trebuie menționate, de asemenea, drept caracteristice limbii lui Varlaam (și textelor de redacție nordică), pluralele lui *țară* și *ocară*, terminate în consoană dură: *țăr* (16r/8), *ocăr* (3r/18) [3]. Desinența de plural a masculinelor este cea cunoscută și în limba literară modernă, *-i*: *colasei* (16v/6), *dumnedzăi* (23v/8), *bătrîni* (28v/17), *cărtulari* (4r/21) etc. Pluralul lui *an* este *ai* (29r/1), formă curentă în limba epocii (înregistrată și la Dosoftei) [4]. Substantivul *tătar* prezintă la plural un *[r]* dur (notat în forma articulată *tătarîi*, 17v/21). *Veac* este de genul masculin, așa cum rezultă din pluralul *veaci* (IVv/3 etc.) [5].

În ceea ce privește sistemul alternanțelor vocalice și consonantice, observăm că ele se produc de regulă, înregistrîndu-se însă și unele excepții. În categoria excepțiilor intră cîteva substantive feminine cu pluralul în *-e*, ca: *greșeale* (31v/23), *treabe* (IIr/18), *usteneale* (10v/4) [6], care conservă diftongul *ea* și deci nu realizează alter-

---

[1] Asemenea forme de plural sînt curente în limba veche (vezi Densusianu, HLR, II, p. 151; Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 592).

[2] Vezi atestările din Dosoftei, Ureche, M. Costin, *Pravila* din 1646, după Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, ILRL, I, p. 140, 236, 246, 263. În legătură cu pluralul lui *mînă*, vezi I. Coteanu, *Urme de declinarea a IV-a latină în limba română*, în *Actele celui de al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, București, 1971, p. 425—428; I. Gheție-Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, p. 222—224; I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 159.

[3] Asemenea forme au fost înregistrate și în secolul al XVI-lea (v. Densusianu, HLR, II, p. 87—88). Pentru atestările din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL; I, p. 263 (la M. Costin), p. 280 (la I. Neculce).

[4] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 137.

[5] Asemenea forme de plural sînt curente în limba secolului al XVI-lea (Densusianu, HLR, II, p. 161—162).

[6] Pentru circulația unor astfel de forme în limba veche literară, vezi Densusianu, HLR, II, p. 151; Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 592.

nanța *eá/é*. O altă excepție o constituie un plural în *-i*, ca *parți* (15ᵛ/11), care conservă pe *a*. Notăm însă că în exemplele de plural articulat apare *ă* și nu *a*: *părțile* (Iʳ/11 etc.), *părților* (1ʳ/5), ceea ce dovedește existența unor oscilații în notarea alternanțelor vocalice în formele aceluiași cuvînt [1].

Semnalăm, de asemenea, faptul că alternanța *l*/„zero" (ilustrată de forme ca *mișeilor*, 13ᵛ/3), nu se realizează în cazul substantivului *gol*, al cărui plural conservă pe *l*: *golii* (22ᵛ/23) [2]. Un exemplu ca: *prăpăștile* (3ʳ/25) dovedește existența alternanței *st/șt*, mai rară în limba română modernă.

Forme cazuale. Probleme speciale pun genitiv-dativul singular articulat al femininelor și vocativul masculinelor.

În exprimarea genitiv-dativului articulat al femininelor se întîlnesc soluții variate și numeroase oscilații. Există însă și unele elemente constante care caracterizează exprimarea genitiv-dativului articulat al unui anumit grup de substantive.

O primă categorie asupra căreia ne vom opri o constituie femininele terminate la nominativ singular în *-ă*, cu pluralul în *-e*. De regulă, aceste substantive formează genitiv-dativul articulat în *-ei*: *icoanei* (24ʳ/10; la nominativ plural: *icoane*, 23ᵛ/23), *pohtei* (10ʳ/7; la nominativ plural: *pohtele*, 22ʳ/19) etc. Aceeași terminație este caracteristică substantivelor proprii de genul feminin: *Irinei* (25ʳ/4), *Suceavei* (Tʳ/8) etc.

Situația se prezintă diferit cînd este vorba de femininele cu singularul în *-ă*, care realizează pluralul în *-i*: genitiv-dativul singular articulat al acestor substantive este oscilant. El se termină în *-ei*: *învățăturei* (4ʳ/2; la nominativ-acuzativ plural: *învățături*, 17ᵛ/22), *besearicei* (IIᵛ/20; la genitiv-dativ nearticulat: *beseareci*, 16ʳ/23) etc.; în *-ii*: *scripturii* (IIIʳ/20; la genitiv-dativ nearticulat: *scripturi*, 1ᵛ/13); sau în *iei*: *inimiei* (9ᵛ/1; la nominativ-acuzativ plural: *inimile*, 28ʳ/21). Un caz izolat printre substantivele cu desinența *-ă* la nominativ singular îl constituie *țară*, cu pluralul în consoană dură, *țăr*, al cărui genitiv-dativ articulat se termină în *-îi*: *țărîi* (Iʳ/4 etc.).

Oscilații în formarea genitiv-dativului singular articulat prezintă și femininele în *-e*, cu pluralul în *-i*; terminațiile lor sînt *-ei*: *crucei* (24ʳ/16; la genitiv-dativ nearticulat singular: *cruci*, 32ᵛ/19),

[1] În legătură cu problema alternanței *á/ă*, vezi Densusianu, HLR, II, p. 158.

[2] Forma *goli* este curentă în textele secolului al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 167).

muierei (16^v/5, la nominativ-acuzativ plural: *muieri*, 17^v/3), *-ii: ascultării* (9^r/15), *-iei: lumiei* (IV^r/25), *vremiei* (18^v/23) [1].

O mare consecvență se poate constata în cazul femininelor terminate la nominativ singular în *-ie*, cu pluralul în *-ii*: toate substantivele din această categorie formează genitiv-dativul singular articulat în *-iei: domniei* (1^r/9), *împărăției* (31^v/11—12; la nominativ-acuzativ plural: *împărății*, 3^r/15), *milosteniei* (2^v/16; la nominativ-acuzativ plural: *milostenii*, 14^v/15—16) etc.

Pentru a încheia discuția noastră, ne vom opri asupra unor oscilații întîlnite în exprimarea genitiv-dativului singular la același substantiv: ne referim la *direptate*, *slugă* și *viață*, care prezintă fiecare cîte două tipuri, în *-ii* și în *-ei: direptății* (IV^v/25) și *direptăței* (21^r/15); *slugii* (11^v/14, la nominativ plural: *slugi*, 10^v/2) și *slugei* (28^r/13); *vieții* (V^r/9) și *vieței* (23^r/2) [2].

Oscilațiile în exprimarea genitiv-dativului singular articulat al substantivelor feminine reflectă lipsa unor norme precise în limba literară a epocii

Textul *Răspunsului* oferă suficiente exemple de substantive în cazul *vocativ*. O categorie destul de bine reprezentată este aceea a vocativelor masculine în *-e: doamne* (30^v/4 etc.), *despuitoare* (28^v/10—11), *oame* (4^r/6). Ne aflăm în fața unor forme caracteristice limbii vechi [3], înlocuite, în limba literară modernă, prin cele în *-ule*.

La vocativ plural substantivele masculine au terminația *-lor: blăstemaților* (8^v/22), *fraților* (II^r/11), *legiuitorilor* (6^r/14—15) sau au forme identice cu nominativul plural: *frați* (25^v/7), *credincioși pravoslavnici* (I^r/7) [4].

Mijloace analitice de exprimare a cazurilor. Acuzativul precedat de *a* sau *de* are valoare de genitiv, în exemple ca: *răspunsul săborului a doao țăr* (6^r/10); *cugetul împăratului de Asiriia* (28^r/12—13) [5]. Dintre cele două prepoziții semnalate, *a* este mult mai

---

[1] Este interesant de semnalat faptul că, la fel ca în cazul femininelor cu singularul în *-ă* (avînd pluralul în *-i*), mai sus menționate, terminația *-ii* apare la substantivele cu radicalul în *r*, iar *-iei*, la cele cu radicalul în *m*.

[2] Oscilații în formarea genitiv-dativului articulat au fost înregistrate și în textele secolului al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 148—150, 154—156), precum și în texte din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (vezi ILRL, I, p. 107, 280).

[3] Pentru alte exemple de vocative în *-e* prezente în texte din secolul al XVII-lea, vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 593; pentru secolul al XVI-lea, vezi Densusianu, HLR, II, p. 144—145.

[4] Vezi și Densusianu, HLR, II, p. 145.

[5] Asemenea exemple se găsesc și în limba textelor din secolul al XVI-lea. După Densusianu, prepoziția *de* reproduce, în asemenea cazuri, pe *otŭ* din construcțiile caracteristice slavei (HLR, II, p. 143—144).

frecvent utilizată. Echivalente cu dativul sînt construcțiile formate din *a* sau *la*, rareori *cătră*, urmate de un acuzativ: ***iară de la smereniia noastră, că a neşte fii iubiți întru Hristos, blagoslovenie*** (I^{r}/16—17); ***au dat la şeapte săboară*** (I^{v}/12—13); ***scrie svîntul Pavel cătră evrei*** (3^{r}/13—14).

Articolul

Articolul hotărît. Articolul proclitic *lui* este utilizat înaintea numelor proprii masculine de persoană în genitiv-dativ: ***lui Moisi*** (12^{v}/21), *lui Dumnedzeu* (I^{v}/8—9) etc. Am întîlnit însă și două exemple în care articolul *lui* a fost notat la sfîrşitul substantivului propriu: *Dumnedzăului* (I^{r}/12—13), *Dumnezeului* (11^{v}/8). Cu totul excepțional, *lui* apare înaintea unui substantiv comun: *cuvîntul lui svîntul Pătru* (31^{r}/19). Articolul proclitic *lu* nu a fost înregistrat decît de două ori, pe fila 1^{r} (r. 16 şi 17): *lu iul<ie>*, unde a fost reprodusă foaia de titlu a *Catehismului calvin* [1].

În legătură cu absența articolului hotărît enclitic putem distinge mai multe situații: a) nenotarea în scris a articolului hotărît enclitic masculin de nominativ-acuzativ la finala unor substantive sau pronume: *daru lui Dumnezeu* (7^{r}/6—7, 15^{r}/23), ***cătră dînsu*** (32^{v}/3). Exemplele de acest fel sînt izolate. În rest, a fost notat regulat articolul *-l*. O formă ca ***daru*** ar putea proba că în limba vorbită începuse să nu mai fie pronunțat *-l* [2]. Mai puțin probant este celălalt exemplu, ***dînsu***, care ar putea fi o formă nearticulată *(dîns)*, cu ***-u*** menținut. b) Absența articolului hotărît enclitic la substantivele determinate prin atributive: ***să-i paie rău de păcat ce-au făcut*** (14^{v}/5—6); ***să împle poruncă ce-i datoriu*** (11^{r}16). Alături de asemenea exemple există şi altele în care, în situații asemănătoare, substantivul se articulează: ***învățătura ce va lua*** (14^{v}/12—13); ***cu credința ce credz*** (20^{r}/5) etc. c) Absența articolului hotărît la substantivele comune folosite ca apoziție după un nume propriu: ***la Ioan evanghelist încă dzice*** (19^{v}/22—23); ***cuvîntul lui Isaie proroc***

---

[1] Şi în textele din secolul al XVI-lea înaintea numelor lunilor apare, de obicei, articolul proclitic *lu* (vezi Densusianu, HLR, II, p. 383). Asupra raportului între *lu* şi *lui* în secolul al XVI-lea, vezi I. Gheție-Al. Mareş, ***Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea***, p. 227, 230.

[2] Asemenea omisiuni ale articolului *-l* au fost întîlnite şi în texte datind din secolul al XVI-lea. Vezi, în acest sens, Densusianu, HLR, II, p. 168—169.

(30ʳ/9—10) etc. Cînd însă substantivul comun precedă numele propriu, el se articulează, de regulă: *svîntul Pavel* (3ʳ/13—14), *apostolul Iacov* (9ᵛ/14) etc. (există însă şi cazuri, mai rare, în care substantivul comun antepus n-a fost articulat: *dzice apostol Pavel* (20ᵛ/24—25) [1]. d) Absenţa articolului hotărît la adjectivele ce precedă un substantiv: *pentru cinstit trupul... său* (15ʳ/1—2), *pentru nemăsurat bine ce are* (20ʳ/20—21). Alături de exemple de acest fel există şi altele în care, ca în limba modernă, a fost articulat adjectivul: *sînt de sfînta evanghelie a lui Hristos întărite* (IVʳ/15—16). e) Nearticularea substantivului *zi*, cînd este precedat de adjectivul *tot: să înnoiaşte în toate zile* (10ᵛ/15) [2]. etc. Dacă însă după *tot* apare alt substantiv, el primeşte întotdeauna articolul hotărît enclitic: *ispitesc în tot chipul* (IIᵛ/23); *iertare de toate păcatele* (Iʳ/18—19) etc.

Ne vom opri, în cele ce urmează, asupra unor cazuri speciale de notare a articolului hotărît. Semnalăm, în primul rînd, faptul că uneori, după prepoziţie, substantivul apare articulat [3]: *pentru ispoveadania, la poslania lui Ioan dzice* (19ʳ/13—14) etc. Alături de asemenea exemple, există şi altele în care, ca în limba română modernă, substantivul precedat de prepoziţie nu primeşte articol: *pentru pocăinţă şi pentru ispoveadanie dzice Petr apostol* (19ʳ/4—5) etc. Într-o altă categorie se încadrează cazurile de articulare a unui substantiv dublu determinat: prin adjectiv antepus şi prin apoziţie postpusă. În astfel de situaţii se articulează atît adjectivul, cît şi substantivul determinat de el (uneori şi apoziţia): *icoana preacuratei fecioarei Mariei* (24ʳ/19—20); *poruncile dumnezăieşti... a dulcelui domnului Hristos* (1ᵛ/3—5) [4]. Asemenea exemple alternează cu cele în care substantivul nu primeşte articol: *a preacuratei fecioare Mariei* (25ʳ/9) etc.

Articolul nehotărît. Semnalăm, pentru a fi reţinută, forma de genitiv-dativ singular feminin: *unii (chipul unii feaţe adevărate,* 24ʳ/6), curentă în limba veche românească [5].

---

[1] Şi în texte din secolul al XVI-lea a fost semnalată lipsa articolului în situaţii similare celor amintite de noi (vezi Densusianu, HLR, II, p. 381).

[2] Exemple de acest fel sînt frecvente în limba secolului al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 382—383, Rosetti, ILR, p. 553). Ele se întîlnesc în secolul al XVII-lea şi la Dosoftei (vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 140).

[3] Fenomenul esre consemnat destul de frecvent în texte din secolul al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 382).

[4] Asemenea cazuri sînt cunoscute şi limbii secolului al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 384).

[5] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 177.

Articolul genitival. Dintre formele articolului genitival înregistrate în *Răspuns*, *a* prezintă frecvența cea mai mare [1]: *fii mîniei ș-a diavolului* (7r/14); *treabe domnești și a nărodului* (IIr 18) etc. *A* invariabil a fost notat deopotrivă înaintea substantivelor cît și înaintea pronumelor personale: *tîlcul cel rău a lor* (IIIr/4—5). Celelalte forme ale articolului genitival apar foarte rar. Astfel, *ai* a fost înregistrat o singură dată, în exemplul: *adevărați fii svintei ai noastre beseareci* (Ir/7—8).

În legătură cu utilizarea articolului genitival sînt de semnalat două situații caracteristice: a) Omisiunea acestui articol înaintea unui genitiv care determină un substantiv nearticulat: *întăiul cuvînt aceștii cărțulii* (2r/6) etc. Într-o succesiune de două genitive, *a* apare înaintea celui dintîi și nu este reluat: *poruncile... noao a dulcelui domnului Hristos și svinților apostoli* (1v/3—6). b) Notarea pleonastică a articolului *a* înaintea genitivului care urmează unui substantiv articulat [2]: *frate doamnei a bunului credincios și a luminatului domn* (IIr/24—25); *învățăturilor a lor urmăm* (27v/7) etc.

Articolul adjectival. Din rîndul formelor de articol adjectival prezente în *Răspuns* trebuie relevate cele de genitiv-dativ feminin, *ceii, cii: credinței ceii direapte* (IIv/4), *credinței cii direapte* (15v/17—18), care însă nu înregistrează o frecvență foarte mare în text. Ne aflăm în fața unor forme caracteristice limbii vechi, curente deopotrivă în secolul al XVII-lea, cît și în secolul al XVI-lea [3]. Caracteristică *Răspunsului* este folosirea frecventă a articolului *cel* înaintea unui adjectiv [4].

Adjectivul

Adjectivul este bine reprezentat în rîndul unităților lexicale din *Răspuns*. Am înregistrat astfel un total de 134 de adjective (dintre care unele au un număr mare de apariții). Două grupe de

---

[1] Prezența lui *a* invariabil este o caracteristică a limbii textelor de redacție nordică a secolelor al XVI-lea— al XVIII-lea (vezi, în acest sens, Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 591).

[2] Fenomenul este foarte frecvent în textele vechi românești din secolul al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 385).

[3] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 170.

[4] Vezi *infra*, în capitolul *Sintaxa*, p. 125.

adjective sînt mai mari. În prima intră cele provenite din participii, ca: *alinată* (II^r/5), *cioplit* (23^r/18), *desfătată* (14^r/6) etc. În cea de a doua grupă intră adjectivele primare (moştenite din latină sau împrumutate din alte limbi, îndeosebi din slavă); *bătrîne* (V^r/5), *bun* (9^r/25), *destoinic* (1^v/22—23), *proşti* (4^r/21)etc. Mai puţin numeroase sînt formaţiile cu sufixul *-esc*, ele exprimînd, de cele mai multe ori, originea: *calvinesc* (T^r/5), *lumeşti* (18^r/8), *păstorească* (I^r/20—21) etc.[1] Un procent şi mai scăzut este dat de adjectivele terminate în sufixul *-tor (-toriu); făcătoare* (12^v/4), *lunecătoriu* (8^r/13), *ucigătoare* (IV^r/8) etc.[1] Destul de bine reprezentate sînt, în paginile *Răspunsului*, locuţiunile adjectivale: *cu socotinţă* (T^v/2), *de-apoi* (11^r/13), *de folos* (26^r/2—3), *de frunte* (II^r/19), *de treabă* (26^r/1) etc., unele dintre ele înregistrînd mai multe apariţii.

Vom prezenta în continuare cîteva particularităţi ale flexiunii adjectivelor. a) În ceea ce priveşte formele de plural, sînt de făcut două observaţii mai importante. Remarcăm, în primul rînd, că în flexiunea adjectivului *nou* apare alternanţa *o/oa: poruncile... noao* (1^v/3—5)[2]. Adjectivul *mare* are la nominativ-acuzativ plural feminin desinenţa *-i: dzile mari* (17^v/14). Am ţinut să semnalăm acest fapt, deoarece în alte texte din secolul al XVII-lea au fost înregistrate curent plurale feminine în *-e: mare*[3]. b) În legătură cu vocativul, remarcăm faptul că adjectivele masculine primesc la acest caz desinenţa *-e* (cînd sînt postpuse): *o, oame deşearte* (2^v/21), *despuitoare svinte şi adeveare* (28^v/10—11). La plural, vocativul adjectivului antepus este identic cu nominativul în exemple ca: *iubiţi creştini* (I^r/9), *adevăraţi fii* (I^r/7—8). c) Complementul comparativului se introduce numai prin adverbul *decît: sînt ... mai vestiţi decît noi* (27^r/10—11). Superlativul se realizează cu ajutorul adverbelor *foarte* şi *prea: cum am face lor foarte o slujbă mare* (27^v/2); *lucruri bune prea cu socotinţă* (T^v/2). Remarcăm şi topica deosebită a adverbului *foarte* în primul citat.

---

[1] Vezi, mai jos, capitolul *Formarea cuvintelor*.

[2] În secolul al XVI-lea, această formă este singura întîlnită (Densuşianu, HLR, II, p. 168).

[3] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, II, p. 593. Aceeaşi formă este curentă în textele din secolul al XVI-lea (Densusianu, HLR, II, p. 167— 168).

Pronumele

Pronumele personal. Formele pronumelui personal înregistrate în *Răspuns* sînt cele cunoscute limbii vechi româneşti [1]. Faţă de limba literară actuală se înregistrează unele deosebiri, atît în aspectul fonetic, cît şi în ceea ce priveşte frecvenţa utilizării unor forme. O primă constatare care se poate face este aceea că în flexiunea unor prcnume se menţine alternanţa *o/oa* (genitiv-dativ *noao, voao* [2], faţă de nominativ-acuzativ *noi, voi*), în vreme ce un plural ca *iale* dovedeşte că nu se realizează alternanţa *ia/ie*. Vom remarca, de asemenea, că formele cu *î* protetic nu sînt aproape deloc utilizate. Singurul exemplu de acest fel îl constituie *îi* ($6^r/16$) [3]. Rara utilizare a formelor de dativ sau acuzativ cu *î* protetic s-ar putea explica prin frecventa encliză a pronumelui personal aton. Iată cîteva exemple de acest fel: *de bună voie-l lasă* ($9^v/20$); *da-i-să-va* ($11^r/25$); *chema-i-va cătră sine* ($8^v/17$) etc.

Înaintea unui reflexiv au fost notate cu consecvenţă formele *ni* şi *li* [4]: *să nu ni să supere* ($10^v/12—13$); *li să pleacă* ($28^v/4$) etc.

Pentru acuzativul persoanei a treia singular şi plural, sînt utilizate şi pronumele personale *însu, însă,* precedate de prepoziţii *(cătră, cu, întru, pre): cătr-îns* ($27^r/5$), *cu nusul* ($15^r/14$), *într-îns* ($19^v/8$), *pr-inşii* ($23^v/15$) etc. Alături de ele apare şi pronumele *dînsul,* precedat de prepoziţii *(fără, pentru, spre): fără dinsul* ($26^v/24$), *pentru dîns* ($18^v/6—7$) etc. Într-un exemplu singular (*nu ştim dinşii ce svîrşit vor avea,* $26^v/5$), a fost înregistrat nominativul *dînşii.* Acuzativele *însu* etc., *dînsu* etc. precedate de prepoziţii se utilizează atît fără, cît şi cu articol hotărît, frecvenţa cea mai mare înregistrînd-o formele nearticulate. Ca valoare, ele sînt echivalente cu pronumele personal de persoana a III-a, *el* etc., cu care alternează în text: *să fim vii întru el* ($IV^v/12$); *întunearec*

---

[1] Ne referim la formele pronominale descrise de Densusianu în HLR, II, p. 180—182.

[2] Acestea sînt, de altfel, formele curente în limba veche românească (vezi Densusianu, HLR, II, p. 180—181).

[3] Formele cu *î* protetic au fost semnalate pentru prima oară în *Pravila ritorului Lucaci* (vezi ediţia acestui text realizată de I. Rizescu, Bucureşti, 1971, p. 72; vezi, de asemenea, *Contribuţii la istoria pronumelui în limba română,* în SCL, XV (1964), nr. 6, p. 749—755, ale aceluiaşi autor).

[4] În textele din secolul al XVI-lea apare rar *ni,* forma curentă fiind *ne.* Cît priveşte pe *li,* el a fost întîlnit destul de des alături de *le* (Densusianu, HLR, II, p. 181—182).

într-îns nu iaste ($19^v/8$), exemplele cu *el* etc. fiind cu mult mai numeroase [1].

Singurul prcnume de politeţe înregistrat este *dumnealui* ($II^v/2$). El se foloseşte înaintea unui nume propriu: *dumncalui Udrişte Năsturel* ($II^v/2$).

Pronumele de întărire. În limba *Răspunsului* au fost înregistrate numai patru forme ale acestui pronume (fiecare cu o singură apariţie): *însăş* ($2^v/19$), *însuţi* ($6^r/2$), *înşivă* ($6^r/16$), *înşiş* ($28^r/2$). Ele apar atît pe lîngă un prcnume personal: *voi înşivă nu întraţi* ($6^r/15$—16), cît şi pe lîngă un reflexiv în acuzativ: *iaste moartă însăş de sine* ($2^v/19$—20). Remarcăm însă utilizarea frecventă, în text, a adjectivului *sîngur (singur)* cu valoarea prcnumelui de întărire: *sîngur pre sine s-au dat* ($12^r/25$—$12^v/1$); *şi el sîngu<r> ... să ruga* ($25^v/13$—14) etc.

Cu aceeaşi valoare este folosit şi *noiş* [2]: *n-am putea face destul pentru noiş* ($15^r/16$—17).

Pronumele reflexiv. Forma accentuată de acuzativ a reflexivului este utilizată adesea cu valoarea unui pronume personal [3] de persoana a treia singular: *chema-i-va cătră sine* ($8^v/17$), a doua plural: *vă veţi pune pre sine robi* ($9^r/12$) şi a treia plural: *săvai că înşişi de sine şi nu ştiu svinţii de noi* ($28^r/1$—2).

Pronumele demonstrativ. Formele prcnumelui demonstrativ prezintă unele diferenţe faţă de cele cunoscute limbii literare moderne, atît în ceea ce priveşte structura fonică, cît şi în ceea ce priveşte frecvenţa apariţiei.

Astfel, genitiv-dativul singular al demonstrativului feminin de apropiere este: *aceştii* ($2^r/6$), *aceştiia* ($8^v/6$) [4]. O frecvenţă mare în limba lui Varlaam o înregistrează formele aferezate de depărtare (84 de exemple din totalul de 175 înregistrate), în vreme ce în cazul pronumelui de apropiere formele aferezate sînt izolate (2 exemple din totalul de 121). Cea mai mare parte a formelor fără *a-* ale demonstrativului de depărtate (78 de exemple din totalul de 84) sînt însoţite de pronumele relativ *ce: putearea celuia ce mă*

---

[1] Cf. la Densusianu, HLR, II, p. 182, situaţia din limba secolului al XVI-lea unde *însu* etc. apare foarte frecvent.

[2] Seria formelor rezultate din adăugarea lui *-şi* la finala pronumelor personale este foarte bogată în limba secolului al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 183).

[3] În legătură cu valoarea de pronume personal al lui *sine* în secolul al XVI-lea vezi Densusianu, HLR, II, p. 184—185.

[4] Forme curente în limba secolului al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 187).

întăreaşte (8^r/3); *au gătat celora ce-l iubăsc* (IV^v/8—9) etc. Numai în puţine cazuri ele apar singure: *dela cela iarăş la altul* (29^v/25); *celor n-au fost destoinică lumea* (3^r/23—24) etc. Se poate spune, deci, că în limba lui Varlaam se face o distincţe între demonstrativul determinat printr-o relativă introdusă prin *ce* (demonstrativ care prezintă, de regulă, afereza lui *a* iniţial) şi cel care apare independent, nedeterminat (demonstrativ care conservă pe *a-*). Distincţia aceasta atestă un început de cristalizare a pronumelui relativ compus, cunoscut în limba literară modernă, rezultat al combinaţiei dintre unele forme aferezate ale demonstrativului de depărtare şi relativul *ce*. După părerea noastră, nu putem vorbi despre existenţa unui pronume relativ compus la Varlaam. Ne întemeiem, pentru aceasta, pe constatarea (făcută mai sus) că Varlaam utilizează formele fără *a-* şi în alte situaţii (în afara celor în care demonstrativul este determinat de o atributivă), pe existenţa unor exemple în care înaintea atributivei introdusă prin *ce* apare pronumele demonstrativ cu *a-* (*acela ce s-au suit* (IV^v/5), *acealea ce-am luat* (IV^r/14)) şi pe constatarea că demonstrativul conservă pe *-a* deictic [1] cînd este urmat de o atributivă introdusă prin *ce* (*au gătat celora ce-l iubăsc*, IV^v/8—9) exact ca în situaţiile cînd nu este determinat de atributivă (*de la cela iarăş la altul*, 29^v/25 etc.). Într-un singur exemplu (*pohtele păcatelor cealea ce era în leage*, 22^r/19—20), s-ar părea că între demonstrativ şi relativul *ce* există un grad mai mare de sudură, reflectată prin forma de nominativ-acuzativ a demonstrativului, acordat după relativ şi nu după substantivul precedent.

Referindu-ne la adjectivul demonstrativ, remarcăm că, spre deosebire de limba literară modernă, la Varlaam (ca şi în alte texte contemporane sau mai vechi [2]), formele prezentînd pe *-a* deictic apar atît după substantiv cît şi înaintea lui: *în chipul acela* (28^r/22) şi *într-acela cuget* (15^r/8—9); *lumiei aceştiia* (8^v/6) şi *aceştiia porunci* (23^v/11—12) etc. Uneori însă, ca în limba modernă, adjectivul demonstrativ antepus nu prezintă particula *-a*: *acest samarinean* (12^v/22—23), *aceştii cărţulii* (2^r/6). Există, aşadar, în limba lui Varlaam oscilaţii în ceea ce priveşte formele adjectivului demonstrativ antepus.

Alte demonstrative întîlnite în text sînt: *alalt*, care nu apare decît precedat de prepoziţiile *pentru* sau *pre*: *vă rugaţi unul pentr-alalt* (19^r/18—19); *nu vă lăsareţi unul pre-alalt* (18^v/24—25); *cealealalte*: *după aceastea urmadză cealealalte* (23^r/12—13); *acestaş*

---

[1] Cu o singură excepţie: *pre cel ce-ai tremis* (3^v/10).

[2] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 186—187.

(aceastaş), cu valoarea unui adjectiv de identitate: *cum zice acestaş apostol* (4ᵛ/9—10).

Pronumele posesiv. *Său* exprimă (ca în limba secolului al XVI-lea [1]) şi pluralitatea posesorilor: *cei doaodzeci şi patru de bătrîni ce şedea... pre scanele sale* (28ᵛ/16—18) etc., fiind folosit paralel cu genitivul pronumelui personal de persoana a treia plural (care înregistrează însă o frecvenţă mai mare): *întunearecul şi neînţeleagerea lor* (IIIʳ/14) etc.[2]

Pronumele relativ-interogativ. Caracteristic pronumelui relativ-interogativ *care* în limba lui Varlaam (ca şi în alte texte contemporane sau mai vechi)[3] este articularea. Graţie prezenţei articolului se realizează, pe de o parte, distincţia între masculin şi feminin şi, pe de altă parte, distincţia între singular şi plural. Am întîlnit totuşi în text un exemplu singular, unde nu a mai fost notat la finală articolul hotărît: *dintru care* (16ᵛ/2). N-ar fi exclus ca forma semnalată să se datoreze unei neatenţii a zeţarului, deoarece *care* apare la sfîrşit de rînd. Cînd are valoare adjectivală, *care* este invariabil: *care lucru* (IIᵛ/10), *care porunci* (7ᵛ/18) etc.

Pronumele şi adjectivul relativ *ce* (înregistrat o singură dată şi în forma regională *ci*, 26ᵛ/16) este folosit invariabil, ca în limba modernă. El prezintă o frecvenţă foarte ridicată (106 apariţii), apropiată de cea a pronumelui *care* (116 apariţii. Explicaţia acestei frecvenţe mari o constituie deasa utilizare a lui *ce* pentru nume de fiinţe, în exemple ca: *chemarea svinţilor ce-i chemăm* (25ʳ/19—20) etc. sau în exemple ca: *robi sînteţi aceluia ce-l ascultaţi* (9ʳ/13—14); *nice pre ceia ce vor îi lăsaţi* (6ʳ/16—17) etc., unde însoţeşte un demonstrativ. Destul de numeroase sînt şi cazurile în care *ce* apare după un substantiv nume de obiect sau abstract, referindu-se la acesta: *binele de vecie ce vor să-l dobîndească* (IVᵛ/1—2); *să cade a înţeleage de icoane ce să închină... beseareca săbornică* (23ᵛ/22—24) etc.[4]

Pronumele *cine* are o frecvenţă redusă. El apare atît cu valoare interogativă cît şi cu valoare relativă.

---

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 391.

[2] Se poate vorbi la Varlaam de o preferinţă pentru *său, sa*, cînd posesivul se raportează la subiect, şi pentru *lui, ei*, cînd acestea se raportează la altă parte de propoziţie. Există însă şi suficiente exemple în care nu se face această distincţie (cf. Teodor A. Naum, *Observaţiuni despre pronumele posesiv latin şi român*, Cluj, 1938, extras din „Anuarul Institutului de studii clasice").

[3] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 188— 189; Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 593.

[4] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 190.

Pronumele și adjectivul *cît* a fost întîlnit foarte rar, numai în forma de feminin plural *cîte* ($4^r/20$ etc.). Adeseori, cu valoarea unui pronume relativ, este folosită conjuncția *de: sînt unele de nu-i pre lesne a le înțeleage* ($29^v/10-11$). etc.

Pronumele nehotărît. Inventarul formelor pronominale cu valoare nedefinită este destul de bogat. Unele din pronumele și adjectivele de acest fel întîlnite în text sînt specifice limbii vechi. În această categorie intră: *careleș* „fiecare": *careleș de pohta sa să iscuseaște* ($19^v/5$); *nescare* „unul, oarecare"; *ca nescari păcătoși* ($16^r/11$); *neștine* „cineva": *să fie neștine svătuit* ($II^r/2-3$); *varecine* „oricine": *blăstemat varecine nu va rămînea* ($7^r/24$). Dintre acestea, numai *neștine* înregistrează o frecvență mare (întocmai ca în textele din secolul al XVI-lea [1]). În rîndul celorlalte pronume și adjective nehotărîte cunoscute și aspectului modern al limbii literare (uneori în altă formă) sau vorbirii populare, sînt unele ce prezintă valori speciale. Astfel *alt* și *altă* au sensul „altceva" [2]: *nu o au făcut pentr-altă* ($20^v/1-2$); *au răbdat... nu pentr-alt, numai pentru credința* ($3^v/3-4$). Într-un exemplu singular, *alt* este folosit în locul lui *altcineva: că alt nime... nu ne poate soli* ($26^v/22-24$).

Pronumele *altcineva* prezintă la dativ forma *altuicuiva* ($III^r/24$), în care marca de caz apare la ambele elemente ale structurii lui.

Pronumele și adjectivele *vrun* ($20^r/23$), *vruna* ($25^r/15$), *vro* ($7^r/4$) etc. prezintă numai forme cu *e* sincopat. *Hiece* ($13^r/6$), *hiecine* ($32^r/14$), *hieștecine* ($20^v/12$, dar și *fieștecine*, $III^r/21$) sînt forme curente pentru graiurile de tip moldovenesc.

Pronumele negativ. În paginile *Răspunsului* au fost înregistrate următoarele pronume negative, în forme curente în limba veche: *nime* [3]*: nime nicidănăoară nu l-au văzut* ($2^r/20$); *nemică (nemica): ei dzic că nu-i nemică* ($17^v/14-15$); *nici am mai scăzut nemica* ($2^r/3$).

O observație interesantă este furnizată de un exemplu singular ca: *nemică lucru mare... nu putem face* ($27^r/20-21$), în care *nemică* este utilizat adjectival, cu valoarea „nici un" [4].

---

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 193.

[2] Cu aceeași valoare, *altă* a fost înregistrat și în textele din secolul al XVI-lea (Densusianu, HLR, II, p. 191).

[3] *Nime* este, așa cum arată Densusianu (HLR, II, p. 65), forma cea mai frecvent întîlnită în secolul al XVI-lea. Despre *nime-nimeni* în secolul al XVI-lea, vezi I. Gheție-Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, p. 238—241.

[4] Un exemplu identic, *nemică lucru*, a fost întîlnit în *Palia de la Orăștie* și socotit de Densusianu drept un caz de „folosire ciudată" (HLR, II, p. 196).

Numeralul

Formele de numeral întîlnite în *Răspuns* sînt variate, unele din ele cunoscînd şi o frecvenţă destul de ridicată.

Numeralul cardinal. Numeralul *una* prezintă la genitiv-dativ singular forma *unii*, curentă în textele vechi [1]: *bărbat numai unii muieri* (17^v/2—3).

Numeralul ordinal. Alături de *întăiul* (2^r/6), *dintăiu* (11^r/17), în limba lui Varlaam apare, cu aceeaşi valoare, *de primă* (5^v/25), atestat şi în limba secolului al XVI-lea [2]. Masculinul numeralelor ordinale de la *al doilea* în sus prezintă finala *-le*, curentă în limba veche [3]: *al doile* (II^r/23), *al cincile* (6^r/4) etc. Formele de feminin nu diferă, ca structură, de cele cunoscute în aspectul modern al limbii literare. Ele sînt folosite frecvent cu valoare adverbială: *a opta* (32^v/19) „în al optulea rînd" etc.

Numeralele colective. În paginile *Răspunsului* au fost înregistrate numai două numerale de acest fel: *amîndoi* (27^v/14) şi *amîndoao* (II^v/15).

Numeralele adverbiale. Şi această categorie este slab reprezentată în limba lui Varlaam, unde nu am întîlnit decît pe: *de patru ori* (13^v/4) şi *o sută de ori* (13^v/22—23).

Verbul

Verbe reflexive. O particularitate a limbii lui Varlaam şi, în genere, a limbii literare vechi[4] este frecventa apariţie a formelor verbale reflexive. Din totalul de 274 de verbe înregistrate în *Răspuns*, 48 sînt reflexive, iar 61 sînt utilizate atît cu pronume reflexiv, cît şi fără el. În rîndul celor 48 de verbe reflexive din prima categorie sînt cîteva care au valoare pasivă, ca: *a se călca (porunca... nu să călca*, 24^v/9—10); *a se izvodi ([cartea] s-au izvodit în cetate*, 1^r/12—13); *a se îngropa (muri şi să îngropă*, 5^r/1—2); *a se întoarce* „a fi tradus" *(carea s-au întors din limba*

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 177.
[2] *Ibidem*, p. 179.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*, p. 199—202.

diecească, 1^r/6—7); *a se răstigni (pentru spăseniia noastră s-au răstignit*, 24^r/17—18); *a se tipări (s-au tipărit în sat*, 1^r/13—14); *a se zidi (pentru svîntul botez s-au zidit*, 6^v/25—7^r/1).

Dintre verbele care apar atît însoțite de pronume reflexiv, cît și fără el, cîteva merită o mențiune specială. Într-o primă grupă ar intra *a adeveri* și *a se adeveri; a mărturisi* și *a se mărturisi; a nedejdui* și *a se nedejdui; a posti* și *a se posti* [1]. Din seria dubletelor aici menționate limba literară modernă folosește numai verbele fără pronume reflexiv. Într-o altă grupă intră *a naște* și *a se naște (din păcat naște moarte*, 10^r/8—9; *din pohtă să naște păcat*, 11^r/16); *a nevoi* și *a se nevoi (nevoiesc, ustenesc*, I^v/16; *cu bună nevoință m-am nevoit*, IV^v/23); *a pleca* și *a se pleca (toate au plecat supt picioarele lui*, 16^r/24—25; *să pleacă supt acesta cap*, 16^v/11—12); *a ruga* și *a se ruga (cum... să nu roage pentru ceia*, 28^r/3—4; *mă rog eu pentru tine*, 27^r/6—7). Din această serie, limba literară modernă nu utilizează decît formele cu pronume reflexiv. Toate seriile de dublete amintite ilustrează oscilații în folosirea verbelor reflexive, oscilații care trebuie puse pe seama lipsei unor norme literare precise.

În limba lui Varlaam, spre decsebire de limba literară modernă, *a începe* este folosit întotdeauna însoțit de pronumele reflexiv, chiar și în contexte de acest fel: *de-acii să înceape pohta* (9^r/14—15). Pe de altă parte, *a chinui* și *a griji* nu primesc niciodată pronume reflexiv: *Hristos au chinuit pentru noi* (15^r/7—8); *grijeaște de ceale lumești* (18^r/8).

Topica pronumelui reflexiv este, de regulă, cea normală. Sînt însă și situații în care reflexivul este postpus: *îndireaptă-să* (22^r/5), *împarte-să* (18^r/9) etc. Asemenea exemple se întîlnesc cînd verbul ocupă primul loc în propoziție.

Verbe pasive. Exemple de verbe utilizate la diateza pasivă se întîlnesc mai rar. Din numărul total al verbelor înregistrate, șapte cunosc numai diateza pasivă, iar unsprezece sînt folosite atît la pasiv cît și la activ (rareori reflexiv). Destul de frecvent apare în textul lui Varlaam reflexivul cu valoare pasivă.

În ceea ce privește topica auxiliarului, observăm că, de regulă, ea este cea normală. Există și cazuri în care participiul precedă auxiliarul. Ele au fost înregistrate atunci cînd verbul la pasiv ocupă primul loc în propoziție: *cu pietri fură uciși, svărîmați fură* (3^r/20—21); *tăiat va fi și în foc va fi aruncat* (11^v/23—24).

---

[1] După Densusianu (HLR, II, p. 202) reflexivul *a se posti* se explică prin slavă.

Textul nostru oferă şi unele cazuri interesante de dislocare a elementelor care intră în structura pasivului. Astfel, între auxiliar şi participiu a fost introdus fie subiectul: *să fie neştine svătuit* (II^r/2—3), fie un complement: *sînt de spăsenie întărite* (21^v/24—25); *fu cu foc arsă* (31^r/3).

Conjugările. Verbele *a rămînea* şi *a ţinea* conservă tipul de conjugare din latină [1], aşa cum o dovedesc exemplele înregistrate: *nu va rămînea* (7^r/24), *nu putem ţinea* (7^v/21), *ţiném* (formă de indicativ prezent pers. 1 plural, cu accentul grafic cules pe ultima silabă, 21^r/23). *A adaoge* şi *a învie* aparţin conjugării a III-a (conj. prez. 3 sg. *să... adaogă*, 15^v/24; *am... adaos*, 2^r/2—3; *vor învie*, 23^r/2, *au învis*, 32^v/22).

Prezentul indicativului. Unele verbe de conjugarea I, spre deosebire de limba literară modernă, primesc în flexiune sufixul *-ez: spementeadză* (III^v/20), *strîmbadză* (29^v/12). Se conjugă însă fără *-ez a defăima: defaimă* (28^v/24). La conjugarea a IV-a, prezintă în mod constant pe *-esc* în flexiune *a curăţi* şi *a mirosi: curăţeaşte* (20^v/10), *mirosesc* (23^v/19). O flexiune dublă (cu şi fără *-ez*, pentru conjugarea I şi *-esc*, pentru conjugarea a IV-a) au *a îndirepta* şi *a trebui: să îndirepteadză* (22^v/6—7), *să îndireaptă* (22^r/9); *trebuie* (12^r/4), *trebuiaşte* (8^r/17) [2]. *A lua* are la pers. 1 plural forma *luom* (32^v/1), curentă în limba veche [3]. *A crede* şi *a putea* au la pers. I singular forme iotacizate: *credz* (15^v/13), *poci* (8^r/2), normale pentru limba veche [4]. Persoana I singular a lui *ucide* este *ucig* (IV^r/24) [5].

Cu totul rar apare notată desinenţa *-u* la pers. I singular sau III plural a unor verbe de conjugarea a IV-a: *cinstescu* (28^v/14), *urăscu* (23^v/3).

Imperfectul indicativului. Verbele de conjugarea a IV-a, cu infinitivul în *-i*, prezintă la imperfect *-ii-* [6] în temă, cînd radicalul se termină în consoană: *cinstiia* (24^v/11) şi *-i-*, în celelalte cazuri: *străjuia* (25^v/22) etc. Persoana a III-a plural are, la toate verbele, forme vechi în *-a* [7]: *biruia* (22 ^{r}/20), *închina* (24^v/11) etc.

---

[1] Şi în textele din secolul al XVI-lea ele au fost înregistrate în forme similare (vezi Densusianu, HLR, II, p. 196).

[2] Pentru cele discutate în acest paragraf cf. Densusianu, HLR, II, p. 202—204, Rosetti, ILR, p. 560.

[3] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 246.

[4] *Ibidem*, p. 205, 206.

[5] *Ibidem*, p. 206.

[6] Vezi I. Pătruţ, *Studii de limba română şi slavistică*, Cluj, 1974, p. 72—74.

[7] Vezi I. Gheţie şi Mirela Teodorescu, *L'influence de la langue littéraire sur les parlers daco-roumains. À propos de la désinence -u de la 3-e personne du pluriel de l'imparfait de l'indicatif*, în RRL, X (1965), nr. 1—3, p. 183—192.

Perfectul simplu. Forme de perfect tare specifice limbii vechi nu apar decît cu totul accidental. Menționăm, din această categorie, pe *deade* (8^r/25) [1]. Persoana I plural a verbului *a fi* este *fum* (30^v/6) [2].

Perfectul compus. Forma auxiliarului pentru persoana a III-a singular este *au* (normală pentru limba veche [3]): *el au urît* (IV^v/ 13—14). Referitor la topica auxiliarului, semnalăm următoarele: în cea mai mare parte a exemplelor, auxiliarul precedă participiul. El este postpus ori de cîte ori verbul ocupă primul loc în propoziție: *Știut-au Ahiia proroc* (28^r/10); *socotit-am și noi* (1^v/18—19) etc.

Cu totul rar apare un perfect perifrastic alcătuit din perfectul compus al verbului *a fi* și un gerunziu: *s-au fost postind și s-au fost rugînd* (13^v/15—16) [4].

Mai mult ca perfectul. Persoana a III-a plural prezintă formele caracteristice limbii vechi [5]: *stricase* (30^v/19), *spurcase* (31^r/17).

Viitorul. Auxiliarul de viitor are formele cunoscute și în limba literară actuală, cu excepția persoanei a II-a singular, unde apare constant *veri: veri agonisi* (27^v/13).

În ceea ce privește topica auxiliarului, notăm că norma limbii lui Varlaam o constituie antepunerea. Există foarte puține exemple în care auxiliarul este plasat după infinitiv: *pre ceia... chema-i-va către sine* (8^v/16—17); *cela ce va ceare da-i-să-va* (11^r/25) etc.[6]

Conjunctivul prezent. De regulă, formele de conjunctiv prezent întîlnite sînt însoțite de conjuncția *să*. Într-un exemplu singular ca *Nu se laude nime* (T^v/1), în care conjunctivul are valoare hortativă, lipsește *să*. Remarcăm prezența în număr mare a formelor iotacizate de conjunctiv (la persoana a III-a singular și plural): *să audză* (23^r/7), *să nu să desparță* (18^v/21—22), *să ne puie* (9^v/5), *să-i paie* (20^v/13) etc., care sînt, de altfel, curente în limba secolului al XVII-lea [7]. Conjunctivul verbului *a speria* prezintă forma *să sparie* (III^v/11) [8]. Verbul *a se adaoge* are la persoana a

---

[1] Formă curentă în secolul al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 243, Rosetti, ILR, p. 562).

[2] Atestări din secolul al XVI-lea se găsescla Densusianu, HLR, II, p. 240.

[3] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 222; C. Frâncu, *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică*, în SCL, XX (1969), nr. 3, p. 299—318.

[4] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 223.

[5] *Ibidem*, p. 224.

[6] Cf. în această privință și Densusianu, HLR, II, p. 413.

[7] Vezi I. Gheție, *Baza dialectală*, p. 166—167.

[8] Întîlnită și în texte din secolul al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 210).

III-a singular forma: *să... adaogă* ($15^v/24$). *A păți* nu prezintă în flexiune, la conjunctiv, sufixul *-esc*, așa cum o dovedește un exemplu ca: *să pață* ($IV^v/16$).

Conjunctivul perfect. Caracteristic auxiliarului de conjunctiv perfect la Varlaam (ca și în alte texte vechi [1]) este faptul că el are forme variabile: *să him făcut* ($20^r/24$), *să hie făcut* ($20^r/18—19$).

Condiționalul. Auxiliarul condiționalului prezent este utilizat de regulă, la persoana a III-a singular și plural, în forma mai veche *are: ne-are plăcea* ($13^r/18—19$). *Are* a fost înregistrat și la auxiliarul condiționalului perfect: *are hi făcut* ($18^v/9—10$). Alături de *are* apare sporadic și *ar: ar fi* ($IV^r/10$). De regulă, auxiliarul este plasat înaintea infinitivului (în cazul condiționalului prezent) sau a participiului (în cazul condiționalului perfect). Singurul exemplu de formă inversă îl constituie *vreare-aș* ($18^r/5$), în care se folosește infinitivul lung [2].

Imperativul. Persoana a II-a plural a imperativului negativ prezintă numai forma veche [3]: *nu vă lăsareți* ($18^v/24—25$), *nu vă teamereți* ($IV^r/23—24$).

În ceea ce privește topica pronumelui reflexiv, notăm faptul că el apare atît după verb, cît și înaintea lui, cu o ușoară preponderență a cazurilor de antepunere: *socotiți-vă* ($I^r/25$) alături de *te du* ($27^v/12$), *vă rugați* ($19^r/18$) etc. Exemplele cu pronumele reflexiv postpus alternează cu cele în care a fost antepus, uneori chiar în aceeași frază: *Pocăiți-vă și vă întoarceți* ($14^r/23—24$).

Infinitivul. Infinitivul este folosit deopotrivă cu prepoziția *a* ca și fără prepoziție, exemplele din această ultimă categorie fiind mai numeroase. Explicația numărului mare de forme fără prepoziție stă în utilizarea frecventă a acestui mod după verbul *a putea* în exemple ca: *va putea cunoaște* ($2^r/14$) etc. Infinitivul cu prepoziție apare atît pe lîngă predicate cu valoare impersonală, în funcție de subiect: *trebuie a nevoi* ($15^r/18$), *să cade a să apropiia* ($32^r/13—14$) etc., cît și pe lîngă alt fel de predicate, cu funcție de complement: *sintem învățați ... a ne ruga* ($11^r/1—2$) etc. În asemenea construcții, el alternează cu conjunctivul, acesta din urmă fiind mai frecvent folosit: *să cade... să le ținem* ($IV^r/20—21$), *trebuie să căutăm* ($12^r/4$), *sintem datori să le facem* ($10^v/8—9$) etc.

---

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 223; vezi C. Frâncu, *Conjunctivul perfect românesc*, în SCL, XXI (1970), nr. 2, p. 208—209.

[2] V. Densusianu, HLR, II, p. 228.

[3] *Ibidem*, p. 234—235; vezi și Jacques Byck, *Studii și articole. Pagini alese*, București, 1967, p. 135—137.

Gerunziul apare destul de rar în textul nostru. Remarcăm faptul că sufixul de gerunziu al verbului *a cerşi* este *-înd: cerşînd* ($15^r/19$), ca urmare a caracterului dur al lui [ş][1].

Participiul. Merită a fi reţinute numai cîteva forme mai deosebite: participiul lui *a sta* prezintă forma etimologică reduplicată *stătut* ($24^v/21$), iar *a învie* şi *a adaoge*, de conjugarea a III-a, au participii sigmatice: *învis* ($32^v/22$) [2] şi *adaos* ($2^r/3$).

Adverbul

Numărul adverbelor şi al locuţiunilor adverbiale înregistrate în *Răspuns* este relativ mare: 76 de adverbe şi 33 de locuţiuni [3]. Frecvenţa lor este însă, cu cîteva excepţii, scăzută sau foarte scăzută. În categoria adverbelor care prezintă o frecvenţă ridicată intră, în primul rînd, *cum* [4], *şi, nu* (toate cu peste 100 de apariţii), *mai* (frecvent utilizat la exprimarea comparativului, dar ale cărui atestări nu depăşesc cifra 70). O frecvenţă medie au: *aicea, aşea, ca, cînd, iarăş, numai* (între 20—60 de apariţii) şi *aşijdere, atunci (e), încă, vîrtos, unde* (cu 10—20 de atestări). Un număr de 37 de adverbe au sub 10 atestări, iar 24 au fost înregistrate o singură dată. Frecvenţa locuţiunilor adverbiale este foarte scăzută. Singura locuţiune ale cărei atestări depăşesc cifra 20 este *pentru aceaea (pentru acea)*. Pînă la cinci atestări au: *cu adevăr, cu adevărat, dup-aceaea (dup-acea), din zi în zi, fără numai, în ce chip, în deşert.* Toate celelalte locuţiuni adverbiale (25 la număr) cunosc apariţii singulare.

Cea mai mare parte din adverbe sînt moştenite din latină (unde puteau fi şi rezultatul compunerii a două sau a mai multe elemente) sau împrumutate din alte limbi. Cîteva sînt formate în limba română prin compunere *(deaci, estimp, hiccum, îndelung, întocma, nicidănăoară, oarecînd* etc.*)*. Un adverb ca *fariseiaşte* este format prin derivare. Un număr mic provine din adjective *(credincios, direpț, prost, puținel, rău)* sau din participii *(adevărat, desăvîrşit, neclătit, neschimbat, nesmentit)*.

---

[1] Vezi mai sus, în capitolul *Fonetica*, p. 94.

[2] Formă curentă şi în textele din secolul al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 239).

[3] Ne aflăm în faţa unei caracteristici a limbii vechi româneşti: bogăţia de formaţii adverbiale, remarcată şi de Densusianu (HLR, II, p. 248 ş.u.).

[4] În legătură cu problemele legate de utilizarea lui *cum* ca element joncţional, a se vedea capitolul *Conjuncţia*.

O parte din formațiile adverbiale întîlnite la Varlaam nu mai sînt folosite în aspectul actual al limbii literare. În această categorie intră adverbele *așijdere* „la fel, de asemenea": *așijdere și mai gios iarăș dzice* ($18^r/15$); *acmu* [1]: *înțeleage acmu de care direptate grăiaște* ($31^r/4-5$); *au* „oare": *Avram... au nu din lucru s-au îndireptat* ($3^r/6-8$); *estimp* „în această vreme": *tîmplîndu-mi-se estimp în părțile Țării Românești* ($II^r/16-17$); *mainte* [2] „odinioară": *păcatele... ce-au fost mainte* ($21^r/15-16$); *nicidănăoară* „niciodată": *nime nicidănăoară nu l-au văzut*($2^r/20$); *oarecînd* „cîndva, odinioară": *chipul unii feațe ... ce-au fost oarecînd în lume* ($24^r/6-7$) și locuțiunile adverbiale: *cătră acea* „în același sens, de aceea": *cătră acea și... dzice* ($16^v/6-7$); *cătr-aceasta* „referitor la aceasta": *cătr-aceasta mai întrebăm* ($21^r/20$); *cu adevăr* „adevărat": *cu adevăr dzic aicea calvinii* ($17^r/13$); *cu deadins* „cu atenție": *foarte cu deadins să socotim* ($1^v/14$); „în mod special": *rugă cu deadins să făcea* ($25^v/23-24$); *derept aceaea* „de aceea": *derept aceaea ținem cu credință* ($20^r/13$); *de sîrg* „repede": *împacă-te cu pîrîșul tău de sîrg* ($11^v/11-12$); *în deșert* „zadarnic": *toate sînt în deșert* ($22^r/1-2$); *într-un chip* „egal": *partea într-un chip mearge* ($27^v/17-18$); *întru veaci de veaci* „veșnic": *pururea și întru veaci de veaci* ($V^r/16-18$). Menționăm că adverbele și locuțiunile adverbiale aici amintite, cu excepția lui *așijdere*, au toate o fecvență scăzută.

Unele din formațiile adverbiale cunoscute deopotrivă limbii literare vechi și celei moderne prezintă fonetisme curente în limba secolului al XVII-lea sau în graiul vorbit de Varlaam [3] (este vorba de: *deaci, denainte, direpț, nesmentit* etc.).

Cîteva adverbe întîlnite la Varlaam cunosc două variante. În unele cazuri (*atunce — atunci, cîndu — cînd* și *cumu — cum*) una dintre variante conservă un fonetism mai vechi, etimologic, iar în cealaltă apare unul mai nou [4]. Alteori, ca în cazul lui *acolo* și *acolea*, alături de forma etimologică apare și una analogică. Mai frecvente sînt situațiile în care una din variante este rezultatul compunerii cu o prepoziție: *tocma — întocma, tutindirea — pretutindirea*, sau cu particula *-și: iară — iarăș*.

---

[1] Vezi, în legătură cu acest adverb, I. Gheție-Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne*, p. 259—260.

[2] Vezi I. Gheție-Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne*, p. 259—260.

[3] Vezi, în legătură cu aceasta, capitolul *Fonetica*, unde au fost semnalate și discutate formele respective.

[4] Vezi și capitolul *Fonetica*, p. 75, 79.

Comparația adverbelor. Pentru exprimarea diferitelor grade de comparație se utilizează aceleași mijloace menționate la adjectiv: *mai*, pentru comparativ, *(mai bine*, IV^v/16 etc.), *foarte*, pentru superlativ *(foarte cu de-adins*, 1^v/14.).

Prepoziția

În limba *Răspunsului* au fost înregistrate 33 de prepoziții și locuțiuni prepoziționale, o parte din ele prezentînd o frecvență foarte ridicată. Astfel, cele mai multe apariții (peste 200) le înregistrează *cu*. Urmează, în ordine descrescîndă (cu 100—200 de apariții): *de, în, pre, întru, pentru*, apoi *din (den), cătră, de la, la, fără de* (cu 30—90 de apariții). 17 prepoziții au pînă la 20 de ocurențe, iar *asupra, de cătră, dinaintea, în loc de, în mijlocul* au fost înregistrate o singură dată.

Cercetarea comparativă a prepozițiilor din *Răspuns* cu cele folosite în limba literară modernă duce la concluzia că, exceptînd cîteva cazuri, ne aflăm în fața aceluiași inventar. Nu intră în inventarul limbii literare actuale locuțiunea *mainte de*[1]. *Întru* și *dintru*, frecvent întîlnite la Varlaam și, în genere, în limba veche[2], apar rar în limba literară actuală, care le-a înlocuit (cu excepția unor sintagme ca: *întru totul, dintru început*) cu *în* și *din*. În categoria prepozițiilor prezente atît la Varlaam, cît și în limba literară modernă, trebuie să facem distincție între cele care au aceleași forme și sensuri în ambele aspecte și cele care prezintă unele diferențe. În rîndul acestora din urmă intră *cătră, de cătră, pre, prespre* și *supt*, înregistrate la Varlaam numai în formele caracteristice limbii vechi[3] (unele conservate astăzi dialectal). În alte cazuri, au fost înregistrate în *Răspuns* alternativ formele vechi și cele noi, cu preponderența celor dintîi (pentru *împrotivă — împotrivă*) sau a celorlalte (pentru *den — din*). Cît privește valorile semantice ale prepozițiilor din această categorie, ele sînt uneori diferite de cele curente astăzi. Vom nota cîteva sensuri deosebite pe care le prezintă aceste prepoziții (sau locuțiuni) la Varlaam: *cătră* „față de": *cătră Dumnezeu mîngăiare și cătră oameni iertăciune* (13^r/11—12); *de* „din":

---

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 280.
[2] *Ibidem*, p. 405.
[3] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 277, 281, 282; Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 591.

creştinii de Ardeal (I^r/6), „dintre": *nici unul de voi* (III^r/11)[1]; *fără* „în afară de": *alt nime... nu ne poate soli fără dînsul* (26^v/22—24); *întru* „relativ la": *nu că doară prepuiu ceva întru fapturile ceale pravoslavnice* (III^r/6—8); „printre, dintre": *de-ar fi neştine întru voi* (IV^r/3—4)[2]; *pentru* „despre": *aicea... pentru moartea cea din fire grăiaşte* (5^r/22—23); *de către* „din faţă": *de către adevară i-au întunecat* (29^v/2); *fără de* „în afară de": *cîte au învăţat Moisi proroc fără de ceale dzeace porunci* (21^v/16—17). Sensurile particulare pe care le prezintă unele prepoziţii în limba veche se pot explica uneori prin influenţa unui model străin (astfel *de* „din" a fost explicat de Densusianu[3] ca un calc după construcţii similare din slavă cu *otŭ*, iar *întru* „printre", sub influenţa lui *vŭ* din slavă[4]). În alte cazuri a fost conservat sensul primar al prepoziţiei (*către* „faţă de"[5], *fără* „în afară de", *de către* „din faţă").

Se cuvine să mai amintim, în sfîrşit, ca o particularitate a limbii lui Varlaam (şi, în acelaşi timp, a limbii vechi), utilizarea unor construcţii prepoziţionale echivalente cu genitivul (*de* sau *a* cu acuzativul) sau cu dativul (*a*, *la* sau *către* cu acuzativul)[6].

Conjuncţia

Pentru marcarea raporturilor sintactice în propoziţie şi în frază, Varlaam foloseşte un inventar foarte variat de conjuncţii şi locuţiuni conjuncţionale (în total 43, din care 23 de locuţiuni; la numărul total trebuie adăugate şi 3 adverbe relative). Nu toate elementele joncţionale întîlnite au aceeaşi frecvenţă. Cel mai mare număr de apariţii (peste 650) îl prezintă *şi*, urmează *să* (peste 250 de atestări), *că* şi *de* (între 100—150 de apariţii)[7]. *Iară*, *ce* (*ci*)

---

[1] Asemenea construcţii echivalente cu genitivul partitiv sînt frecvente în limba veche românească (vezi Densusianu, HLR, II, p. 403).

[2] Densusianu (HLR, II, p. 280) consideră că într-un asemenea exemplu avem a face cu o confuzie între *întru şi între*, sub influenţa v. sl. *vŭ*.

[3] HLR, II, p. 144.

[4] *Ibidem*.

[5] Densusianu, HLR, II, p. 277.

[6] Vezi capitolul *Morfologia*, p. 102—103.

[7] În legătură cu frecvenţa apariţiei adverbelor relative, a se vedea capitolul *Adverbul*.

şi *nici (nice)* au între 50—70 de atestări. Celelalte conjuncţii întîlnite (16) numără între 10—30 de ocurenţe. Frecvenţa locuţiunilor conjuncţionale este foarte redusă: nici una din ele nu are mai mult de 10 apariţii. Multe locuţiuni (11) au fost înregistrate o singură dată: *ca cînd, decît să, dirept cum, după ce, macară să, măcară că, pentru căci, pentru cum, pănă cînd, să nu cumva să, săvai că.*

O parte din conjuncţiile şi locuţiunile conjuncţionale prezente în limba *Răspunsului* nu mai sînt curente în limba literară modernă. Ele sînt caracteristice limbii vechi, fiind înregistrate în texte redactate în diverse zone ale dacoromânei [1]. În această categorie intră: *au* „sau": *în ceriu vor mearge au supt pămînt?* (26ʳ/7—8); *ca cînd* „ca şi cînd": *Ca cînd s-are vorovi doi fraţi* (27ʳ/10—11); *căci că (căce că)* „fiindcă": *căci c-acesta semn... le-au tocmit la întăiul... săbor* (15ᵛ/18—20); *cîndai* „dacă, admiţînd că": *să adaog talantul ce mi-i dat, cîndai vrun păcătos... voiu putea să-l întorc* (Iᵛ/19—22); *direpce* „de ce": *direpce pune blăstem pre om* (7ʳ/23); *dirept cum* „după cum": *dirept cum zice* (12ʳ/7); *macară să* „chiar dacă, chiar de": *macară s-are fi înger* (IVʳ/11); *pentru căci* „fiindcă": *mustrare va face pentru căci n-au îmbrăcat golii* (22ᵛ/22—23); *pentru cum* „referitor la faptul": *Pentru cum Dumnedzeu nu iaste începătoriu răutăţilor Iacob apostol... dzice* (19ᵛ/1—3); *pentru să* „ca să": *am scris... pentru să puteţi sta împrotivă* (IIIᵛ/13—14); *pănă* „cît timp": *păn-au fost vii au rugat pre alţii* (25ᵛ/18—19); *săvai* „fie, fie că": *săvai vii, săvai deaca murim* (31ᵛ/12—13); *săvai că* „măcar că": *săvai că... nu ştiu svinţii de noi* (28ʳ/1—2). Din rîndul celor 13 conjuncţii şi locuţiuni aici semnalate, numai 7 au peste 2 atestări. Dintre acestea, numai *au* are peste zece atestări, toate celelalte numărînd mai puţin de 10 ocurenţe.

În rîndul conjuncţiilor conservate în limba literară modernă, sînt unele care se prezintă la Varlaam într-o formă caracteristică limbii vechi. Este vorba de: *ce, dară, deaca, nice, deacii (deaci).* Două din ele *(ce* şi *deacii)* au fost înregistrate şi în formele curente astăzi: *ci* (3ᵛ/17) şi *deci* (IIIᵛ/18). Cît priveşte sensul conjuncţiilor care intră în această categorie, semnalăm folosirea unora din ele cu accepţii curente în limba veche. Este vorba de *cît* „încît": *aşea de cu smerenie să ruga cît nice ochii în sus nu cuteza să-i rădice* (13ᵛ/12—14); *pentru ce* „deoarece": *pentru ce sintem fapta acestuia* (4ᵛ/22); *să* „dacă": *puţinel s-aţi chinui* (15ᵛ/4—5).

---

[1] Vezi, în această privinţă, Densusianu, HLR, II, p. 283—289, 408—411 (în mod deosebit afirmaţiile cuprinse în paginile 283, 286, 288, 411).

Interjecția

În textul *Răspunsului* au fost înregistrate cinci interjecții (*amar, amin, iani, iată, o*) avînd fiecare o frecvență destul de scăzută. Dintre ele numai *iani* (*Iani ceteaşte această glavă,* 30r/16) nu este cunoscută aspectului modern al limbii literare.

*

Din descrierea efectuată de noi se poate observa că în morfologia limbii lui Varlaam (aşa cum se reflectă ea în *Răspuns*) sînt destul de numeroase particularitățile caracteristice limbii literare vechi. Ele se manifestă: a) la nivelul inventarului de unități care ilustrează o parte de vorbire. Se înregistrează, astfel, pronume de identitate (*acestaş*), nehotărîte (*careleş, nescare, neştine, varecine*), adverbe (*au, mainte, estimp* etc.), locuțiuni prepoziționale (*mainte de*), conjuncții şi locuțiuni conjuncționale (*au, cîndai, direpce, săvai* etc.), curente în aspectul vechi al limbii române literare şi absente în cel modern; b) la nivelul structurii fonice a unor pronume, numerale, verbe, adverbe, conjuncții şi prepoziții, diferite de formele curente în limba literară modernă; c) la nivelul sistemului desinențial, care prezintă unele deosebiri față de cel al limbii actuale. Reamintim aici prezența pluralelor neutre în *-ure*, a celor feminine în *-e* (*rane*), a vocativelor în *-e* (*oame*), a formelor de imperfect pers. 3 plural în *-a*, a pers. 3 plural în *-se* a mai mult ca perfectului, prezența formelor variabile la auxiliarul de conjunctiv perfect, a formelor articulate ale pronumelui relativ etc.; d) la nivelul unor forme flexionare (care reproduc, de regulă, direct pe cele latine.) În această categorie ar intra formele tari de perfect simplu ca: *deade, fum* sau participii ca: *stătut, învis, adaos;* e) la nivelul mijloacelor analitice folosite pentru exprimarea categoriilor gramaticale, din care unele cunosc o frecvență mare (ne referim la adverbul *prea*, utilizat pentru exprimarea superlativului, la prepozițiile *a* şi *de* cu acuzativul, pentru exprimarea genitivului şi la prezența lui *a* şi *cătră* cu acuzativul, avînd valoare de dativ; f) la nivelul valorilor înregistrate de unele forme. Se cuvin a fi amintite aici, în primul rînd, valorile speciale ale acuzativului tonic al reflexivului, *sine* (care apare în locul pronumelui personal de pers. 3 sg., 2 şi 3 pl.), ale posesivului *său* (care poate exprima pluralitatea posesorilor).

Apartenența autorului la un grai de tip nordic nu este indicată decît de un număr redus de fapte. Trebuie amintit, în rîndul acestora, articolul genitival invariabil *a*, care cunoaşte o frecvență ridicată, apoi un plural ca: *mînule*. Celelalte forme care se pot grupa

în aceeaşi categorie (plurale ca: *săboară, țăr, ocăr, tătarîi*, un genitiv articulat ca: *țărîi*, formele de pronume nehotărîte: *hiece, hiecine, hieştecine* şi de gerunziu: *cerşînd*) ilustrează consecința firească a unor particularități fonetice proprii graiurilor de tip nordic (rostirea dură a lui *[r]* şi *[ş]* şi palatizarea labialei *[f]*).

Caracteristic morfologiei limbii lui Varlaam este prezența unor forme alternante, a unor oscilații în exprimarea categoriilor gramaticale. În unele cazuri putem distinge oscilații între marcarea unei categorii gramaticale printr-o desinență mai veche şi exprimarea ei cu ajutorul unei noi desinențe. Aşa se prezintă lucrurile cu pluralele neutrelor terminate atît în *-ure*, cît şi în *-uri* (aceasta din urmă cu o frecvență mai mare). Acelaşi fenomen este ilustrat de apariția paralelă a pluralelor feminine cu *[á]* conservat şi modificat la *[ă]: parți-părțile*. În aceeaşi categorie trebuie plasată folosirea alternativă a articolelor proclitice *lu* şi *lui*, a demonstrativului antepus cu şi fără *a* deictic *(aceştiia porunci* şi *aceştii cărțulii)*. În alte cazuri, oscilațiile în exprimarea unei categorii gramaticale sînt rezultatul lipsei unor norme ferme în morfologia limbii epocii. Fenomenul se poate ilustra foarte bine prin numeroasele soluții oferite pentru exprimarea genitiv-dativului articulat al femininelor (asupra căruia ne-am oprit pe larg în prezentul capitol), prin folosirea paralelă a unor forme verbale cu şi fără sufix *(îndireptează — îndireaptă, trebuiaşte — trebuie)* sau prin verbele care apar atît însoțite de pronume reflexiv cît şi fără *(a posti* şi *a se posti, a nedejdui* şi *a se nedejdui* etc.*)*.

SINTAXA

În acest capitol am reținut, spre a fi discutate, o serie de fapte caracteristice limbii lui Varlaam. Descrierea lor s-a făcut prin raportare la sintaxa limbii literare vechi, precum şi la cea a limbii moderne. Ne-au interesat, în primul rînd, o serie de construcții sintactice vechi. Ni s-a părut interesant nu numai să le semnalăm, ci şi să facem considerații asupra f r e c v e n ț e i apariției lor. Ne-am oprit apoi asupra oscilațiilor întîlnite în exprimarea unor categorii sintactice. O atenție specială a fost acordată elementelor joncționale: am semnalat toate mijloacele folosite pentru exprimarea fiecărui tip de raport de coordonare şi de subordonare şi am atras atenția asupra elementelor care au o frecvență ridicată. Un

deosebit interes au prezentat problemele de topică. Am semnalat şi unele cazuri interesante de dislocări.

Putem spune, deci, că ne-a interesat să grupăm, în primul rînd, toate elementele prin care sintaxa limbii lui Varlaam se deosebeşte de sintaxa limbii moderne (şi se apropie sau se confundă cu cea a limbii vechi). Am urmărit apoi să ilustrăm modul particular de utilizare la Varlaam a elementelor sintactice comune aspectului vechi şi celui nou al limbii literare.

Propoziţia

Subiectul. Ne vom opri, în primul rînd, asupra frecventei apariţii a infinitivului cu funcţie de subiect în propoziţie. Exemplele sînt oferite de situaţiile în care predicatul propoziţiei are valoare impersonală: *trebuie a nevoi* ($15^r/18$); *să cade a înţeleage* ($23^v/22$—23); *nu-i pre lesne a le înţeleage* ($29^v/10$—11) etc. Trebuie spus însă că, după predicatele de tipul celor amintite, exprimarea subiectului prin infintiv nu este obligatorie. O frecvenţă ridicată o înregistrează şi subiectele exprimate prin substantive sau prin propoziţii subiective: *pocăinţă trebuie* ($14^r/21$); *trebuie să căutăm* ($12^r/4$); *să se tîmple să fie neştine svătuit* ($II^r/2$—3) etc.

Probleme speciale pune topica subiectului exprimat prin pronumele nehotărît *neştine.* În toate exemplele de care dispunem (17 la număr) subiectul este aşezat după predicat: *să grăiască neştine* ($26^r/17$); *de să va înşela neştine* ($II^r/11$) etc.[1] Există şi două cazuri în care *neştine* a fost intercalat între elementele constitutive ale predicatului (auxiliar şi infinitiv sau participiu), realizîndu-se o dislocare a predicatului: *de va neştine vesti voao* ($III^v/24$—25); *să fie neştine svătuit* ($II^r/2$—3) [2].

Acordul predicatului cu subiectul. De regulă, în limba *Răspunsului*, între subiect şi predicat se realizează acordul gramatical în număr şi în persoană; în cazul predicatului nominal, există uneori şi acord în gen. Ne vom opri asupra cîtorva cazuri de abatere de la această regulă. Remarcăm, în primul rînd, cîteva exemple de

---

[1] În legătura cu topica subiectului în textele vechi româneşti, vezi Maria Rădulescu, *Observaţii asupra topicii subiectului şi a predicatului în limba română din secolul al XVI-lea*, în SCL, XX (1969), nr. 1, p. 41—49.

[2] Asemenea dislocări ale predicatului sînt curente în limba veche românească (vezi Densusianu, HLR, II, p. 412—413).

acord prin atracție: *de aceaste doao porunci să ține toată leagea și prorocii* (6^r/2—3; cf. și 7^v/17—18); *săvai și eu, săvai înger din ceriu de va vesti voao* (III^v/21—22). În exemplele pe care le-am adus în discuție, existența unor subiecte multiple este elementul care favorizează acordul prin atracție (în primul citat înregistrîndu-se o abatere de la acordul în număr, în timp ce în ultimul exemplu subiectele nu se acordă cu predicatul în persoană și în număr).

Alt tip de acord este cel realizat în cazul unui subiect exprimat prin substantiv cu valoare colectivă: *cîndai pentru acest lucru de folos să vor acoperi mulțimea păcatelor meale* (II^r/7—9). În această situație, acordul se face după înțeles, cu determinantul subiectului. În sfîrșit, un caz deosebit este prezentat de exemplul următor: *Deci mădularele aceastea, ce să pleacă supt acesta cap . . . iaste adevărată săbornică beseareca* (16^v/10—13), unde acordul verbului copulativ se face în număr cu numele predicativ și nu cu subiectul. Este posibil ca în acest exemplu *a fi* să aibă sensul „a reprezenta", ceea ce l-ar putea apropia de verbele impersonale și ar justifica folosirea lui la persoana a treia singular [1].

Atributul. Atributul adjectival (exprimat printr-un adjectiv propriu-zis) este frecvent precedat de articolul adjectival: *fapturile ceale pravoslavnice* (III^r/7—8); *cuvintele vasului celui ales* (I^r/22—23); *împrotiva mărirei ceii de vecie* (10^v/19) etc. Atributul substantival în dativ (dativul adnominal) apare destul de frecvent în textul nostru: *frate Doamnei* (II^r/24); *era din fire fii mîniei și diavolului* (6^v/23—24) etc.[2]

O particularitate a limbii lui Varlaam, curentă în limba veche literară, o constituie reluarea atributului pronominal în dativ (exprimat prin pronume reflexiv cu valoare posesivă) printr-un adjectiv posesiv [3]: *ș-au întors fața sa* (31^r/7); *ș-au vărsat cinstit sîngele său* (32^v/19—20); *să-și omoară credința sa* (5^r/12—13) [4]. Alături de asemenea exemple întîlnim însă și altele, în care pronumele reflexiv în dativ nu a mai fost reluat printr-un adjectiv posesiv: *cela ce-și mărită fata* (18^r/16) etc.

---

[1] Exemple de acord prin atracție sau după înțeles între subiect și predicat sînt frecvent întîlnite în diverse texte vechi. Vezi în această privință Elena Carabulea, *Acordul după înțeles și prin atracție în limba română veche*, în LR, XIV (1965), nr. 5, p. 593—608; vezi și Densusianu, HLR, II, p. 393—394.

[2] Asemenea exemple au fost înregistrate și în alte texte aparținînd secolului al XVI-lea (Densusianu, HLR, II, p. 381) și secolelor al XVII-lea, al XVIII-lea (Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, p. 595).

[3] Vezi Finuța Asan, *Atributul pronominal în dativ*, în SG, II, p. 133.

[4] Alte exemple similare se găsesc la Densusianu, HLR, II, p. 392.

Atributul pronominal în acuzativ cu valoare de genitiv partitiv se construiește cu prepoziția *de*: *nime de noi* (4ᵛ/14), *nici unul de voi* (IIIʳ/11) [1]. Tot cu prepoziția *de* se construiește genitivul locativ: *cugetul împăratului de Asiriia* (28ʳ/12—13); *creștinii de Ardeal* (Iʳ/6) [2].

În ceea ce privește atributul apozițional, remarcăm, ca de altfel, în toate textele vechi [3], acordul lui în caz cu termenul determinat: *cuvintele vasului celui ales, fericitului Pavel* (Iʳ/22—23); *întru cunoștința domnului nostru, lui Isus Hristos* (Iʳ/15—16). Uneori atributul apozițional este introdus prin adverbul *adecă*: *lucrurile carile sînt de folos sufletului, adecă credința lui Hristos cea curată* (7ʳ/9—11). Cînd apoziția este exprimată prin nume propriu, ea poate fi precedată de un pronume de politețe: *al doile logotet și frate Doamnei... dumnealui Udriște Năsturel* (IIʳ/23—IIᵛ 2).

Ne vom opri, în cele din urmă, asupra unor probleme de topică. Am observat, în această privință, faptul că, alături de multe exemple în care atributul adjectival (exprimat prin adjectiv propriu-zis sau adjectiv pronominal este plasat după substantiv, există și destule cazuri de antepunere: *acea alinată și cu pace și fericită curte* (IIʳ/5—6); *au dat... credincioasă și sufletească obicină* (Iᵛ/12—14); *fiind plecați supt al său cap* (16ᵛ/16—17) etc.[4] În propoziția: *Cum am face lor foarte o slujbă mare* (27ᵛ/2), adverbul *foarte* este separat de adjectiv prin substantivul pe care îl determină, realizîndu-se în acest fel o dislocare [5]. Cît privește topica atributului exprimat prin substantiv sau pronume în genitiv, trebuie să remarcăm marea frecvență a poziției antepuse a acestei categorii sintactice în limba lui Varlaam: *aceasta iaste a lui Epicur ș-a sadocheilor, ș-a calvinilor eresi* (26ʳ/17—19); *cătră a lor perire* (IIIʳ/2) etc.

Complementul direct. Observațiile asupra modalităților de exprimare a complementului direct trebuie făcute diferențiat, în funcție de partea de vorbire prin care el a fost exprimat. Procedînd în acest fel, vom nota existența unei mari consecvențe în construirea

---

[1] Asemenea construcții sînt foarte frecvente în limba veche literară românească (vezi Densusianu, HLR, II, p. 403).

[2] Exemple similare apar și în texte din secolul al XVI-lea (Densusianu, HLR, II, p. 402).

[3] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 378—379; Rosetti, ILR, p. 576.

[4] În legătură cu topica atributului adjectival, vezi Maria Rădulescu, *Topica atributului adjectival în Evanghelia cu învățătură a diaconului Coresi*, în SCL, XIV (1963), nr. 2, p. 233—258.

[5] Pentru alte exemple similare întîlnite în texte din secolul al XVI-lea vezi Densusianu, HLR, II, p. 415.

complementului direct exprimat prin pronumele relativ *care*. Astfel, în mod regulat, formele *carea*, *carile* (plural) nu sînt precedate de prepoziția *pre*: *cunoștința... carea sîngur Hristos o arată* (2^r/21—22); *lucrurile carile le-au gătat* (7^r/11) etc. În schimb, înaintea formei de masculin cu aceeași funcție, prepoziția a fost notată consecvent: *rob iaste aceluia pre carele ascultă* (9^r/9—10); *pre carii luom cu noi* (32^v/1) etc. Explicația stă, după părerea noastră, în faptul că, în toate exemplele întîlnite, *carea* sau *carile* se referă la nume de obiecte sau la nume abstracte, în vreme ce formele masculine *carele*, *carii*, se referă la ființe. Am putea spune, în consecință, că se face o distincție între situațiile în care acest pronume se referă la ființe și cele în care el se referă la obiecte sau la noțiuni abstracte. Cînd complementul direct este exprimat printr-un substantiv, pronume personal sau nehotărît, s-ar părea că nu există nici un fel de regulă, deoarece în contexte identice sau aproape identice apariția lui *pre* este facultativă[1]: *au rugat pre alții* (25^v/18—19); *svinții... să roage Dumnedzeu pentru noi* (25^v/3—6); *pre el să iubască* (31^v/8); *să iubască deaproapele său* (31^v/9) etc. Cu toate acestea, se pot distinge unele situații în care, de regulă, prepoziția *pre* lipsește și altele în care ea este notată. Astfel, în mod obișnuit, cînd un verb este determinat prin două complemente directe coordonate, înaintea primului apare prepoziția *pre*, dar nu mai este reluată înaintea celui de al doilea: *socotiți-vă pre sine și toată turma* (1^r/25—26); *n-are porunca... să iubască nici pre Dumnezeu nici priatinul său* (7^v/16—17) etc. O situație în care, de regulă, complementul direct se construiește cu prepoziția *pre* se constată în cazul propozițiilor cu predicatul pe primul loc, subiectul urmîndu-l și fiind în imediata vecinătate a complementului direct: *cum va putea cunoaște văzutul pre cel nevăzut? adecă cum va putea să cunoască omul pre Dumnezeu* (2^r/14—16). În genere se poate spune că obiectul direct substantiv nume de ființă (sau pronume, cu excepția celui relativ) se exprimă cînd cu prepoziția *pre*, cînd fără ea, cazurile acestea din urmă fiind destul de numeroase. Sîntem îndreptățiți să considerăm, în consecință, că absența prepoziției *pre* înaintea obiectului direct

---

[1] Oscilațiile în exprimarea complementului direct nume de ființă sînt curente în textele vechi românești. A se vedea în acest sens Densusianu, HLR, II, p. 376—378; Florica Dimitrescu, *Despre* pre *la acuzativ în limba textelor traduse din slavă în secolul al XVI-lea*, în volumul *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973, p. 38—43. În legătură cu originea acuzativului cu *pre*, vezi Liviu Onu, *L'origine de l'accusatif roumain avec* p(r)e, în *Recueil d'études romanes*, București, 1959, p. 187—209; Rosetti, ILR, p. 549—550.

nu se poate explica satisfăcător prin calc după construcţia similară din slavonă [1].

În ceea ce priveşte anticiparea obiectului direct (pronume personal) prin formele pronumelui personal aton, remarcăm că în text alternează situaţiile în care ea se produce cu cele în care nu se realizează [2]: *ne-au spăsit pre noi* (20^{r}/25); *să te cunoască pre tine* (3^{v}/9), alături de: *să cunoască pre tine* (2^{r}/9); *pre el să iubască* (31^{v}/8).

O menţiune specială trebuie făcută în legătură cu complementul direct exprimat prin pronumele personal feminin de persoana a III-a, *o*, care apare plasat regulat înaintea formei verbale de perfect compus: *carea o am aflat* (II^{v}/9); *Dumnedzeu nu o au făcut* (20^{v}/1) etc.[3]

Complementul indirect. Mijloace variate sînt folosite pentru exprimarea complementului indirect. Constatăm astfel că, alături de complementul indirect în dativ (*aceastea n-au dzis numai apostolilor, ce noao tuturor*, 14^{r}/2—3); *nu sint următori şi credzători evangheliei svinte*. (17^{v}/24—25), sînt folosite cu valoare identică construcţiile cu acuzativul precedat de prepoziţiile *a*, *către* sau *la*: *iară de la smereniia noastră, ca a neşte fii iubiţi întru Hristos, blagoslovenie, rugă şi iertăciune* (I^{r}/16—18); *au dat la şeapte săboară credincioasă şi sufletească obicină* (I^{v}/12—14); *scrie svîntul Pavel către evrei* (3^{r}/13—14). Mijloacele de exprimare a complementului indirect variază în funcţie de diateza verbului. Astfel, *a ispovedui* se construieşte cu dativul: *ispoveduiţi unui altui păcatele voastre* (19^{r}/17—18), în timp ce pe lîngă reflexivul *a se ispovedui* apare obiectul indirect în acuzativ precedat de prepoziţia *la*: *la carele să va ispovedui* (14^{v}/13—14).

Un număr relativ mare de verbe au complement indirect în dativ. Dintre acestea prezintă interes pentru noi cele care în limba literară modernă se construiesc cu alt tip de complement indirect sau cu alte feluri de complemente. În rîndul lor menţionăm pe: *a cere: svinţii ... tot binele noao (= pentru noi) cer* (27^{r}/14—16); *a găta: duceţi-vă... unde-i gătat diavolului şi slugilor lui* (8^{v}/21—24); *a izvorî: mila lui Dumnezeu ce izvoraşte noao* (8^{r}/6—7); *a se împreuna: hatmanului celui de sus ne împreunăm* (9^{v}/10—11);

---

[1] Cf. Rosetti, ILR, p. 549.

[2] Situaţia este identică în limba secolului al XVI-lea (Densusianu, HLR, p. 390).

[3] Această particularitate este curentă în limba secolului al XVI-lea (vezi Densusianu, HLR, II, p. 414).

a mînca: cela ce mănîncă lui Dumnezeu (=pentru Dumnezeu) mănî<n>că (4^{v}/10—11); *a muri: lui Dumnezeu murim* (5^{v}/4); *a urma: urmăm învățăturilor celor credincioase* (17^{r}/8—9); *a voi: cînd voiaște omul gîndului* (9^{v}/18); *a viețui: lui Dumnezeu viețuim* (5^{v}/2) [1].

Altă categorie asupra căreia ne vom opri este constituită de complementele indirecte exprimate prin acuzativ cu prepoziție. Semnalăm mai jos cîteva verbe sau locuțiuni verbale care se construiesc la Varlaam cu alte prepoziții decît cele utilizate în limba literară modernă: *a crede: creade direpț întru svințiia lui* (2^{v}/6—7); *a fi de folos: nice un folos nu ne iaste noao... de soțiia lor* (26^{v}/14—16); *a grăi: apostolul... pentru moartea cea din fire grăiaște* (5^{r}/22—23); *a întoarce: să vă întoarcă... dintru învățăturile ceale pravoslavnice* (IV^{r}/5—7); *a învăța: Pentru curăție învață fericitul Pavel* (18^{r}/3—7); *a se lăuda: nu se laude nime de bună credință* (T^{v}/1); *a lua aminte: să ia aminte pentru toată obicina* (12^{r}/17—18);[2] *a se nedejdui: ceia ce să nedejduiesc pre dînșii*(23^{v}/21—22); *a pune: Pavel... pune leage pre rîmleani* (4^{r}/16—17); *a scrie: scris-am asupra acestui catihizmus* (III^{v}/9—10). Un caz aparte îl constituie *a griji*, construit cu complement indirect în acuzativ precedat și de prepoziția *pentru*, și de prepoziția *de*, ca în limba modernă: *grijeaște de ceale lumești* (18^{r}/8); *griji pentru spăseniia ei* (13^{r}/3—4).

O altă categorie, foarte slab reprezentată, o formează complementul indirect exprimat prin infinitiv: *să să spodobască a fi destoinic* (I^{r}/22—23); *sintem datori a-i mulțămi* (4^{v}/23).

Ca și în cazul obiectului direct [3], reluarea sau anticiparea obiectului indirect (pronume personal accentuat) prin forme pronominale neaccentuate nu se produce uneori: *ceareți și să va da voao* (11^{r}/23); *să să facă silă lui Dumnezeu* (5^{v}/15—16); *noao tuturor să cade să ne arătăm* (5^{v}/6) etc., alături însă de: *păgînilor... le zice* (6^{v}/3—5); *nu-ți face ție chip cioplit* (23^{r}/17—18); *ne dă noao iertare* (13^{r}/8) [4] etc. În ceea ce privește topica complementului indirect, remarcăm plasarea lui după verb, cînd predicatul este exprimat

---

[1] Exemple de complemente indirecte în dativ construite cu alte verbe în afara celor semnalate de noi se găsesc la Densusianu, HLR, II, p. 396—397. Densusianu explică asemenea construcții prin calc după slavonă.

[2] Aceeași locuțiune se construiește însă și cu complement direct în acuzativ fără prepoziție: *luați amente toate poruncile meale* (7^{v}/4—5).

[3] Vezi, mai sus, p. 128.

[4] În legătură cu reluarea complementului, vezi Finuța Asan, *Reluarea complementului în limba română*, în SG, III, p. 93—105.

printr-un timp compus, ale cărui elemente au fost inversate: *adusu-mi-au* (II^v/6); *deşchide-i-va* (11^v/2), *da-i-să-va* (11^r/25)[1].

Complementul de loc exprimat prin substantiv se introduce printr-un număr mare de prepoziţii. Din numeroasele exemple de care dispunem vom reţine cîteva, în componenţa cărora intră alte prepoziţii decît cele curente în limba literară modernă: *veniia cătră Ioan* (19^r/23); *scrie... întru a sa săbornică poslanie...* (II^r/9—10); *la inima omului n-au întrat* (IV^v/8); *iaste întru toţi şi prespre toţi* (21^v/14—15). Valorile prepoziţiilor care intră în structura complementelor de loc menţionate sînt curente în limba literară veche[2]. În traduceri, valorile speciale ale acestor prepoziţii s-ar putea explica prin influenţa limbii slavone. Prezenţa lor şi în texte netraduse în structuri similare face ca o asemenea explicaţie să nu fie întru totul sigură[3]. Numeroase complemente de loc sînt exprimate, ca şi în limba literară modernă, prin adverbe sau locuţiuni adverbiale[4].

Complementul de timp. Remarcăm, în limba *Răspunsului*, apariţia frecventă a complementului de timp exprimat prin adverbe sau locuţiuni adverbiale şi rareori prin substantiv în acuzativ, precedat de prepoziţie. Reţinem, din această ultimă categorie, un exemplu ca: *sînt mainte de botez feciori necuraţi* (6^v/11—12), în care complementul de timp este introdus prin locuţiunea prepoziţională *mainte de*, curentă în limba veche[5].

Complementul de mod se exprimă, în general, ca în limba literară modernă, prin adverbe sau substantive precedate de prepoziţii (*ca, cu, fără, fără de, în* fiind cele mai curente). Complementul de mod indicînd conformitatea se construieşte cu *după* sau *întru*, mai rar cu *pre*: *lucredz după neputinţa mea cea omenească* (I^v/18—19); *petrecînd întru poruncile ceale pravoslavnice* (I^v/23—24); *o tîlcuiesc pre voia şi pre volniciia lor* (III^r/15—16).

---

[1] Referitor la topica complementului indirect, vezi Maria Rădulescu, *Topica complementului indirect pronume personal aton în limba română în secolul al XVI-lea*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, p. 731—737.

[2] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 400—401 (despre valoarea „spre" a lui *cătră*); p. 405 (despre valoarea „în" a prepoziţiei *întru*).

[3] *Ibidem*, p. 400, 402.

[4] Vezi, mai sus, cap. *Morfologia*, p. 117—118.

[5] Vezi Densusianu, HLR, p. 275—282 şi 400—408.

Complementul comparativului se introduce, ca în limba literară modernă, prin adverbul *decît: curăției să hie mai mare decît căsătoriia* (17^{r}/24—25)[1].

Complementul de cauză se construiește cu prepozițiile *pentru* și *spre: veți dobîndi pentru credința voastră* (V^{r}/2—3); *ca un pustiiu fu Ierusalimul spre blăstem* (30^{v}/25—31^{r}/1). Cu aceeași funcție apare frecvent locuțiunea adverbială *derept aceaea: derept aceaea ținem* (20^{r}/13 etc.).

Complementul de scop este introdus cu ajutorul prepozițiilor *către, întru, pentru* și *spre: le tîlcuiesc către a lor perire* (III^{r}/1—2); *să le spunem întru vădirea ereticilor* (III^{v}/6—7); *pentru spăseniia noastră s-au răstignit* (24^{r}/17—18); *înnălță pre Isac... spre jungheare* (3^{r}/8—9).

Complementul sociativ esre exprimat prin substantive precedate de prepoziția *cu* sau de locuțiunea prepozițională *împreună cu: să smeresc svinții lui cu noi* (27^{r}/14—15); *mărirea împărăției... împreună cu... visteareIe lui* (IV^{v}/14—16).

Complementul instrumental se introduce, de regulă, prin *cu: să-l sparie cu mărturiia svintei scripturi* (II^{v}/24—25). Alte prepoziții pentru exprimarea acestui complement sînt *fără de, întru* și *prin: omul să îndireaptă cu credința fără de faptul legei* (21^{r}/24—25); *voao vă pare că întru* (= prin) *ea veți avea viața de veaci* (1^{v}/8—9); *îndireaptă-să... prin descumpărarea lui Hristos* (21^{r}/11—13).

Complementul opozițional se construiește cu ajutorul locuțiunii prepoziționale *în loc de: să nu aleagem moarte în loc de viață* (1^{v}/17—18).

Complementul de relație se construiește frecvent cu *despre: atîta putem despre partea îngerilor* (27^{r}/21—22) și, mai rar, cu *a, de, întru, la: boiarin... a toată destoniciia și înțeleagerea harnic* (II^{r}/20—22); *să ne răspundeți de cuvîntul fericitului Pavel* (21^{r}/20—22); *nu că... prepuiu ceva întru fapturile ceale pravoslavnice a creștinătății voastre* (III^{r}/6—8); *să nu fie la arătare fariseiaște* (4^{r}/24).

Complementul de agent. Complementul de agent se construiește, de regulă, cu prepoziția *de: să fie... amăgit de vicleșugul*

---

[1] Spre deosebire de situația oferită de *Răspuns*, cercetările consacrate comparației în limba veche au semnalat frecvența mai mare a construcțiilor cu *de* față de cele cu *decît* (vezi Georgeta Ciompec, *Despre sistemul comparației adverbiale în secolul al XVI-lea*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, p. 124; cf. și Rosetti, ILR, p. 550.

şearpelui (II^{r}/2—4). Mai rar, pe lîngă un verb reflexiv cu valoare pasivă, înaintea complementului de agent apare prepoziţia compusă *de la: mi s-au dat de la Dumnedzău* (I^{r}/21).

Fraza

Coordonarea

Propoziţii copulative. Legătura între coordonatele copulative se realizează, în limba lui Varlaam, în marea majoritate a exemplelor, cu ajutorul conjuncţiei *şi: au tocmit... ş-au dat* (I^{v}/12) etc. Rareori, pentru exprimarea acestui tip de raport sintactic sînt utilizate şi alte conjuncţii, *iară: Pohta să înceape din gîndul cel rău iară din pohtă să naşte păcatul* (9^{v}/15—17); *nice: nu le poate face, nice le poate împlea* (7^{r}/21); *nu numai... ci (ce) nice: nu numai destul să facem... ci... sintem datori să le facem* (10^{v}/6—9); *nu numai la dumnedzăi streini să ne rugăm... ce nice chipuri în cinstea lor să nu facem* (23^{v}/7—10). Cu totul rar, apar propoziţii coordonate juxtapuse: *nevoiesc, ustenesc... cu toată usîrdiia lucredz* (I^{v}/16—18). Cînd conjuncţia *nici* leagă două coordonate, negaţia *nu* apare numai în prima propoziţie şi este omisă în mod constant în a doua: *nice chipuri... să nu facem, nice jărtvă... să aducem* (23^{v}/9—11); *nu le poate face, nice le poate împlea* (7^{r}/21) etc. Particularitatea asupra căreia ne-am oprit nu este caracteristică numai limbii lui Varlaam ci, aşa cum s-a arătat în diverse contribuţii [1], limbii literare vechi în ansamblu.

Propoziţii adversative. Legătura între propoziţiile adversative se realizează, în cele mai multe cazuri, cu ajutorul conjuncţiei *ce (ci): să nu-l creadeţi, ce să-i dziceţi* (IV^{r}/11—12) etc. Alături de *ce (ci)* sînt utilizate cu aceeaşi valoare şi conjuncţiile: *iară, însă, şi: cu trupul iaste viu, iară cu sufletul iaste mort* (10^{r}/9—10); *sînt adunare şi beseareсă svîntă, însă nu aşea prost* (16^{r}/17—19); *să rădăcinează într-inimă, şi încă păcatul n-au împlut* (10^{r}/3—4).

---

[1] Densusianu, HLR, II, p. 399—400; Georgeta Ciompec, *Observaţii asupra exprimării negaţiei în limba română din secolele al XVI-lea — al XVIII-lea*, în SCL, XX (1969), nr. 2, p. 201—203; I. Rizescu, *Cu privire la dubla negaţie în limba română*, în SCL, XIV (1963), nr. 4, p. 471—477.

Propoziții disjunctive. Conjuncțiile utilizate pentru exprimarea raportului disjunctiv sînt *sau, ori, au, săvai: să nu nedejduiască sau să-i paie* (20^v/12—13); *ori are vrea, ori n-are vrea* (5^v/16); *au aş hi viu, au mort* (4^r/7—8). Din exemplele citate se poate observa că se întîlnesc deopotrivă cazuri în care conjuncția disjunctivă apare numai înaintea celei de a doua propoziții, ca și cazuri în care ea apare înaintea ambelor propoziții.

Propoziții concluzive. Singurul element utilizat pentru exprimarea acestui tip de raport de coordonare este conjuncția *deci: eşti deci vezi* (11^v/2) etc.

Subordonarea

Propozițiile subiective sînt introduse prin *că, să* și, mai rar, *cum: cu adevăr lucru iaste că... nime nu poate agiunge să facă destul* (14^r/11—14); *să nu cumva să să tîmple să fie neştine svătuit* (II^r/2—3); *adevărat iaste cum... necăiri... nu l-au aflat* (7^v/11—12). La introducerea subiectivelor servește uneori și pronumele relativ *cine: cine va ceti va audzi* (22^v/22).

Propozițiile predicative apar mai rar în textul *Răspunsului*. Elementele prin care se leagă de regentă sînt conjuncțiile *să* și *cum*, locuțiunea conjuncțională *după cum* și pronumele relativ *cît: Liubovul... iaste să lucreaze neştine poruncile* (2^v/13—14); *nu-i cum au scris* (7^r/12); *tîlcul... nu iaste după cum spune fieştecine* (III^r/20—21); *lucrul legei iaste cîte au învățat Moisi* (21^v/15—16).

Propozițiile atributive. Pentru exprimarea raportului de subordonare între o atributivă și regenta ei, Varlaam utilizează numeroase elemente joncționale. Cea mai mare frecvență, între acestea, o au pronumele *care* și *ce: l-au căotat vameşul carele să bătea în piept* (13^v/11—12); *tot lemnul ce nu va face roada bună tăiat va fi* (11^v/22—23) etc. Mai rar se folosește pronumele relativ *cît: toate cîte vor face* (4^r/23—24). Propozițiile atributive sînt introduse și prin conjuncțiile *să, de,* prin locuțiunea conjuncțională *pentru că* și prin adverbele *unde* și *cînd: datoriia... ce am să lupt* (I^v/3—5); *sînt unele de nu-i pre lesne a le înțeleage* (29^v/10—11); *cu acesta gînd pentru că beseareca iaste adunătura credincioşilor* (16^r/3—4); *să auză... cea cătră corinteani unde zice* (6^v/7—8); *a treia moarte să cheamă veacinică, cînd moare omul fără de pocăință* (5^r/20—21).

Pentru apozitive, întîlnite mai rar, se folosesc ca elemente de legătură conjuncția *să* și adverbul *adică*: *aceasta iaste viața de veaci: să te cunoască pre tine adevăr Dumnezeu* (3^{v}/8—10); *să afle spăsenie, adecă să crează toți* (12^{v}/3—4).

Propozițiile completive directe. Elementele prin care se introduc completivele directe sînt *că*, *să* și *cum*: *Ei dzic că nu-i nemică* (17^{v}/7—8); *voiu putea să-l întorc* (I^{v}/21—22); *zice apostolul cum noi... am fost din fire fii mîniei* (6^{v}/16—19). Mai rar, ca element de legătură între completivă directă și regenta ei apare pronumele relativ *ce*: *vezi ce-ți pune... înnainte* (5^{v}/10—11). Cu totul rar, completiva directă este introdusă prin conjuncția *de*: *îndrăznesc de dzic* (29^{r}/22—23) sau prin conjuncția compusă *ca să*: *rugîndu-i ca să laude* (27^{r}/23).

Propozițiile completive indirecte. Pentru introducerea completivei indirecte sînt utilizate, în general, aceleași conjuncții folosite pentru completivele directe, *că*, *să*, *cum* și, cu totul rar, *ca să*: *ne mirăm că nice are început nice svîrșit* (29^{v}/14—15); *sintem datori să le facem* (10^{v}/8—9); *ne mirăm cum... încuie împărățiia ceriului* (6^{r}/11—13); *eram ținuți ca să lucrăm noi lui Dumnedzeu* (22^{r}/22— 24).

Propoziția circumstanțială de loc. Unicul element folosit pentru legarea circumstanțialei de loc de regenta ei este adverbul relativ *unde*[1]. *ocinați unde-i gătat voao* (8^{v}/19) etc. Foarte adesea în propoziția regentă apare drept corelativ al lui *unde* adverbul *acolea*: *unde veri ceti leage, acolea-i umbra legei ce-au trecut* (20^{v}/17—18) etc. Propozițiile de loc introduc adesea citate biblice: *arată domnul Hristos unde zice: „nice levitul... n-au putut să-l vindece"* (12^{v}/18—22).

Propoziția temporală. Cea mai frecventă apariție în cadrul propozițiilor temporale o înregistrează cele de simultaneitate. Elementele prin care se introduc astfel de propoziții sînt diferite, în funcție de caracterul acțiunii din temporală. Dacă acțiunea este momentană, temporala se introduce prin *cînd* [2]: *să puteți sta împrotivă cînd va fi vreame de nevoie* (III^{v}/14—15) etc. Frecvent, în regenta temporalei cu acțiune momentană apare corelativul *atunce*:

---

[1] *Unde* este, de altfel, elementul de bază pentru construirea circumstanțialei de loc din secolul al XVI-lea și pînă astăzi (vezi Mioara Avram, *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*, București, 1960, p. 28).

[2] *Cînd* reprezintă unul din elementele joncționale cel mai frecvent folosite în secolele al XVI-lea-al XVII-lea pentru introducerea unei temporale de simultaneitate momentană (vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 57).

cînd vor să stea în picioare, atunce cad ($29^v/18-19$). Dacă acţiunea din temporală este durativă, ea se introduce prin conjuncţia *pănă* [1]: *împacă-te cu pîrîşul tău . . . pănă eşti pre cale cu nus* ($11^v/11-12$) etc. Pentru exprimarea raportului de posterioritate este utilizată locuţiunea conjuncţională *după ce* [2]: *după ce le deşchide . . . toate le ştiu* ($28^r/4-5$).

Propoziţia modală. Pentru introducerea modalelor este folosită conjuncţia *cum* şi locuţiunile conjuncţionale *ca cînd, de cum, decît să, direpţ cum, după cum*[3]. Cele mai multe modale întîlnite în text se leagă de regentă prin adverbul *cum*, care are valori multiple. El introduce, astfel, o modală propriu-zisă: *cela ce se însoară grijeaşte de ceale lumeşti, cum va îngădui muierei* ($18^r/8-9$); o modală de conformitate: *el . . . să ruga . . . cum mărturiseaşte de dzice* ($25^v/13-15$); o comparativă modală: *Cum am şi mai dzis şi iară mai dzic* ($III^v/24$) şi o comparativă condiţională: *să veselesc, cum am face lor foarte o slujbă mare* ($27^v/1-2$). Locuţiunile conjuncţionale *dirept cum* şi *după cum* sînt utilizate pentru modalele de conformitate [4]: *fu adevărat şi om şi Dumnezeu, dirept cum zice* ($12^r/6-7$); *bodzii sînt . . . din lucrul mînilor omeneşti, după cum dzice apostol Pavel* ($24^r/2-4$). Locuţiunile *de cum* şi *decît să* leagă modalele comparative (de inegalitate) de regentele lor: *de va vesti voao mai într-alt chip de cum am vestit voao* ($III^v/22-23$); *mai bine să pață rău cu frații săi . . . decît să aibă altă cinste* ($IV^v/16-18$). În sfîrşit, *ca cînd* introduce o comparativă condiţională: *ca cînd s-are vorovi doi fraţi* ($27^v/10-11$). Remarcăm că în cazul propoziţiilor modale introduse prin *cum* apare uneori în regentă corelativul *aşea: aşea să-l căotăm cum l-au căotat Zahei* ($13^r/25-13^v/1$).

Propoziţia cauzală se introduce prin următoarele conjuncţii, adverbe şi locuţiuni conjuncţionale: *că, căci, cum, căci (căce) că, pentru că, pentru căci, pentru ce, de vreame ce: Trebuie să aveţi răbdare că . . . veţi lua făgăduinţa* ($18^v/17-18$); *Iară căci n-am putea face destul pentru noiş . . . mai vîrtos trebuie a nevoi* ($15^r/$

---

[1] După Mioara Avram, folosirea conjuncţiei *pînă* în asemenea propoziţii este caracteristică limbii secolului al XVII-lea (ca şi celei din secolul al XVIII-lea), dispariţia ei înregistrîndu-se în secolul al XIX-lea *(op. cit.*, p. 52—53).

[2] *După ce* apare în textele literare româneşti, introducînd temporala de posterioritate, începînd cu secolul al XVI-lea (vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 43—45).

[3] Cu excepţia lui *dirept cum* şi *decît să*, neînregistrate de Mioara Avram. n lucrarea menţionată, toate celelalte se întîlnesc atît în texte din secolul al XVI-lea, cît şi în texte contemporane lui Varlaam (vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 113— 114. 122— 123, 127 , 133— 134).

[4] Cf. Mioara Avram, *op. cit.*, p. 113— 115.

16—18); *căce că noi oamenii... lui Dumnezeu viețuim* ($5^r/24$—$5^v/2$); *ca să solească... pentru că să cheamă sol... oamenilor* ($32^v/5$—8); *mustrare va face pentru căci n-au îmbrăcat golii* ($22^v/$22—23); *De vreame ce avem... această poruncă... socotit-am și noi* ($1^v/10$—19); *cum sînt cu darul fii lui Dumnezeu și îmblînd întru poruncile lui ... sînt adunare și beseareceă svîntă* ($16^r/15$—18); *și pentru ce grăiaște...: pentru ce sintem fapta acestuia* ($4^v/21$—22). Trebuie observat că, deși propozițiile cauzale nu au o frecvență mare în text, elementele folosite pentru introducerea lor sînt foarte variate [1].

Propoziția finală se introduce prin conjuncțiile *să, de* și prin locuțiunile conjuncționale *ca să, pentru să, pentru ca să, să nu cumva să: să cheame popii besearecei să facă rugă* ($17^v/5$—6); *îmblă între noi și între Dumnezeu de ne împăcă* ($12^r/11$—12); *lucredz...ca să cresc și să adaog talantul* ($I^v/18$—20); *le-au gătat ... ca într-înse să îmblăm* ($18^v/15$); *am scris... pentru să puteți sta împrotivă* ($III^v/$13—14); *strimbadză svînta scriptură... pentru ca să înșeale pre cei proști* ($31^r/18$—20); *să le întăresc, să nu cumva să să tîmple să fie... amăgit* ($II^r/1$—3) etc. Dintre elementele introductive semnalate, cea mai mare frecvență o înregistrează *să* și *ca să*, iar cele mai rar folosite sînt locuțiunile conjuncționale *pentru ca să* și *să nu cumva să* [2]. Adeseori în regentă apare drept corelativ al finalei un complement de scop: *Pentr-aceaea te-am lăsat... ca să pui prin toate cetățile popi* ($18^r/20$—22).

Propoziția consecutivă. Pentru introducerea unei consecutive sînt folosite următoarele elemente joncționale: *să, de* și *cît* [3]: *fii mîniei nu sintem, să nu putem ținea întregi poruncile* ($7^v/20$—21); *iaste lunecătoriu gîndul lui... de să și tîmplă a nu putea ținea... poruncile* ($8^r/13$—16); *așea de cu smerenie să ruga cît nice ochii în sus nu cuteza să-i rădice* ($13^v/12$—14).

---

[1] Această varietate a elementelor prin care se introduce o cauzală este caracteristică limbii secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Dintre elementele introductive întîlnite la Varlaam, unele (*că, căci, cum, căci că, pentru că, pentru căci*) sînt prezente și în texte din secolul al XVI-lea, altele sînt formații noi. În această din urmă categorie intră locuțiunile: *pentru ce* și *de vreme ce* (vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 77—78).

[2] *Să, de, ca să, pentru să, să nu cumva să* sînt folosite în egală măsură și în secolul al XVI-lea, în vreme ce locuțiunea *pentru ca să* reprezintă o inovație a secolului al XVII-lea (vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 102—103).

[3] *Cît* și *de* sînt folosite și în limba secolului al XVI-lea, în vreme ce consecutive introduse prin *să* nu au fost întîlnite pînă în secolul al XVII-lea. Conjuncțiile *cît* și *de* intră în categoria elementelor celor mai frecvent folosite pentru introducerea unei consecutive (vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 142, 144).

Propoziţia concesivă apare rar în textul lui Varlaam, dar la introducerea ei serveşte un număr relativ mare de conjuncţii [1]: *să, măcară că, macară să, săvai că, cum să: şi s-are hi făcut şi păcate, ierta-să-vor lui* (18^{v}/9—10); *măcară că nu faci nici păcat, iară tot să cade a să ruga* (11^{r}/19—21); *macară s-are fi înger din ceriu... să nu-l creadeţi* (IV^{r}/11—12); *săvai că... nu ştiu svinţii de noi... iară după darul lui... toate le ştiu* (28^{r}/1—5); *cum s-are fi şi viu omul şi cu păcate să-şi omoară credinţa... acela să cheamă mort* (5^{r}/12—14).

Observăm că într-un singur exemplu din cele citate de noi apare în regenta concesivei corelativul *tot.*

Propoziţia condiţională. Cele mai multe propoziţii condiţionale întîlnite în text sînt introduse prin *de* şi *deaca* [2]*: De va dzice că să îndireaptă în har...* (21^{r}/2—4); *deaca nu va împlea leagea, liubov n-are* (7^{v}/14—15). O frecvenţă scăzută o înregistrează condiţionalele introduse prin *să, cînd, cîndai, de vreame ce* [3]*: omul... să-şi omoară credinţa... acela să cheamă mort* (5^{r}/12); *în ce chip să poată şti... cînd ei, ca neşte oameni, nu sint pretutindirea* (27^{v}/21—24); *să adaog talantul ce mi-i dat, cîndai vrun păcătos... voiu putea să-l întorc* (I^{v}/19—22); *că, de vreame ce nu le poate face... direpce le-au dat omului* (7^{r}/20—23).

Propoziţia de relaţie. Am întîlnit în textul *Răspunsului* cîteva exemple de propoziţii de relaţie introduse prin conjuncţia *căci* şi prin locuţiunile conjuncţionale *pentru cum* şi *pentru să: Iară căci n-am putea face destul pentru noiş cum s-are cădea..., mai vîrtos trebuie a nevoi* (15^{r}/16—18); *Pentru cum Dumnedzeu nu iaste începătoriu răutăţilor, Iacov... dzice* (19^{v}/1—3); *Pentru popa să hie bărbat numai unii muieri... învaţă iarăş* (18^{r}/18—19) [4].

---

[1] Varietatea mijloacelor utilizate pentru construirea concesivelor este o caracteristică a limbii secolului al XVII-lea. Dintre elementele folosite de Varlaam pentru introducerea concesivelor, *să* şi *măcară să* sînt folosite deopotrivă şi în textele din secolul al XVI-lea, în vreme ce *măcară că* şi *săvai că* reprezintă inovaţii în limba secolului al XVII-lea (vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 161).

[2] Spre deosebire de situaţia din limba lui Varlaam, în textele din secolul al XVI-lea conjuncţia condiţională *să* are cea mai mare răspîndire şi frecvenţă, în timp ce *de* şi *dacă* au o poziţie mai slabă în raport cu ea (vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 191).

[3] Din rîndul elementelor conjuncţionale mai sus semnalate, *de, deaca, cînd, să* sînt folosite deopotrivă şi în epoca anterioară, iar *cîndai* şi *de vreame ce* intră în categoria inovaţiilor secolului al XVII-lea (vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 188, 192).

[4] În lucrarea Mioarei Avram la care ne-am mai referit (v. *supra*) nu au fost semnalate în secolul al XVII-lea pentru introducerea propoziţiilor de relaţie decît conjuncţiile *căci* şi *să*.

Propoziţia instrumentală este frecvent întîlnită în textul *Răspunsului*. Ea se leagă de regentă prin conjuncţia *de: dup[ă] cum învaţă şi înţeleptul de zice* (1ᵛ/20—21) etc.

Conjuncţii introductive O caracteristică a limbii vechi românerti, reflectată de textul nostru, este folosirea frecventă a unei conjuncţii ca element introductiv al frazei [1]. Cu asemenea rol apar atît conjuncţii coordonatoare *(şi, iară, ce, sau, deci)*, cît şi conjuncţii subordonatoare *(că, cum): Şi într-alt loc... încă dzice...* (25ᵛ/10—11); *Iară căci sintem învăţaţi în toate zile a ne ruga...* (11ʳ/1—2); *Ce cu adevăr dzic aicea calvinii...* (17ʳ/13); *Sau şatra legei lui Dumnedzeu ce o cinstiia...* (24ᵛ/10—11); *Deci, pre ceia ce le fac şi le ţin întregi chema-i-va...* (8ᵛ/16—17); *Că adevara carea nu poate minţi aşea ne învaţă...* (11ᵛ/9—10); *Cum zice şi într-alt loc...* (10ᵛ/24—25). Dintre conjuncţiile aici semnalate, foarte frecvent întîlnite la începutul frazelor sînt: *ce, că, cum* şi *deci.*

*

Cercetarea sintaxei propoziţiei ne-a permis să semnalăm în *Răspuns* prezenţa unor construcţii specifice limbii secolului al XVII-lea (ca şi, de altfel, limbii secolului precedent), unele din acestea (cum ar fi, de exemplu, dativul adnominal, apoziţia acordată etc.) fiind frecvent întîlnite.

Inventarul elementelor jончţionale folosite pentru legarea părţilor secundare de propoziţie de regent este, în bună parte, altul decît cel al limbii literare moderne. Diferite sînt, uneori, şi tipurile de complemente pe care le poate primi un verb.

În unele cazuri, o anumită modalitate de exprimare a unei categorii sintactice, cunoscută şi aspectului modern al limbii literare, prezintă o frecvenţă mai mare la Varlaam (ca şi, în genere, în limba veche). Ne referim aici, de exemplu, la apariţia articolului *cel* înaintea atributului adjectival în numeroase exemple.

Lipsa unor norme precise în limba literară a epocii este reflectată în numeroasele oscilaţii întîlnite în exprimarea unei categorii sintactice. Unele dintre acestea sînt rezultatul existenţei a două modalităţi (una veche şi alta mai nouă) pentru exprimarea unei părţi de propoziţie. Oscilaţii se manifestă în cazul complementului direct (nume de fiinţă) construit cînd cu prepoziţia *pre*, cînd fără ea; în cazul complementului direct sau indirect (pronume personal) reluat sau nu prin formele pronominale atone.

---

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 416—419.

Cît privește sintaxa frazei, reținem, în primul rînd, ca o caracteristică, varietatea elementelor joncționale folosite pentru introducerea propozițiilor subordonate. Alături de conjuncții sau locuțiuni conjuncționale curente și în aspectul modern al limbii române literare, există un număr însemnat de elemente caracteristice numai limbii vechi[1]. Dintre acestea, unele sînt proprii secolului al XVII-lea (ele nefiind semnalate în perioada precedentă): *cîndai, de vreame ce, macară să, pentru ca să, pentru ce* „pentru că", *pănă* „cît timp", *să* „încît", *săvai că.*

O altă caracteristică a sintaxei frazei este constituită de prezența unor conjuncții „universale": este vorba de faptul că o singură conjuncție cumulează mai multe valori (mai numeroase în raport cu cele cunoscute în limba literară modernă), fiind utilizată pentru exprimarea celor mai diferite raporturi sintactice. Este, în primul rînd, cazul conjuncției *să* (prin care se introduc propoziții subiective, predicative, completive directe, indirecte, atributive, finale, consecutive, concesive, condiționale), dar și al altor conjuncții[2].

LEXICUL

Atenția noastră s-a îndreptat, în capitolul consacrat lexicului, pe de o parte, asupra elementelor specifice limbii vechi, dar necunoscute limbii actuale, pe de altă parte, asupra cuvintelor cunoscute ambelor aspecte amintite, dar prezentînd astăzi sensuri sau forme diferite. Gruparea cuvintelor reținute s-a făcut în funcție de originea lor.

Am crezut util să dăm, în cadrul acestui capitol, o importanță mai mare și cercetării statistice. O grupare a cuvintelor din text pe origini, în funcție de ponderea procentuală a fiecărui grup (în vocabular și în text) este menită să ofere o imagine de ansamblu, exactă, asupra structurii lexicului lui Varlaam.

Pentru a ilustra mai bine bogăția lexicului din *Răspuns* ne-am oprit, în mod special, asupra sinonimiei. Am notat seriile sinonimice întîlnite, raportîndu-le la resursele lexicale ale limbii vechi, precum și la cele ale limbii moderne.

---

[1] Vezi în capitolul *Morfologia*, partea consacrată *Conjuncției*, p. 120—121.

[2] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 408—411.

Repartiţia pe origini a cuvintelor din „Răspuns"

Lexicul *Răspunsului* cuprinde 1 150 de unităţi, cu o frecvenţă absolută de 12 991 de apariţii[1]. În rîndul celor 1 150 de cuvinte intră şi 66 de nume proprii, care au în total 502 apariţii. Numărul mare al substantivelor proprii, precum şi frecvenţa lor ridicată se explică prin trimiterile pe care le face Varlaam la autorii unor texte religioase sau la personaje biblice, mitologice şi istorice. Ponderea procentuală a fiecărei categorii stabilite de noi se află înregistrată în următorul tabel:

	Vocabular		Frecvenţă	
	Număr	Pondere procentuală	Număr	Pondere procentuală
	1 084	94,260	12 489	96,135
Nume proprii	66	5,739	502	3,864
Total	1 150		12 991	

O clasificare a celor 1 150 de unităţi în funcţie de frecvenţa lor ne permite să constatăm că numărul cel mai mare (457) este oferit de cuvintele cu o singură apariţie, în vreme ce cifra cea mai mică (95) o dau cele cu 11—20 de apariţii şi cele cu o frecvenţă de peste 20 de ocurenţe (109):

	Număr	Pondere procentuală
1 apariţie	457	39,739
2 apariţii	173	15,043
3— 10 apariţii	316	27,478
11—20 de apariţii	95	8,260
peste 20 de apariţii	109	9,478

Repartiţia pe origini a cuvintelor din text (abstracţie făcînd de numele proprii) ilustrează ponderea mare pe care o are în vocabularul lui Varlaam elementul latin (410 unităţi, cu o frecvenţă de 9 475 de apariţii), urmat de formaţiile româneşti din cuvinte

[1] În aceste cifre se cuprind numai cuvintele întîlnite pe filele tipărite ale exemplarului din *Răspuns* cercetat de noi.

de origine latină (297 de unități, cu un total de 1 309 apariții). Aceste două categorii însumează mai mult de jumătate (707) din totalul unităților lexicale și peste 80%(10 784) din totalul aparițiilor. Restul de 377 de unități, cu 1 705 apariții, reprezintă cuvinte de alte origini sau formate în limba română de la elemente nelatine. În această categorie numai cuvintele slave dau o cifră mai mare: 216 unități cu 1 120 de apariții. Numărul exact al unităților care intră în fiecare categorie stabilită, precum și frecvența lor se pot vedea în tabelul care urmează [1]:

Etimologie	Vocabular		Frecvență		Frecvență medie
	Număr	Pondere procentuală	Număr	Pondere procentuală	
Latine	410	37,822	9 475	75,866	23,109
Slave	216	19,926	1 120	8,967	5,185
Maghiare	22	2,029	68	0,544	3,090
Grecești	16	1,476	55	0,440	3,437
Turcești	1	0,092	1	0,008	1
Autohtone	2	0,184	123	0,984	61,500
Românești < Latine	297	27,398	1 309	10,481	4,407
Românești < Slave	92	8,487	266	2,129	2,891
Românești < Autohtone	6	0,553	14	0,112	2,333
Românești < Maghiare	10	0,922	17	0,136	1,700
Românești < Grecești	2	0,184	2	0,016	1
Românești < Etim. necunoscută	2	0,184	4	0,032	2
Etimologie necunoscută	5	0,461	31	0,248	6,200
Românești	3	0,276	4	0,032	1,333
Total	1 084		12 489		

[1] Cf. datele noastre cu cele din lucrarea: Viorica Pamfil, *Observații cu privire la frecvența cuvintelor în limba secolului al XVI-lea*, în SCL, XIX (1968), nr. 3, p. 297–302.

O examinare a cuvintelor cu frecvenţa cea mai mare, pînă la rangul 30 (inclusiv), în total 32, numărînd între 810—900 de apariţii, ne permite să constatăm că ele sînt, cu trei excepţii, de origine latină. Cea mai mare parte din aceste 32 de cuvinte o formează elementele de relaţie (prepoziţii, conjuncţii, verbe auxiliare) şi substitutele (pronume personale, reflexive, demonstrative, relative), ele înregistrînd o frecvenţă extrem de ridicată. Numărul lexemelor este extrem de redus: în total 4 *(Dumnezeu, zice, sfînt, face)*, cu 654 de apariţii. La acestea 4 s-ar putea adăuga şi *a fi, a avea, a vrea*, cu un număr nu prea mare de apariţii, cînd nu sînt folosite ca auxiliare sau copulative.

Rang	Cuvînt	Frecvenţă	Origine
1	*şi*	810	lat.
2	*de* (prep.)	440	lat.
3	*fi*	336	lat.
4	*avea*	326	lat.
5	*să*	299	lat.
6	*sine*	249	lat.
7	*cu*	244	lat.
8	*nu*	219	lat.
9	*Dumnezeu*	216	lat.
10	*ce* (pron.)	203	lat.
11	*zice*	185	lat.
12	*în*	177	lat.
12	*pentru*	177	rom. < lat.
13	*noi*	169	lat.
14	*că*	164	lat.
15	*sfînt*	160	slav.
15	*vrea*	160	lat.
16	*lui* (art.)	158	lat.
17	*cum*	142	lat.
18	*pre*	139	lat.
19	*al* (art.)	129	lat.

Rang	Cuvînt	Frecvență	Origine
20	*tot*	124	lat.
21	*întru*	121	lat.
22	*de* (conj.)	119	probabil traco-dac (cf. alb.)
23	*acest*	118	lat.
24	*care*	117	lat.
25	*cel* (art.)	114	lat.
26	*el*	111	lat.
27	*la*	102	lat.
28	*face*	93	lat.
29	*ei*	92	lat.
30	*acel*	90	lat.

Rezultă că structura esențial latină a lexicului din *Răspuns* se realizează, în primul rînd, prin ponderea mare (ca număr și, mai ales, ca frecvență) pe care o au elementele relaționale și substitutele, deci acele elemente care asigură legătura între lexemele folosite în text.

Cuvinte dispărute din limba literară actuală sau puțin cunoscute (conservate regional sau în vorbirea populară)

Latine

prepune (< lat. *praeponĕre*) „a avea bănuieli, a suspecta": *Nu că doară prepuiu ceva* (III^r/6—7). Cuvîntul a fost înregistrat în cîteva texte aparținînd secolului al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el se întîlnește în *Pravila* din 1652, la Dosoftei și la Ureche [1].

[1] Am socotit de cuviință să raportăm materialul lexical adus în discuție la cel oferit de textele secolului al XVII-lea, pentru a putea urmări măsura în care un cuvînt din *Răspuns* are circulație în limba epocii. Dată fiind lipsa unei lucrări de sinteză asupra limbii literare din această perioadă, am fost nevoiți să ne adresăm și monografiilor consacrate secolului al XVI-lea, care oferă un material foarte bogat.

spementa (< lat.* *expavimentare*) „a speria“: *Sînt unii de vă spementeadză* (III^{v}/19—20). Cuvîntul a fost întîlnit în numeroase texte din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea *spăminta* apare în copia *Alexandriei* din *Codex Neagoeanus* (1620).

vergură (< lat. *virgula*) „fecioară“: *Adecă o vergură întru sine au prinsu şi va naşte fiiu* (12^{r}/7—8). Cuvîntul apare în cîteva texte din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el a fost înregistrat în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648).

vistear (<lat. *vestiarium*) „comoară, bogăţie, vistierie“: *Omul bun... din visteariul inimiei sale cel bun scoate bune* (9^{r}/25—9^{v}/1). Dispunem de mai multe atestări din secolul al XVI-lea ale acestui cuvînt. În secolul al XVII-lea el a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei şi în *Biblia de la Bucureşti* (1688).

Slave

boiarin (< v. sl. *bojarinŭ*) „boier“: *Oarecare boiarin cinstit şi slovesnic* (II^{r}/20—21). În secolul al XVI-lea cuvîntul apare la Coresi, iar în secolul al XVII-lea, în *Biblia de la Bucureşti* (1688), la M. Costin (în forma *boierin*), în *Pravila* din 1646.

bodz (< v. sl. pl. *bozi;* sg. *bogŭ*) „idol“: *Greşesc ceia ce fac cinste bodzilor* (23^{v}/12). *Boz* a fost înregistrat în secolul al XVI-lea în *Palia de la Orăştie* (1582), iar în secolul al XVII-lea la Moxa, în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei, în *Biblia de la Bucureşti* (1688) şi la M. Costin.

deaanie (< v. sl. *dě(j)anije*) „faptele (apostolilor)“: *La deaaniia apostolilor spune Luca evanghelist* (19^{r}/19—20). Cuvîntul apare la Coresi. Atestări din secolul al XVII-lea nu am întîlnit în lucrările cercetate.

dosădi (< v. sl. *dosaditi*) „a chinui, a nedreptăţi“: *Petrecut-au în cojoace şi în piei de capră, lipsiţi, scîrbiţi, dosădiţi* (3^{r}/21—23). Cuvîntul apare în texte din secolul al XVI-lea. N-am întîlnit atestări din secolul al XVII-lea în lucrările cercetate.

Atestările la care ne referim în listele noastre au fost întîlnite în următoarele lucrări şi dicţionare: Densusianu, HLR, II, Rosetti, ILR, Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I, TDRG, CADE, DA, DLR, *Pravila ritorului Lucaci* (ediţia I. Rizescu), *Liturghierul lui Coresi* (ediţia Al. Mareş); *Psaltirea slavo-română* a lui Coresi (ediţia Stela Toma).

Am precizat lucrările (autorii) secolului al XVII-lea la care se întîlnesc cuvintele discutate. Referirile la secolul al XVI-lea au un caracter mai general: ele urmăresc numai să semnaleze prezenţa sau absenţa unui cuvînt în limba epocii.

duhoboreț (< v. sl. *duxoborĭcĭ*) *Acela viața de veaci... nu va avea, ca și Machedonie duhoboreț* (3^{v}/24—25). N-am întîlnit acest cuvînt în nici una din lucrările cercetate.

dvorbă (< v. sl. *dvorĭba*) „slujbă, serviciu": *Cu dvorba și cu ruga lor să ne împreune noao darul lui Dumnedzeu* (25^{v}/1—3). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea *dvorbă* apare la Dosoftei și la M. Costin.

glavă (< v. sl. *glava*) „capitol": *Iani ceteaște această glavă* (30^{r}/16). Pentru secolul al XVI-lea nu dispunem de atestări. În secolul al XVII-lea *glavă* a fost înregistrat în *Pravila* din 1646 și într-un manuscris (vezi Gaster, *Chrestomatie română*, I, 245).

hatman (< pol. *hetman*) „stăpîn": *Hatmanului celui de sus ne împreunăm* (9^{v}/10—11). Nu avem atestări din secolul al XVI-lea. Cu sensul „comandant", *hatman* a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei, la M. Costin, în *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul și în *Biblia de la București* (1688).

ispoveadanie (< v. sl. *ispovědanije*) „mărturisirea păcatelor": *Apostolii învață să aibă pocăință și ispoveadanie* (17^{v}/15—16). Nu avem atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea *ispoveadanie* apare în *Cazania* lui Varlaam și în *Pravila* din 1652.

ispovedui (< v. sl. *ispovědati*) „a mărturisi păcatele": *De vom ispovedui păcatele noastre, credincios iaste și dirept să iarte păcatele* (19^{r}/14—16). Cuvîntul a fost atestat în mai multe texte din secolul al XVI-lea (în forma *ispovedi*). În secolul al XVII-lea *ispovedi* apare în *Cazania* lui Varlaam, în *Pravila de la Govora* (1640) și în *Pravila* din 1652.

izvod (< v. sl. *izvodŭ*) „tradiție, versiune, text scris": *În izvodul credinței noastre* (32^{r}/18). Nu am întîlnit atestări din secolul al XVI-lea în lucrările cercetate. Cu sensul „versiune, text", *izvod* a fost întîlnit la Moxa, în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), în *Biblia de la București* (1688), la Ureche și la M. Costin.

izvodi (< v. sl. *izvoditi*) „a alcătui, a compune": *S-au izvodit în cetate, în Belgrad* (1^{r}/12—13). Cuvîntul apare în secolul al XVI-lea în mai multe texte. În secolul al XVII-lea, *izvodi* „a alcătui" a fost întîlnit la Dosoftei și la Ureche.

liubov (< v. sl. *ljubovŭ*) „dragoste, iubire": *Liubovul... către priiatinul său* (14^{r}/18—19). Cuvîntul apare în secolul al XVI-lea la Coresi. În secolul al XVII-lea a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam și în *Șapte taine* (1644).

nepriiatin (< v. sl. *neprijętinŭ*) „dușman": *Războiul nostru nu iaste cu vrăjmași văzuți, ci cu nevăzuți și suflețești, nepriiatini* (9^{v}/8—10). Nu avem atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea cuvîntul apare în *Herodot* (traducere românească din 1645), la Dosoftei, N. Costin, în *Biblia de la București* (1688). În forma *neprieten*, cuvîntul apare la Ureche și M. Costin.

obicină (< bg. *obična*) „obicei, obișnuință, deprindere": *Să ia aminte pentru toată obicina și destoiniciia tuturor oamenilor* (12^{r}/17—19). Nu avem atestări din secolul al XVI-lea. În secolul următor, *obicină* a fost înregistrat în *Cazania* lui Varlaam, *Psaltirea de la Bălgrad* (1651) și la Dosoftei.

obreazanie (<v. sl. *obrězanije*) „circumcizie": *Spălatul, tămîiarea, Paștile, obreazaniia* (21^{v}/18—19). Cu acest sens cuvîntul apare la Coresi, iar în secolul al XVII-lea, în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei și, în forma *obrezanie*, în *Biblia de la București* (1688),

oltari (< v. sl. *olŭtarĭ*) „altar": *Vădzuiu supt oltari suflete a celor uciși* (28^{v}/7). Dispunem pentru acest cuvînt de mai multe atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el a fost întîlnit (și în forma *oltari*) la Moxa, în *Cazania* lui Varlaam, în *Pravila* lui Eustratie logofătul și la Dosoftei.

oteț (< v. sl. *otĭcĭ*, *otecĭ*) „părinte al bisericii (participant la conciliul de la Niceea)": *Scripturilor dumnedzăiești a svinților apostoli și a svinților oteți... să creadză* (31^{r}/23—31^{v}/1). Cuvîntul apare în cîteva texte din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el a fost înregistrat în *Cazania* lui Varlaam și într-un manuscris (vezi Gaster, *Chrestomatie română*, I, 312).

otveat (< v. sl. *otvĕtŭ*) „răspuns": *Otveat* (9^{r}/4). În secolul al XVI-lea cuvîntul apare la Coresi. Nu dispunem de atestări din secolul al XVII-lea.

otveatnic (<v. sl. *otvĕtĭnicŭ*) „carte cu răspuns": *Otveatnic* (1^{r}/1). Nu dispunem de atestări pentru acest cuvînt.

pocaanie (< v. sl. *pokajanije*) „pocăiță, penitență": *Nu va mustra la giudeț pentru pocaanie* (23^{r}/6—7). Cuvîntul apare în cîteva texte din secolul al XVI-lea. În forma *pocaianie* el a fost înregistrat în *Pravila de la Govora* (1640) și într-un manuscris din 1691 (vezi Gaster, *Chrestomatie română*, I, 289).

poslanie (< v. sl. *posŭlanije*) „scrisoare, epistolă": *În toate poslaniile sale grăiaște* (29^{v}/8—9). În secolul al XVI-lea, *poslanie* a fost întîlnit la Coresi, iar în secolul al XVII-lea, la Dosoftei.

pravoslavie (< v. sl. *pravoslavije*) „ortodoxie, credință dreaptă": *Să vă aflați întru învățăturile pravoslaviei întăriț* (III^{v}/16—17). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea cuvîntul apare în *Șapte taine* (1644).

pravoslavnic (< v. sl. *pravoslavĭnŭ*) „ortodox, drept credincios": *Beseareca noastră cea pravoslavnică* (II^{r}/6—7). Nu avem atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea cuvîntul se găsește în *Șapte taine* (1644), în *Pravila* din 1646 și în *Cheia înțelesului* (1678).

propoveadnic (< v. sl. *propovědĭnikŭ*) „predicator, care propovăduiește": *Propoveadnicii lui Dumnedzeu, fericiții apostoli* (I^{v}/8—9). Cuvîntul a fost înregistrat în tipăriturile coresiene, iar în secolul al XVII-lea, în *Șapte taine* (1644).

propovedanie (< v. sl. *propovědanije*) „predică, mărturie a credinței": *Tîlcul și propovedaniia tot creștinul... să creadză* (31^{r}/25—31^{v}/1). *Propovedanie* a fost întîlnit în cîteva texte din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el apare în *Psaltirea* din 1651.

prostac (< v. sl. *prostakŭ*) „om simplu, de rînd": *Să poată afla pre neștine prostac și neștiutori* (II^{v}/23—24). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea cuvîntul a fost întîlnit la Dosoftei.

săbor (< v. sl. *sŭborŭ*) „adunare de preoți, sinod": *Acesta semn a credinței... au tocmit la întăiul și la al doile săbor din toată lumea acei... părinți* (15^{v}/18—22). În secolul al XVI-lea *săbor* apare frecvent cu acest sens. În secolul al XVII-lea el a fost înregistrat în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), în *Cazania* lui Varlaam și în *Pravila* de la 1652 (uneori și în forma *sobor*).

săbornic (< v. sl. *sŭborĭnŭ*) „obștesc, ecumenic, sinodal": *Săbornică să cheamă, că din toate limbile iaste adunată* (17^{r}/5—6). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea. *Săbornic* a fost întîlnit în secolul al XVII-lea în *Mărgăritarele* lui Ioan Zlatoust (1691).

slovesnic (< v. sl. *slovesĭnŭ*) „elocvent, cult, citit": *Oarecare boiarin cinstit și slovesnic*(II^{r}/20—21). Nu avem atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea cuvîntul apare în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei, la N. Costin (în forma *slovednic*) și la Radu Popescu.

spăsenie (< v. sl. *sŭpasenije*) „ispășire, izbăvire": *Credința iaste cap... tuturor faptelor celor bune și de spăsenie* (3^{r}/3—5); *pentru spăseniia lumiei* (32^{v}/4). Cuvîntul are circulație largă în

limba secolului al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el a fost înregistrat în *Cazania* lui Varlaam.

spăsi (< v. sl. *sŭpasiti*) „a izbăvi": *Cu darul sînt spăsiți* (6^v/24). Dispunem de cîteva atestări din secolul al XVI-lea ale acestui cuvînt. În secolul al XVII-lea el a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam, în *Pravila* lui Eustratie logofătul, în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648) și la Dosoftei.

spodobi (< v. sl. *sŭpodobiti*) „a se învrednici, a se arăta vrednic de ceva": *Să să spodobască a fi destoinic* (1^v/22—23). *Spodobi* a fost întîlnit în secolul al XVI-lea în cîteva texte. În secolul al XVII-lea el apare în *Cazania* lui Varlaam, în *Șapte taine* (1644) și la Dosoftei.

stepenă (< v. sl. *stepenĭ*) „treaptă, grad, rang": *Aceasta iaste întăia stepenă de pășește gîndul cel de păcat întru inima omului* (9^v/11—13). Cuvîntul apare în cîteva texte din secolul al XVI-lea. În secolul următor el a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei și în *Biblia de la București* (1688).

șar (< v. sl. *šarŭ*) „vopsea": *Cînd ne închinăm icoanei și o cinstim, nu cinstim șarurile sau lemnul, ce obrazul celuia ce-i scris pre icoană*(24^r/13—15). Singurele atestări de care dispunem aparțin *Molitvenicului Marțian* și lui Dosoftei (secolul al XVII-lea).

văpros (< v. sl. *vŭprosŭ*) „întrebare": *Văpros* (9^r/2). Nu dispunem de atestări pentru acest cuvînt.

zaceală (< v. sl. *začalo*) „fiecare din părțile în care sînt divizate capitolele din textele biblice": *Iani ceteaște această zaceală ce scrie svîntul Pavel* (21^r/9—10). Nu am întîlnit alte atestări în izvoarele cercetate.

Maghiare

feredeu (< magh. *feredő*) „baie; botez (în expr. *feredeu de a doua naștere*)": *Sîngur domnul ne izbăvi cu feredeul de a doa naștere* (12^v/16—17). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea, *feredeu*, cu sensul „botez", a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam și la Dosoftei.

Grecești

epistolie (< gr. 'επιστολή) „scrisoare a unui apostol": *aceasta epistolie* (6^v/6—7). În secolul al XVI-lea cuvîntul a fost întîlnit la Coresi, iar în secolul al XVII-lea, în *Mărgăritarele* lui Ioan Zlatoust (1691).

De alte origini

îmă (cf. alb. *ëmma*) „mamă": *Cela ce-şi va lăsa sau fraţii sau surorile sau tatăl sau îma* (13^{v}/19—21). Dispunem pentru acest cuvînt de cîteva atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el apare în *Cazania* lui Varlaam, în *Şapte taine*(1644), în *Pravila* din 1646, la Ureche, Dosoftei şi M. Costin.

Cuvinte formate în limba română

a) de la cuvinte de origine latină

cîndai „doar, poate, nu cumva": *Cîndai... să vor acoperi mulţimea păcatelor meale* (II^{r}/7—9); *cît cuget şi socotesc cîndai cu aceaste minciuni...cearcă şi ispitesc* (II^{v}/20—23). *Cîndai* apare în secolul al XVI-lea la Coresi (cu sensul „doar") şi este înregistrat mai frecvent în secolul al XVII-lea: cu sensul „doară-doară, în nădejdea că doară", în *Pravila* lui Eustratie logofătul, în *Pravila* din 1646, în *Cazania* lui Varlaam; cu sensul „nu cumva", la Moxa şi la Dosoftei.

descumpăra „a izbăvi, a răscumpăra": *Ne-au descumpărat din blăstemul legei vechi* (32^{r}/8—9). Cuvîntul a fost întîlnit în mai multe texte din secolul al XVI-lea. El a fost înregistrat şi într-un manuscris din secolul al XVII-lea (vezi Gaster, *Chrestomatie română*, I, 137).

descumpărare „răscumpărare": *Prin descumpărarea lui Hristos* (20^{r}/10). În secolul al XVI-lea cuvîntul apare în *Palia de la Orăştie* (1582) şi în *Psaltirea Hurmuzaki*. Nu dispunem de atestări din secolul al XVII-lea.

descu<m>părătoriu „răscumpărător; izbăvitor": *Eu sînt al domnului şi al descu<m>părătoriului mieu, a lui Isus Hristos* (4^{r}/8—9). În secolul al XVI-lea cuvîntul apare la Coresi. Nu avem atestări din secolul al XVII-lea.

despuitor „stăpîn": *Pînă cînd, despuitoare svinte şi adeveare, nu giudeci* (28^{v}/10—11). Cuvîntul a fost atestat în multe texte ale secolului al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el apare la Dosoftei şi în *Cazania* lui Varlaam.

închiderestnici „a se îndepărta": *Iară acmu ne-am înderetnicit de leage* (22^{r}/21—22). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea. În secolul următor cuvîntul a fost semnalat la Moxa şi în *Biblia de la Bucureşti* (1688).

nicidănăoară „niciodată": *Nime nicidănăoară n-au văzut... pre Dumnezeu* (2r/17—18). În secolul al XVI-lea cuvîntul apare la Coresi (în forma: *necedinioară*). Atestările din secolul al XVII-lea sînt mai numeroase: *Pravila* lui Eustratie logofătul, *Cazania* lui Varlaam, *Herodot*, traducere din 1645, și Dosoftei.

prepus, în loc adv. *fără prepus* „fără bănuială, fără suspiciune": *Am socotit fără de nici un prepus și fără de nici o pizmă* (1v/23—24). Dispunem de cîteva atestări din secolul al XVI-lea pentru acest cuvînt. În secolul următor el a fost întîlnit la M. Costin.

săvai „fie, sau, chiar": *Săvai vii, săvai deaca murim, a lui Dumnedzeu sintem* (31v/12—13); loc. conj. *săvai că* „măcar, măcar că": *Săvai că... nu știu svinții de noi... iară după darul lui Dumnedzeu... toate le știu* (28r/1—5). Cuvîntul a fost întîlnit în cîteva texte din secolul al XVI-lea (în forma *săva*). În secolul al XVII-lea *săvai (săva)* apare la Moxa, la Dosoftei (cu sensul „măcar") și în *Cazania* lui Varlaam (cu sensul „fie"). *Săvai că* apare în *Cazania* lui Varlaam, în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648) și în *Biblia de la București* (1688).

b) de la cuvinte de origine slavă

dvorbi „a face o slujbă, a servi pe cineva": *Era chip heruvimilor celor din ceri ce dvorbăsc înnaintea scaunului lui Dumnedzeu* (24v/6—8). *Dvorbi* apare la Coresi (în forma *dvori*). El a fost întîlnit, în secolul al XVII-lea, în *Cazania* lui Varlaam și la Ureche.

iscusitoriu „ispititor, care pune la încercare": *Dumnedzeu nu iaste iscusitoriu cu răutăți* (19v/3—4). Cuvîntul a fost înregistrat cu acest sens în secolul al XVII-lea la Dosoftei.

ocina „a moșteni, a dobîndi": *Aceaste trei... cu carile va ocina omul viața de vecie* (2r/25—2v/1—2). Nu avem atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el apare în *Pravila* lui Eustratie logofătul, la Dosoftei și la N. Costin.

procleți „a afurisi, a blestema": *Au procleții cu anatema* (15v/22—23). În secolul al XVI-lea *procleți* apare la Coresi. În secolul al XVII-lea el a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam și la Dosoftei.

slobodzie „libertate": *În slobodzie și în toată voia crescuți* (29r/21—22). Dispunem pentru acest cuvînt de numeroase atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el apare în *Cazania* lui Varlaam, în *Pravila* din 1652, la Ureche și în unele documente.

soli „a interveni, a mijloci“: *Numai acela sîngur iaste împăcătoriu, carele pentru noi către părintele soleaşte* (26^{v}/18—20). Nu dispunem de alte atestări din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

spăsitoriu „izbăvitor“: *Pre Hristos Dumnezeu l-au înnălţat începătoriu şi spăsitoriu* (14^{v}/1—2). Avem, pentru acest cuvînt, mai multe atestări din secolul al XVI-lea.

sutaş „comandant peste o sută de ostaşi“: *Cum l-au căotat Cornilie sutaşul* (13^{v}/14). Cuvîntul a fost înregistrat la Coresi (secolul al XVI-lea) şi în *Biblia de la Bucureşti* (1688).

temelui (temeliui) „a fundamenta, a aşeza pe baze solide, a întări“: *Acealea... sînt... de proroci şi de apostoli temeliuite* (IV^{r}/14—17). În forma *temeli*, cuvîntul apare, în secolul al XVI-lea, în *Psaltirea Scheiană*. *Temelui* a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam.

volnicie „bună voie, bun plac“: *O tîlcuiesc pre voia şi pre volniciia lor* (III^{r}/15—16). *Volnicie* apare în secolul al XVI-lea la Coresi. În secolul al XVII-lea el a fost întîlnit în *Biblia de la Bucureşti* (1688), la M. Costin şi la N. Costin.

vorovi „a vorbi“: *Cu cei mai de frunte. . . vorovind* (II^{r}/19—20). Dispunem, pentru acest cuvînt, de mai multe atestări din secolul al XVI-lea. În secolul următor el a fost înregistrat la Ureche, M. Costin, Radu Popescu, Dosoftei.

c) de la cuvinte de origine grecească

aforesenie „blestem“: *Ş-au procleţit cu anatema şi cu aforesenie* (15^{v}/22—23). Pentru secolul al XVI-lea nu dispunem de atestări. În secolul al XVII-lea, *afurisenie* a fost întîlnit în *Pravila* din 1646, iar *afurisanie*, la N. Costin.

dăscălie „învăţătură“: *Dăscăliile lor ceale ucigătoare de suflete* (IV^{r}/8—9). Nu avem atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea, *dăscălie* a fost înregistrat în *Pravila* din 1646, în *Biblia de la Bucureşti* (1688), la Dosoftei şi la M. Costin.

d) de la cuvinte de origine maghiară

chizeşlui „a îndemna, a obliga“: *Întăi chizeşluiaşte pre om ca să împle poruncă ce-i datoriu* (11^{r}/5—6). Nu avem atestări din secolul al XVI-lea. În secolul următor, *chizeşui* (însoţit de pronu-

mele reflexiv) apare în *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul, cu sensul „a se obliga, a se angaja".

îmbăsăotoriu „răzbunător": *Că eu sînt... Dumnedzeu îmbăsăotoriu carele cert păcatele părinților în feciori până la a patra semenție* (23ʳ/22—23ᵛ/1—2). Nu dispunem de nici un fel de atestări pentru acest cuvînt. El apare în textul nostru într-un citat reprodus de Varlaam după *Catehismul calvinesc* din 1642. Este interesant de semnalat faptul că în pasajul corespunzător al *Catehismului calvinesc* din 1656, editat de G. Barițiu în 1879, întîlnim o lecțiune diferită: *Dumnedzeu cu băsău tare* (= iute la mînie, răzbunător). *Băsău* a fost înregistrat în mai multe texte din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea, *băsău*, cu sensul „răzbunare", apare în *Sicriul de aur* (1683), iar cu sensul „batjocură, supărare", în *Anonymus Caransebesiensis* și în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648)

uricaș „moștenitor, urmaș": *Sintem fii lui Dumnedzeu și uricași lui Hristos* (31ᵛ/17—18). Lipsesc, pentru acest cuvînt, atestările din secolele al XVI-lea și al XVII-lea în lucrările cercetate.

vitioni „a slăbi": *Cînd să usteneaște și vitioneaște trupul, atunce sufletul să înnoiaște și să întăreaște* (10ᵛ/15—17). Nu avem, pentru acest cuvînt, atestări mai vechi decît secolul al XVIII-lea.

În listele de mai sus am semnalat un număr de 69 de cuvinte specifice limbii vechi, necunoscute limbii literare actuale, conservate uneori în graiurile dacoromâne sau în vorbirea populară. Pe ansamblul unităților lexicale ale textului (în număr de 1 150), procentul pe care îl reprezintă aceste cuvinte este foarte mic (sub 6%). Se poate deci constata continuitatea lexicului limbii literare între cele două perioade situate la distanță mare în timp: secolul al XVII-lea și secolele al XIX-lea — al XX-lea.

Din cele 69 de cuvinte la care ne referim, numărul cel mai mare îl dau cele slave: 37. Urmează cuvintele formate în limba română, 26, din care procentul cel mai mare îl oferă cele derivate de la termeni de origine slavă (11 cuvinte). Slab reprezentate sînt elementele latine (4), maghiare (1) și grecești (1). În rîndul celor 37 de termeni de origine slavă necunocuți limbii literare actuale, cea mai mare parte (21) o constituie cei legați de viața religioasă: *bodz, deaanie, duhoboreț, dvorbă, ispoveadanie, ispovedui, obreazanie, oltari, oteț, otveatnic, pocaanie, poslanie, pravoslavie, pravoslavnic, propoveadnic, propovedanie, săbor, săbornic, spăsenie, spăsi,*

zaceală. Pentru două din ele *(duhoboreț, otveatnic)* nu dispunem de alte atestări, ceea ce pare a proba slaba lor circulație în limba literară a secolului al XVII-lea.

Cuvinte care prezintă forme sau sensuri deosebite față de cele din limba literară actuală

Latine

adevară „adevăr; realitate": *Mîndriia și trufiia lor i-au rătăcit și de cătră adevară i-au întunecat* (29^v/1—2). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea. *Adevară* apare în secolul al XVII-lea la Dosoftei și în *Cazania* lui Varlaam.

adevăr, adevară „adevărat": *Credința cea adevară* (IV^v/20—21). În secolul al XVI-lea, *adevară* a fost înregistrat în *Pravila* ritorului Lucaci (1581). În secolul al XVII-lea el apare la Dosoftei, în *Șapte taine* (1644) și în *Cazania* lui Varlaam.

cap (capăt) „capitol": *În al cincile capăt* (6^r/4); *cum zice al cincile cap a Catihizmului* (7^r/14—15). *Cap* „capitol" a fost întîlnit în cîteva texte din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea apare la Dosoftei, M. Costin, în *Biblia de la București* (1688) și în *Cazania* lui Varlaam.

cerca „a examina, a cerceta": *Să ispitim, adecă să cercăm scriptura* (1^v/11—12); refl. „a se strădui, a-și da silința": *Deaca nu s-au cercat să aibă întru sine frica lui Dumnezeu* (8^v/2—3). Cu sensul „a cerceta, a căuta", *cerca* a fost înregistrat frecvent în secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el apare în *Pravila* de la 1646, la Dosoftei, în *Biblia de la București* (1688), cu sensul „a examina, a cerceta", iar cu sensul „a se strădui", la Ureche, Dosoftei și în *Cazania* lui Varlaam.

certa „a pedepsi": *Eu... cert păcatele părinților în feciori pănă la a patra semenție* (23^r/22—23^v/2). Cu acest sens cuvîntul a fost înregistrat în secolul al XVII-lea în *Pravilele* de la 1646 și 1652, în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei și în *Biblia de la București* (1688).

cruța (a se~) „a se păstra": *Viața mi-am săvîrșit, credința am ferit, de-acmu mi să cruță cununa direptății* (IV^v/23—25).

Cu acest sens cuvîntul apare în secolul al XVI-lea la Coresi. Pentru secolul al XVII-lea dispunem de atestări cu sensuri apropiate („a feri; a respecta; a se da în lături").

curte „casă": *Acea ... fericită curte, beseareca noastră* (II^r/5—6). *Curte* „casă" apare în secolul al XVI-lea în *Psaltirea Scheiană*. În secolul al XVII-lea el a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam şi la Dosoftei.

despărţi (a se~) „a se deosebi, a se diferenţia": *Oamenii carii nu înţeleg cu ce să desparte soliia lui Hristos de ruga svinţilor* (26^v/25—27^r/1). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea. Pentru secolul al XVII-lea avem o atestare din N. Costin.

dulce „bun": *Poruncile...dulcelui domnului Hristos* (1^v/3—5). Cuvîntul a fost atestat cu acest sens în numeroase lucrări din secolul al XVI-lea. Pentru secolul al XVII-lea dispunem de exemple din *Cazania* lui Varlaam.

feri „a păzi, a păstra, a respecta": *Credinţa am ferit* (IV^v/24). Cu aceste sensuri, cuvîntul a fost frecvent înregistrat în secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el apare în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei, la M. Costin şi în *Pravila* de la 1646.

împărţi „a despărţi, a separa": *A doa moarte.... împarte trupul de suflet* (5^r/18—19). Cuvîntul a fost semnalat în mai multe texte din secolul al XVI-lea. Pentru secolul al XVII-lea dispunem de atestări din Moxa, Ureche, din *Pravilele* de la 1646 şi 1652 şi din *Cazania* lui Varlaam.

împlea „a împlini, a îndeplini": *Să nu poată omul împlea poruncile lui Dumnezeu* (7^r/15—16). Cuvîntul a fost frecvent întîlnit cu acest sens în secolul al XVI-lea. În secolul următor el apare în *Cazania* lui Varlaam şi în *Biblia de la Bucureşti* (1688).

judeţ „judecată": *Să ne arătăm înnaintea judeţului lui Hristos* (5^v/6—7); „judecător": *judeţul te va da slugii şi în temniţă veri fi aruncat* (11^v/13—15). Dispunem de numeroase atestări din secolul al XVI-lea pentru ambele sensuri. În secolul al XVII-lea, *judeţ* „judecată" apare în *Psaltirea de la Bălgrad* (1651), în *Cazania* lui Varlaam şi la Dosoftei. Cu cel de al doilea sens el a fost întîlnit în *Pravila* de la 1646 şi la Dosoftei.

limbă „popor": *Bodzii limbilor... gură au şi nu grăiesc* (23^v/16—18). În secolul al XVI-lea cuvîntul a fost frecvent întîlnit cu acest sens. În secolul următor, el apare la Ureche, în *Pravila* de la 1652, în *Cazania* lui Varlaam şi în *Biblia de la Bucureşti* (1688).

mişel „sărac": *Giumătate de avuţiia mea o dau mişeilor* (13^v/2—3). Sensul semnalat este curent în secolul al XVI-lea, ca şi în cel următor (atestările de care dispunem fiind din Moxa, *Pravila* de la 1646, *Noul Testament de la Bălgrad* din 1648, Dosoftei, *Cazania* lui Varlaam).

unt „ulei": *Să facă rugă şi să-l ungă cu unt* (17^v/6). Cu acest sens, cuvîntul a fost atestat în secolul al XVI-lea. În lucrările cercetate nu am găsit exemple din secolul al XVII-lea.

vas (fig.) „om de o mare sfinţenie": *Aducîndu-mi aminte de cuvintele vasului celui ales, fericitului Pavel* (I^r/21—23). Cu acest sens cuvîntul nu a fost înregistrat în lucrările cercetate.

Slave

ciudesă „minune": *Multe ciudese şi isprăvi mari au isprăvit* (28^v/1—2). Cuvîntul a fost înregistrat (şi în forma *ciudă*) în lucrări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el apare (şi în forma *ciudă*) în *Anonymus Caransebesiensis*, la Dosoftei, în *Biblia* de la 1688 şi în *Cazania* lui Varlaam.

destoinic „demn, care merită ceva": *Să să spodobască a fi destoinic şi spăsit* (I^v/22—23). Dispunem de multe atestări din secolul al XVI-lea pentru sensul semnalat. În secolul al XVII-lea, *destoinic* apare cu acest sens în *Cazania* lui Varlaam, la Ureche, în *Biblia de la Bucureşti* (1688) şi în *Molitvenicul de la Bălgrad* (1689).

iscusi (şi **a se** ~) „a pune la încercare, a ispiti": *Nu iscuseaşte acela pre nime, ce careleş de pohta sa să iscuseaşte tras şi înşelat* (19^v/4—6). În secolul al XVI-lea, cuvîntul apare în *Evangheliarul* de la Sibiu, iar în secolul al XVII-lea, la Dosoftei.

ispiti (şi **a se** ~) „a examina, a cerceta": *De vreame ce avem . . . această poruncă să ispitim, adecă să cercăm scriptura* (1^v/10—12); „a se strădui, a încerca, a se sili": *Deaca nu ispitiră să aibă pre Dumnezeu întru înţeleagere, pentr-acea-i deade pre ei în mente neiscusită* (8^r/23—8^v/1). Dispunem de atestări numeroase din secolul al XVI-lea pentru ambele sensuri. În secolul al XVII-lea, *ispiti* „a cerceta" a fost înregistrat în *Pravila* de la Govora (1640), în *Cazania* de la Govora (1642), la M. Costin şi în *Cazania* lui Varlaam. *A se ispiti* a fost înregistrat la Moxa, în *Pravila* de la 1652, în *Cazania* lui Varlaam şi la Dosoftei.

ispravă „faptă, acţiune": *Multe ciudese şi isprăvi mari au isprăvit* (28^v/1—2). Cu acest sens, cuvîntul a fost întîlnit în secolul al XVI-lea la Coresi, iar în secolul al XVII-lea în *Cazania* lui Varlaam.

isprăvi „a îndeplini, a realiza": *Multe ciudese şi isprăvi mari au isprăvit* (28^{v}/1—2). *Isprăvi* „a îndeplini, a realiza" apare în secolul al XVI-lea la Coresi, iar în secolul al XVII-lea în *Cărare pre scurt* (1685).

muncă „chin, tortură": *Moare omul fără de pocăinţă şi se duce în muncile de vecie* (5^{r}/21—22). Dispunem de numeroase atestări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea cuvîntul a fost înregistrat cu acest sens la Moxa şi în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648).

nemearnic „fără căpătîi, pribeag": *N-au săturat flămîndzii şi n-au sălăşluit nemearnicii* (22^{v}/24—24). Cuvîntul apare cu acest sens în cîteva texte din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam, la M. Costin şi în *Biblia de la Bucureşti* (1688).

obraz „imagine, înfăţişare": *Bodzului să închină ca lui Dumnedzeu, iară icoanei să închină obrazului celuia ce-i închipuit pre icoană* (24^{r}/9—11). Dispunem de mai multe atestări din secolul al XVI-lea ale lui *obraz* „imagine". Cu acelaşi sens cuvîntul apare în secolul următor la Moxa, în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei şi în *Biblia de la Bucureşti* (1688).

prost „simplu, de rînd": *Adunare şi beseareсă svîntă, însă nu aşea prost, că şi a păgînilor adunare... să cheamă beseareсă* (16^{r}/18—20). Dispunem de cîteva atestări ale lui *prost* „simplu, de rînd" din secolul al XVI-lea. Exemplele din secolul următor sînt mai numeroase. Ele se întîlnesc la Ureche, în *Cazania* lui Varlaam, în *Pravila* de la 1652 şi la N. Costin.

rod „neam, generaţie": *Agiutoriu cătră spăseniia rodului creştinesc* (25^{r}/17—18); *închinăciunea... din rod în rod să cade tot creştinul să ţie* (25^{r}/7—12). Dispunem de mai multe atestări din secolul al XVI-lea, în care *rod* are sensurile semnalate. Exemple similare apar şi în secolul al XVII-lea la Moxa, în *Pravila* de la Govora (1640), în *Cazania* lui Varlaam, în *Pravila* de la 1646 şi la Dosoftei.

scîrbă „întristare, necaz, supărare": *Mare grije şi multă scîrbă au cuprins... inima mea* (II^{v}/12—14); *cîte scîrbe fac cei proşti... cei înţelepţi... să-i îndirepteaze* (4^{r}/20—22). Cu acest sens cuvîntul a fost întîlnit în secolul al XVI-lea la Coresi, iar în secolul următor la Ureche şi Udrişte Năsturel.

sminti (**smenti**) „a greşi": *Iară ei nu pot smenti ca un om* (29^{r}/23—24). În secolul al XVI-lea, *sminti* „greşi" apare în *Evangheliarul* de la Sibiu şi în *Pravila* ritorului Lucaci. În lucrările

cercetate nu am găsit atestări din secolul al XVII-lea pentru acest sens al cuvîntului.

tocmi „a orîndui, a crea": *au tocmit cu duhul svînt ș-au dat la șeapte săboară... sufletească obicină* (I^{v}/12—14). *Tocmi* a fost înregistrat cu sensurile semnalate la Coresi. În secolul al XVII-lea el apare la Moxa și în *Șapte taine* (1644).

usîrdie „ardoare, zel": *Cu toată usîrdiia lucredz* (I^{v}/17—18). În secolul al XVI-lea *usîrdie* „ardoare, zel" apare la Coresi. În secolul următor a fost întîlnit în *Cazania* lui Varlaam, la M. Costin, N. Costin, Dosoftei și în unele documente.

Grecești

apocalipsis „apocalips": *Cum spune la apocalipsis Ioan Bogoslov* (28^{v}/5—6). În această formă cuvîntul nu a fost întîlnit în lucrările cercetate.

mînie „păcat": *Feciorii celor necredincioși... sînt... feciori mîniei, iară acmu, după botez, sînt... curați de păcatul strămoșilor* (6^{v}/10—15); *ne-au făcut din fii mîniei fii lui Dumnezeu* (6^{r}/25—6^{v}/1). Cuvîntul apare în texte din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, dar cu alte sensuri.

Maghiare

chip „statuie": *Nu numai la dumnedzăi streini să ne rugăm... ce nice chipuri în cinstea lor să nu facem* (23^{v}/7—10); „exemplu": *aduce lui chip pre domnul și izbăvitoriul nostru* (12^{r}/23—24); în expresia *chip cioplit* „idol": *nu-ți face ție chip cioplit* (23^{r}/17—18). Pentru primul sens dispunem, în secolul al XVII-lea, de atestări din *Cazania* lui Varlaam. Cu cel de al doilea sens, *chip* apare atît în lucrări din secolul al XVI-lea, cît și din secolul al XVII-lea: în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei, în *Biblia de la București* (1688). *Chip cioplit* „idol" a fost întîlnit în *Biblia de la București* (1688).

îngădui „a fi pe placul cuiva": *Ceaea ce să mărită grijeaște de ceale lumești, cum va îngădui bărbatului* (18^{r}/13—15). Cu acest sens **îngădui** apare în cîteva texte din secolul al XVI-lea, iar în secolul al XVII-lea, în *Cazania* lui Varlaam și la Dosoftei.

socoti (a se ~) „a lua aminte, a avea grijă": *Socotiți-vă pre sine și toată turma întru carea... v-au pus episcopi* (I^{r}/25—I^{v}/1).

Socoti a fost întîlnit cu sensul semnalat în cîteva lucrări din secolul al XVI-lea. În secolul următor el apare în *Pravila de la Govora* (1640), în *Cazania* lui Varlaam, la Dosoftei şi în unele manuscrise.

Cuvinte formate în limba română

a) de la cuvinte latine

adeveri „a încredința, a convinge": *Știu foarte bine și sînt adeverit* (III^{r}/8—9). Lipsesc atestările din secolul al XVI-lea în lucrările cercetate. În secolul al XVII-lea cuvîntul apare cu acest sens în *Cazania* lui Varlaam şi la Dosoftei.

certare „discuţie"(?): *Au izvorît învățătura lor... de s-au răvărsat în lume... cu mare certare și cu săboară din toată lumea* (29^{r}/13—17). Dispunem de mai multe atestări din secolul al XVII-lea ale acestui cuvînt, dar cu alte sensuri.

cuget „spirit"(?): *Cugetul a trei feațe într-o fire și într-o dumnedzăire unul Dumnedzeu iaste* (31^{v}/5—6). Există numeroase atestări din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea cu sensuri apropiate.

diregătoriie, în sintagma *diregătoriia cea păstorească* „preoţia": *Diregătoriia cea păstorească carea mi s-au dat de la Dumnedzău* (I^{r}/20—21). În expresia amintită cuvîntul a fost atestat, în secolul al XVII-lea, în *Pravila* de la 1652.

dumnezeiesc „pios, cucernic": *Cum arată așijdere dumnezăiescul Iacov apostol de zice* (3^{r}/5—6). Dispunem de cîteva atestări datînd din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea cuvîntul a fost înregistrat, cu acest sens, în *Cazania* lui Varlaam şi la Ureche.

fire „conştiinţă": *Mărturisesc înnaintea lui Dumnedzău cu firea mea* (II^{v}/11—12); în expresia *de-a firea* „nobil, distins": *cu cei mai de frunte și mai de-a firea vorovind* (II^{r}/19—20). Dispunem de mai multe atestări din secolul al XVII-lea cu sensuri apropiate. Expresia *de-a firea* apare la Dosoftei şi în *Pravila* de la 1646.

împărţitură „diferenţă, deosebire": *Mare împărțitură iaste între bodzi și între icoane* (24^{r}/1—2). Cu sensul „divorţ" cuvîntul a fost atestat într-un document din 1628.

împleare „împlinire, îndeplinire" *Împlearea legei iaste liubovul* (7^{v}/14). Cuvîntul a fost atestat în secolul al XVI-lea la Coresi, iar în secolul următor în *Cazania* lui Varlaam.

împreuna „a împărtăşi, a face părtaş": *Cu ruga lor să ne împreune noao darul lui Dumnedzeu* (25^{v}/2—3). Cuvîntul apare cu

acest sens în cîteva lucrări din secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea el a fost înregistrat la Moxa și în *Cazania* lui Varlaam.

răscumpăra „a răzbuna": *Pănă cînd... nu giudeci nice răscumperi singele nostru de la ceia ce lăcuiesc pre lume?* (28^v/10—13). Nu am întîlnit atestări din secolul al XVI-lea în izvoarele cercetate. În secolul al XVII-lea *răscumpăra* apare cu sensul menționat la Ureche, în *Pravila* de la 1652, la N. Costin și în *Herodot* (1645).

răscumpărare „răzbunare, pedepsire": *Cer... răscumpărare pre cei răi* (28^v/4—5). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea. În secolul următor, cuvîntul apare cu sensul „răzbunare" la Moxa, M. Costin, N. Costin, în *Cazania* lui Varlaam și în *Herodot* (1645).

soție „tovărășie": *Nice un folos nu ne iaste noao de priitеșugul și de soțiia lor* (26^r/14—16). Cu acest sens, *soție* a fost întîlnit la (Coresi, iar în secolul al XVII-lea, în *Mărgăritarele* lui Ioan Zlatoust 1691) și la N. Costin.

urîciune „supărare": *Den fire sînt plecătoriu spre urîciune domnului mieu* (6^r/6—8). Dispunem de mai multe atestări din secolul al XVI-lea. În secolul următor cuvîntul apare la Ureche.

b) de la cuvinte de origine slavă

clevetit „calomniat, ponegrit": *Isus Hristos cel clevetit samarean, mîncători și băutori* (12^v/24—25). Cuvîntul apare cu acest sens în secolul al XVII-lea în *Pravila* de la 1646.

destonicie „merit, valoare": *Boiarin cinstit și slovesnic și a toată destoniciia... harnic* (II^r/20—22). Cuvîntul apare în secolul al XVI-lea la Coresi, iar în secolul al XVII-lea, în *Cazania de la Dealu* (1644).

nevoi (a se ~) „a se trudi, a se strădui": *Aducîndu-mi aminte de datoriia mea cea mare, nevoiesc, ustenesc* (I^v/15—16). Cuvîntul se întîlnește cu acest sens în cîteva texte din secolul al XVI-lea. În secolul următor el a fost înregistrat la Moxa, în *Cazania* lui Varlaam, la Ureche, în *Pravila* de la 1646, în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), la Dosoftei, în *Biblia de la București* (1688), la N. Costin.

nevoință „trudă, străduință": *Cu post și cu nevoință dzua și noaptea rugîndu-se* (29^r/7—9). Cuvîntul apare cu acest sens în secolul al XVI-lea, la Coresi, iar în secolul al XVII-lea, la Ureche, M. Costin, Dosoftei și în *Pravila* lui Eustratie.

omorîciune „mortificare": *Dzua și noaptea rugîndu-se... prin pustii cu omorîciunea trupului* (29r/8—10). Cuvîntul a fost înregistrat cu acest sens în secolul al XVII-lea în *Cazania* lui Varlaam și la Dosoftei.

pîrîș „dușman, cel cu care te cerți": *Împacă-te cu pîrîșul tău de sîrg* (11v/11—12). Nu dispunem de atestări din secolul al XVI-lea sau din secolul al XVII-lea.

săvîrșit „sfîrșit": *De la noi iaste începătura, de la Dumnezeu iaste săvîrșitul* (15r/25—15v/1). Nu dispunem de atestări din secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

scîrbit „anevoios, strîmt; strîmtorat": *Poarta cea largă și calea cea desfătată duce în perire, iară poarta cea strîmtă și calea cea scîrbită duce în viață* (14r/5—8); *petrecut-au în cojoace și în piei de capră, lipsiți, scîrbiți, dosădiți* (3r/21—23). Nu avem atestări din secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

smenteală „rău, greșeală": *Care lucru iaste mare smenteală și întunecare din calea credinței* (15v/16—18). Nu dispunem de atestări ale lui *smenteală* „greșeală" din secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

c) de la cuvinte de origine maghiară

sălășlui „a adăposti, a găzdui": *N-au sălășluit nemearnicii și n-au adăpat însetați* (22v/24—25). Cuvîntul a fost întîlnit cu acest sens în secolul al XVII-lea la N. Costin.

În grupa cuvintelor care prezintă sensuri (sau forme) deosebite. față de cele curente în aspectul actual al limbii literare (în total 60), numărul cel mai mare (23) îl dau cele formate în limba română. Merită să fie reținut faptul că în această categorie procentul cel mai mare îl dețin derivatele de la cuvinte de origine latină (13), urmează cele formate de la cuvinte de origine slavă (9) și maghiară (1). În totalul de 60 semnalat mai intră și termeni de origine latină (17), de origine slavă (15), grecească (2) și maghiară (3). Ei reprezintă în cea mai mare parte cuvinte importante în limba veche românească (ca și, de altfel, în lexicul limbii actuale). Un argument în plus pentru aceasta îl furnizează listele întocmite de Claudia Tudose pentru lexicul de bază al limbii române în secolul al XVI-lea [1]. Se poate constata că 13 din cele 17 cuvinte de

[1] Vezi Claudia Tudose, *Lexicul de bază în secolul al XVI-lea*, I, în SCL, XVI (1965), nr. 5, p. 630—652.

origine latină semnalate de noi au fost incluse în lexicul de bază al limbii române vechi, cele mai multe figurînd în prima parte a listei, printre elementele cu frecvență ridicată. Este vorba de: *adevăr, adevară, cap, curte, despărți, dulce, feri, împărți, împlea, giudeț, limbă, mișel, unt*. Din rîndul cuvintelor de origine slavă (în total 15), 10 apar, de asemenea, pe listele Claudiei Tudose (*ciudesă, destoinic, ispiti, ispravă, isprăvi, muncă, obraz, prost, rod, scîrbă*). Un procent diferit îl oferă elementele de origine greacă: dintr-un total de 2, 1 (*mînie*) intră în lexicul de bază al secolului al XVI-lea. Din cele 3 elemente maghiare menționate, numai unul, *socoti*, apare în listele la care ne-am referit.

Sinonimia

Cercetarea lexicului folosit de Varlaam în paginile *Răspunsului* ne-a permis să distingem folosirea alternativă a două, trei sau chiar mai multe cuvinte pentru exprimarea unor noțiuni identice sau aproximativ identice. Am înregistrat astfel un total de 101 serii sinonimice, dintre care 75 sînt bimembre, iar 26 sînt alcătuite din trei pînă la cinci termeni[1].

adăuga „spori" (I^v/19) — *crește* „spori" (I^v/19) — *spori* (9^r/5) — *încărca* „spori" (11^v/5) — *înmulți* (9^r/5);

adevară „adevărată, ortodoxă" (IV^v/20—21) — *direaptă* „adevărată, ortodoxă" (II^v/4) — *pravoslavnică* „adevărată, ordodoxă" (V^r/3);

adevăr „adevărat" (2^r/12) — *adevărat* (I^r/7);

adeveri (a se ~) „a mărturisi" (2^r/2) — *mărturisi* (II^v/11);

adunare (16^r/18) — *adunătură* (16^r/4) — *săbor* (1^v/20) — *svat* (1^v/22);

amăgi (II^r/3) — *înșela* (9^r/21);

amăgitură (II^r/22) — *minciună* (II^v/21—22);

avea „a dobîndi" (3^v/5) — *dobîndi* (12^v/9) — *ocina* (2^v/2) — *agonisi* „a dobîndi" (10^v/20);

avuție (13^v/3) — *bogăție* (IV^v/15) — *vistear* „avere" (IV^v/15—16);

bătrîn „vechi" (V^r/5) — *de mult* „vechi" (V^r/5—6);

---

[1] Menționăm că am inclus în listele noastre și unele locuțiuni sau expresii frecvent întîlnite. Ordonarea termenilor unei serii s-a făcut în funcție de vechimea cuvintelor în limbă (cînd ele sînt de origini diferite): un cuvînt de origine latină a fost notat înaintea unuia de origine slavă etc. Ordinea seriilor a fost stabilită după criteriul aflabetic, ținîndu-se seama de litera cu care începe primul cuvînt înregistrat în fiecare din ele.

blăstem (7^{r}/23) — *anatema* (15^{v}/22—23) — *aforesenie* (15^{r}/23);
blînd (14^{v}/22) — *smerit* (14^{v}/22);
botez (7^{r}/13—14) — *feredeu* (*de a doa naştere*) (12^{v}/17);
bucura (a se ~) (27^{v}/1) — *veseli* (a se ~) (27^{v}/1);
bun (9^{r}/25) — *dulce* (1^{v}/5);
cap „început" (23^{v}/10) — *început* (29^{v}/15) — *începătură* (3^{r}/3—4) — *vîrv* „început" (23^{r}/9);
cap „capitol" (7^{r}/15) — *capăt* „capitol" (16^{v}/4) — *glavă* „capitol" (30^{r}/16);
căuta (11^{r}/24) — *cerca* „a căuta" (11^{v}/1);
cerca „a încerca, a se strădui" (II^{v}/22), „a examina, a cerceta" (1^{v}/11) — *ispiti* „a încerca, a se strădui" (II^{v}/23), „a examina, a cerceta" (1^{v}/11);
cinste (27^{r}/13) — *slavă* (27^{r}/14);
credincios (16^{v}/16) — *încheietură* (fig.) „credincios" (16^{r}/22) — *mădular* (fig.) „credincios, membru al comunităţii creştine" (16^{r}/22);
cuget „minte" (III^{r}/24) — *minte* (III^{v}/5) — *gînd* (9^{r}/22);
cugeta „a gîndi" (II^{v}/21) — *socoti* „a gîndi" (II^{v}/21);
cunoaştere (2^{r}/12) — *cunoştinţă* (2^{r}/23);
da (20^{r}/6) — *dărui* (20^{r}/6—7);
de agiutoriu „folositor" (23^{r}/10—11) — *de treabă* „folositor" (26^{r}/3) — *de folos* (26^{r}/2—3);
deaproape „semen" (2^{v}/5) — *priiatin* „semen" (7^{v}/17);
descumpăra „a izbăvi, a răscumpăra" (32^{r}/8) — *răscumpăra* (I^{v}/2);
despărţi (26^{r}/22—23) — *împărţi* „a despărţi" (5^{r}/19);
destoinic (I^{v}/22—23) — *harnic* „vrednic, destoinic" (15^{r}/21);
diavol (6^{v}/24) — *satana* (21^{r}/4);
dintîiu (III^{r}/10) — *dinceput* (III^{r}/10—11);
domn „stăpîn" (20^{v}/3) — *despuitoriu* „stăpîn" (28^{v}/10—11) — *hatman* „stăpîn" (9^{v}/10—11);
dragoste (6^{r}/24) — *liubov* (14^{r}/18);
duce (a se ~) (5^{r}/8) — *îmbla* (5^{r}/8) — *merge* (26^{r}/7);
dvorbă (25^{v}/1) „slujbă" — *slujbă* (26^{r}/12);
dvorbi „sluji" (25^{r}/20) — *sluji* (26^{r}/12—13)
face (10^{r}/7) — *împlea* (10^{r}/8);
face „îndeplini" (7^{v}/2) — *împlea* „îndeplini" (7^{r}/16) — *lucra* „a îndeplini" (2^{v}/13—14);
fapt (20^{r}/7) — *lucru* (7^{r}/9);
faptă (III^{r}/7) — *ispravă* (28^{r}/20);
faţă (24^{r}/6) — *obraz* „figură" (24^{r}/11);
fărădeleage (6^{v}/22) — *faptă rea* (6^{v}/23);

greutate(10ᵛ/4) — *nevoie* „greutate" (10ᵛ/4) — *scîrbă* „greutate" (10ᵛ/3) — *usteneală* (10ᵛ/4);
iertare (Iʳ/18—19) — *iertăciune* (Iʳ/18);
izbăvi (7ʳ/3) — *spăsi* (a se ~) „izbăvi" (12ᵛ/2);
izbăvitoriu (12ʳ/23—24) — *spăsitoriu* (14ᵛ/2) — *mîntuitoriu* (Iʳ/13);
îmă (13ᵛ/21) — *maică* (24ʳ/21);
împlere „îndeplinire" (7ᵛ/14) — *plinire* „îndeplinire" (31ᵛ/21);
întărit (IIᵛ/18) — *rădăcinat* (IIᵛ/19) — *temeliuit* (IVʳ/17);
înțelept „învățat" (4ʳ/21) — *cărtular* (4ʳ/22);
înțeles (6ʳ/12) — *tîlc* (IIIʳ/4);
învățătură (IIIʳ/12) — *dăscălie* „învățătură" (IIIʳ/12);
leage (3ʳ/3) — *legiuitură* (IVʳ/2);
limbă „popor" (17ʳ/5) — *nărod* „popor" (IIʳ/18) — *neam* „popor, națiune" (Iʳ/9);
mărire (IVᵛ/19) — *cinste* (IVᵛ/18);
milă (20ʳ/6) — *milostenie* (2ᵛ/16);
mîndrie (29ᵛ/1) — *trufie* (29ᵛ/1);
mînie (6ʳ/23) — *urgie* (6ʳ/23);
moarte (14ʳ/16) — *datul sufletului* (31ᵛ/3) — *perire* (14ʳ/6);
moşnean „moştenitor, urmaş" (31ᵛ/11) — *uricaş* „moştenitor, urmaş" (31ᵛ/18);
mulțime „mult, cantitate mare" (10ᵛ/23) — *nenumărat* (14ᵛ/7) — *fără de număr* (10ᵛ/23—24);
muncă „chin" (14ʳ/15) — *chin* (10ᵛ/10) — *usteneală* „chin" (10ᵛ/10);
naşte (a se ~) „a apărea, a se ivi" (11ʳ/16) — *scorni* (a se ~) „a apărea, a se ivi" (11ʳ/15);
neclătit (29ʳ/18) — *nesmentit* (29ʳ/18);
necurat „păcătos" (6ᵛ/12) — *păcătos* (Iᵛ/20);
nepriiatin (9ᵛ/9—10) — *vrăjmaş* (9ᵛ/8);
neştiutoriu (IIᵛ/24) — *prostac* (IIᵛ/24);
orb (21ʳ/20) — *întunecat* (fig.) „orb" (21ʳ/19);
pace „izbăvire" (12ᵛ/9) — *spăsenie* (12ᵛ/9—10) — *izbăvire* (12ᵛ/1) — *răscumpărare* (12ᵛ/1);
păcat (27ʳ/25) — *greşală* (31ᵛ/23);
păgîn (6ᵛ/3) — *necredincios* (6ᵛ/2—3);
părinte (11ᵛ/17) — *tată* (13ᵛ/21);
părinte (Iᵛ/11) — *oteț* „părinte al bisericii, participant la conciliul de la Niceea" (31ʳ/24);
părinte (32ʳ/3) — *duhovnic* (32ʳ/3);
pierdut (13ʳ/2) — *rătăcit* (13ʳ/2);
pleca (a se ~) (27ʳ/12) — *smeri* (a se ~) (27ʳ/12);
pocăință (IVᵛ/21—22) — *pocaanie* „pocăință" (23ʳ/7);

poslanie „scrisoare" (II^r/10) — *epistolie* (6^v/7);
postire (10^v/5) — *post* (14^v/15);
preut (12^v/19) — *popă* (18^v/6);
prost „neinstruit" (4^r/21) — *necărtular* (4^r/21) — *neînvățat* (29^v/11);
pururea (V^r/16) — *întru veaci de veaci* (V^r/17—18);
pustiu (30^v/15) — *pustietate* (30^v/23);
putere „ardoare, străduință" (I^v/17) — *usîrdie* „ardoare, străduință" (I^v/18);
răspuns (4^r/15) — *otveat* „răspuns" (2^r/16);
ruga (a se ~) (25^v/14) — *a face rugă* (25^v/16);
rugăciune (14^v/15) — *rugă* (18^v/19) — *rugăminte* (28^r/3);
semenție „generație" (23^v/2) — *rod* „generație" (25^r/11);
slobodzie (29^r/21) — *voie* „libertate" (29^r/21);
soție „tovărășie" (26^r/15—16) — *prieteșug* „tovărășie" (26^v/4);
speria (III^v/11) — *spementa* (III^v/20);
tare (25^r/5) — *vîrtos* (25^r/1);
ucide (3^r/18) — *omorî* (10^r/11);
usteneală „trudă" (5^v/13) — *nevoință* „trudă" (5^v/13);
usteni „a trudi" (I^v/16) — *nevoi* „a trudi" (I^v/16);
vecinic (5^r/20) — *de vecie* (I^r/18) — *de veaci* (3^v/24);
vergură (12^r/7) — *fecioară* (18^r/10);
vindeca (12^v/22) — *tămădui* (17^v/7);
voie „bun plac" (III^r/16) — *volnicie* „bun plac" (III^r/16);
dzice (I^v/3) — *grăi* (1^v/7) — *spune* (13^v/1).

Parcurgerea listei de mai sus ne-a permis formularea cîtorva observații. Astfel, referindu-ne la originea termenilor înregistrați semnalăm că, din totalul de 101 de serii, numai un număr redus, 12, sînt alcătuite exclusiv din elemente nelatine, în mare majoritate de origine slavă: *cinste — slavă, diavol — satana, dragoste — liubov, milă — milostenie, nepriiatin — vrăjmaș, poslanie — epistolie* etc. În rest, structura seriilor, din punctul de vedere al orginii elementelor înregistrate, se prezintă astfel: a) cele mai multe cuprind cuvinte de origini diferite, din care unul e latin iar celelalte pot fi: nelatine (slave, maghiare, grecești): *domn — hatman, față — obraz, îmă — maică, limbă — nărod — neam, vindeca — tămădui* etc. (exemplele de acest fel fiind foarte numeroase), derivate românești (de cele mai multe ori de la elemente latine): *cap — capăt, lege — legiuitură, orb — întunecat, păgîn — necredincios, rugăciune — rugă* etc., sau, mai rar, și cuvinte nelatine și derivate românești: *domn — despuitor — hatman;* b) numeroase sînt și seriile alcătuite exclusiv din derivate românești (mai ales de la cuvinte latine): *bucura — veseli, cunoaștere — cunoștință, izbăvi-*

toriu — spăsitoriu — mîntuitoriu etc.; c) mai rar se întîlnesc serii alcătuite din formații românești și cuvinte împrumutate din alte limbi: *deaproape — priialin*. Constatările noastre ilustrează faptul că există două surse principale ale sinonimiei: împrumutul și derivarea, cu o ușoară precumpănire a celei de a doua surse menționate.

O parte din seriile sinonimice semnalate sînt proprii limbii vechi. Prezența lor la Varlaam se explică prin cunoașterea și folosirea resurselor lexicale ale limbii secolului al XVII-lea [1].

Explicarea utilizării frecvente de către Varlaam a unor sinonime, uneori unul după altul, trebuie căutată adeseori în particularitățile textului pe care îl avem în vedere. *Răspunsul* este o lucrare cu caracter polemic, autorul ei trebuie să convingă pe cititori de justețea afirmațiilor făcute și de soliditatea argumentelor invocate pentru combaterea unor opinii ale adversarilor. De aici, prezența unor procedee specifice stilului retoric, în rîndul cărora se înscrie și insistența, materializată prin folosirea (uneori tautologică) [2] a două sau a mai multe sinonime: *Am cercat nu cu unul sau cu doi, ce cu adunare și cu săbor* (1ᵛ/19—20); *aceaste minciuni și amăgituri cu carile cearcă și ispitesc* (IIᵛ/21—23) etc.

Prezența sinonimelor este determinată, în alte cazuri, de necesitatea de a explica un sens special, adeseori un sens figurat, pe care îl are un cuvînt în textele biblice. În asemenea situații, autorul semnalează intenția de glosare, folosind adverbul *adecă*: *De vreame ce avem... această poruncă să ispitim, adecă să cercăm scriptura* (1ᵛ/10—12); *domnul nostru... iaste cap mădularelor, adecă credincioșilor* (16ᵛ/23—24) etc.

Raportarea seriilor sinonimice semnalate la cele cunoscute în aspectul actual al limbii române literare ne permite să constatăm că un număr foarte mare din ele nu mai sînt curente astăzi. Este vorba, în primul rînd, de acele serii bimembre în care apar termeni proprii limbii vechi (de cele mai multe ori de origine slavă), dispăruți din limba literară modernă, ca: *dvorbă, dvorbi, descumpărare,*

[1] Din rîndul acestor serii, 14 au fost înregistrate și în lexicul de bază al secolului al XVI-lea stabilit de Claudia Tudose: *bun — dulce, părinte — tată, merge — îmbla, avuție — bogăție, despărți — împărți, rugă — rugăciune, cugeta — socoti, cuget — gînd, izbăvi — spăsi, păcat — greșeală, preut — popă, nevoie — scîrbă, săbor — svat, zice — grăi — spune* (vezi *Lexicul de bază în secolul al XVI-lea*, II, în SCL, XVI (1965), nr. 6, p. 818—821). Unele din aceste serii au la Varlaam un termen în plus.

[2] Cf. Liviu Onu, *Observații cu privire la contribuția Cazaniei lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, în volumul *De la Varlaam la Sadoveanu*, [București, 1958], p. 47—48.

epistolie, glavă, liubov, îmă, moşnean, nepriiatin, oleț, olveat, poslanie, pocaanie, volnicie, vergură etc. În alte cazuri, seria a dispărut prin diferențierea semantică a termenilor. Este vorba de: *bun — dulce* „bun", *rugă — rugăciune, despărți — împărți* „a despărți", *face — împlea, prieteşug — soție* etc., în care al doilea termen are alt sens în lexicul limbii române moderne.

Formarea cuvintelor

Nu a fost în intenția noastră de a da o listă exhaustivă a tuturor modalităților de formare a cuvintelor relevate de cercetarea limbii *Răspunsului*. Am avut în vedere, în descrierea noastră, faptele care ilustrează o preferință pentru anumite elemente formative, concretizată printr-un număr mare de creații lexicale de acelaşi tip. Acordînd atenție frecvenței formațiilor înregistrate, nu am neglijat însă nici aparițiile singulare, în măsura în care ele au fost interesante pentru limba lui Varlaam sau pentru limba veche literară românească. Am inclus în listele noastre, pe lîngă cuvinte formate în limba română, şi cîteva derivate ce reprezintă împrumuturi din alte limbi (din slavonă, în primul rînd). Ne-au interesat împrumuturile cu structură analizabilă, care include un element formativ detaşabil, întîlnit frecvent în limba veche şi într-o serie de derivate româneşti (este vorba de sufixe ca: *-anie, -enie, -ie, -nic, -ui*);

Derivarea cu sufixe

O primă observație care merită să fie reținută este prezența, în limba lui Varlaam, a unui număr apreciabil de sinonime, realizate fie prin aplicarea unor sufixe diferite la aceeaşi temă, fie prin utilizarea concomitentă a cuvîntului de bază alături de un derivat cu sufix. Iată cîteva exemple de acest fel: *adevăr* „adevărat" (2^r/12) — *adevărat* (I^r/7); *adunare* (16^r/9—10) — *adunătură* (16^r/4); *cunoaştere* (2^r/12) — *cunoştință* (2^r/23); *curățire* (21^r/14) — *curăție* (17^v/13); *iertare* (13^r/8) — *iertăciune* (I^r/18); *început* (29^v/15) — *începătură* (3^r/3—4); *mărie* (10^v/23) — *mărire* (IV^v/19); *post* (14^v/15) — *postire* (10^v/5); *pustiu* (29^r/9—10) — *pustietate* (30^v/23); *rugă* (18^v/6) — *rugăciune* (14^v/15) — *rugăminte* (28^r/3); *samarean* (12^v/25)

samarinean (12^{v}/22—23); *strîmbătate* (27^{r}/7—8) — *strîmbătură* (III^{r}/4); *tîlcul* (31^{r}/25) — *tîlcuirea* (31^{r}/22).

Semnalăm apoi faptul că formațiile cu sufixe sînt foarte numeroase în limba lui Varlaam. Numeroase și variate sînt și sufixele utilizate pentru crearea unor cuvinte noi.

În categoria sufixelor care prezintă interes pentru cercetarea noastră intră (în ordine alfabetică) următoarele:

-ac: *prostac* „prost, simplu" (II^{v}/24). Ne aflăm în fața unui exemplu singular, care reprezintă un împrumut slav (< v. sl. *prostakŭ*) [1], necunoscut limbii literare moderne.

-anie (-enie) intră în structura unor substantive: *deaaniia* (14^{v}/8), *ispoveadaniie* (5^{v}/3), *obreazaniia* (21^{v}/19), *pocaanie* (23^{r}/7), *poslanie* (II^{r}/10), *propovedaniia* (31^{r}/25), *aforesenie* (15^{v}/23), *blagoslovenie* (I^{r}/17), *milosteniia* (10^{r}/23), *smereniia* (I^{r}/16), *spăsenie* (8^{v}/14). Dintre formațiile cu *-anie* (*-enie*) aici menționate, numai *aforesenie* este o creație românească, celelalte fiind împrumuturi slave (< v. sl. *dějanije*, *ispovědanije*, *obrězanije*, *pokajanije*, *posŭlanije*, *propovědanije*, *blagoslovenije*, *milostinija*, *sŭměrjenije*, *sŭpasenije*). Toate derivatele enumerate au circulație în limba veche românească [2] (mai ales în textele biblice), dar nu sînt utilizate în limba literară modernă (poate cu excepția lui *smerenie*).

-aș derivă substantive de la substantive: *părtaș* (27^{v}/19), *sutașul* (13^{v}/14), *uricași* „moștenitori; urmași" (28^{r}/17). *Părtaș* și, mai ales, *sutaș*, sînt mai rar utilizate în aspectul modern al românei literare, în vreme ce *uricaș* îi este necunoscut.

-ătate (-etate) intră în structura unor substantive derivate de la substantive sau adjective: *creștinătății* (III^{r}/8), *pustietatea* (30^{v}/23), *strîmbătate* (27^{r}/7—8), *vecinătate* (26^{v}/2—3). Exemplele semnalate de noi sînt aproape toate curente și în aspectul modern al românei. Particular limbii vechi însă este folosirea lor cu o accepție diferită de cea curentă astăzi. Astfel, *creștinătate* apare în text cu sensul de „calități ale celui ce este creștin, virtuți creștinești",

---

[1] Cf. Rosetti, ILR, p. 328.

[2] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 320, 518, 522, 523, 527; Laura Vasiliu, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Cartea cu învățătură a diaconului Coresi din 1581*, în SMFC, I, p. 239—240; Finuța Asan, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Psaltirea Hurmuzachi*, în SMFC, I, p. 204; Vadim Rudeanu, *Sufixele* -anie *și* -enie *în limba română*, în SMFC, II, p. 101—106.

vecinătate, cu sensul „loc sau drept al celui care este supusul cuiva" iar *strîmbătate*, cu acela de „nedreptate" [1].

-ciune formează substantive de la verbe şi adjective: *iertăciune* (I^r/18), *închinăciune* (24^r/25), *înţelepciune* (19^v/16), *omorîciunea* „mortificarea" (32^r/13), *rugăciuni* (14^v/15), *uniciunea* „caracterul unic" (15^v/16), *urîciune* „supărare" (6^r/7). Cele mai multe din exemplele enumerate reprezintă creaţii româneşti [2]. Dintre ele, numai *înţelepciune* şi *rugăciune* sînt utilizate în aspectul literar al românei actuale, celelalte formaţii fiind învechite. Frecvenţa derivatelor cu *-ciune* nu este foarte mare. Observăm în plus că, în seriile sinonimice în care intră unele din aceste derivate (*iertare* — *iertăciune*, *rugă* — *rugăciune* — *rugăminte*), ele au cea mai scăzută frecvenţă (astfel, *iertare* apare de cinci ori, iar *iertăciune* de două ori, *rugă* numără 21 de apariţii, în vreme ce *rugăciune* şi *rugăminte* apar cîte o singură dată).

-eală derivă substantive de la verbe: *cheltuială* (1^r/9), *greşală* (14^r/20), *smenteală* „greşeală" (15^v/17), *usteneală* (13^r/19). Deşi derivatele cu *-eală* sînt destul de numeroase în limba literară veche [3], textul nostru oferă un număr redus de exemple. Cu excepţia lui *smenteală*, ne aflăm în faţa unor creaţii curente şi în limba modernă [4].

-ean (cu variantele: *-nean*, *-lean*, *-tean*), formează substantive de la substantive: *corinteani* (2^v/1), *gălăteani* (III^v/19), *izrailteani* (24^v/9), *moşnean* (31^v/11), *rîmleani* (21^r/11). Sufixul *-ean* intră, de regulă, în structura unor cuvinte care indică originea. Alături de el apare uneori, cu aceeaşi valoare, un alt sufix (probabil *-eu*), ilustrat numai prin forme de plural, ca: *efesei* (6^r/19) şi *colasei* (16^v/6).[5]

-esc formează adjective de la substantive: *apostolească* (16^r/7), *calvinesc* (T^r/5), *diecească* (1^r/7), *dievoleşti* (10^r/22), *domneşti* (II^r/18), *ereticesti* (III^r/11—12), *împărătească* (31^v/19), *lumeşti* (18^r/8), *păs-*

---

[1] Alte exemple de acest fel din textele vechi se găsesc semnalate de Densusianu în HLR, II, p. 317 şi 429. Vezi şi Magdalena Popescu-Marin, *Contribuţii la studiul derivării cu sufixele din seria* -(t)ate, în SMFC, VI, p. 53—68.

[2] Considerăm că *închinăciune* şi *rugăciune* provin din lat. *inclinationem* şi, respectiv, *rogationem*, şi nu sînt derivate româneşti din *închina*, *ruga*, cu sufixul *-ciune* (vezi Densusianu, HLR, II, p. 317—318; Laura Vasiliu, *op. cit.*, p. 239—240; Finuţa Asan, *op. cit.*, p. 204).

[3] Densusianu, HLR, II, p. 318—319.

[4] Vezi şi Elena Ciobanu, *Sufixul* -eală, în SMFC, I, p. 129—138.

[5] În legătură cu productivitatea sufixului *-ean* în limba veche, vezi Laura Vasiliu, *op. cit.*, p. 227.

torească (I^r/20—21), *preuțască* (31^v/19), *românești* (II^r/17—18), *slovenească* (1^r/7), *sufletesc* (1^r/10) *trupești* (22^r/19). Remarcăm numărul relativ mare al creațiilor adjectivale cu sufixul *-esc-*[1] unele din ele înregistrînd și o frecvență ridicată. Din exemplele citate mai sus, cîteva (*calvinesc, ereticesc, păstoresc, diecesc, slovenesc*) nu mai sînt curente în limba literară modernă, care le-a înlocuit, în parte, prin adjective fără sufixul *-esc* (*calvin, eretic*). Altele, deși cunoscute și astăzi, au în textul lui Varlaam o accepție deosebită. Este vorba de *domnesc* „de stat" (*treabe domnești*, II^r/18), sau *trupești* „în trup, robiți trupului" (*cînd eram trupești*, 22^r/19).

-ește formează adverbe de la substantive: *fariseiaște* (4^r/24). Este singura creație adverbială de acest fel prezentă în textul lui Varlaam[2].

-ie intră în structura unor substantive ca: *avuțiia* (13^v/3), *curăție* (17^v/13), *dăscăliia* (III^r/12), *epistolie* (6^v/7), *fericiei* (V^r/10), *mărie* (10^v/23), *pravoslavie* (III^v/11); *predoslovie* (I^r/1), *prorociia* (III^r/19), *semenție* „neam" (23^v/2), *slobodzie* (29^r/21), *svinție* (17^r/16), *volniciia* „libertatea" (III^r/16). *-ie* face parte din categoria sufixelor de mare productivitate în limba veche literară[3]. Cu excepția lui *epistolie, pravoslavie* și *predoslovie*, reprezentînd împrumuturi din greacă sau slavă (< ngr. 'επιστολή, v. sl. *pravoslavije* și *prědŭslovije*), celelalte sînt derivate românești de la adjective sau substantive. Cea mai mare parte a formațiilor cu *-ie* semnalate nu circulă în limba literară modernă[4].

-ință formează substantive de la verbe: *credință* (I^r/12), *neputință* (7^v/22), *nevoința* (5^v/13), *pocăință* (IV^v/21—22). Sufixul *-ință* este, de asemenea, bine reprezentat în limba literară veche[5]. Nu toate exemplele întîlnite la Varlaam au circulație în limba literară modernă. Menționăm dintre ele pe *nevoință* „efort, străduință", frecvent întîlnit în limba secolului al XVI-lea[6], astăzi rar utilizat.

---

[1] Pentru alte formații prezente în limba veche, vezi Densusianu, HLR, II, p. 321; Laura Vasiliu, *op. cit.*, p. 229—231.

[2] Vezi, în legătură cu acest sufix, Gh. Haneș, *Sufixele adverbiale* **-ește** *și* **-icește**, în SMFC, II, p. 139—147.

[3] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 322—327; Laura Vasiliu, *op. cit.*, p. 232—235; Finuța Asan, *op. cit.*, p. 205.

[4] Vezi și Elena Slave, *Sufixele* **-ie, -ărie**, în SMFC, III, p. 163—174.

[5] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 328—329; Laura Vasiliu, *op. cit.*, p. 237.

[6] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 328.

-ire formează substantive de la substantive: *dumnedzăire* ($31^v/6$). Ne aflăm în fața unui exemplu unic, cu circulație largă în textele vechi românești[1], astăzi rar folosit.

-nic intră în componența unor substantive și adjective ca: *duhovnicul* ($14^r/13$), *harnic* ($II^r/22$), *olvealnic* ($1^r/1$), *propoveadnicii* ($I^v/8$), *săbornică* ($17^r/5$); *slovesnic* ($II^r/21$). Cu excepția lui *harnic* și *duhovnic*, cuvintele care prezintă sufixul *-nic* nu sînt curente în limba literară actuală. Exemplele semnalate de noi reprezintă împrumuturi din slavă (< v. sl. *duhovĭnikŭ, propovědĭnikŭ, harĭnŭ, sŭborĭnŭ, slovesĭnŭ*, ultimele trei cu schimbarea sufixului)[2].

-șug derivă substantive de la substantive sau adjective: *prieteșug* ($26^v/4$ și *priiteșugul*, $26^r/15$); *vicleșug* ($II^r/3$). Derivatele cu *-șug* sînt rare în textul nostru. Din cele două exemple semnalate, numai *prieteșug* este o creație românească (*vicleșug* reprezentînd pe magh. *hitlenség*), concurată în limba literară modernă de un alt derivat: *prietenie*[3].

-(ă)tori(u), -(i)tori(u) este un sufix care apare frecvent în structura unor substantive ca: *descu<m>părătoriului* ($4^r/9$); *iscusitoriu* ($19^v/4$), *izbăvitoriului* ($24^r/12$), *îmblătoriul* ($12^r/13$), *împăcătoriu* ($12^v/7$), *legiuitorilor* ($6^r/14-15$), *spășitoriu* ($14^v/2$) și a unor adjective ca: *lunecătoriu* ($8^r/13$), *plecătoriu* ($6^r/7$), *următori* ($17^v/24$) etc., toate derivate de la verbe. *-toriu* face parte din categoria sufixelor de mare productivitate în limba veche românească[4]. O bună parte din creațiile care prezintă acest sufix nu mai sînt curente în limba literară modernă.

-ui (-lui) apare frecvent în verbe, din care unele sînt derivate de la substantive: *chizeșluiaște* ($11^r/5-6$); *să îngăduim* ($5^r/8-9$), *ispoveduia* ($19^r/21$); *n-au sălășluit* ($22^v/24$); *străjuia* ($25^v/22$); *să fie... svătuit* ($II^r/2-3$), *să va tămădui* ($17^v/7$), *va temelui* ($15^v/6$), *au tîlcuit* ($III^v/3$). Din numărul mare al derivatelor de acest tip întîlnite la Varlaam, puține reprezintă creații românești. În această categorie intră numai cuvinte ca: *chizeșlui, sălășlui, străjui* și *temelui* (celelalte sînt împrumuturi din slavă sau maghiară: *îngădui* <

---

[1] Vezi TDRG, s.v. *dumnezeire*.

[2] Pentru alte formații cu circulație în vechea română literară vezi Densusianu, HLR, II, p. 330–331; Laura Vasiliu, *op. cit.*, p. 241; Finuța Asan, *op. cit.*. p. 205–206.

[3] Referitor la derivatele cu -șug în limba română, vezi Marius Sala, *În legătură cu originea sufixului românesc* **-șug**, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 763–764.

[4] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 332–340; Laura Vasiliu, *op. cit.*, p. 244–247; Finuța Asan, *op. cit.*, p. 206–207.

magh. *engedni, ispovedui* < v. sl. *ispovĕdati, svătui* < v. sl. *sŭvĕtovati, tămădui* < magh. *támadni, tîlcui* < v. sl. *tlŭkovati*). Circulația formațiilor cu sufixul *-ui (-lui)* este mai largă în limba veche literară românească decît în cea actuală [1]. Limba literară modernă nu cunoaște o parte din formațiile semnalate *(chizeșlui, sălășlui, temelui, tîlcui)*, iar altele *(tămădui, străjui)* sînt rar utilizate, fiind înlocuite de sinonimele *vindeca* și *păzi* (care apar, de altfel, și în limba lui Varlaam).

-(ăt)ură (-(it)ură) derivă substantive de la verbe: ***adunătură*** (17^{r}/2), ***amăgituri*** (III^{v}/22), ***cuprinsătura*** (4^{r}/2), ***judecăturile*** „hotărîrile" (7^{v}/5—6), ***împărțitură*** „diferență" (24^{r}/1), ***îndemnătură*** (1^{r}/9), ***începătură*** (3^{r}/3—4), ***legiuitură*** (IV^{r}/2), ***strîmbătura*** (III^{r}/4). Așa cum se poate observa din exemplele enumerate, sufixul *-(ăt)ură (-(it)ură)* este un sufix productiv în limba lui Varlaam, ca și, de altfel, în limba veche literară, în general [2]. Alături de derivate ca: *adunătură, începătură, legiuitură,* Varlaam utilizează deopotrivă și sinonimele lor: *adunare, început, lege,* În alte cazuri însă, alături de derivatele în *-ătură (-itură)* nu au fost înregistrate și sinonimele lor (formații cum ar fi: *amăgire, cuprins, îndemn, împărțire* sau *împărțeală*).

-ulie este prezent într-un substantiv derivat de la alt substantiv: *cărțulie* (1^{v}/1), apariție singulară în textul nostru și, avînd, probabil, valoare peiorativă [3].

Derivarea cu prefixe [4]

Din rîndul prefixelor înregistrate, numai cîteva merită o mențiune specială:

des-, prezent în substantive ca: ***descumpărarea*** „răscumpărarea" (20^{r}/10), ***descu<m>părătoriului*** „răscumpărătorului" (4^{r}/9),

[1] Densusianu, HLR, II, p. 349; Laura Vasiliu, *Sufixul verbal* -ui *și compusele lui*, în SMFC, IV, p. 113—126.

[2] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 340—348; Laura Vasiliu, Derivarea cu sufixe și prefixe..., p. 239—240; Finuța Asan, *op. cit.*, p. 207; Luiza Seche, *Sufixul -ură (-atură, -ătură, -etură, -itură, -sură, -tură)*, în SMFC, III, p. 187—196.

[3] Cf. TDRG, s.v. *carte*, unde *cărțulie* este atestat cu sensul „document, index".

[4] Vezi, pentru problema derivării cu prefixe, lucrarea: *Formarea cuvintelor în limba română*, volumul al II-lea, *Prefixele*, de Mioara Avram, Elena Carabulea, Fulvia Ciobanu, Florica Ficșinescu, Cristina Gherman, Finuța Hasan, Magdalena Popescu-Marin, Marina Rădulescu, I. Rizescu, Laura Vasiliu, București, 1978.

despuitoare „stăpîne" (28^{v}/10—11), cu circulație numai în aspectul vechi al limbii literare [1].

într-, care apare într-o formație singulară ca: *vă întrarmați* (15^{r}/9), cu circulație în limba veche literară [2].

ne-, prefix foarte productiv, atît la Varlaam, cît și, în general, în limba veche [3]. Cu ajutorul lui *ne-* sînt formate substantive, adjective sau adverbe. Prefixul *ne-* se atașează la adjective și substantive, mai rar la verbe și adverbe. Dăm în continuare cîteva exemple de substantive: *necărtulari* (4^{r}/21), *necredință* (7^{r}/2), *nedestoniciia* (7^{v}/23), *nedormire* (10^{v}/4—5), *nepriiatini* (9^{v}/2—10); adjective: *necurată* (30^{r}/11; apare și ca substantiv: *necurați* 30^{v}/6), *neclătiți* (III^{v}/18), *neiscusită* (8^{v}/1), *nesmintite* (III^{v}/4); adverbe: *neclătit* (31^{v}/4), *necum* (24^{v}/25), *nesmentit* (29^{r}/18) etc. Procedeul derivării cu ajutorul prefixului *ne-* este destul de productiv și în limba literară modernă. Diferențele între aspectul vechi și cel modern al limbii literare țin atît de numărul derivatelor (mai mare în limba secolelor al XVI-lea — al XVII-lea) cît și de faptul că unele din ele sînt proprii numai limbii vechi (*nedormire, nepriiatin*, etc.).

prea-, cu ajutorul căruia se formează adjective cu valoare superlativă, ca: *preacurata* (32^{v}/25) și *preasvînta* (32^{v}/25), ambele fiind curente în textele vechi românești [4].

O particularitate a limbii *Răspunsului*, prezentă în toate textele vechi românești [5], este utilizarea unor cuvinte într-o formă neprefixată, spre deosebire de limba literară modernă, unde, în asemenea exemple, este obligatorie prezența prefixului *în-* (*îm-*). În această categorie intră exemple ca: *cearcă* (II^{v}/22), *grijeaște* (18^{r}/6), *jungheare* (3^{r}/9), *junghia* (12^{v}/20), *plinirea* (31^{v}/21), *plinite* (21^{v}/25), *rădăcinat* (11^{r}/14), *să tîmpine* (30^{v}/10), *să tîmplă* (8^{r}/14—15), *au tocmit* (15^{v}/19—20). În limba *Răspunsului*, paralel cu formațiile neprefixate amintite, există și suficiente exemple de derivate cu *în-* (*îm-*): *îmbărbăteadză* (IV^{r}/23), *îndereptarea* (21^{r}/17), *să îndireaptă* (21^{r}/7), *să să înmulțască* (I^{r}/14), *să înnoiaște* (10^{v}/15) etc.[6]

---

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 351; TDRG, s.v. *despuietoriu*.

[2] Densusianu, HLR, II, p. 357; DA, s.v. *întrarma*.

[3] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 357—361; Laura Vasiliu, Derivarea cu sufixe și prefixe..., p. 255—256; Finuța Asan, *op. cit.*, p. 210.

[4] Densusianu, HLR, II, p. 361—363; Rodica Ocheșeanu, *Prefixele superlative în limba română*, în SMFC, I, p. 35.

[5] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 350, 353—357.

[6] Despre dubletele sinonimice prefixate și neprefixate în limba română, vezi Flora Sutcu, *Prefixul* în/in, în SMFC, II, p. 54—60.

Compunerea

În comparație cu derivatele cu sufixe și prefixe, cuvintele compuse sînt mult mai rare [1]. Din categoria substantivelor amintim pe: *bunăcinste* „cucernicie" (19ᵛ/12), *bunăvestirea* (IIIᵛ/21), realizate prin compunerea unui adjectiv cu un substantiv, *fărădeleage* (31ʳ/9—10), rezultat al compunerii unui substantiv cu o prepoziție compusă, *aducere aminte* (13ʳ/25), alcătuit dintr-un infinitiv și un adverb. Formații adjectivale compuse sînt: *atoțțiitoriu* (28ᵛ/20)[2] și *fără de număr* (10ᵛ/23—24). Ceva mai numeroase sînt adverbele compuse: *(cu) deadins* (1ᵛ/14), *hiecum* (1ᵛ/12), *nicidănăoară* (2ʳ/17), *oarecînd* (5ʳ/17).

Cea mai mare parte a cuvintelor din această categorie sînt caracteristice numai pentru aspectul vechi al limbii române literare. În rîndul substantivelor și al adjectivelor compuse, un număr mare îl reprezintă calcurile din slavă. Astfel, *bunăcinste* și *bunăvestire* s-au format după v. sl. *blagočistĭ* și *blagověštenije*, *fărădeleage* reprezintă pe v. sl. *bezŭ-zakonije*, iar *atoțțiitoriu*, pe v. sl. *vĭsedrŭžitelĭ* [3]. Ele sînt prezente și în alte texte vechi românești [4].

Schimbarea categoriei morfologice

O caracteristică a limbii *Răspunsului* o constituie frecventa folosire a unor forme verbale cu valoare de substantiv, adjectiv și adverb. Ne vom opri, în cele ce urmează, pe rînd asupra acestor categorii. Vom semnala apoi și cîteva cazuri de folosire a unor adjective sau adverbe cu valoare de substantiv.

1. Forme verbale cu valoare de substantiv

a. Infinitivul apare foarte frecvent cu valoare de substantiv. Din rîndul numeroaselor exemple de acest fel semnalăm pe acelea

---

[1] Situația întîlnită la Varlaam diferă de cea pe care o ofera cercetarea textelor din secolul al XVI-lea, unde compusele sînt destul de frecvente (Densusianu, HLR, II, p. 364—365); cf. și Georgeta Marin, *Compunerea și schimbarea categoriei gramaticale în Psaltirea Hurmuzaki*, în SMFC, I, p. 213.

[2] În forma *totțiitoriu* întîlnit frecvent și în secolul al XVI-lea (Densusianu, HLR, II, p. 369).

[3] Vezi și Halina Mirska, *Unele probleme ale compunerii cuvintelor în limba română*, în SMFC, I, p. 165—167.

[4] Vezi, în această privință, *Formarea cuvintelor în limba română*, vol. I, *Compunerea*, de Fulvia Ciobanu și Finuța Hasan, București, 1970, p. 86.

care prezintă semnificaţii deosebite faţă de corespondentele din limba modernă: *certare* „discuţie" (29^r/16), *curăţire* „jertfă" (21^r/14), *întunecare* „abatere" (15^v/17), *răscumpărare* „răzbunare, pedepsire" (28^v/5) etc. Unele din infinitivele cu valoare substantivală prezente la Varlaam nu mai sînt curente în limba literară modernă. În această categorie intră: *postire* „post" (10^v/5) [1].

b) Cu valoare de substantiv sînt folosite destul de frecvent şi participiile (sau supinele) unor verbe ca: *blagoslovit (veniţi, blagosloviţii părintelui mieu*, 8^v/18), *blăstemat (duceţi-vă de la mine, blăstemaţilor*, 8^v/21—22), *dzisă (După dzisa împăratului David*, 23^v/15—16), *însetat (n-au adăpat însetaţii*, 22^v/25), *rătăcit (cum are hi un rătăcit*, 29^v/25—30^r/1), *spălat (giungherile, jărtvele, spălatul, tămîiarea*, 21^v/17—18), *văzut (Cum va putea cunoaşte văzutul pre cel nevăzut*, 2^r/14—15*)*. În textele din secolul al XVI-lea se întîlnesc numeroase exemple de acest fel [2].

2. Forme verbale cu valoare de adjectiv

Caracteristic limbii lui Varlaam este folosirea unui mare număr de participii cu valoare adjectivală. Vom da cîteva exemple ilustrative în acest sens: *alinat* „blînd, liniştit" *(alinată . . . şi fericită curte*, II^r/5—6*)*, *desfătat* „larg" *(calea cea desfătată*, 14^r/6*)*, *neiscusită (mente neiscusită*, 8^r/25—8^v/1*)*, *rătăcită (întoarce păcătosul din calea lui cea rătăcită*, II^r/13—14*)* etc.[3]

3. Forme verbale cu valoare de adverb

În această categorie intră unele participii ca: *desăvîrşit* (15^r/18), *neclătit* (29^r/18), *neschimbat* (15^v/25), *nesmentit* (29^r/18).

4. Adjective cu valoare de substantiv

Deşi numărul substantivelor provenite din adjective nu este foarte mare, întîlnim totuşi unele exemple ca: *bătrîn (cei doaodzeci şi patru de bătrîni* (28^v/16—17), *beat (neşte beaţi*, 29^v/18*)*; *bun* „faptă bună" *(din vistearul inimiei sale cel bun scoate bune*, 9^v/1*)*, *direaptă* „mînă dreaptă" *(l-au înnălţat . . . cu direapta sa*, 14^v/1—2)*)*, *mişel (o dau mişeilor*, 13^v/3*)*, *necurat (fum ca nişte necuraţi*, 30^v/6*)* [4].

---

[1] În legătură cu derivatele infinitivale cu valoare substantivală vezi: Densusianu, HLR, II, p. 302—308; Elena Carabulea şi Magdalena Popescu-Marin, *Exprimarea numelui de acţiune prin substantive cu formă de infinitiv lung şi supin*, în SMFC, IV, p. 277—320.

[2] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 293—302.

[3] Pentru alte exemple similare întîlnite în textele vechi, vezi Densusianu, HLR, II, p. 310—312.

[4] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 291—293; Ioana Diaconescu, *Substantivarea adjectivului în limba română*, în SMFC, II, p. 197—278.

5. Adverbe (locuţiuni adverbiale) cu valoare de substantive

Exemplele de acest fel sînt cu totul rare în *Răspuns* [1]. Am întîlnit numai pe *bine (binele de vecie ce vor să-l dobîndească*, IV^v/1—2*)* şi *deaproape* „semen" *(liubovul... cătră deaproapele său*, 2^v/4—5*)*. Această din urmă formaţie numără mai multe apariţii.

*

Situaţia prezentă la Varlaam în ceea ce priveşte formarea cuvintelor nu diferă de cea oferită de cercetarea altor texte vechi. Am semnalat astfel, şase sufixe: *-ciune, -esc, -ător (-itor), -ie, -ui (-lui), -ătură (-itură)* şi un prefix: *ne-*, foarte productive în limba lui Varlaam şi, în general, în limba veche. Cu două excepţii *(-ător* şi *-esc)*, ne aflăm în faţa unor elemente formative care nu au astăzi o mare productivitate.

Trei dintre sufixele semnalate de noi *(-eală, -ean, -inţă)* apar în relativ puţine derivate, deşi ne aflăm în faţa unor elemente formative cu frecvenţă destul de mare în limba veche. Productivitatea celorlalte sufixe şi prefixe semnalate este scăzută, atît la Varlaam, cît şi, în general, în limba secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea.

---

1 În legătură cu alte creaţii de acest fel în textele secolului al XVI-lea, vezi Densusianu, HLR, II, p. 308-309.

NOTĂ ASUPRA EDIŢIEI

Reproducerea unei scrieri româneşti vechi într-o ediţie modernă presupune rezolvarea unei serii de dificultăţi. Cele mai curente sînt cele legate de aspectul grafic: editorului i se impune cu necesitate, în primul rînd, transpunerea textului în sistemul actual de scriere, cu conservarea integrală a particularităţilor limbii vechi. Deşi procedeele de editare folosite pînă acum sînt destul de variate, în mare putem considera că există numai două posibilităţi: a) o reproducere a textului în grafie latină, prin transliterare mai mult sau mai puţin riguroasă, fără însă a se interpreta valorile semnelor chirilice şi b) o reproducere în grafie latină, cu încercarea de a restabili cît mai exact limba textului respectiv (deci o transcriere interpretativă). Am adoptat în transcrierea *Răspunsului* această ultimă soluţie, mai puţin comodă, dar oferind editorului posibilitatea unui contact mult mai strîns cu problemele grafiei chirilice şi ale limbii vechi şi satisfacţia de a descoperi şi descifra normele cărora se conformează scrierea şi limba textului.

Studiul operei lui Varlaam ne-a relevat o serie de grafii caracteristice. Pe acestea le-am raportat la materialele oferite de alte lucrări consacrate grafiei chirilice sau limbii vechi. Am avut în vedere, de asemenea, datele unor cercetări dedicate unui anumit text vechi sau unui anumit autor, precum şi materialul pus la dispoziţie de dialectologia sincronică şi diacronică românească. În capitolul *Grafia* al *Studiului lingvistic* am strîns toate aceste date şi am încercat să justificăm soluţia propusă de noi în interpretarea unor probleme mai complicate. În cele ce urmează vom încerca să descriem structura ediţiei, natura explicaţiilor cuprinse în notele de subsol. Ne vom opri, de asemenea, asupra unor probleme mai speciale de interpretare a grafiei.

Textul ediţiei noastre reproduce fidel pe cel al exemplarului tipărit al *Răspunsului împotriva Catihismusului calvinesc*, aflat în colecţia de cărţi vechi româneşti a Bibliotecii Academiei R.S.R. şi catalogat sub nr. 48. La sfîrşitul ediţiei am dat, în notă, după copia manuscrisă păstrată la Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca

a Academiei R.S.R., textul ultimei (sau ultimelor) file pierdute din exemplarul tipărit. În ediţia noastră am reprodus cu caractere cursive şi notele marginale din *Răspuns*, care cuprind, de cele mai multe ori, trimiteri în slavonă la textele biblice citate. În măsura posibilităţilor, am verificat exactitatea acestor trimiteri. În puţine cazuri, cînd în trimiteri s-au strecurat greşeli, le-am îndreptat, menţionînd acest lucru regulat în notele din subsol. Cuvintele slavone din text sau din notele marginale au fost transcrise cu litere latine, după sistemul curent în lucrările de slavistică.

Am reprodus exact textul *Răspunsului*, intervenind numai în situaţiile cînd am întîlnit erori tipografice evidente. Corectările noastre au fost menţionate în notele din josul paginilor. Au fost însă necesare intervenţii în punctuaţia textului, foarte capricioasă şi neraţională. În dorinţa de a separa mai bine partea originală, comentariile lui Varlaam, de citatele biblice folosite, acestea din urmă au fost puse regulat între ghilimele. Tot din acelaşi motiv au fost culese cu caractere cursive fragmentele din *Catehismul calvin*, reproduse şi combătute de Varlaam. Titlurile de opere sau de capitole menţionate în text, precum şi alte cuvinte importante în argumentaţia folosită de autor au fost, de asemenea, imprimate în cursive sau aldine. Am notat trecerile de la o filă la alta prin două bare, iar trecerile de la pagina recto la verso printr-o bară. În dreptul acestor bare, la marginea textului, a fost indicat numărul filei respective (recto sau verso). Numerotarea predosloviei cu cifre romane (I^r—V^r) ne aparţine. În cîteva cazuri, gruparea pe paragrafe se datorează intervenţiei noastre. Am notat între croşete < > slovele omise din text, iar între paratenze drepte slovele care din diferite motive nu se mai pot citi. În notele marginale, au fost notate între paranteze rotunde slovele suprascrise din cuvintele slavone. Spiritele, accentele, iericul şi paiericul nu au fost reproduse. Cifrele chirilice întîlnite în text au fost înlocuite cu cifre arabe. Formele neaccentuate ale pronumelui personal şi reflexiv au fost legate prin cratimă de cuvintele cu care se rostesc împreună. Cuvintele abreviate au fost întregite tacit (o listă a celor mai curente abrevieri se află la sfîrşitul capitolului *Grafia*). În cazuri mai speciale, cînd nu se poate preciza succesiunea de sunete de după slova suprascrisă, am introdus restul cuvîntului între croşete, întregindu-l după forma literară actuală.

Notele de la subsolul paginilor semnalează, în primul rînd, greşelile de tipar îndreptate de noi. Am notat, de asemenea, unele grafii mai particulare (de exemplu, логоѳєт, de pe fila $II^r/23$, закχен, f. $13^v/1$, мънъѱникѫ, f. $4^v/10$). În cazul suprascrierii unor

slove de la finala cuvintelor, cînd, conform unor norme ortografice slavone, vocalele următoare nu sînt notate, am întregit cuvîntul, semnalînd în note forma din textul lui Varlaam. Astfel, зиц (f. 7ᵛ/13) a fot transcris: *zice*, деплин ши адевърат (26ᵛ/12) a fost transcris: *deplină și adevărată* etc. Tot în note am semnalat cuvintele sau pasajele foarte prost imprimate, care se înțeleg cu greutate, precum și lecțiunile nesigure. În ceea ce privește prescurtările a căror întregire se pretează la mai multe interpretări, am adoptat una din ele, semnalînd în note forma existentă în text.

În cele ce urmează, vom atrage atenția asupra unor grafii care sînt susceptibile de mai multe interpretări (discutate în capitolul *Grafia*).

Astfel, am transcris pe ѣ sau ꙗ în poziția *[e]* prin *ea* după consoane și *ia* la inițială de cuvînt sau de silabă *(întăreaște*, 9ᵛ/14—15, *veache*, 22ʳ/10, *iaste*, 9ʳ/10, *grăiaște*, 9ᵛ/22—23), deoarece am socotit că slovele menționate notează aici un segment fonologic diferit de */e/*. Tot prin *ea* au fost transcrise aceleași slove în cuvinte de origine slavă *(nemearnicii*, 22ᵛ/24—25, *veacinică*, 5ʳ/20 etc.), deoarece am considerat posibilă conservarea diftongului originar.

Є sau ѥ la inițială de cuvînt sau de silabă (după vocală) au fost transcrise prin *ie* (*ieși*, 11ᵛ/12, *iert*, 11ʳ/9, *muieri*, 17ᵛ/3 etc.). Conform normelor ortografice în vigoare, am notat însă *e* și nu *ie* la inițiala pronumelor personale sau a formelor verbului *a fi* (*ești*, 11ᵛ/2, *ei*, IIᵛ/8 etc.).

La inițială de cuvînt, ѫ a fost transcris prin *î*, *în* sau *îm*: *în* (5ᵛ/18), *îmblați* (5ʳ/17), *întru* (8ᵛ/2). În poziție medială, aceeași slovă a fost redată prin *m* sau *n*: *tîmpina* (30ᵛ/10), *munca* (17ᵛ/20). O problemă dificilă a fost stabilirea valorii lui ѫ în exemple ca: ѫнаинте sau ѫнжлцат. Opțiunea noastră pentru transcrierea lui ѫ prin *în* în asemenea exemple a fost determinată de prezența unor notații ca: ѫнонрѣ (22ʳ/24), съ ѫнолцие (10ᵛ/15), unde există și în limba actuală *[în]* la inițială, urmat de tăietură silabică.

Ierul mare ъ și iusul mare ѫ au fost notate prin *ă* sau *î* (conform pronunțării actuale și convingerii că, în textul lui Varlaam, se realiza distincția între cele două foneme).

La finala cuvîntului sau în interiorul cuvîntului (într-un exemplu singular: оурмънд 25ʳ/12—13), ъ cu valoarea „zero" nu a fost notat. Am transcris astfel: *amar* (6ʳ/14), *putem* (7ᵛ/20), *urmînd* (25ʳ/12—13), dar și: *întăriț* (un singur exemplu, (IIIᵛ/17) sau *țăr* (9ʳ/8 etc.), considerînd că ne aflăm în fața unor cuvinte terminate în consoană dură.

Slovele ы, ꙑ au fost transcrise prin *î*.

Ierul mic ь a fost transcris, în corpul cuvîntului, prin *î*: *ducîn-'du-ne* (5ʳ/8), *cîte* (4ʳ/20). La finală, în exemplele (puține la număr) în care are valoare „zero", ь nu a fost notat. În restul cuvintelor, unde apare la finală, ь are valoarea *[ʲ]* și a fost transcris prin *i*: *oameni* (13ʳ/6), *apostoli* (Iᵛ/9), *stîlpi* (IIIᵛ/17) etc.

rr redă grafia рр.

Succesiunile de slove лъ(лꙿ), ръ au fost transcrise: *ăl*, *îl* și *îr*.

Cele mai multe dificultăți ni le-a pus interpretarea valorii paiericului la finala cuvintelor și, mai rar, în poziție medială. Exemplele de care dispunem se pot clasifica în trei grupe: a) exemple numeroase, în care valcarea paiericului este, în mod neîndcielnic, „zero": ꙟтърескꙿ (IIʳ/1—2), ѕикындꙿ (IIʳ/11), дꙟтрꙋнꙿтыю (Iᵛ/26—IIʳ/1), фїешꙿтечине (IIIʳ/21) etc.; b) exemple, puține la număr, în care valoarea aceluiași semn chirilic este *[ă]*, *[î]* (de asemenea fără dubiu): ерпꙿчꙋне (13ʳ/12), тлꙿкꙋл (IIIʳ/22), де мꙿ юбници (13ᵛ/24); c) exemple în care paiericul ar putea fi interpretat ca *[ʲ]* sau „zero": ѡаменꙿ (12ʳ/14), апостолецїꙿ (Iʳ/8—9); ничꙿ (12ᵛ/16), тоцꙿ (13ᵛ/17), сомнꙋрошꙿ (29ᵛ/18), грижꙿ (10ᵛ/18), цжрꙿ (12ʳ/15), ѡкърꙿ (3ʳ/18). Am transcris prin *i* paiericul în această ultimă categorie de exemple amintite, cu excepția unor cuvinte ca цжрꙿ, ѡкърꙿ și a unor adverbe și pronume, în care am preferat să nu-l notăm (argumentele noastre au fost expuse pe larg în capitolul *Grafia*).

În încheiere, atragem atenția cititorului că nu am însoțit textul *Răspunsului* de un glosar, întrucît cuvintele inexistente în limba literară de astăzi sau care prezintă forme sau sensuri diferite de cele curente astăzi se găsesc reunite în capitolul *Lexicul*.

Ediția de față are la bază lucrarea prezentată ca teză pentru obținerea titlului de doctor în filologie, în ianuarie 1979. De un real folos ne-au fost sugestiile și observațiile cuprinse în referatele alcătuite de prof. B. Cazacu, membru corespondent al Academiei R.S.R., conducătorul științific al lucrării, prof. dr. docent G. Ivănescu, membru corespondent al Academiei R.S.R., conf. dr. Liviu Onu și dr. docent Andrei Avram, cercetător științific principal, referenți oficiali. Tuturor le adresăm și pe această cale viile noastre mulțumiri.

ABREVIERI

ALR I = *Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj. Partea I (ALR I) de S. Pop, vol. I, Cluj, 1938, vol. II, Sibiu—Leipzig, 1942.

ALR II = *Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române. Partea II (ALR II) de E. Petrovici. vol. I. Sibiu—Leipzig, 1940.

ALR SN = *Atlasul lingvistic român*, serie nouă, vol. I—VII, București, 1956—1972.

ALRM I = *Micul atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române din Cluj. Partea I (ALRM I), vol. I, Cluj, 1938.

ALRM II = *Micul atlas lingvistic român*, publicat de Muzeul limbii române. Partea II (ALRM II), vol. I. Sibiu—Leipzig, 1940.

Arh. ist. = B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, I (partea 1 și 2)—III, București, 1865—1867.

Avram, *Contribuții* = Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, extras din „Studii și cercetări lingvistice", XV (1964), fasc. 1—5, București, 1964.

BB = *Biblia adecă dumnezeiască Scriptură*, București, 1688.

BDR = I. Bianu, *Documente românești*, partea I, tom. I, fasc. 1—2, 1576—1632, București, 1907.

BRV = *Bibliografia românească veche 1508—1830* de Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, București, tom. I, 1903, tom. II, 1910, tom III, 1912—1936, tom. IV, 1944.

CADE = I.-Aurel Candrea și Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea românească"*, București, [1931].

DA = *Dicționarul limbii române*, tom. I (părțile I—III), tom. II (părțile I—III), București, 1913—1949.

Densusianu, HLR, II = O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, tome II, Paris, 1938.

DLR = *Dicționarul limbii române (DLR)*. Serie nouă, tom. VI, tom. VII (părțile I—II), tom. VIII (părțile I—III), tom. IX, tom. XI (părțile I—III), București, 1965—1983.

DMC	= *Documente privitoare la proprietățile mănăstirii Colței*, ed. I. Ionescu, București, 1941.
Dosoftei VS	= Dosoftei, *Viața și petrecerea sv<i>nților*, Iași, 1682—1686.
LR	= „Limba română", București, I (1952) ș.u.
Pilde	= Antim Ivireanul, *Pilde filosofești*, Tîrgoviște, 1731.
Rosetti, ILR	= Al. Rosetti, *Istoria limbii române. I De la origini pînă în secolul al XVII-lea*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1978.
Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, ILRL, I	= Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, ed. a II-a, București, 1971.
RRL	= „Revue roumaine de linguistique", București, I (1956) ș.u.
SCL	= „Studii și cercetări lingvistice", București, I (1950) ș.u.
SG	= *Studii de gramatică*, vol. I—III, București, 1956—1961.
SMFC	= *Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, vol. I—VI, București, 1959—1972.
TDRG	= H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, vol. I—III. București, 1859—1924.
V. *Caz.*	= Varlaam, *Cazania 1643*, București, 1943.

CARTEA CAREA SĂ CHEAMĂ RĂSPUNSUL ÎMPOTRIVA CATIHISMUSULUI CALVINESC

FĂCUTĂ DE PĂRINTELE
VARLAAM, MITROPOLITUL
SUCEAVEI ŞI
ARHIEPISCOPUL ŢĂRÎI
MOLDOVEI.
TIPĂRITĂ
V LĚTO BYTIA MIRA
7153
SP(S̃)ENIAŽE MIRA
1645

Ir

PREDOSLOVIE

Varlaam, cu milă lui Dumnedzău
mitropolitul Suceavei și arhiepiscopul
Țărîi Moldovei, cătră creștinii de Ardeal:

Credincioși pravoslavnici și adevărați fii
svintei ai noastre beseareci apostolești, iubiți
creștini și cu noi de un neam român, pretu-
tindirea tuturor ce să află în părțile Ardealiului,
ce „sinteți cu noi într-o credință; cu direptatea 2Pe(t)r.,g(l). 1, za(č). 64
Dumnedzăului ș-a mîntuitoriului nostru, lui
Isus Hristos, dar voao și pace, să să înmul-
țască întru cunoștința domnului nostru, lui
Isus Hristos", iară de la smereniia noastră, ca
a nește fii iubiți întru Hristos, blagoslovenie,
rugă și iertăciune și de vecie, de la Dumnedzău
iertare de toate păcatele!

Socotind eu diregătoriia cea păstorească
carea mi s-au dat de la Dumnedzău și aducîn-
du-mi aminte de cuvintele vasului celui ales,
fericitului Pavel, carele cu episcopii efeseilor
porunceaște noao tuturor de dzice: „Socoti- Dĕa(n).,g(l). 20, za(č). 44
ți-vă pre sine și toată turma întru carea pre
Iv voi duhul svînt / v-au pus episcopi ca să pașteți
beseareca lui Dumnedzău, carea o au răscum-
părat cu sîngele său"; aducîndu-mi aminte,
dzic, de datoriia cea nenumărată ce am să
lupt și să propoveduiesc, să întăresc svînta
evanghelie și poruncile și tainile besearecei
noastre, carile sînt date de scriptura cea de
duhul svînt suflată de la propoveadnicii lui
Dumnedzeu, fericiții apostoli, și de la acei
luminați de duhul svînt, cinstiți și svinți
părinți și a toată lumea învățători, ce-au tocmit
cu duhul svînt ș-au dat la șeapte săboară cre-
dincioasă și sufletească obicină a besearecei
noastre ceii apostolești; aducîndu-mi aminte
de datoriia mea cea mare, nevoiesc, ustenesc,

Dumnedzeu veade numai, cu toată putearea mea și cu toată usîrdiia lucredz după neputința mea cea omenească, ca să cresc și să adaog talantul ce mi-i dat, cîndai vrun păcătos și de turma lui Dumnedzău depărtat voiu putea să-l întorc, să să spodobască a fi destoinic și spăsit, petrecînd întru poruncile ceale pravoslavnice a besearecei noastre, carile din bătrîni
11r sînt date, din//tru-ntîiu și din ceput, acealea să le întăresc, să nu cumva să să tîmple să fie neștine svătuit și amăgit de vicleșugul șearpelui, adecă a ereticilor, să cadză și să să depărteadze de acea alinată și cu pace și fericită curte, beseareca noastră cea pravoslavnică: Cîndai pentru acest lucru de folos să vor acoperi mulțimea păcatelor meale, cum scrie Iacov *bra(t)bžij* întru a sa săbornică poslanie, de adevereaște dzicînd: „Fraților, de să va înșela neștine dintru voi și de-l va întoarce neștine, să știe că cela ce întoarce păcătosul din calea lui cea rătăcită scoate suflet din moarte și acopere mulțimea păcatelor". Pentr-aceaea, iubiții miei fii, tîmplîndu-mi-se estimp în părțile Țârîi Românești, cu treabe domnești și a norodului, în Tîrgoviște, cu cei mai de frunte și mai de-a firea vorovind, mai vîrtos cu oarecare boiarin cinstit și slovesnic și a toată destoniciia și înțeleagerea harnic, direpț pravoslavnic creștin, al doile logotet [1] și frate Doamnei a bunului credincios și a luminatului Domn Io Matei
11v voivodă, / cu mila lui Dumnedzău domnul Țării Românești, dumnealui Udriște Năsturel, carele, ca un iubitori de învățături și socotitoriu credinței ceii direapte, în mijlocul altor cărți noao ce mi-au arătat, adusu-mi-au și o cărțulie mică în limba noastră românească tipărită. Și deac-am cetit, am vădzut sămnul ei scris *Catihizmus creștinesc*, carea o am aflat plină de otravă de moarte sufletească, de care lucru, iubiții miei fii, mărturisesc înnaintea

Iakov, g(l). 5, za(č). 57

---

[1] Scris: логоѳєт.

lui Dumnedzău cu firea mea că mare grije
şi multă scîrbă au cuprins sufletul şi inima
mea. Pentru care lucru îndată am chemat ş-am
strîns săbor dintr-amîndoao părţile, şi din Ţara
Românească, şi din Ţara Moldovei; cu atîta, că
doară să poată ei clăti inima voastră, ce-i
întărită şi rădăcinată pre temeliia cea bună şi
tare a besearicei noastre pravoslavnice, cît
cuget şi socotesc, cîndai cu aceaste minciuni
şi amăgituri cu carile cearcă şi ispitesc în tot
chipul să poată afla pre neştine prostac şi neşti-
utori, să-l sparie cu mărturiia svintei scripturi,
111r cari//le fără de cale le-au pus şi rău le tîlcuiesc
cătră a lor perire. Pentr-aceaea am socotit că
am o datorie mare să fac răspuns şi să arăt
strîmbătura şi tîlcul cel rău a lor, ce tîlcuiesc
rău şi strîmbadză scriptura svîntă.

Ş-aceasta nu că doară prepuiu ceva întru
fapturile ceale pravoslavnice a creştinătăţii
voastre, că ştiu foarte bine şi sînt adeverit cum
credinţa voastră ce-aţi apucat dintîiu şi din
ceput nici unul de voi cărţile ceale ereticeşti şi
dăscăliia şi învăţătura lor în număr nu le
socotiţi, ce numai pentru să arăt întunearecul
şi neînţeleagerea lor ce au întru scriptura
svîntă, carea o tîlcuiesc pre voia şi pre volniciia
lor cum vor. Cum de-aceasta svîntul Pătru
mărturiseaşte şi învaţă de dzice în 66 de za-
ceale [1] şi dzice: „Această să ştiţi că toată
prorociia cărţilor, adecă tîlcul scripturii svinte,
nu iaste după cum spune fieştecine". Pentr-a-
ceaea, dzic, că tîlcul ce fac aicea şi leapăd
tîlcul lor [2] cel rău nu iaste din spunerea şi din
cugetul [2] mieu sau altuicuiva, ce din tîlcul [2]
111v svinţilor şi de duhul svînt luminaţilor/părinţi,
carii, după darea cea scrisă şi nescrisă dumne-
dzăieştilor apostoli a besearecei noastre ceii
pravoslavnice, au tîlcuit şi nesmintite noao
pravoslavnicilor le-au dat cu mintea să le

[1] Scris prescurtat: зач.

[2] Din cauza legării defectuoase a cărţii, primele litere ale cuvintelor cu care încept ultimele trei rînduri nu se pot citi bine.

ferim, cu gura să le mărturisim şi de la inimă să le spunem, întru vădirea ereticilor şi întru tăriia pravoslavnicilor creştini. Pentr-aceaea, fiii miei întru Hristos iubiţi, scris-am asupra acestui catihizmus nou, cu carele cei den afară de pravoslavie au nedejduit să vă sparie cu mărturiile scripturii svinte, să vă înşeale întru eresa lor cea rătăcită, ce-am scris, **una**: pentru să puteţi sta împrotivă cînd va fi vreame de nevoie; **alta**: pentru ca să vă aflaţi întru învăţăturile pravoslaviei întăriţi ca neşte stîlpi neplecaţi şi neclătiţi, deci cum învaţă fericitul Pavel pre gălăteani de dzice: „Sînt unii de vă spementeadză pre voi şi vor să strîmbeadze bunăvestirea lui Hristos...Ce săvai şi eu, săvai înger din ceriu de va vesti voao mai într-alt chip de cum am vestit voao, anatema să fie ! Cum am şi mai dzis şi iară mai dzic: că de va neştine vesti voao mai într-alt chip // Gal(t)., g(l). 1, za(č). 199
IVr de cum aţi luat, anatema să fie !"

Pentr-aceaea şi eu, fiii miei, legiuitura aceasta a fericitului Pavel cu greu, vă dzic, cum de-ar fi neştine întru voi să vă îndărăpteadze şi să vă întoarcă dintru evangheliia lui Hristos şi dintru învăţăturile ceale pravoslavnice a besearicei noastre şi cu dăscăliile lor ceale ucigătoare de suflete să vă afunde întru eresă lor cea rrea. S-ar fi cine-ar fi şi vă va învăţa altă credinţă, macară s-are fi înger din ceriu, să nu-l creadeţi, ce să-i dziceţi „anatema !" şi să vă lepădaţi şi să vă depărtaţi de unul ca acela ! Că acealea ce-am luat de la moşii şi de la strămoşii noştri sînt de svînta evanghelie a lui Hristos întărite, de prorcci şi de apostoli temeliuite, şi de duhul svînt cu luminatele săboară a svinţilor părinţi mărturisite. Aceastea, dzic, fiii miei, că să cade cu tot sufletul să le ţinem şi cu glas mare să le mărturisim şi de va trebui, dzice Hristos, şi până la singe, de ne îmbărbăteadză şi ne învaţă

așea: „Nu vă teamereți de ceia ce ucig trupul,
că sufletul nu-l pot ucide, că aceastea a lumiei
IV^v sînt / trecătoare, iară binele de vecie, ce vor
să-l dobîndească ceia ce viețuiesc în credință,
iaste de pururea netrecut întru veaci nenu-
mărați". Și atîta sînt de mari și desăvîrșit⟨e⟩,
cît acela ce s-au suit pănă în al treile ceriu,
fericitul Pavel, spune de dzice că ochi n-au
vădzut, urechi n-au audzit și la inima omului
n-au întrat cealea ce-au gătat celora ce-l
iubăsc.

Pentr-aceaea, fiii miei întru Hristos iubiți,
să murim cu credința cea direaptă întru Hristos,
pentru ca să fim vii întru el, și să ne aducem
aminte de acela marele proroc Moisi, cum el
au urît cinstea și mărirea împărăției de la
Eghipet, împreună cu bogățiia și cu vistearele
lui, socotind mai bine să pață rău cu frații săi
ce era de un neam și de o credință; decît să
aibă altă cinste și mărire. Că, de vom răbda
toate greutățile și nevoile pentru credința cea
adevară și de ne vom svîrși într-însă cu pocăință,
vom dzice și noi cu fericitul Pavel: „Cu bună 2[2] Ti(m)., g(l). 4, (zač). 298
nevoință m-am nevoit, viața mi-am[1] săvîrșit,
credința am ferit, de-acmu mi să cruță cununa
V^r direptății, carea mi-o va da // domnul[3] în dzua
aceaea a direptului giudeț". Aceasta și voi
veți dobîndi pentru credința voastră cea pra-
voslavnică a moșilor și a strămoșilor voștri,
carea o ați ținut întru învățăturile ceale bătrîne
și de demult a șeapte svinte și a toată lumea
săboară, carii de la apostoli au luat și noao
le-au dat, aceaea, dzic, cununa cea de Dumne-
dzău împletită a mărirei și a vieții cii de vecie
și a fericiei, carea toți credincioșii o vor dobîndi
pentru Isus Hristos domnul nostru, a căruia
iaste slava și ținearea și slujba și închinăciu-
nea, împreună cu părintele și cu duhul svînt,
acmu și pururea și întru veaci de veaci, amin.

[1] Scris: мїѡмъ.
[2] La Varlaam este omisă trimiterea la epistola a doua către Timotei.
[3] Din cauza sistemului defectuos de legare a cărții, primele slove ale cuvintelor de la începutul fiecărui rînd nu se citesc întotdeauna cu ușurință.

OTVEATNIC

1r

Cartea ce să cheamă „Catehizmus"

Carea cu voia și cu porunca domnului creștinesc Rakoți[1] *Gheorghi, craiul Ardealiului, domnul părților Țării Ungurești și săcuilor șpan, carea s-au întors din limbă dieccască și slovenească pre limba românească, cu svatul și cu îndemnătura și cu cheltuiala domniei lui Ciulai Gheorghi, păstoriul sufletesc a curței măriei-sale. Cu scrisoarea s-au ustenit popa Gheorghi de Sec. Și s-au izvodit în cetate în Belgrad și s-au tipărit în sat în Prisac. Meșterul tipariului au fost popa Dobrea din Țara Muntenească. Și s-au început în luna lu iul<ie> 5 zile și s-au obîrșit în luna lu iul<ie> în 25 de zile. Vŭ lě(t) o(t) sŭz(d)a mira 7150, o(t) rož(d)estvo Xv̄o 1640.*/

1v Această cărțulie au ajuns și la noi, la românii din Țara Moldovei și din Țara Ro[mâ]nească. Cetit-am și am aflat întru ea [po]runcile dumnezăiești ceale bătrîne și cea[le] noao a dulcelui domnului Hristos și svinț[ilor] apostoli. Găsit-am scris dintăiu cătră cet[i]toriu cuvîntul domnului Hristos ce-au gr[ăit] de-au zis: *„Ispitiți scriptura că voao vă pare că întru ea veți avea viața de veaci"*. *Ioa(n), g(l). 5, za(č). 17*

Răspuns: De vreame ce avem de la Hristos această poruncă să ispitim, adecă să cercăm scriptura, nu așea numai hiecum să luom cuvîntul sventei scripturi, ce să cercăm și foarte cu deadins să socotim, aducîndu-ne amente și de cuvîntul înțeleptului ce grăiaște:

---

[1] Scris: ракоцин.

„Înnaintea omului iaste şi viaţa şi moartea", *Sira(x). 15*
deci pentru să nu aleagem moarte în loc de
viaţă, socotit-am şi noi ş-am cercat nu cu unul
sau cu doi, ce cu adunare şi cu săbor, dup[ă]
cum învaţă şi înţeleptul de zice: „Spăseni[ia] *Pri(t)., 11*
iaste în svatul a mulţi". Aşea şi noi cu toţii
am socotit fără de nici un prepus şi fără de
nici o pizmă, ce cu frica lui Dumnezeu şi cu
2r direptatea sventei scrip//turi; înnaintea lui
Dumnezeu ştiutoriul inimilor ne adeverim cum
nici am mai adaos, nici am mai scăzut nemica
din poruncile lui Dumnezeu şi din leagea lui
Hristos ş-a svinţilor apostoli.

Întăiul cuvînt aceştii cărţulii ce face cătră *Ioa(n), g(l).*
cetitoriu scrie cuvîntul lui Hristos ce grăiaşte de *17, zači. 56*
zice aşea: *„Aceasta iaste viaţa de veaci: să
cunoască pre tine unul Dumnezeu şi pre cela
ce-ai tremis, Isus Hristos".*

Răspuns: Într-acesta cuvînt va să zică
aicea că viaţa de vecie iaste numai din cu-
noaştere adevăr pre Dumnezeu şi pre fiiul său
cel svînt. Cum va putea cunoaşte văzutul pre *Văpros*
cel nevăzut, adecă cum va putea să cunoască
omul pre Dumnezeu?

Otveat: Aicea să ştii că nime nicidănăoară
n-au văzut, nici au cunoscut pre Dumnezeu, *Ioa(n), g(l).*
cum spune la Ioan de zice: „Pre Dumnezeu *1, zači. 2*[1]
nime nicidănăoară nu l-au văzut".

Văpros: Dară ce iaste cunoştinţa aceasta
carea sîngur Hristos o arată?

Otveat: Să ştii că cunoştinţa cu carea să
cade să cunoască omul pre Dumnezeu nemică
alt nu iaste fără numai aceaste trei ce le//
2v scrie Pavel apostol cătră corinteani, cu carile
va ocina omul viaţa de vecie: întăi, credinţa *1 Kori(n).,*
cea dreaptă; **a doa,** nedeajdea; **a treia,** liubo- *g(l). 13,*
vul cătră Dumnezeu şi cătră deaproapele său. *za(č). 154*
Acela cunoaşte pre Dumnezeu carele creade
dirept întru svinţiia lui în trei feaţe şi într-o
fiinţă, aşijdere şi cela ce are nedeajde numai

[1] Indicat, greşit, zaceala 1.

întru măriia lui să să spăsească şi să-i dăruiască
viaţă de vecie. Deacii cunoaşte pre Dumnezeu
ş-acela carele are liubov către măriia lui şi
către deaproapele său. Liubovul către Dum-
nezeu iaste să lucreaze neştine poruncile lui şi
iară liubovul către deaproapele său iaste să
arate lucrurile milcsteniei, şi facerea binelui
către el. Că credinţa fără de lucru iaste moartă,
cum zice svîntul Iacov: „Credinţa deaca n-are *Iakov,*
lucru iaste moartă însăş de sine". Şi iarăş: *g(l). 2., za(č). 53*
„Veri să cunoşti, o, oame deşearte, că credinţa
fără de lucru iaste moartă", cumu-i şi trupul
fără de suflet mort. Aceasta şi Pavel apostol *Gala(t).,*
scrie: „Credinţa cu liubovul să ajutoreaşte". *g(l). 5, začl. 211*
Liubovul arată lucru de milă şi de ajutoriu,
3r cum // scrie iarăş svîntul Pavel: „Unul altui *Gala(t).,*
greutăţile purtaţi şi aşea veţi împlea leagea *g(l). 6,*
lui Hristos". *za(č). 214*

Credinţa iaste cap şi începătură tuturor [1]
faptelor celor bune şi de spăsenie, cum arată
aşijdere dumnezăiescul Iacov apostol de zice:
„Avraam, părintele nostru, au nu din lucru *Iakov, g(l). 2,*
s-au îndireptat de înnălţă pre Isac, fiiul său, *za(č). 53*
spre jungheare? Deci vezi că credinţa aju-
toriia lucrurilor lui şi din lucru să săvîrşi cre-
dinţa". Aşea şi toţi svinţii şi în leagea veache *1 Moj.,*
şi în leagea noao cu credinţa au lucrat lui *g(l). 22*
Dumnezeu, cum scrie svîntul Pavel către
evrei, de zice: „Cu credinţa împărăţii au biruit, *Evrem.,*
direptate au făcut, făgăduinţa au dobîndit, *g(l). 11,*
gura leilor au astupat, para focului au stins... *za(č). 330*
Unii fură ucişi, alţii cu ocăr şi cu rane fură
pedepsiţi, încă şi în legături şi în temniţe, cu
pietri fură ucişi, svărîmaţi fură, ucişi de sabie
muriră. Petrecut-au în cojoace şi în piei de
capră, lipsiţi, scîrbiţi, dosădiţi, celor 'n-au fost
destoinică lumea, în pustii ustenind, prin
3v munţi şi prin peşteri şi prin prăpăştile / pămîn-
tului". Carii aceştia toţi, şi prorocii şi apostolii,
încă şi mucenicii au răbdat aceastea toate nu

[1] Scris: тȣторѡрч.

pentr-alt, numai pentru credința ce-au crezut: că vor avea plată mare în ceriu. Cum zice iarăș svîntul Pavel că „n-avem aicea cetate stătătoare, ci ceaea ce vine să cercăm". Iară cuvîntul ce-au grăit Hristos de-au zis: „Aceasta iaste viața de veaci: să te cunoască pre tine adevăr Dumnezeu și pre cel ce-ai tremis, Isus Hristos", nu l-au grăit pentru să fie viața de veaci numai în credință, fără de nice un lucru, ce vrînd domnul Hristos să arate firea sa cea dumnezăiască și o ființă cu părintele, pus-au viața de veaci în cugetul unuia adevărat Dumnezeu, carele iaste în trei feațe. Care lucru poate hiecine să priceapă aceasta: că în cugetul acestor trei feațe iaste viața de veaci. Că cela ce va cunoaște și va creade numai pre părintele, așijdere și pre fiiul și pre duhul svînt să nu cunoască, nice să-l crează, să fie Dumnezeu adevăr și o ființă cu părintele și cu fiiul, acela viața de veaci nici într-un chip nu va avea, ca și Machedonie duhoboreț // [1]

4^r

Catehizmus, 1 glava

Cuprinsătura și părțile învățăturei despre credința creștinească cu întrebări și cu răspunsuri den scriptura svîntă

Văpros: Ce veselie și mîngăiare ai tu, oame, întru viața și în moartea ta?

Otveat: Aceasta că și trupul și sufletul, au aș hi viu au mort, eu sînt al domnului și al descu<m>părătoriului mieu, a lui Isus Hristos, carele m-au răscumpărat din toată putearea diavolului și acmu încă așea mă ține și mă păzeaște, cumu-mi sînt toate spre spăsenie. Cum zice svîntul Pavel apostol: „Au viu, au mort, a domnului sintem". *K rim., g(l). 14, za(č). 113*

---

[1] Scris дХобор ц٦.

Răspunsul săborului a doao țăr

1
K rim., g(l). 14

Într-acest capăt, în tot, Pavel apostolu pune leage pre rîmleani și împreună cu nușii toți credincioșii.

Întăiu: pacea, să petreacă și înțelepții și proștii în pace și fără scîrbă, adecă cîte scîrbe fac cei proști și necărtulari cei înțelepți și cărtulari să-i îndirepteaze și să gonească vrajba dintru ei.

2
1 Kor., g(l). 10, za(č). 144

A doa: toate cîte vor face să nu fie la arătare fariseiaște, ce întru slava lui Dumnezeu
4v să le facă, cum / zice ș-aiurea: „Toate cîte veți face întru slava lui Dumnezeu faceți".

3

A treia: să nu să osindească unul pre-alalt, adecă să nu osindească cela ce mănîncă pre cela ce posteaște sau cela ce posteaște pre cela ce mănîncă. Și zice că și acela mulțemind lui Dumnezeu mănîncă: nu să cade să-l osindească. Așijdere și cela ce pentru Dumnezeu posteaște nu face rău, cum zice acestaș apostol: „Cela ce mănîncă[1] lui Dumnezeu mănî<n>că; așijdere și cela ce nu mănîncă, lui Dumnezeu nu mănîncă și mulțămeaște lui Dumnezeu". Căci că nime de noi nu iaste viu de la sine, fără numai de la Dumnezeu și iarăș nime nu moare fără de voia lui Dumnezeu. Cum zice: oare am hi vii, lui Dumnezeu să cade a mulțămi. Și iarăș: care am muri, cu porunca lui Dumnezeu murim. Și pentru ce să cade să-i dăm laudă și mulțămită? Și pentru ce, grăiaște aceasta apostolul: pentru ce sintem fapta acestuia Dumnezeu și sintem datori a-i mulțămi și pentru moartea noastră, că pentr-acea s-au
5r întrupat fiiul și cuvîntul lui Dumne//zeu ș-a părintelui și muri și să îngropă și învise a treia zi din morți, pentru să biruiască cu viii și cu morții. Cum scrie svîntul Pavel ș-aiurea de

---

[1] Scris: мѫнѫ҆ѳнкѫ.

zice: „Îndrăznim şi cu bună voie vrem[1] mai vîrtcs să ne ducem din trup şi să întrăm cătră Dumnezeu". 2 Kori., gla. 5, za(č). 178

Pentr-acea cu drag şi cu cinste să nevcim, oare îmblînd, care ducîndu-ne, cu bine să-i îngăduim pre voia acestuia dcmnului nostru. Căce că mcartea iaste de trei fealiuri în om:

Întăia moarte să cheamă de bună voie, adecă cum s-are fi şi viu cmul şi cu păcate să-şi omoară credinţa sa cea vie ce o are din svîntul botez, acela să cheamă mort, cum zice svîntul Pavel cătră efesei: „Şi voi fiind morţi cu greşale şi cu păcatele voastre întru carile îmblaţi carecînd". Efe(s)., g(l). 2, za(č). 219

A dca mcarte să cheamă şi iaste din fire, carea împarte trupul de suflet.

A treia mcarte să cheamă veacinică, cînd moare omul fără de pocăinţă şi să duce în muncile de vecie.

Iară apostolul aicea numai pentru mcartea cea din fire grăiaşte, căce că noi, camenii, pănă sintem şi vii, cu credinţa cea vie şi lucrătoare /
5v lucrurilor celor iubite de Dumnezeu, atunce lui Dumnezeu vieţuim. Şi iarăş, deaca vom şi muri cu pocăinţă şi cu ispoveadanie şi cu credinţă vie, lui Dumnezeu murim. Cum iarăş acestaş[2] apostol zice: „Ştim că noao tuturor să cade să ne arătăm înnaintea judeţului lui Hristos ca să ia careleş de sine cealea ce cu trupul au lucrat: ori bine, ori rău". 2 Kori(n)., gla. 5, za(č). 179

Caotă şi te deştaptă acmu şi vezi ce-ţi pune svîntul Pavel înnainte: credinţă vie şi lucrătoare ce-ai lucrat cu trupul, zice, cu usteneala şi cu nevoinţa trupului, iară nu aşea numai ori viu ori mort să fii a lui Dumnezeu, să să facă silă lui Dumnezeu ori are vrea ori n-are vrea!

---

[1] Scris: врѧм ч.
[2] Scris: ачестѣш ч.

Catihizmus, glavă 4

În al patrule[1] capăt aceştii cărţulie scrie de întreabă:

Ce pohteaşte de la noi leagea lui Dumnezeu?

Învaţă-ne pre noi domnul nostru Isus Hristos
întru cuprinseturǎ unde zice aşea: „Iubeaşte M(t)., g(l).
domnul Dumnezeul tău cu toată inima ta şi cu 22, za(č). 92
tot sufletul tău şi cu tot cugetul tău şi cu toată
putearea[2] ta. Aceasta-i de primă mai mare
6r *po//runcă şi a doa ce să închipuiaşte ei: iubeaşte*
priiatinul ca însuţi tine. De aceaste doao porunci
să ţine toată leagea şi prorocii".

Dup-acea, în al cincile capăt întreabă:

Dară putea-veri ţinea aceastea toate întregi?

Răspunde: *Ba nicidănăoară, că den fire*
sînt plecătoriu spre urîciune domnului mieu şi Efe(s).,
priatinului mieu, cum zice Pavel apostol: „Din g(l). 2,
fire eram fii mîniei". za(č). 219

Răspunsul săborului a doao ţăr

Socotim aicea şi ne mirăm cum cu cheaia
înţelesului svintei scripturi încuie împărăţiia
ceriului dinnaintea oamenilor! Cum zice sîngur
domnul Hristos: „Amar voao, legiuitorilor,
c-aţi luat cheaia înţelesului şi voi înşivă nu L.u., g(l). 11,
întraţi, nice pre ceia ce vor îi lăsaţi". Aicea za(č), 62
cu fericitul Pavel răspundem dintru a sa pos- Efe(s).,
lanie, ce învaţă pentr-aceasta pre efesei, şi g(l). 2,
zicem: cu adevărat fost-am feciori mîniei. Ce za(č). 219
cînd? Cînd am fost în păcatele strămoşilor.
Şi unde? În pohtele ceale trupeşti şi în fără-
delegi, fii mîniei şi a urgiei. Iară domnul Dum- Efe(s).,
nezeu, pentru a lui mare milă şi dragoste, ne-au g(l). 2,
za(č). 220[3]

---

[1] Scris: пътрꙋл; altă interpretare posibilă: *patrul*.
[2] Scris: пꙋтѣра.
[3] Indicaţie greşită la Varlaam: 200.

6v născut cu svîntul botez și ne-au făcut /1 din
fii mîniei fii lui Dumnezeu și nu sintem ca alții, zice svîntul Pavel, ca necredincioșii și păgînii. Deci vezi că păgînilor și necredincioșilor celor nebotezați le zice „fii mîniei".

Pentr-acea, de iaste că nu au înțeles aceasta epistolie cătră efesei, să auză dară cea cătră corinteani, unde zice așea: „Pentru că feciorii voștri sînt necurați, iară acmu sînt svinți". Adecă: feciorii celor necredincioși și nebotezați sînt mainte de botez [1] feciori necurați și feciori mîniei, iară acmu, după botez, sînt fii lui Dumnezeu și fii svinți și curați de păcatul strămoșilor. *1 Kori (t)., glă. 7, za (č). 137*

Pentr-acea aicea zice apostolul cum noi toți oamenii ce-am fost în păcatul strămoșilor mainte de întruparea lui Hristos, toți am fost din fire fii mîniei, ca ș-alții acmu, ca păgînii ceia ce nu-s botezați.

Deaci pentru că păgînii și necredincioșii aceia fiind cu fărădelegi și cu fapte reale era din fire fii mîniei și diavolului, iară cu darul sînt spăsiți pentru credință și pentru svîntul // *Efe(s)., g(l). 2, za(č). 220*
7r botez s-au zidit, ce era stricați de păcatul strămoșilor și de necredință, ș-au crezut întru Hristos și sînt izbăviți în dar, nu pentru lucrul cuiva sau pentru vro datorie, cum mărturisească și svîntul Pavel de zice: „Nu-i de la noi, ce-i daru lui Dumnezeu, nice-i din lucru, să nu se laude neștine". Pentr-acea să cade să nevoiască să lucreaze lucrurile carile sînt de folos sufletului, adecă credința lui Hristos cea curată. Lucrurile carile le-au gătat Dumnezeu să îmblăm într-înse, iară nu-i cum au scris într-acest *Catihizm*, să fim și după botez fii mîniei ș-a diavolului, cum zice al cincile cap a *Catihizmului:* să nu poată omul împlea poruncile lui Dumnezeu niciodată, căci sintem din fire fii mîniei! Numai cu acesta cuvînt strică toată *Efe(s)., g(l). 2, za(č). 220*

[1] După acest cuvînt urmează, repetat din greșeală, *sînt*.

scriptura svîntă şi toate poruncile lui Dumnezeu le pune supt picioare, că, de vreame ce nu le poate face, nice le poate împlea omul, dară Dumnezeu, direpce le-au dat omului, 5 Moj.,
direpce pune blăstem pre om de zice: „Blăstemat g(l). 27
varecine nu va rămînea în toate ce sînt
7v scrise în cartea legei să le facă / acealea toate"?
Pentru ce porunceaşte de zice[1]: „Să grijiţi 3 Moj.,
poruncile meale şi să le faceţi pre iale, că eu g(l). 20
sînt domnul ce vă svinţesc pre voi"? Şi într-alt loc iarăş: „Luaţi amente toate poruncile meale
şi toate judecăturile meale ca să le faceţi. Iară 3 Moj.,
cela ce le face viu va fi întru iale". Direpce zice g(l). 18
şi Iacov apostol: „Că cela ce va face toată Iakov, gla. 2,
leagea şi va greşi numai într-una, iaste de toate za(č). 52[2]
vinovat"? Ce ce vom mai aduce mărturii, că adevărat iaste cum acesta cuvînt necăiri în svînta scriptură nu l-au aflat, ce numai din capul său l-au pus. Că svîntul Pavel zice[1]: „Împlearea legei iaste liubovul". Deci deaca nu va împlea leagea, liubov n-are, şi deaca n-are liubov, n-are porunca lui Dumnezeu să iubască nici pre Dumnezeu, nici priatinul său, de care porunci să ţine toată leagea şi prorocii.

Arătat iaste din toată scriptura svîntă că fii mîniei nu sintem, să nu putem ţinea întregi
poruncile lui Dumnezeu. Ce aceasta neputinţă M(t)., g(l).
să nu poată omul nu-i de la Dumnezeu, ce-i 19, za(č). 79
de la nedestoniciia şi de la leanea omului, cum spune sîngur domnul Hristos de zice:
8r „De la om iaste aceasta ne//putinţă, iară de la Dumnezeu toate să pot". Şi Pavel apostol încă
zice: „Toate le poci cu putearea celuia ce mă Fi(l).,
întăreaşte, Hristos". De-aicea poci cunoaşte că g(l). 4,
împlearea legei şi voiei lui Dumnezeu nu să za(č). 248
poate face fără de darul şi mila lui Dumnezeu, ce izvoraşte noao din muncile domnului Hristos, de ne tîmpină şi întăreaşte neputinţa

---

[1] Scris: зич.

[2] Indicaţie greşită la Varlaam: 55

noastră cea slabă, ajutînd şi rădicînd gîndul şi
inima noastră cătră împlearea legei lui Dum-
nezeu. Iară după neputința noastră, cumu şi
scrie: „că din tinereaţele omului iaste lunecă- *Bi(t).,*
toriu gîndul lui cătră toate răutăţile, de să şi *g(l). 7*
tîmplă a nu putea ţinea întregi şi deplin porun-
cile lui Dumnezeu", cum scrie în *Catihizm* mai
sus, trebuiaşte iarăş cu pocăința şi cu din destul
facere pentru greşala noastră să ne îndireptăm.
Că nu pentr-altă, ce iară pentru lipsa aces-
tora, a pocăinţei şi din destul facerei, să ştir-
băsc întru noi de nu să pot face depli<n>
poruncile lui Dumnezeu. Cum zice svîntul
Pavel: „Deaca nu ispitiră să aibă pre Dumne- *K ri(m).,*
zeu întru înțeleagere, pentr-acea-i deade pre ei *g(l). 1,*
8v în mente / neiscusită să facă cealea ce nu să *za(č). 81*
cad", adecă: deaca nu s-au cercat să aibă
întru sine frica lui Dumnezeu, carea să cheamă *Psa(l). 101*
şi iaste începătura înțelepciunei, ce s-au ţinut
ei mai înțelepţi, cum zice şi Pavel apostol:
„că înţelepciunea lumiei aceştiia iaste nebunie *1[1] Kori(t).,*
la Dumnezeu", pentr-acea i-au lăsat Dumnezeu *g(l). 3,*
de grăiesc din mintea lor şi zic că nu va putea *za(č). 129*
nime să ţie întregi poruncile lui Dumnezeu,
de carile scrie svîntul Pavel şi spune cum Dum-
nezeu au gătat lucrure bune, „ca să îmble oa- *Efe(s).,*
menii într-însele". Carile Dumnezeu cu Moisi *g(l). 2,*
proroc le-au gătat mainte, zeace porunci, de *za(č). 120*
spăsenie oamenilor, cu carile şi în zua cea de-
apoi [2] va judeca lumea. Deci, pre ceia ce le fac
şi le ţin întregi chema-i-va cătră sine şi va
zice [3]: „Veniţi, blagosloviţii părintelui mieu, de *M(t)., g(l).*
ccinaţi unde-i gătat voao împărăţie mainte *25[4], za(č).*
de începutul lumiei". Iară pre ceia ce nu le ţin *106*
întregi goni-i-va de la sine şi le va zice: „Duce-
ţi-vă de la mine, blăstemaţilor, în focul de
veaci, unde-i gătat diavolului şi slugilor lui!"

---

[1] Din trimitere lipseşte indicaţia referitoare la numărul epistolei către corinteni.

[2] Scris: дмапои.

[3] Scris: зіч.

[4] Trimitere greşită la Varlaam: 5.

Catihizmus, 9 glavă[1] //

9r În noao capete aceştii cărţulii scrie de întreabă aşea:

Văpros: Dară putem face din destul dintru noiş pentru păcatele noastre?

Otveat: Ba nici dintr-o parte, ce mai vîrtos ne înmulţim şi ne sporim păcatele din zi în zi, cum zice Matei evanghelist[2]:
„Şi iartă păcatele noastre." *M(t)., g(l). 6, za(č). 16*

Răspunsul săborului a doao ţăr

Supt a cui ascultare să va da omul, rob iaste aceluia pre carele ascultă, cum de-aceasta[3] arată Pavel apostol de zice de: „Au nu ştiţi că celuia ce vă veţi pune pre sine robi întru ascultare robi sinteţi aceluia ce-l ascultaţi, care păcatului în moarte, oare ascultării întru direptate?" *K ri(m)., g(l). 6, za(č). 92* Cum zice[4] şi svîntul Iacov apostol: „Nime fiind[5] supărat să nu grăiască că sînt de la Dumnezeu supărat, că Dumnezeu nu iaste supărătoriu de răutăţi. Nu supără acela pre nime, ce careleş de pohta sa iaste supărat de-i tras şi-i înşelat". *Iakov, gla.1, za(č). 50* Cum are zice: toate păcatele de la inimă şi de la gînd purced, ca şi apa din izvor; cum de aceasta mai adevărat arată domnul Hristos de zice că inima iaste visteari bunelor
9v şi rrealelor: „că omul bun cu adevăr / din visteariul inimiei sale cel bun scoate bune, iară cel rău din visteariul inimiei sale cel rău scoate r[r]eale". *M(t)., g(l). 12, za(č). 47* Ce acest gînd rău nu face păcat, deaca ne vom simţi şi nu-i vom da loc să ne

[1] Scris: главъ.
[2] Scris: еванггелистъ.
[3] Scris: дѡачаста.
[4] Scris: зичъ.
[5] Scris: фiиндъ.

puie supt asculta[r]e, ce ne vom lupta și-l vom goni dintru noi cu ajutoriul lui Dumnezeu. Cum zice și apostol Pavel că războiul nostru nu iaste cu vrăjmași văzuți, ci cu nevăzuți și sufletești, nepriiatini, pre carii, deaca-i biruim, hatmanului celui de sus ne împreunăm. *Efe(s)., g(l). 6, za(č). 233* Și aceasta iaste întăia stepenă de pășaște gîndul cel de păcat întru inima omului. A doa stepenă pune apostolul Iacov de zice: „Deacii să înceape pohta și naște păcat". *Jakov, gla. 1, za(č). 50* Pohta să înceape din gîndul cel rău, iară din pohtă să naște păcatul, cum scrie mai sus. Și aceasta iaste cînd voiaște omul gîndului de-i dă loc și-l ține îndelung întru sine și de bună voie-l lasă de să rădăcinează la inimă ca o sămînță rrea. Atunce să naște păcatul de carele sîngur domnul Hristos grăiaște de zice: „Cela ce caotă spre muiare cu pohtă amu curvie au făcut cu nusa întru inima sa". Acesta păcat nu iaste de moarte,
10r // că nu grăiaște aicea de împlearea păcatului, numai de vrearea inimiei și a pohtei carea să rădăcinează într-înimă [1], și încă păcatul n-au împlut. Pentr-acea pune a treia stepenă de zice: „Deaca să împle păcatul, naște moarte", *Iakov, g(l). 1, za(č). 50* adecă: deaca dă voie și slobozie gîndului și pohtei, de face și împle păcatul, atunce din păcat naște moarte și acela om cu trupul iaste viu, iară cu sufletul iaste mort. Pentru aceaea zice [2] sîntul Pavel: „De veți omorî cu duhul lucrurile ceale trupești, veți fi vii". *K ri(m)., g(l). 8, za(č). 96* Și cum va omorî cu duhul lucrurile ceale trupești, Pavel apostol spune de zice: „Trupul să rădică pre suflet, iară sufletul pre trup." Vezi că Pavel apostol învață să să lupte, să stea tare împrotiva trupului și cu lucrurile sufletului să omoară lucrurile trupului. Și într-alt loc iarăș zice: „Îmbrăcați-vă întru toate armele lui Dumnezeu, ca să puteți sta împrotiva vicleșugurilor dievolești". *Efe(s)., g(l). 6, za(č). 233* Armele lui Dumnezeu sînt ruga, postul, răbdarea, curățiia, milos- *1 Korin(t)., gla. 4, za(č). 143*

[1] Scris: ꙟтрънимѫ.

[2] Scris: зич҄.

teniia şi altele aseamenea acestora. Că cela
ce să nevoiaşte de toate să să oprească. Ş-a-
10v iurea / iarăş ne învață aşea: „Întru toate vă
tocmiți pre sine ca nişte slugi ale lui Dum- 2 *Korin(t)., gla. 6, za(č). 181*
nezeu, întru răbdare multă, în scîrbe, în nevoi,
în greutăți, în usteneale, în nedermire, în
postire". Cu aceastea cu toate ne aduce svîntul
Pavel nu numai destul să facem pentru păca-
tele noastre, ci, fără de păcate s-am fi, sintem
datori să le facem, căci că aşea ne învață că:
„Nu-s destoinici chinurile — adecă ustenealele *K ri(m)., g(l).2, za(č). 97*
din vreamea de-acmu — împrotiva slavei ce
va să să arate întru noi." Pentru aceaea zice:
„Să nu ni să supere, că de s-are şi strica omul
nostru cel den afară, iară cel din lăuntru să
înnoiaşte în toate zile", adecă: cînd să uste-
neaşte şi vitioneaşte trupul, atunce sufletul
să înnoiaşte şi să întăreaşte. Aceastea griji 2 *Korin(t)., gla. 4, za(č). 177*
încă-s iuşoare, cum are zice puține, împrotiva
măririi ceii de vecie carea o agonisesc noao
faptele noastre. Faptele sint grijile, carile Pavel
apostol zice că sînt iuşoare, făcînd noao greu-
tate de mărie, adecă mulțime şi fără de număr
slavă de vecie. Cum zice şi într-alt loc: „Cu *Fi(l)., g(l). 2, za(č). 241*
11r frică şi cu cutremur spăseniia // voastră lu-
crați". Iară căci sintem învățați în toate zile
a ne ruga să ne iarte Dumnezeu păcatele, cum
zice la Matei, zaceala[1] 16[2]: „Şi iartă păcatele
noastre", aicea domnul Hristos doao lucruri
arată: întăi, chizeşluiaşte pre om ca să împle
poruncă ce-i datoriu să iubască pre deaproapele
său, de zice: „iartă-ne păcatele, cum iertăm
şi noi datornicilor noştri". De iert eu, să-mi
iarte[3] şi Dumnezeu, iară de nu iert, nice Dum-
nezeu să nu-mi iarte. A doa: că tot omul să
află greşit lui Dumnezeu în ceale trei stepene
ce-am scris mai sus:

---

[1] Scris: зач.

[2] Scris greşit: 18.

[3] Scris: ютрє.

să nu în cea de-apoi [1], a treia, ce iaste păcatul de moarte, sau în a doa, în carea-i rădăcinat gîndul cel rău, din carele să scorneaşte pohta şi din pohtă să naşte păcat, iară în cea dintăiu stepenă toţi oamenii să află, în carea să fură gîndul cel rău fără de voia omului. Pentru aceaea, măcară că nu faci nici păcat, iară tot să cade a să ruga, că înnaintea lui Dumnezeu nu iaste nime fără de păcate. Cum ne învaţă şi domnul Hristos de zice: „Cereţi şi să va M(t)., g(l).
da voao, căotaţi şi veţi afla, bateţi şi să va 7, za(č). 20
deşchide voao. Că tot cela ce va ceare da-i-
11v să-va / şi cela ce va cerca va afla şi cela ce va bate deşchide-i-va".

Eşti, deci vezi că toată scriptura svîntă nu ne învaţă să nu facem destul pentru păcatele noastre sau, de vom vrea să facem mai multe păcate, vom încărca din zi în zi. Aceasta iaste afară din svînta scriptură, afară de poruncile domnului Dumnezeului nostru.

Că adevara [2] carea nu poate minţi aşea ne învaţă, să facem destul pentru păcate şi zice:
„Împacă-te [3] cu pîrîşul tău de sîrg, până eşti M(t)., g(l).
pre cale cu nus, ca să nu te dea pre tine pîrîşul 5, za(č). 12
judeţului şi judeţul te va da slugii şi în temniţă veri fi aruncat". Şi într-alt loc ne învaţă să nu fim lipsiţi de vrun lucru bun, de zice: „Fiţi desăvîrşit, cum iaste şi părintele vostru ceresc desăvîrşit". Deci vezi că domnul Hristos nu ne îndoiaşte încoace şi încolo, cum scrie într-această cărţulie, ci ne întăreaşte nici de una să nu fim lipsiţi şi mai vîrtos ne arată cu
pildă şi zice: „Tot lemnul ce nu va face roadă M(t)., g(l).
bună tăiat va fi şi în foc va fi aruncat". Pentru 7, za(č). 22
aceasta păn-aicea.

[1] Scris: дѧапои.

[2] Scris: адевъра.

[3] În text cules greşit: ѱпъкатє.

12r **Catihizmus, // glavă 10**

În zeace capete aceştii cărţulii scrie şi întreabă aşea:

Văpros: Dară ce împăcătoriu trebuie să căutăm, carele să facă destul pentru noi să ne împace cu Dumnezeu, cela ce fu adevărat şi om şi Dumnezeu, direpț cum zice: „adecă o vergură *Isaia, 7* *întru sine au prinsu şi va naşte fiiu şi-i veri zice*[1] *Emmanuil" ce să zice „cu noi Dumnezeu"? Cine iaste dară împăcătoriul?*

Otveat: Că iaste domnul nostru Isus Hristos, că el îmblă între noi şi între Dumenezu de ne împăcă. Cum zice Pavel: „Şi unul iaste îmblătoriul între Dumnezeu şi între oameni, omul Isus Hristos". *1 Ti(m)., g(l). 2, za(č)..285*

Răspunsul săborului a doao ţăr

Svîntul Pavel apostol învaţă aicea pre ucinicul[2] Timotei să ia aminte pentru toată obicina şi destoiniciia tuturor oamenilor, pre cei credincioşi către tăriia şi sporiul credinţei şi fapturilor celor bune, pre cei necredincioşi către întoarcerea cunoştinţei lui Dumnezeu. **A doa,** aduce lui chip pre domnul şi izbăvitoriul nostru Isus Hristos, ca să-l pleace către *Ti(m)., g(l)*[3]*., za(č): 285*[4]
12v aducere aminte şi-i zice cum sîngur pre / sine s-au dat izbăvire, şi răscu<m>părare pentru toţi şi va pre toţi să să spăsească, şi să afle spăsenie, adecă să crează toţi şi să ia credinţă cea vie şi făcătoare fapturilor celor bune.

Pentru aceaea, cu munci şi cu jungheare şi cu vărsare de singe iaste şi să cheamă împă-

---

[1] Scris: зич.
[2] Scris: ѹчникѹл.
[3] Cifra după prescurtarea *gl.* nu se poate identifica.
[4] Neclară ultima slovă. Pare a fi є.

cătoriu între Dumnezeu şi între oameni. Şi cela ce creade dobîndeaşte pacea, adecă spăsenie cătră Dumnezeu. Că aceasta spăsenie altul n-au putut, nice[1] au fost destoinic să o facă, fără de-acesta[2] iarăş ce s-au întrupat, fiiul şi cuvîntul lui Dumnezeu ş-a părintelui, domnul nostru Isus Hristos.

Cum şi fericitul Pavel cu glas mare zice[3] că nici înger, nici om, ce sîngur domnul ne izbăvi cu feredeul de a doa naştere. Şi aceasta cu pildă arată domnul Hristos unde zice: nice preutul, adecă jărtva legei vechi, carea preutul o junghia pentru păcate, nice levitul, adecă leagea lui Moisi, n-au putut să-l vindece, fără de-acest[4] samarinean, fiiul şi cuvîntul lui Dumnezeu, domnul nostru Isus Hristos, cel clevetit
13r samarean, mîncători şi băutori, acesta // numai ce-l înnălță la turma sa ca pre o caie pierdută[5] şi rătăcită de o luo în spatele sale şi griji pentru spăseniia ei. Şi pentr-aceasta spăsenie iaste împăcătoriu de îmblă între Dumnezeu şi între oameni, de împacă pre hiece om cu dumnezăirea, căci că cinstitul trup şi cinstitul singele lui ne dă noao iertare de păcate. Şi acesta om şi Dumnezeu, domnul nostru Isus Hristos, iaste cu aceasta împăcătoriu numai spăseniei omeneşti, cătră Dumnezeu mîngăiare şi cătră oameni iertăciune[6]. Cum scrie într-acest *Catihizm* de zice că noi nu putem face destul pentru păcatele noastre nice dintr-o parte, ce mai vîrtos ne sporim păcatele din zi în zi, ci să căutăm împăcătoriu pre domnul Hristos să facă destul pentru noi, aceasta ne-are plăcea şi noao: fără de nice o usteneală, fără de nici un chin să aflăm pre domnul Hristos împăcătoriu să facă destul pentru noi!

Ti(t)., g(l). 3, za(č). 302

Luka, g(l). 10, za(č). 53

9 glav.

10 glav.

---

[1] Scris: ннч. Altă interpretare posibilă: *nici*.
[2] Scris: дѧачестѧ.
[3] Scris: знч.
[4] În text: дѧачестъ.
[5] În text: прїердѹтж.
[6] În text: ерт҇чѹне.

Văpros: Cum va căota neştine pre domnul
nostru Isus Hristos ca să-l poată afla împăcă- *Lu., g(l). 19,*
toriu cătră Dumnezeu părintele? *za(č). 94*

Otveat: Aşea să-l căotăm cum l-au căotat /
13v Zahei [1], unde spune sîngur înnaintea lui Hristos
de zice: „Iată, doamne, giumătate de avuţiia *Lu., g(l). 15,*
mea o dau mişeilor şi pre cine am năpăstuit *za(č). 94* [2]
de patru ori mai mult voiu întoarce". Cum l-au
căotat curvariul şi curva aceaea: unul cu pocăinţă
şi de la inimă suspini şi lacrămi, alta
aşijdere cu cădeare la picioarele lui: „Ci căzu *Io(n), g(l).*
cu mir scumpu de spăla picioarele lui şi cu părul *12, za(č). 41*
capului său le ştergea".

Cum l-au căotat vameşul, carele să bătea *Lu., g(l). 18,*
în piept şi suspina şi aşea de cu smerenie să *za(č). 89*
ruga, cît nice ochii în sus nu cuteza să-i rădice. *Dĕa(n)., g(l). 10,*
Cum l-au căotat Cornilie sutaşul, unde spune *za(č). 24*
că de patru dzile s-au fost postind şi s-au fost
rugînd în casa lui.

Cum l-au căotat toţi apostolii, de-au lăsat
lumea şi toate cîte-s în lume ş-au urmat lui
Hristos de-au împlut porunca lui ce-au dzis:
„Cela ce-şi va lăsa sau fraţii sau surorile sau *M(t)., g(l).*
tatăl sau îmă sau muiarea sau feciorii sau *19, za(č). 79*
satele pentru numele mieu cu o sută de ori
va lua şi viaţa de vecie va ocina". Cum dzice
şi la Ioan: „De mă [3] iubiţi, învăţăturile meale
să socotiţi". Şi mai gios: „Cela ce va avea // *Io(n), g(l).*
14r învăţăturile meale şi le va face, acela mă iubeaşte". *14, za(č). 48*
Aceastea n-au dzis numai apostolilor,
ce noao tuturor credincioşilor lui. Cum şi Matei
au dat de-au dzis: „Întraţi pre porţi strîmte, *M(t)., g(l).*
că poarta cea largă şi calea cea desfătată duce în *7, za(č). 21*
perire, iară poarta cea strîmtă şi calea cea
scîrbită duce în viaţă şi puţini sînt să o afle".
Şi svîntul Pavel zice: „Că cu multe scîrbe *Dĕa(n)., g(l). 14,*
să cade noao să întrăm în părăţiia ceriului". *za(č). 35*

Cu adevăr lucru iaste că împrotiva mîniei
lui Dumnezeu ce-l mîniem cu păcatele noastre *O(t)vea(t)*

---

[1] Scris: закхеи.

[2] Indicaţie greşită la Varlaam: 79.

[3] În text: демч.

nime nu poate agiunge să facă destul pentru
sine, de n-are hi împăcătoriu domnul nostru
Isus Hristos, cu muncile şi cu singele şi cu
moartea sa, la care daruri să apropie omul
cu credinţa, cu nedeajdea şi cu liubovul cătră
Dumnezeu şi cătră priiatinul său, cu împlearea
poruncilor lui Dumnezeu. Dup-aceaea, pentru
greşală şi pentru păcate pocăinţă trebuie, carea
toată scriptura o mărturiseaşte. Cum zice şi
Petr apostol: „Pocăiţi-vă şi vă întoarceţi, ca *Dĕa(n).,*
să vă curăţiţi de păcatele voastre". Ş-aiurea *g(l). 3,*
14v iarăş zice: „Pre-acesta — adecă / pre Hris- *za(č). 9*
tos — Dumnezeu l-au înnălţat începătoriu şi
spăsitoriu cu direapta sa, ca să dea pocăinţă
izrailteanilor întru iertarea păcatelor". Pocăinţa *Dĕa(n).,*
iaste, întâiu, să jelească cu suspini şi cu lacrămi, *g(l). 5,*
să-i paie rău de păcat ce-au făcut. **A doa,** *za(č). 15*
iaste ispoveadaniia, cum ne învaţă în nenu-
mărate locuri svînta scriptură, în deaaniia
apostolilor, zaceala [1] 42, în poslania lui Iacov,
zaceala [1] 57, Marco, zaceala [1] 1, Matei, zaceala [1]
5 şi într-alte locuri în svînta scriptură, nu numai
în leagea noao, ce şi în leagea veache. **A treia,**
iaste învăţătura ce va lua de la duhovnicul său,
la carele să va ispovedui să facă acealea ce-i
va da: rugăciuni, post, închinăciuni, milostenii,
după socotinţa duhovnicului. Dintr-aceasta
pocăinţă vine înfrîngere inimiei de să zdro-
beaşte şi să smereaşte. Cum dzice David proroc: *Psa(l)., 50*
„Inima înfrîmtă şi smerită Dumnezeu nu o va
urgisi". Şi sîngur Dumnezeu dzice: „Pre cine
voiu căota? Numai pre cel blînd şi smerit, ce
să cutremură de cuvintele meale". Aşea să *Isa., 66*
apropie creştinul şi să împreună cu cinstit
trupul şi singele domnului nostru, lui Isus
15r Hristos, // carele pentru cinstit trupul şi sin-
gele său mîngăie mîniia lui Dumnezeu împro-
tiva omului şi împacă cu Dumnezeu şi i să
iartă păcatele. Iară şedzînd numai şi nemică
nefăcînd, nu să află în svînta scriptură să aibă

[1] Scris: зач҃.

împăcătoriu pre domnul Hristos. Cum dzice şi 1 Po(s).
Petr apostol: „Hristos au chinuit pentru noi Pe(t).,
cu trupul şi voi într-acela cuget vă într-armaţi". g(l). 4,
Şi într-alt loc iarăş dzice: „Căci şi Hristos au za(č). 61
chinuit pentru noi, noao au lăsat chip ca să
urmăm urmelor lui". Aşijdere şi Pavel apostol
dzice credincios cuvînt: „Că de-am murit cu 2 Pos.Ti(m).,
nus, cu nusul vom şi învie; de vom răbda, g(l). 2,
cu nus vom şi împărăţi; de ne vom lepăda, şi za(č). 293
el să va lepăda de noi".

Iară căci n-am putea face destul pentru
noiş cum s-are cădea, deplin şi desăvîrşit, mai
vîrtos trebuie a nevoi rugîndu-ne şi cerşînd
agiutori de la Dumnezeu, că fără de darul şi
agiutoriul lui Dumnezeu nime cu nemică nu-i
harnic. Cum dzice svîntul Pavel: „Mai mult
decît alţii, decît toţi m-am ustenit, însă nu eu,
ce daru lui Dumnezeu ce-i întru mine".

De la noi iaste începătura, de la Dum-
15v nezeu / iaste săvîrşitul. Cum şi Petr apostol
ne învaţă de-aceasta[1] de dzice: „Dumnezeu 1 Pos.
a toate darurile, carele v-au chemat pre voi Pe(t).,g(l),
întru slava sa cea de vecie, pentru Hristos 5, za(č). 63
puţinel s-aţi chinui, acela va săvîrşi şi vă va
întări şi vă va temelui". Aceluia-i slava şi
ţinearea întru veaci, amin!

Catihizmus, glavă 12

În doaosprădzeace capete a *Catihizmului* scrie sămnul credinţei creştineşti ce sînt 12 parţi a credinţei şi unde dzice[2]: *I vŭ edinǫ-s͠tǫę sŭbornǫę i po(s)tolskǫę c͠rkov*, adecă „credz întru[3] una svîntă, săbornică şi apostolească besearecă", aicea dzice numai *„credz o besearecă creştinească şi uniciunea svinţilor"*, care lucru

---

[1] Scris: дадчаста.
[2] Scris: sнч.
[3] Scris: оуטру.

iaste mare smenteală şi întunecare din calea
credinţei cii direapte, căci c-acesta semn a
credinţei creştineşti, aceale 12 parţi le-au toc-
mit la întăiul şi la al doile săbor din toată lumea
acei svinţiţi şi de duhul svînt luminaţi părinţi
ş-au procleţit cu anatema şi cu aforesenie o
slovă numai nici să mai adaogă nici [1] să mai
scadză, ce cum au scris şi ne-au dat, aşea ne-
16r schimbat cetind să o // mărturisească. Iară
aicea leapădă *„întru"*, nu dzice *„întru una"*,
ce numai ce dzice *„o beseareca"*, cu acesta gînd
pentru că beseareca iaste adunătura credin-
cioşilor, deci să nu să paie că cred în oameni,
să cadză în păcate, pentr-acea dzic *„o beseareca"*,
iară nu *„întru una svîntă şi apostolească be-
seareca"*.

Răspunsul săborului a doao ţăr

Ştim şi noi că svînta beseareca iaste aduna-
rea credincioşilor, care credincioşi nu ca nescari
păcătoşi, ce ca neşte lăcaşure a duhului svînt,
după cuvîntul svîntului Pavel ce dzice: „De 1 Pos. Kor.,
au nu ştiţi că casa lui Dumnezeu sinteţi şi g(l). 3,
duhul lui Dumnezeu lăcuiaşte întru voi", ce, za(č). 128
cum sînt cu darul fii lui Dumnezeu şi îmblînd
întru poruncile lui ceale svinte, să cheamă şi
sînt adunare şi beseareca svîntă, însă nu aşea
prost, că şi a păgînilor adunare şi a jidovilor
săbor să cheamă beseareca, iară aceştia sînt
beseareca svîntă, carii sînt încheieturi şi mă-
dulare aceştii svinte beseareci şi Hristos iaste
lor cap. Cum şi fericitul Pavel dzice: „Toate Efe(s).,
au plecat supt picioarele lui şi pre-acela l-au g(l). 1,
16v dat cap pre/spre toţi besearecei", să creaştem za(č). 219
întru el de toate, carele iaste cap Hristos,
dintru care tot trupul să încheaie şi să îm-

[1] Scris: нич.

preună. Încă şi în al cincile capăt cu pildă dzice: „Cumu-i bărbatul cap muierei aşea şi Hristos Efe(s)., g(l). 5, za(č). 230[2]
iaste cap besearecei". Cătră acea şi cătră colasei, zaceala [1] 251, dzice: „Şi acela iaste cap trupului besearecei". Deci cap trupului besearecei iaste Hristos, iară mădularele sînt Petr, Pavel, Nicolaie, Gheorghie şi ş-alţi credincioşi. Deci mădularele aceastea, ce să pleacă supt acesta cap ce iaste Hristos, iaste adevărată săbornică besearecă şi, cum să pleacă capului toate mădularele şi de la dîns să îndirepteadză şi lucreadză, aşea şi mădularele besearecei, credincioşii, fiind plecaţi supt al său cap, Hristos, de la dîns să îndirepteadză şi lucreadză lucrurile spăseniei. Pentr-acea, credincioşii, cu credinţa carea scrie „întru una svîntă, săbornică şi apostolească besearecă", să pleacă ş-aceştia întru svînta besearecă, adecă întru domnul nostru Isus Hristos, carele iaste cap mădularelor, adecă credincioşilor, şi dzic: „întru una svîntă, să-
17r bornică şi // apostolească besearecă". Svîntă besearecă să cheamă, că adunătură de credincioşi svinţi şi direpţi întru poruncile lui Dumnedzeu îmblă, întru carii lăcuiaşte duhul svînt. Săbornică să cheamă, că din toate limbile iaste adunată. Apostolească să cheamă, că de la apostoli s-au început.

Deci noi, toţi credincioşii, ce urmăm învăţăturilor celor credincioase şi adevărate a svinţilor părinţi purtători de dumnedzăire şi de duhul svînt luminaţi, mărturisim şi dzicem: „întru una svîntă, săbornică şi apostolească besearecă". Ce cu adevăr dzic aicea calvinii şi liutereanii *„o besearecă"*, nice svîntă, nici[3] săbornică, nice apostolească, că aşea iaste beseareca lor: nice o svinţie n-are, nice preuţie, nice are ceale şeapte taine; nice[4] săbornică, că nu-i în toată lumea, nice din toate limbile

[1] Scris: зач.
[2] Indicaţie greşită la Varlaam: 225.
[3] Scris: нич҄.
[4] Scris: нич. Altă interpretare posibilă: *nici*.

adunată ; nice apostolească, că nu-i de la apos-
toli, ce-i de curund şi noao, ca de dăunădzi, de
o sută de ai de-are hi ; nice are fapturile apos- 1
tolilor, nice-şi ţin învăţăturile apostclilcr. 1 *Kor.,*
Apostolii învaţă curăţiia să hie mai mare *glav. 7,*
decît căsătoriia, iară ei o strică şi silesc pre / *za(č). 138*[1]
17v toţi oamenii să să căsătorească[2].
Apostolii învaţă popa să hie bărbat numai 2 *Ti(m).,*
unii muieri, iară ei până în şeapte muieri iau *glav. 3,*
şi-s tot popi ! *za(č). 283*
Apostolii învaţă cînd va hi vrun om bolnav
să cheame popii besearecei să facă rugă şi să-l 3
ungă cu unt în numele lui Dumnedzeu şi să *Iakov, glav. 5,*
va tămădui. Ei dzic că nu-i nemică. *za(č). 57*
Apostolii învaţă să îmble credincioşii în 4
fapture bune, că credinţa fără fapture iaste *Iakov, glav. 2,*
moartă, iară ei dzic că nu trebuiesc fapture *za(č). 53*
bune, numai credinţa.
Apostolii învaţă să postească şi să să 5
roage şi să să ţie în curăţie la vreame de rugă 1 *Kor.,*
spre dzile mari dumnedzăieşti. Ei dzic că *glav. 7,*
nu-i nemică aceaea. *za(č). 136*
Apostolii învaţă să aibă pocăinţă şi ispo- 6
veadanie, iară ei dzic ş-aceasta că nu-i nemică. *Dča(n)., g(l). 2,*
Apostolii învaţă cum Dumnedzeu nu iaste *za(č). 6*
începătoriu răului, iară ei dzic că de la Dum- *i 9 i g(l). 9,*
nedzeu iaste răul şi munca omului, care lucruri *za(č). 46*
dzicem că nice păgînii, turcii, tătarîi încă *Iakov, g(l).*
n-au aceastea învăţături întunecate şi de Dum- *10, za(č). 57*
nedzeu urîte, cu carile calvinii şi liutereanii *Mar., g(l). 1,*
nu sint următori şi credzători evangheliei svinte, *za(č). 1* 7
18r nice ascultători // apostolilor, ce sînt luptători *M(t)., g(l).*
şi vrăjmaşi şi strimbători svintei scripturi *3, za(č). 5 Iakov, g(l).*
a svintei evanghelii şi apostolilor. *1, za(č). 8*
Pentru curăţie învaţă fericitul Pavel de 1
dzice: „Vreare-aş de voi să hiţi fără de griji, *Io, g(l). 1,*
că cela ce nu să însoară grijeaşte de ceale *za(č). 68*
dumnedzăieşti, cum va îngădui lui Dumnedzeu, 2 *Pe(t)., g(l). 1,*
iară cela ce să însoară grijeaşte de ceale lumeşti, *za(č). 65*

---

[1] Numărul zacealei nu se poate citi bine.

[2] În text, greşit: кѣсотѣрѫскѫ.

cum va îngădui muierei. Împarte-să și muiarea de fecioară: ceaea ce nu să mărită, grijeaște de ceale dumnedzăiești, cum va îngădui lui Dumnedzeu, ca să hie svîntă cu trupul și cu sufletul, iară ceaea ce să mărită grijeaște de ceale lumești, cum va îngădui bărbatului". Așijdere și mai gios iarăș dzice: „Pentr-aceaea [1], cela ce-și mărită fata bine face, iară cela ce nu o mărită mai bine face". *2 Kor., g(l6 1, za (č). 1) 1 Kor., g(l8 7, za(č). 13* *1 Kori(t)., glav. 7, za(č). 139*

Pentru popa să hie bărbat numai unii muieri, să nu ia a doa, învață iarăș svîntul Pavel apostol de scrie cătră Tit și-i dzice: „Pentr-aceaea [1] te-am lăsat în Crit, ca să pui prin toate cetățile popi, cum te-am învățat, de va hi neștine fără de prepus unii muieri bărbat". Așijdere și cătră Timotei scrie de-l învață așea credincios cuvînt: „De pohtește/ *2 Ti(t)., glav. 1, za(č). 300* *1 Ti(m)., glav. 3, za(č). 283*
18v neștine preuțiia, bun lucru pohtește. Ce să cade preutului să hie fără prepus unii muieri bărbat".

Pentru bolnav să cheame popii besearecei învață Iacov apostol în poslania sa de dzice: „De va boli neștine, să cheame popii besearecei să facă rugă pentru dîns, să-l ungă cu unt în numele lui Dumnedzeu. Și ruga cu credință va vindeca bolnavul și-l va rădica Dumnedzeu și s-are hi făcut și păcate ierta-să-vor lui". *3 Iakov, glav. 5, za(č). 57*

Pentru fapture bune învață Pavel apostol pre efesei de dzice: „Aceluia faptă sintem — adecă a lui Dumnedzeu — zidiți întru Isus Hristos spre fapture bune, cealea ce mai denainte le-au gătat Dumnedzeu ca într-înse să îmblăm". Așijdere și cătră evrei scrie de-i învață așea: „Trebuie să aveți răbdare că [2], deaca veți face voia lui Dumnedzeu, veți lua făgăduința". *4 Efe(s)., g(l). 2, za(č). 220* *Evrem., g(l). 10, za(č). 326*

Pentru post și pentru rugă învață iarăș Pavel apostol în poslania cătră cori<n>teani

---

[1] Scris: пентра ачѣа.

[2] În text: ка.

de dzice: „Bărbatul de muiarea sa să nu[1] să nu[1] 5
să desparță, nici muiarea de bărbat, numai 1[2] Kor., glav.
pentru chemarea vremiei, adecă cînd să vor 7, za(č). 136
tîmpla dzile ca acealea. Și le dzice: „Nu vă
lăsareți unul pre-alalt numai cu voie pănă
19r la // o vreame, ca să vă îndeletniciți în rugă
și în post și iară să vă împreunați". Și într-alte
în nenumărate locuri scrie și învață.

Pentru pocăință și pentru ispoveadanie
dzice Petr apostol: „Pre-acesta Dumnedzeu 6
începătoriu și spăsitoriu l-au înnălțat cu dreap- Dĕa(n).,
ta sa, să dea pocăință întru iertarea păcatelor." g(l). 5,
Aceasta pocăință mărturisiia Ioan[3] Botedză- za(č). 15
toriul și dzicea: „Pocăiți-vă că s-au apropiiat M(t)., g(l).
împărățiia ceriului". Și singur domnul Hristos 3, za(č). 5
dzice: „De nu vă veți pocăi, toți așea veți Lu., g(l). 13,
peri". za(č). 70

Pentru ispoveadania, la poslania lui Ioan
dzice: „De vom ispovedui păcatele noastre,
credincios iaste și dirept să iarte păcatele
noastre". Așijdere Iacov apostol în epistoliia Iakov, glav. 5,
sa dzice: „Ispoveduiți unul altui păcatele za(č). 57
voastre și vă rugați unul pentr-alalt".

La deaaniia apostolilor spune Luca evan- Dĕa(n),
ghelist și dzice: „Mulți de ceia ce credea g(l). 19,
veniia și-și ispoveduia păcatele sale". Și la za(č). 42
Matei așijdere dzice: „Atunce veniia cătră 1 Io., g(l). 1,
Ioan Botedzătoriul de să botedza în Iordan za(č). 69
și-și ispoveduia păcatele sale". Și la Marco
19v scrie că-și ispoveduia / păcatele.

Pentru cum Dumnedzeu nu iaste înce- <7>
pătoriu răutăților, Iacov apostol în poslania M(t)., g(l).
sa dzice: „Dumnedzeu nu iaste iscusitoriu 3, za(č). 5
cu răutăți, nu iscusească acela pre nime, ce Mar., g(l). 1,
careleș de pohta sa să iscusească tras și înșelat". za(č). 30
Ioan Bogoslov așijdere întru a sa poslanie dzice Iakov, glav. 1,
că: „Dumnedzeu iaste lumină, și întunearec za(č). 50
într-îns nu iaste nemică". Petr apostol așijdere I Ioa(n), glav. 1, za(č). 68

---

1 Repetat, din greșeală, *să nu*.
2 La Varlaam lipsește indicația referitoare la numărul epistolei.
3 Scris: Іѡан.

în a doa poslanie dzice: „Că toate noao din putearea lui cea dumnedzăiască sînt date către viață și către bună cinste". [1 Pe(t)., g(l). 1, za(č). 64]

Pavel apostol în a doa poslanie către corinteani dzice că iaste „părinte milelor și Dumnedzeu a toate mîngăierile". [2 Kor., g(l). 1, za(č). 167] Înțeleptul Solomon la înțelepciune dzice: „Că Dumnedzeu n-au făcut[1] moartea, nice să veseleaște de perirea celor vii". [Mŭdro(s)., g(l). 1] Și ce mărturii mai trebuiesc, cînd singur domnul Dumnedzeu să mărturiseaște pre sine de dzice cu prorocul: „Nu voiu moartea păcătosului, ce voiu să să întoarcă și să hie viu". [Zak., g(l). 18] Și la Ioan evanghelist încă dzice: „Eu sînt lumina lumiei. Cela ce va îmbla după mine n-are îmbla în tunearec, ce are viața de veaci".// [Io., g(l). 8, za(č). 29]

20r **Catihizmus. 36**

În treidzeci și șease de capete a *Catihizmului* întreabă așea:

Văpros: Cum te veri îndirepta înnaintea lui Dumnedzeu?

Otveat: Numai cu credința ce credz în Isus Hristos, numai din mila lui Dumnedzeu <*ce*> *mi-au*[2] *dat și mi-au dăruit, cu faptele și cu direptatea și cu svinția lui Hristos, cum dzice Pavel la rîmleani: „Îndirepta-să-vor în har din mila lui Dumnedzeu, prin descumpărarea lui Hristos, cela ce l-au orînduit Dumnedzeu să hie jărtvă împăcătoare cu credință în sîngele lui. Derept aceaea ținem cu credință cum omul să îndireaptă cu credința fără de faptul legei".* [K ri(m)., g(l). 3, za(č). 84]

---

[1] În text: фъкȣд.

[2] Scris: мї мȣ.

Aicea fericitul Pavel apostol arată trei lucruri: **una**, cum fără de nice o destonicie și fără de nice un lucru bun să hie făcut firea omenească, ce Dumnedzeu, numai pentru a lui dragoste și milă și pentru nemăsurat bine ce are, spăsi pre om. Cum dzice[1] iarăș svîntul Pavel: „Nu pentru vrun lucru să him făcut noi, ce pentru mila sa cea mare ne-au spăsit *Ti(t)., g(l). 3, za(č). 302*
20v pre noi". **A doa**, cum / spăsenia omului Dumnedzeu nu o au făcut pentr-altă, numai pentru singele fiiului și domnului nostru, lui Isus Hristos. Cum dzice iarăș acestaș apostol Pavel: „Să nu să laude neștine — adecă să nu să laude altcineva — că doară au făcut el spăseniia, ce numai acesta cinstit singele domnului Hristos". Cum și Ioan evanghelist dzice la poslaniia sa întăia: „Singele lui Isus *1 Io., g(l). 1, za(č). 68* Hristos, fiiului său, ne curățeaște pre noi de toate păcatele". **A treia**, pentru ca să arate și să adeverească pre hieștecine să nu nedejduiască sau să-i paie că doară pentru lucrurile legei vechi iaste spăseniia omenească, Pavel apostol tutindirea leagea veache o scrie leage, iară leagea noao o scrie dar. Pentr-aceaea[2], unde veri ceti leage, acolea-i umbra legei ce-au trecut, iară unde veri ceti dar, acolea-i darul legei noao ce-au venit. Deci de va cugeta neștine cum credința va spăsi pre om fără de lucruri, cum scrie într-acest *Catihizm*[3] că să îndireaptă în har, să întrebăm pre unul ca acela să ne răspundză: de care păcate dzice apostol Pavel
21r că să îndireaptă în har, de ceale // de mainte de botedz, au de ceale după botedz? De va dzice că să îndireaptă în har de păcatele ceale după botedz, acela-i minciunos, cumu-i și tatăl lui satana minciunos, că singur Pavel

[1] Scris: ѕнч҃.
[2] Scris: пєнтра ачѣа.
[3] În text: капихизмъ.

apostol, pre carele-l aduc mărturie, le dă în
ochi şi-i lasă de minciună şi spune că să îndi-
reaptă în dar omul de păcatele ceale mai denain-
te a strămoşilor, iară nu de păcatele ceale
după botedz. Iani ceteaşte această zaceală[1]
ce scrie svîntul Pavel cătră rîmleani, în 84,
unde dzice: „Îndireaptă-să în har prin des-
cumpărarea lui Hristos, pre carele l-au orînduit
Dumnedzeu să hie curăţire pentru credinţă
cu singele lui, la arătarea direptăţei lui, pentru
păcatele cealea ce-au fost mainte". Deci vedzi
aicea că îndereptarea şi iertarea păcatelor
celor mai denainte, ce-au fost a strămoşilor,
arată apostolul celor întunecaţi şi orbi. Cătr-
aceasta mai întrebăm să ne răspundeţi de cuvîn-
tul fericitului Pavel ce-aţi pus mai sus, într-
această glavă 36, unde dzice: „Pentru aceaea
ţinem cu adevăr că omul să îndireaptă cu
credinţa fără de faptul legei", să ne spuneţi
21v care / leage iaste aceasta ce scrie svîntul Pavel
că să va îndirepta omul cu credinţa „fără de
faptul legei", leagea veache, cea mainte de
Hristos, au această noo de la Hristos încoace,
de carea nu poate nime să să leapede? Căci
că într-aceastaş poslanie, mai sus, arată svîntul
Pavel şi vă dă în ochi cu aceastea cuvinte de K ri(m)., g(l). 3, za(č). 84
dzice: „Din lucrul legei nu să va îndirepta
tot omul înnaintea lui, că cu leagea să cunoaşte
păcatul. Iară acmu fără de leage s-au arătat
direptatea lui Dumnedzeu, ceea ce-i mărturi-
sită de leage şi de proroci! Iară direptatea
lui Dumnedzeu cu credinţa lui Isus Hristos
iaste întru toţi şi prespre toţi ceia ce cred."
Lucrul legei iaste cîte au învăţat Moisi
proroc fără de ceale dzeace porunci, cumu-s:
giunghierile, jărtvele, spălatul, tămîiarea, Paş-
tile, obreazaniia. Că de aceale dzeace porunci M(t)., g(l). 5, za(č). 11
spune şi domnul Hristos de dzice: „N-am
venit să răsipesc leagea, ce să o împlu". Acealea
sînt fapturile ceale bune, carile dzice Pavel
apostol că „le-au gătat Dumnedzeu mai dena-

[1] Scris: зѧчлъ.

inte ca să îmblăm într-înse". Aceastea sînt Efe(s).,
de spăsenie întărite şi plinite de domnul g(l). 2,
22r Hristos, // iară alte lucrure a legei vechi toate za(č). 220
sînt în deşert. Pentr-aceaea fericitul Pavel
dzice că: „din lucrul legei nu să va îndirepta
tot omul înnaintea lui Dumnedzeu" şi aşea K ri(m).,
aduce cuvîntul într-această zaceală[1] ce scrie g(l). 3,
cătră rîmleani şi dzice că nu să mai aleg unii za(č). 84
mai direpţi, alţii mai păcătoşi, ce „toţi sînt
greşiţi şi lispiţi de slava lui Dumnedzeu, ce să
îndireaptă în har cu darul lui Dumnedzeu".
Vedzi că din leagea veache şi din păgîni nebo-
tezaţi să îndireaptă în dar pentru răscumpă-
rarea lui Isus Hristos de păcatele ce-s mainte
de botedz a strămoşilor. Şi într-alt loc spune
svîntul Pavel că „leage să cheamă mainte de
Hristos, iară de la Hristos încoace să cheamă
dar". Cum iarăş într-această poslanie dzice:
„Nu sinteţi supt leage, ce supt dar". Şi mai gios K ri(m).,
iarăş dzice: „Cînd eram trupeşti, pohtele păca- g(l). 6,
telor cealea ce era în leage biruia în mădula- za(č). 92
rele noastre de făceam roadă morţei. Iară acmu
ne-am înderetnicit[2] de leage, c-au murit de K ri(m).,
cealea ce eram ţinuţi ca să lucrăm noi lui g(l). 7,
Dumnedzeu întru înnoirea duhului, iară nu za(č). 94
întru scriptura cea veache". Vedzi că fără de /
22v lucrul legei vechi să va îndirepta[3] omul, iară
nu fără lucrul legei noao.

Aicea să amăgesc într-acesta cuvînt, nedejduind că acesta cuvînt ce dzice apostolul „îndireaptă-să în har", pentru credinţă fără de fapturi să îndirepteadză omul. Şi noi încă dzicem aşea şi mărturisim cum pentru credinţă în har ne spăsim. Iară-i întrebăm pr-inşii: oare care credinţă, credinţă vie pentru fapturi bune, au credinţă moartă pentru fapturi reale? Cum am mai arătat şi mai sus de la svîntul Iacov apostol, ce dzice în epistolia sa

---

[1] Scris: зач.

[2] În text ꙟделетничит evident greşit, deoarece sensul cu care este folosit aici, „a se îndepărta", nu este propriu lui *îndeletnici*, ci lui *înderetnici*.

[3] În text: сѫ ва ꙟдирѣптѫ.

că: „cumu-i trupul fără de suflet mort, așea și cred'nța fără de fapturi moartă iaste de sine":

Domnul nostru Isus Hristos la a doă venire a sa, cînd va veni să giudece viii și morții, pentru credință va 'ntreba au pentru fapturi? Adevărat lucru iaste că pentru fapturi, cum spune singur la Matei, 106 zaceale[1], cine va ceti va audzi ce mustrare va face pentru căci n-au îmbrăcat golii și n-au săturat flămîndzii și n-au sălășluit nemearnicii și n-au adăpat
23r însetații. Cum // dzice și la Ioan[2], 16 zaceale[1]: „Ceia ce-au făcut bine vor învie întru învierea vieței, iară ceia ce-au făcut rău, întru muncile de veaci". Și mai înnainte, 48 zaceale[1], iarăș dzice: „De mă iubiți, faceți poruncile meale".

Iară de va dzice neștine că nu va mustra la giudeț pentru pocaanie sau pentru posturi, să audză unul ca acela că domnul nostru Isus Hristos au arătat aicea numai cealea ce sînt vîrv și cap altor fapturi bune și sînt de agiutoriu și de folos fraților lui, credincioșilor, iară după aceastea urmadză cealealalte toate. Și de-aceasta pîn-aicea.

Catihizmus, glavă 54

În cincidzeci și patru de capete a *Catihizmului*[3] scrie a doa poruncă a domnului Dumnedzeu ce poruncească așea:

„Nu-ți face ție chip cioplit, nice să închipuiești pre chipul celora ce-s în ceri, nice celora ce-s gios, pre pămînt, nice celora ce-s într-apă supt pămînt[4], *nice te închina acelora, nice sluji*

[1] În text: зач.
[2] Scris: Іωан, probabil cu н suprascris, care nu se mai poate citi.
[3] În text: катаХизмѹлѹй.
[4] În text: пѹмѣнтѹ.

lor, că eu sînt domnul Dumnedzăul tău, Dum-
23v *nedzeu îmbăsăoloriu, carele / cert păcatele părin-*
ţilor în feciori pănă la a patra semenţie întru
ceia ce mă urăscu pre mine şi fac milă pănă
la a miia semenţie cu ceia ce mă iubăsc pre mine
şi ţin poru<n>cile meale".

Răspunsul săborului a doao ţăr

Această poruncă ne învaţă nu numai la
dumnedzăi streini să ne rugăm şi într-agiu-
toriu să-i chemăm, ce nice chipuri în cinstea
lor să nu facem, nice jărtvă sau slujbă lor să
aducem. Împrotiva aceştiia porunci greşesc
ceia ce fac cinste bodzilor şi jărtve ca lui Dum-
nedzeu celui adevărat aduc şi toată credinţa
şi nedeajdea lor pr-inşii o pun. După dzisa
împăratului David proroc: „Bodzii limbilor,
aur şi argint, lucru de mîini omeneşti, gură au
şi nu grăiesc, ochi au şi nu văd, urechi au şi
n-aud, nas au şi nu mirosesc, nice iaste suflet
întru ei. Aseamenea lor să hie toţi ceia ce-i
fac pr-inşii şi toţi ceia ce să nedejduiesc pre
dînşii".

Dară ce să cade a înţeleage de icoane, ce
să închină şi le cinsteaşte beseareca săbornică — *Văpro(s)*
şi pravoslavnică? //

24r Mare împărţitură iaste între bodzi şi între — *O(t)vea(t)*
icoane, că bodzii sînt din cugetul şi din lucrul
mînilor omeneşti, după cum dzice apostol
Pavel cătră corinteani: „Ştim că bodzul nu
iaste nemică în lume"; iară icoana iaste chipul — *1 Kor.,*
unii feaţe adevărate ce-au fost oarecînd în — *glav. 8,*
lume. Bodzul are închinăciunea sa, iară icoana — *za(č). 139*
are închinăciunea celuia ce-i scris pre icoană.
Bodzului[1] să închină ca lui Dumnedzeu, iară
icoanei să închină obrazului celuia ce-i închipuit,

[1] Scris: бȣѕолѹй.

pre icoană. Cumu-i şi icoana [1] izbăvitoriului nostru, lui Isus Hristos: cînd ne închinăm icoanei [2] şi o cinstim, nu cinstim şarurile sau lemnul, ce obrazul celuia ce-i scris pre icoană [3] cinstim. Cînd ne închinăm crucei, atunce punem în mintea noastră [4] pre sîngur Hristos, carele pentru spăseniia noastră s-au răstignit pre lemnu. Aşijdere şi icoana [1] preacuratei fecioarei Mariei: ne închinăm şi cu mintea căotăm ca pre ceea ce iaste maică fiiului[i] lui Dumnedzeu. Aşijdere şi icoana [1] svinţilor lui Dumnedzeu: nu strică aceasta poruncă cinstea şi închinăciunea lor, căce că nu iaste aceaea cinste şi aceaea închinăciune ce dăm /
24v lui Dumnedzeu sau lucrurilor celor făcute de mînă, ce tocma svinţilor acelora ce-s scrişi pre icoană. Iară întrebăm ş-aceasta: pentru ce învăţă Dumnedzeu pre Moisi de făcu heruvimii aceia de umbra oltariului legei lui Dumnedzeu, carii era chip heruvimilor celor din ceri ce dvorbăsc înnaintea scaunului lui Dumnedzeu, de avea cinste şi slavă de la izrailteani şi porunca aceasta a doa nu să călca? Sau şatra legei lui Dumnedzeu ce o cinstiia şi i să închina jidovii, pentru ce nu greşiia şi pentru ce nu călca porunca lui Dumnedzeu aceasta, ce mai vîrtos slava lui Dumnedzeu înmulţiia?

3 Car., g(l). 8

Chivo(l)

Aşea şi noi cînd ne închinăm icoanelor [5] nu călcăm porunca lui Dumnedzeu, ce mai vîrtos minunatul Dumnedzeu întru svinţii lui mărturisim. Aceasta dintru-<n>tăiu şi din ceput de la svinţii apostoli s-au dat în besea-reca săbornică şi apostolească şi mulţi împăraţi au stătut împrotivă ş-au nevoit să strice închi-năciunea svintelor icoane [6], cum au fost Lăv de la Isavria şi Teofil şi Costantin Copronim,

[1] Scris: иконѧ.
[2] Scris: иконєи
[3] Scris: иконж.
[4] Scris: ностpж.
[5] Scris: иконєлѡрч.
[6] Scris: иконє.

împăraţii Ţarigradului[1] şi necum să strice, ce
25r mai // vîrtos s-au întărit şi ei rău au perit.
Dup-acea şi al şeaptele săbor s-au adunat în
dzilele lui Costantin împărat ş-a muierei[2] lui,
Irinei, şi nemică n-au scădzut, ce mai tare au
întărit şi anatemei au dat pre toţi stricătorii
icoanelor[3], ca şi pre alţi eretici.

Pentru aceaea, închinăciunea svintelor i-
coane[4] a domnului nostru, lui Isus Hristos,
şi a preacuratei fecioare Mariei, maicei lui
Hristos, şi a tuturor svinţilor şi ugodnicilor[5]
lui Dumnedzeu, în vecie, din rod în rod să cade
tot creştinul să ţie şi să aibă, urmînd acelor
svinţi şi credincioşi de mainte, ce-au cercat
toate lucrurile besearecei, să nu hie vruna
carea cumva împrotiva legei, ce să hie toate
spre cinstea şi slava lui Dumnedzeu şi de agiu-
toriu cătră spăseniia rodului creştinesc.

Ce să cade a înţeleage pentru chemarea *Văpro(s)*
svinţilor ce-i chemăm într-agiutoriu să dvor-
bască pentru noi? Chemarea svinţilor ce-i *O(t)vea(t)*
chemăm ca să dvorbască pentru noi cătră
domnul Dumnedzeu, nu ca pre nişte dumne-
dzăi, ce ca pre nişte slugi şi priiatini lui Dum-
nedzeu, înnaintea căruia dvorbăsc şi-l proslă-
25v văsc, nu ca / cu p<u>tearea lor să ne agiute
noao, ce cu dvorba şi cu ruga lor să ne împreune
noao darul lui Dumnedzeu. Aşea şi svinţii
de-aicea, carii sînt încă vii în ceastă lume, ni
să cade să-i chemăm şi să ne smerim, să roage
Dumnedzeu pentru noi. Că aşea au făcut şi *K ri(m).,*
Pavel apostol, unde dzice: „Rogu-vă pre voi, *g(l). 15,*
fraţi cu domnul nostru Isus Hristos şi cu liu- *za(č). 119*[6]
bovul duhului svînt, să mă agiutoriţi cu ruga
pentru mine cătră Dumnedzeu“[7]. Şi într-alt

---

1 Scris: црнградȣлȣй.
2 În text: шамѹмѹерен.
3 Scris: Іконелѡрч.
4 Scris: Іконе.
5 Primele litere ale cuvintului sînt foarte şterse.
6 Trimitere greşită la Varlaam: 219.
7 Slova care urmează lui s, probabil ɛ, este aproape complet ştearsă.

loc cătră corinteani încă dzice: „Spre dîns 2 Kor., g(l).
nedejduim că încă ne va şi mai izbăvi, agiuto- 1[1], za(č). 168
rind şi voi pentru noi cu ruga". Şi el sîngu<r>
pentru ei să ruga lui Dumnedzeu, cum mărturi-
seaşte de dzice: „Pentru voi pentru toţi cu
bucurie fac rugă". Dintr-aceasta să a<r>ată
doao lucruri: una, că svinţii în ceastă lume,
păn-au fost vii, au rugat pre alţii să dvorbască
pentru dînşi cătră Dumnedzeu; alta, că ei să
îndatoriia unul pentr-alt, de să ruga lui Dum-
nedzeu, după cum scrie: „Deaci pre Petr stră-
juia în temniţă, iară rugă cu deadins să făcea
de la săbor cătră Dumedzeu pentru dîns". Dča(n)., g(l). 12[2], za(č). 29
Deci, cum au învăţat şi svîntul Pavel apos-
26r tol cum // ruga svinţilor iaste de treabă aicea
pre lume, dară cu cît mai vîrtos să nu hie de
folos şi de mare treabă ruga svinţilor în ceriu?
Cînd aicea pre lume svinţii pănă-s vii nu ştim
dinşii ce svîrşit vor avea, în darul lui Dum-
nedzeu au în păcatele lumiei, încă nu s-au ales:
în ceriu vor mearge au supt pămînt şi ia[s]te
de treabă ruga lor, dară cu cît să nu hie mai
de treabă ruga svinţilor celor din ceriu?
De nu vom şti noi aicea pre pămînt de
îngeri şi de sufletele svinţilor, de agiutoriul
şi de slujba lor ce slujesc noao, sau aceia de nu
vor şti de noi, şi noao nemică nu ne vor sluji,
nice un folos nu ne iaste noao de priiteşugul
şi de soţiia lor, ce sînt cum n-are hi. Care
lucru să nu dea Dumnedzeu să grăiască neştine,
că aceasta iaste a lui Epicur ş-a sadocheilor ş-a
calvinilor eresi, să nu ştim noi de svinţi şi
de morţi, cum nu ştiu nice aceia de noi, după
cuvîntul lor cel viclean; să nu dea Dumnedzeu
de svinţii noştri şi de îngeri a ne despărţi, de
care lucru David proroc dzice: „Partea mea
iaste în pămîntul celor vii. Ceriul iaste pămîntul
26v celor vii, iară pă/mîntul iaste celora ce mor".
Pentru aceaea, noi ceştia ce murim în ceriu
avem parte şi vecinătate, de la carii deaca n-am

[1] Trimitere greşită la Varlaam: 15.
[2] Trimitere marginală greşită: 29.

avea agiutori[1] ce parte şi ce prieteşug am avea cu nuşii? Iară de va dzice neştine că svinţii nu vor să să roage pentru noi, nice pot aceasta să facă, mare strîmbătate are face lor. Despre cinstea ce au şi despre dragostea lor ce au cătră noi, mai mare dragoste are hi între noi aicea pre pămînt, unde putem ruga unul pentr-alalt, decît în ceriu, unde sînt întru cea deplină şi adevărată[2] a lor cinste şi dragoste? Noi putem pentru fraţi a ne ruga, iară ei să nu poată? Dară ce puteare are hi să aibă ei într-atîta cinste şi slavă ci sînt?

Iarăş de va dzice neştine că pentru împăcătoriul nostru Isus Hristos nu vor svinţii să să roage, că numai acela sîngur iaste împăcătoriu carele pentru noi cătră părintele soleaşte şi pre nime întru diregătoriia aceasta nu lasă, că alt nime mila lui Dumnedzeu şi darurile cereşti de la părintele nu ne poate soli fără dinsul sîngur, aceasta o grăiesc oamenii carii
27r nu înţeleg cu ce să despar//te soliia lui Hristos de ruga svinţilor: că domnul Hristos iaste sol cătră spăsenie şi cătră răscumpărare, iară svinţii sînt numai cătră rugă împreună cu noi. Ce strîmbătate iaste soliei lui Hristos cînd cătr-îns şi pentru dîns cu svinţii ne rugăm? Cînd mă rog eu pentru tine viu aicea pre lume, strîmbătate soliei lui Hristos nu fac, iară svinţii în ceriu cînd să roagă pentru noi să facă spunem pentru ce, că svinţii sînt mai mari şi mai vestiţi decît noi şi cine să pleacă şi să smereaşte lor pentru să să roage, atunce mai mare cinste şi mai mare slavă iaste lui Hristos, cînd să smeresc svinţii lui cu noi şi pentru dîns tot binele noao cer.

Iară de va întreba: dară noi ce slujbă facem svinţilor, deaca să vor ruga împreună cu noi, spre-aceasta aşea răspundem: noi aicea

---

[1] Lecţiune nesigură: ar putea fi şi аџȣторю.
[2] Scris: дєплинн Ши адєвърат.

pre pămînt, ca nişte fraţi mai mici, nemică
lucru mare pentru dînşi nu putem face. Numai
atîta putem despre partea îngerilor, cîndu-i
chemăm la slujba lui Dumnedzeu, rugîndu-i
ca să [1] laude împreună cu noi pre Dumnedzeu,
şi mai vîrtos cînd ne rădicăm din păcate cu
27v po/căința, de carea ei să bucură şi să veselesc,
cum am face lor foarte o slujbă mare. Aşea şi *Lu., g(l). 15,*
svinţilor lui Dumnedzeu, cărora împărăţesc cu *za(č). 78*
Hristos, le slujim, cînd slava lor şi faptele ceale
bune a lor mărim şi sărbătorile lor cătră cinstea
lui Dumnedzeu prăznuim şi învăţăturilor a lor
urmăm. Cu aceastea le slujim şi cu nuş domnul
Dumnedzeu lăudăm şi pentru dînşi mai mare
slavă lui facem. Ca cînd s-are vorovi doi fraţi:
„Eu voiu hi acasă la plug de voiu ara, iară
tu te du la curtea împărătească de slujeaşte.
Ce veri agonisi tu cu slujba şi eu cu plugul vom
împărţi întocma amîndoi". Aşea şi noi aceasta
voroavă avem cu svinţii: aceia mai mult au
lucrat cu slujba la marele împărat decît noi
la plug, iară partea într-un chip mearge. Cum
dzice şi [D]avid proroc: „Părtaş sînt eu, doamne, *Psa(l). 108*
tuturor celora ce să tem de tine şi fac porun-
cile tale".

De va întreba iarăş în ce chip să poată şti
svinţii de noi şi de ruga noastră, cînd ei, ca
neşte oameni, nu sint pretutindirea, cîndu-i
într-un loc, într-alt nu iaste, numai Dum-
28r nedzeu ce-i pretutindirea şi cu//p[r]inde toate?

Otveat: Săvai că înşiş de sine şi nu ştiu
svinţii de noi şi de rugămintea noastră, iară
după darul lui Dumnedzeu, ce li-i dat din destul,
şi după ce le deşchide Dumnedzeu, toate le
ştiu cu duhul svînt. Cum au ştiut svinţii ş-aicea
pre lume inimile şi cugetele omeneşti, şi Dum-
nedzeu le-au arătat cu mult mai vîrtos, întru
slava cea desăvîrşită [2], ştiu şi văd cu arătarea
lui Dumnedzeu. Ştiut-au Ahiia proroc cugetul *3 Car., 14*

---

[1] În text: сє.
[2] Scris: дєсъвръшит.

lui Rovoam împărat şi împărăteasei lui. Vă-
dzut-au Elisei cugetul împăratului de Asiriia şi
cugetul slugei sale, lui Ghiezi. Ştiut-au Samoil 4 Ca., 5
cugetul lui Saul şi svîntul Petr au vădzut 1 Cr(s), 9
inima lui Ananie şi Samfirei. Dară cum să nu
ştie mai bine acolo în ceriu, unde sînt uricaşi
şi pă<r>taşi cu Dumnedzeu? De-aicea mearge,
cînd svinţii caotă pre faţa lui Dumnedzeu,
atunce văd toate ispràvile noastre şi inimile
noastre Dumnedzeu le deşchide şi le arată
în chipul acela ce nime nu poate spune. Pen-
tr-aceaea svinţii după ducerea lor din lume
„sînt ca îngerii", cum dzice şi domnul Hristos M(t)., g(l).
28v la Matei. Deci de-au ştiut pre lume inimile / şi 25, za(č). 91
cugetelor omeneşti şi multe ciudese şi isprăvi
mari au isprăvit, dară acolo cum să nu ştie
şi să nu roage pentru ceia ce li să pleacă şi-i
cheamă? Că de cer de la Dumnedzeu răscum-
părare pre cei răi, cum spune la apocalipsis
Ioan Bogoslov de dzice: „Vădzuiu supt oltari Apok., 6, 9
suflete a celor ucişi pentru cuvîntul lui Dum-
nedzeu şi pentru mărturie ce-au avut, carii
striga cu glas mare şi grăiia: — Pănă cînd,
despuitoare svinte şi adeveare, nu giudeci
nice răscumperi singele nostru de la ceia ce
lăcuiesc pre lume?", dară cu cît să nu să roage
mai vîrtos pentru fraţii săi carii-i cinstescu şi
li să smeresc? Cum scrie iarăş la apocalipsis:
„Atunce cei doaodzeci şi patru de bătrîni ce Apoka, 10, 11[1]
şedea înnaintea lui Dumnedzeu pre sca<u>nele
sale cădzură pre feaţele sale şi să închinară lui
Dumnedzeu grăind: — Mulţămim-iţi, doamne,
Dumnedzăul atotţiitoriu<l>, că dai plată
slugilor tale, prorocilor şi svinţilor şi celora
ce să tem de numele tău, micilor şi marilor".

Aceia carii defaimă slava şi putearea svin-
29r ţilor, carii de demult, încă din dzilele // apos-
tolilor, de o mie şi mai bine de ai, au apucat
învăţătură şi îndireptare de la apostoli ş-au
ştiut scriptura svîntă şi tainele carile duhul

---

[1] În trimitere se indică greşit capitolul 18, versetul 16.

svînt le-au deşchis lor pentru viaţă curată şi plină de fapture bune, carii toată viaţa sa în şcoală de lucrure bune şi svinte au petrecut, cu post şi cu nevoinţă, dzua şi noaptea rugîndu-se prin mănăstiri şi prin pustii, cu omorîciunea [1] trupului, la înţelepciunea şi la tainile lui Dumnedzeu au sosit şi ca dintru izvor din darul duhului svînt s-au adăpat ş-au izvorît învăţătura lor ca nişte mărgăritariu şi ca nişte pietri scumpe, de s-au răvărsat în lume pănă în dzua de astădzi, cu mare certare şi cu săboară din toată lumea s-au socotit şi s-au întărit, şi aşea neclătit şi nesmentit petreace în svînta săbornică şi apostolească beseárecă pănă astădzi; iară aceştia, de ieri de-alaltaieri, în slobodzie şi în toată voia crescuţi, în odihnă şi în păcate, îndrăznesc de dzic c-au smintit şi svinţii ca un om, iară ei nu pot smenti ca un om, să fac mai buni ei decît svinţii, numai
29v în mintea sa nedej/duiesc, mîndriia şi trufiia lor i-au rătăcit şi de către adevară i-au întunecat, leage noao împrotiva lui Hristos şi svinţilor apostoli au scornit. De care lucru spune svîntul Petr apostol în a doa poslanie, mărturiseaşte şi dzice aşea: „Cum şi iubitul 2 *Pe(t)r.,*
fratele nostru, Pavel, după înţelepciune[2] ce *glav. 3,*
i s-au dat au scris voao, cum şi în toate posla- *za(č). 68*
niile sale grăiaşte într-înse de-aceastea, în carile sînt unele de nu-i pre lesne a le înţeleage, ce pre iale cei neînvăţaţi şi neîntăriţi le strîmbadză ca şi pre alte scripturi, către perirea sa". Cum cetim şi într-acest *Catihizmus* şi ne mirăm că nice are început, nice svîrşit, ce îmblă împi<e>decîndu-se şi acăţîndu-se de toate scripturile şi nice una la cap nu o scot, cum are hi neşte beaţi sau somnuroşi: cînd vor să stea în picioare, atunce cad şi de ce să ating, tot să vatămă. Aşea ş-aceştia, unde află în svînta scriptură un cuvînt pre voia lor, alt cuvînt mai de sus sau mai de gios pentru să

[1] Scris: ѡмъръчюнѣ.
[2] În text: ꙟцелепчюне.

să arate adevara nu-l pomeneaşte, ce îndată-l lasă şi fuge la altul, şi de la cela iarăş la altul,
30r cum are hi un // rătăcit ce îmblă şi calea înainte nu-i sporeaşte. Cumu-i şi în 38 de capete acestui *Catihizmus*, vrînd să defaime fapturile ceale bune întreabă aşea: *„Pentru ce nu pot hi faptele noastre direptate înnaintea lui Dumnedzeu?"* şi răspunde de dzice [1]: *„Pentr-aceaea că faptele noastre carile-s mai bune în ceastă lume, iale-s în deşert"*. Şi pentru să-şi întărească minciuna aduce cuvîntul lui Isaie
proroc unde dzice: „Ca o cîrpă necurată iaste *Isa., g(l). 64*
toată direptatea noastră". Deacii alt cuvînt mai de sus sau mai de gios pentru să să dovedească care direptate spune pr[o]rocul nu mai pomeneaşte, ce îndată fuge şi să acaţără de altul. Iani ceteaşte această glavă 64 de la Isaiia, din ceput pănă în sfîrşit[2], şi atunci veri înţeleage de care direptate grăiaşte prorocul! Mai de sus dzice prorocul: „Din veaci n-am audzit nice ochii noştri au vădzut alt Dumnedzeu fără de tine şi lucrurile tale cealea ce le face celora ce rabdă pentru tine, că timpină milă pre ceia ce fac direptate". Iată, prorocul aicea laudă pre ceia ce fac direptate şi
30v dzice cum / Dumnedzeu pre-aceia-i miluiaşte carii fac direptate. Iară direptatea carea dzice că iaste ca o cîrpă necurată o spune de-acolea în gios de dzice: „Iată, tu, doamne, te-ai mîniiat şi noi am greşit. Pentr-aceaea ne-am înşelat şi fum ca nişte necuraţi noi toţi, ca o cîrpă necurată toată direptatea noastră". Mai de sus dzice [1]: „n-au vădzut ochii noştri alt Dumnedzeu să facă bine celora ce rabdă şi să tîmpine cu milă pre ceia ce fac direptate, numai pre tine, doamne", „iară noi am greşit" „şi ne-am înşelat" şi direptatea noastră o am spurcat şi iaste „ca o cîrpă necurată". De-acolea în gios iară dzice [1]: „Cădzut-am ca frundza pentru fărădelegile noastre şi ca un vînt ne-au cuprinsu şi n-are cine chema numele tău".

---

[1] Scris: ѕнч̱.
[2] Scris: сфрърш̃нт҄.

Vedzi că direptatea carea avea jidovii dată de
la Dumnedzeu o stricas[e] și o spurcase, pentru
carea să mînie Dumnedzeu și fură robiți și
Ierusalimul pustiit. Cum dzice mai gios într-a-
ceastaș glavă, cum are plînge ș-are tîngui de
pustietatea Ierusalimului, așea de cu jeale
grăiaște: „Cetatea ta cea svîntă, Sionul, fu
31r pustie, ca un pustiiu fu Ieru//<sa>limul spre
blăstem. Casa cea svîntă, slava noastră, carea
o au blagoslovit părinții noșt[r]i, fu cu foc arsă
și toată slava ei cădzu". Înțeleage acmu de care
direptate grăiaște prorocul! De-aceasta și mai
sus spune de dzice: „Pentru păcatele voastre Isaię,
ș-au întors fața sa de către voi ca să nu vă mi- g(l). 59
luiască, că mînule voastre sint spurcate de
singe, gurile voastre grăiesc fărădeleage, limba
voastră să învață cu nedireptate și nime nu
grăiaște direpț, nice [1] iaste giudeț, nice adevară,
c-au nedejduit pre ceale deșearte și grăiesc în
deșert". Direptatea cea strîmbată și stricată
o grăiaște prorocul, pentr-aceaea dzice: „direp-
tatea noastră", a jidovilor, carea ei o spurcase
cu nedireptățile lor. De-aicea poți cunoaște cum
strimbadză svînta scriptură după cuvîntul lui
svîntul Pătru, pentru ca să înșeale pre cei proști
și să să arate mai credincioși și mai luminați
întru tîlcuirea svintei scripturi.

Pentr-aceaea, scripturilor dumnedzăiești a
svinților apostoli și a svinților oteți, tîlcul și
31v propovedaniia, tot creștinul cu / mintea curată
să creadză și cu gura să propoveduiască și cu
glas mare să mărturisească și pănă la datul
sufletului tare și neclătit să ție aceasta cre-
dință:

Întăiu [2], cugetul a trei feațe într-o fire și
într-o dumnedzăire unul Dumnedzeu iaste, ca
să-l cunoască și să-l creadză toți, întru el să
nedejduiască și pre el să iubască. Dup-aceaea
să iubască deaproapele său, să aibă credință
vie și lucrătoare; să lucreadze fapte bune,

[1] Scris: нич.
[2] Scris: ꙟтȣю.

pentru să hie moşnean împărăţiei ceriului.
A **doa**, că, săvai vii, săvai deaca murim, a lui 2
Dumnedzeu sintem, în mîna şi în putearea
lui, pentru care lucru sintem datori a mul-
ţămi şi voia lui a face. **A treia**, cum noi am 3
fost feciori mînici pănă la botedz, iară deaca
ne-am botedzat sintem fii lui Dumnedzeu şi
uricaşi lui Hristos, semenţie svîntă, împără-
tească, preuţască, oameni aleşi, următori lucru-
rilor lui Hristos şi svinţilor apostoli, întru
plinirea poruncilor lui Dumnedzeu. **A patra**, 4
pocăinţă pentru greşeale<le> noastre şi ispo-
vedanie, cum ne învaţă svînta scriptură, să
32r facem şi agiutoriul lui // Dumnedzeu să cea-
rem, ca să putem face destul pentru păcatele
noastre, după învăţătura părinţilor şi duhov-
nicilor noştri. **A cincea**, să ştie tot creştinul 5
cum domnul nostru Isus Hristos iaste sol între
noi şi între Dumnedzeu, de ne împacă cu Dum-
nedzeu părintele, pentru cinstit singele lui, cu
carele ne-au descumpărat din blăstemul legei
vechi ş-a strămoşilor, lui Adam ş-a Evei, la carele
cu credinţa şi cu nedeajdea şi cu liubovul cătră
el şi cătră deaproapele său, cu plinirea voiei
lui Dumnedzeu şi cu omorîciunea trupului să
cade a să apropiia hiecine cătră împăcătoriul
său Hristos, carele au chinuit pentru noi şi
noao au lăsat chip ca să urmăm urmelor lui,
cum dzice svîntul Pătru. **A şeasea**, aşijdere 6
să ştie că în izvodul credinţei noastre, a noa
parte, mărturisim şi creadem întru una svîntă
săbornică şi apostolească beseareсă, adecă întru
cela ce iaste ei cap, domnul nostru Isus Hristos,
la care cap să află împreunate mădulare, cu-
rate şi svinte şi vii. şi sănătoase, adecă credin-
cioşii şi toţi svinţii, carii să cheamă şi iaste /
32v trupul lui, beseareca, pre carii luom cu noi
într-agiutoriu, ruga a preacuratei a lui maică
şi a tuturor svinţilor. Cătră dînsu şi pentru
spăseniia lumiei giunghem mieluşelul, domnul
nostru Isus Hristos, ca să solească pentru
beseareсă cătră Dumnedzeu părintele, pentru
că să cheamă sol lui Dumnedzeu şi oamenilor.

A **şeaptea**, mărturisim şi creadem cum Dum- 7
nedzeu, pentru slujba cuiva sau pentru vrun
lucru bun să hie făcut firea omenească sau
altcineva, numai pentru mare şi nemăsurată
mila sa ne-au izbăvit de păcatele ce-au fost
mainte a strămoşilor şi de blăstemul legei
vechi şi de muncile iadului ş-au gătat mai
denainte fapte bune, ca să îmblăm, adecă să
vieţuim într-înse, fără de carele numai cu cre-
dinţa nime nu să va spăsi. A **opta**, ne închinăm 8
svintei cruci pre carea ş-au vărsat cinstit sin-
gele său domnul nostru Isus Hristos. Că, de-au
fost atîta de vestit aşternutul lui Elisei proroc,
cît şi mortul au învis, dară cu cît mai vîrtos
aşternutul lui Hristos, pre carele au murit,
adecă svînta cruce. A **noa**, cinstim preasvînta 9
şi preacurata [1] //

---

[1] Dăm, în cele ce urmează, în transcriere interpretativă, sfîrşitul *Răspunsului*, după copia manuscrisă a lui Grăjdean: fecioară Mariia, maica fiiului <lui> Dumne[dzău], scrisă pre icoană, şi ne închinăm şi o cearem să dvorbască către fiiul ei, domnul nostru Isus Hristos, ca ceea ce l-au născut şi l-au înfăşat şi l-au aplecat ca pre un om adevărat şi alte slujbe omeneşti toate i-au slujit în viiaţă, să-l roage să ne hie împăcătoriu către Dumnedzău părintele, pentru ce nu vom putea plini a face destul pentru păcatele noastre să plinească cu mila lui pentru noi. A dzeacea, scrie pre icoană chipul domnului nostru, lui Isus Hristos, şi ciudeasele ce-au făcut, aşijdirea şi tu<tu>ror sfinţilor lui, una, pentru să căutăm pre chipul lor să ne înnălţăm mentea, să ne aducem amente de viiaţa şi de faptele lor; a doao, pentru ca să cinstească obrazul domnului nostru, lui Isus Hristos, pre icoană scris, pentr-aceaea şi noi ne închinăm şi cinstim obrazul mării sale ce-i scris pre icoană, că, de-şi scriu oamenii chipurile crailor săi ş-a părinţilor şi-a priiatinilor, dară cu cît mai vîrtos <a> izbăvitoriului şi făcătoriului de bine şi răscumpărătoriului nostru, aşijdirea şi a tu<tu>ror sfinţilor. Şi cu aceasta nemică porunca a dooa nu o călcăm, că nu scriem pre icoană chipul dumnedzăirei, ce scriem chipul omeniei. Deci de smentim noi, smentescu şi ceia ce scriu chipul oamenilor. Ce aceia numai ce scriu, iară nu li să închină, căci că aceia ce-i scriu sintu oameni proşti, pementeşti şi păcătoşi, iară noi ne închinăm , căci aceia ce-i scriem sintu oameni cereşti şi dumnedzăieşti. Noi dintru întăiu ce-au legiuit şi ce-au tocmit beseareca cea adevărată, ce se cheamă a săborului şi apostolilor, pre aceaea urmă îmblăm şi slujim noi pravila ce-au tocmit părinţii, păstorii sufleteşti, ce-au fostu adunaţi la şeapte săboară, aceaea ţinem şi ferim şi socotim noi pre ceia ce scad şi adaogă din cît au tocmit ş-au legat aceale sfinte 7 săboară, pre aceia-i gonim din beseareca lui Hristos şi-i procleţim să hie anatema ca neşte eretici.

Aceastea toate cîte scrie mai sus să cade tot creştinul să le ţie şi să le ferească cu mare so[co]tinţă şi cu mare nevoinţă de i-i voia să hi[e] ocinătoriu împărăţiei ceriului, carea noi toţi să o dobîndim, pentru mila domnului nostru, lui Isus Hristos, a căruia iaste putearea şi ţinearea şi toată cinstea şi închinăciunea depreună cu părintele şi cu duhul sfînt, acmu şi pururea şi întru netrecuţi veaci de veaci. Amin.

CUPRINS

Studiu filologic 5
Studiu lingvistic 45
Notă asupra ediției 177
Abrevieri 181
Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc 183
Facsimile 233

Lector: ELISABETA BRÂNCUŞ
Tehnoredactor: VASILE CIUCĂ

Bun de tipar: 11. X. 84
Coli ed. 13,90. Coli tipar 14,5. Planşe tipo 20

Tiparul executat sub comanda nr. 1029 la Intreprinderea poligrafică „13 Decembrie 1918", Str. Grigore Alexandrescu 89—97, Bucureşti, Republica Socialistă România

ANEXA 1

FACSIMILE

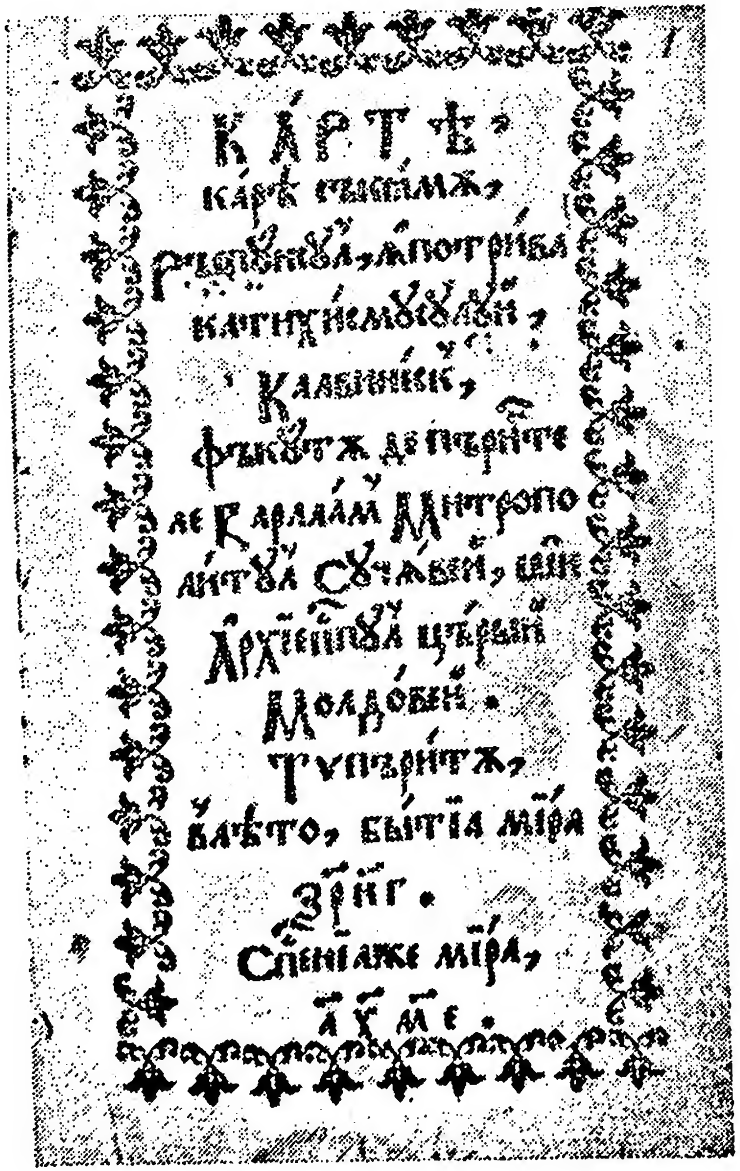

КАРТЕ
каре се кемамъ
Ръспунсул, ампотрива
катихисмусулуй
калвинеск,
фъкутъ де пъринтеле
Варлаам Митрополитул Сучавей, шии
Архиепископул църъй
Молдовей.
Тупъритъ,
ла кто, бытіа міра
зрнг.
Спасеніа же міра,
ахме.

Foaia de titlu recto

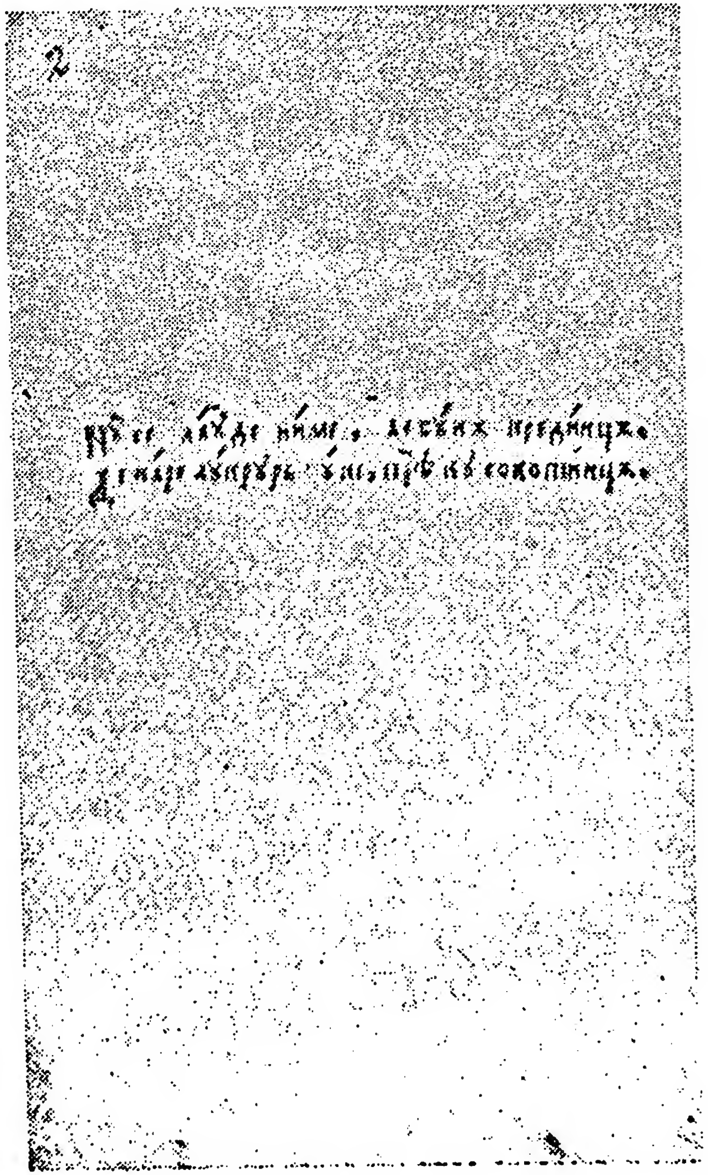

Foaia de titlu verso

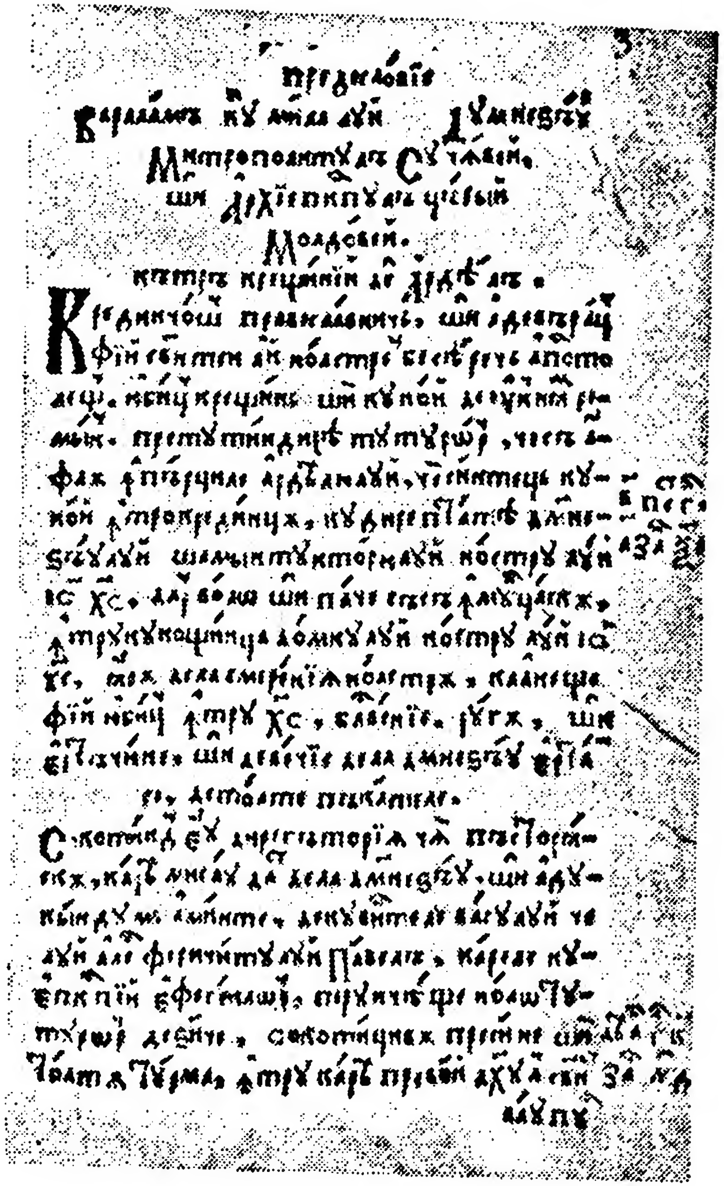
Предисловїе
Варлаам кꙋ мила лꙋи Дꙋмнезеꙋ
Митрополитꙋл а Сꙋчавеи
ши Архиепископꙋл а цѣрѣй
Молдовеи.

Iʳ

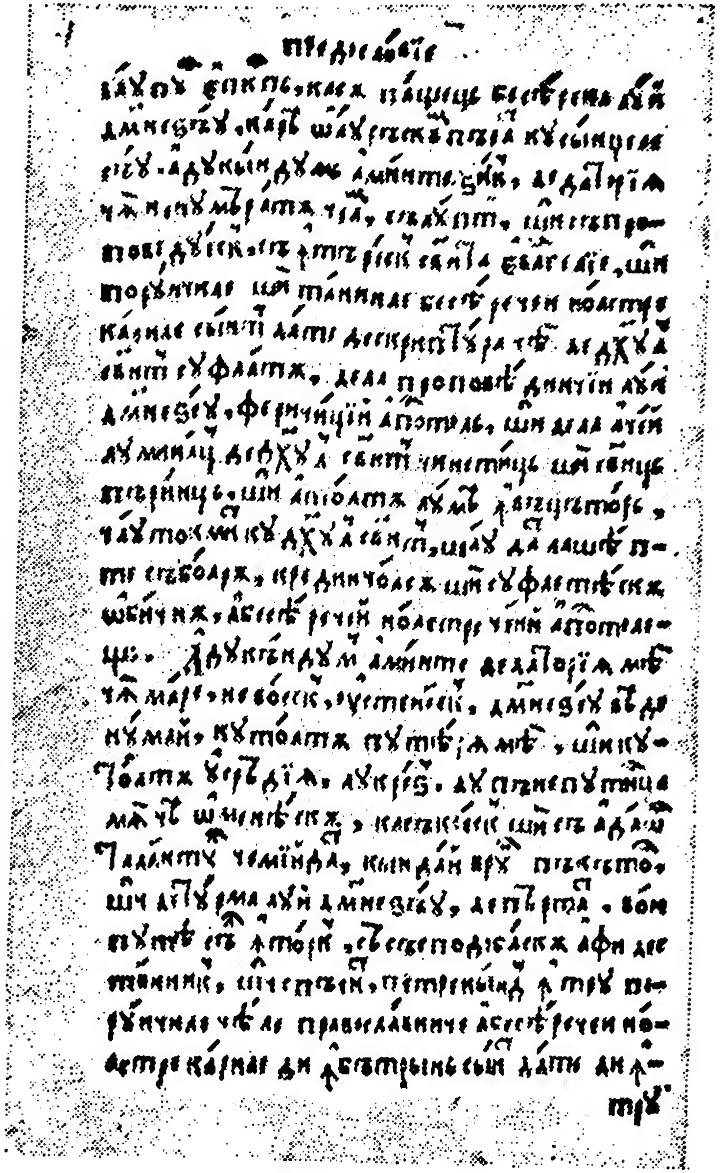
Предисловїе

Iᵛ

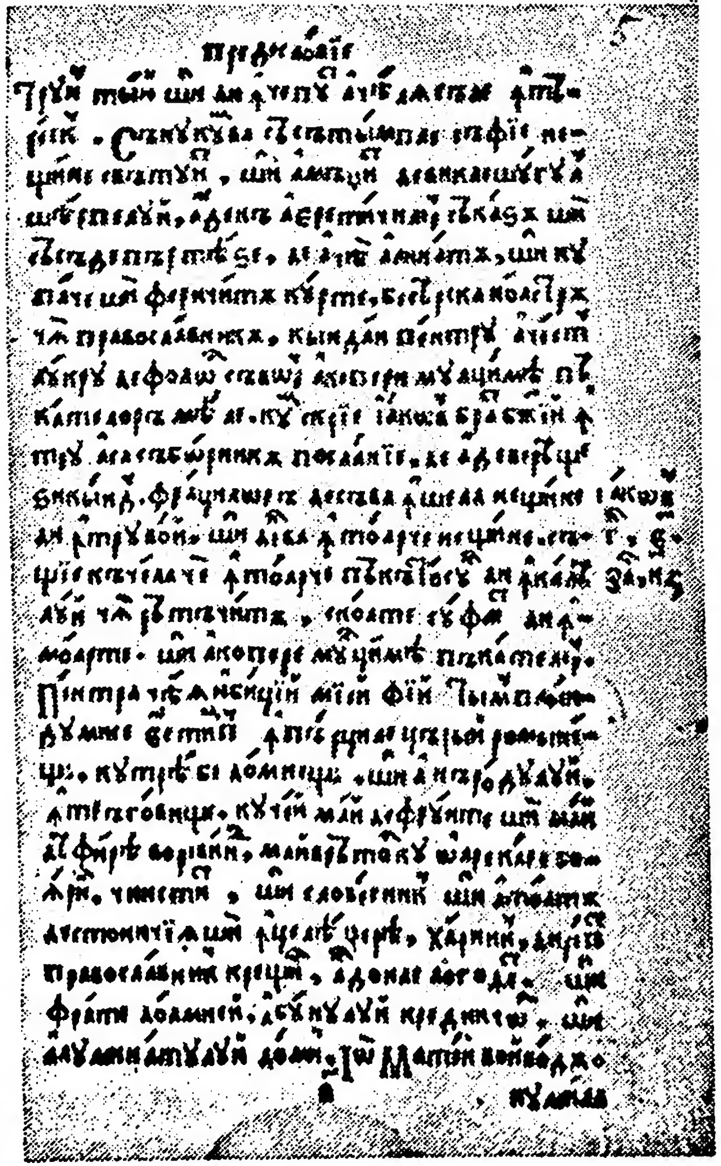

IIr

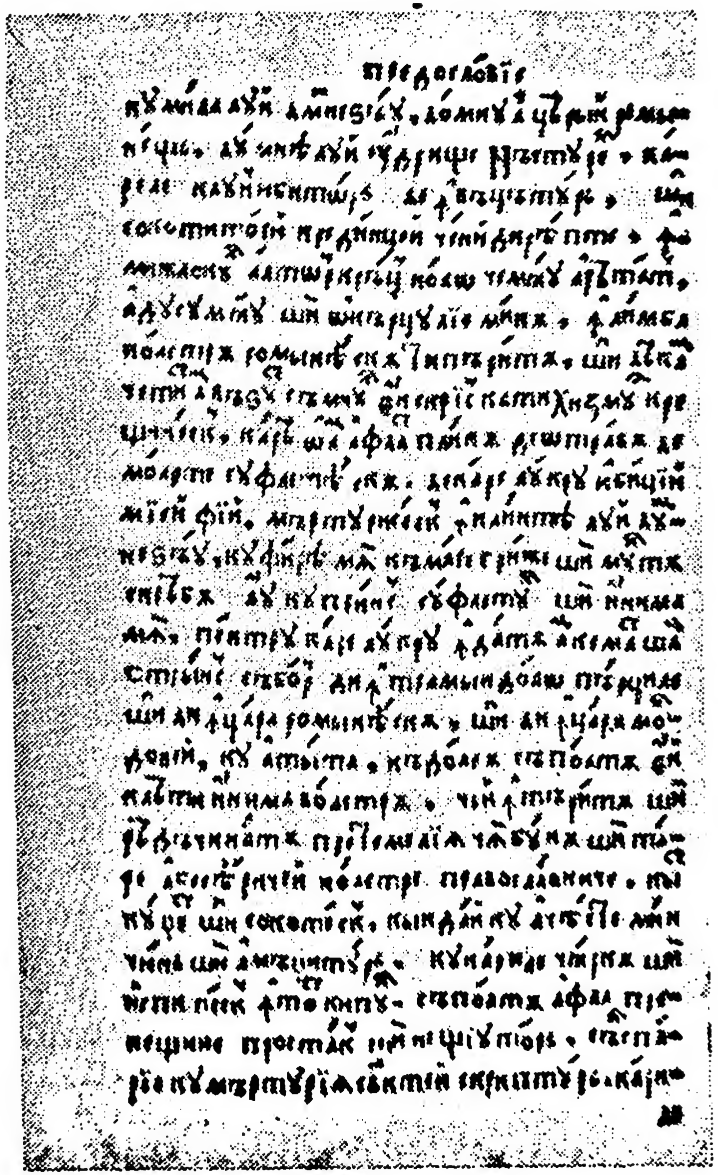

IIv

Предословіе

[illegible]

Предословіе

[illegible]

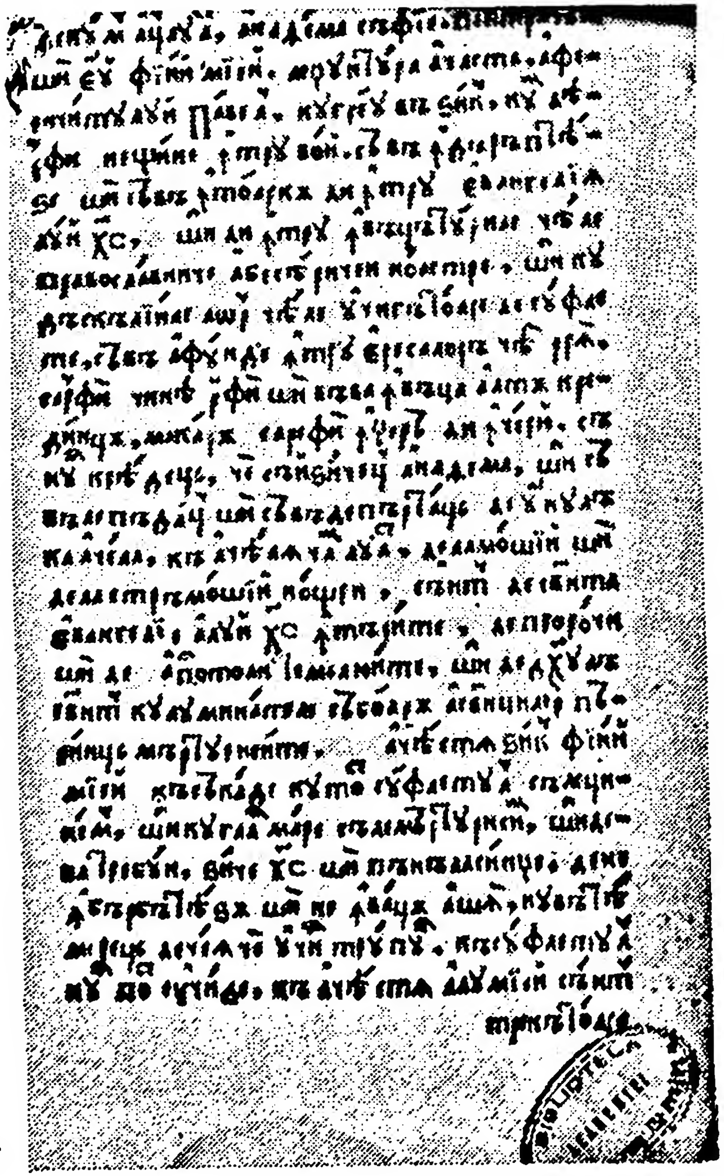

IVr

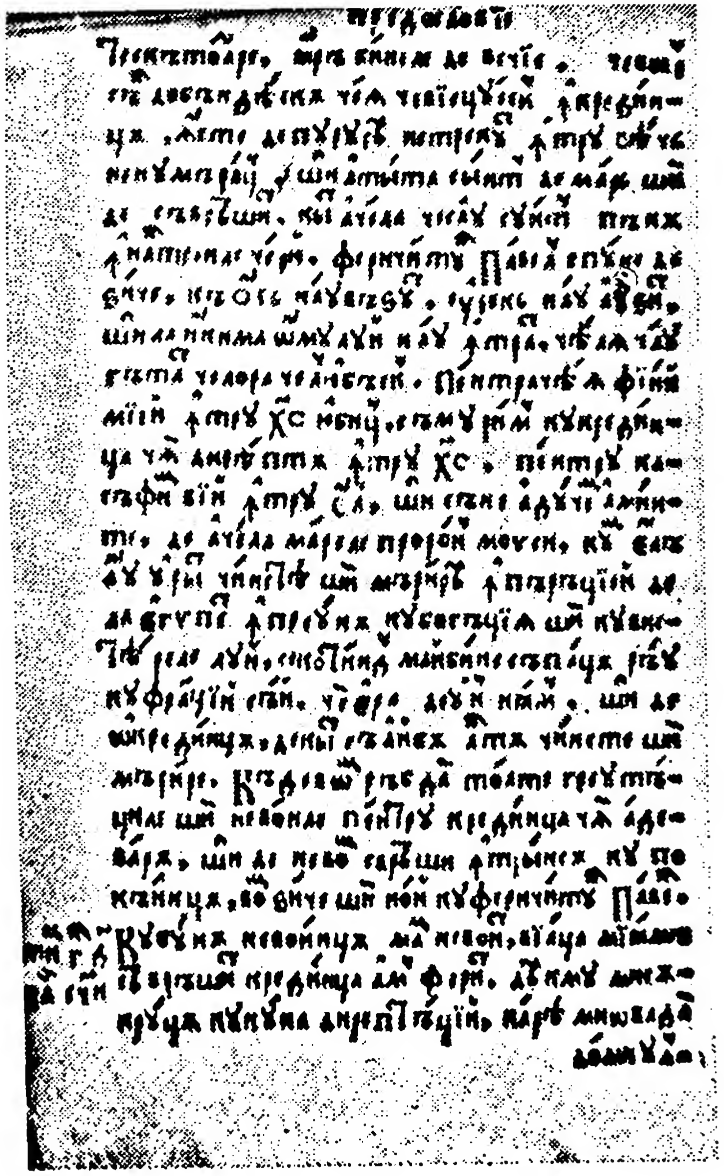

IVv

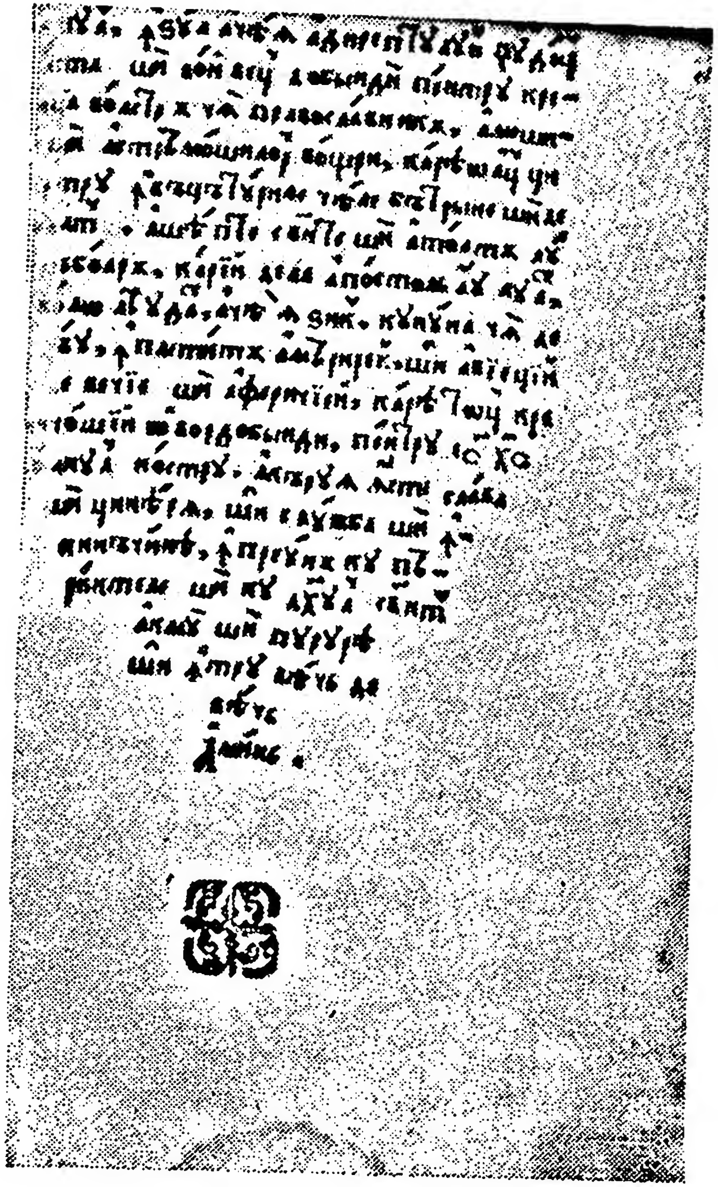

Vr

Ѿвѣтникъ •

Кѫрте че се кїамъ Катехисмус •

[illegible]

[illegible]

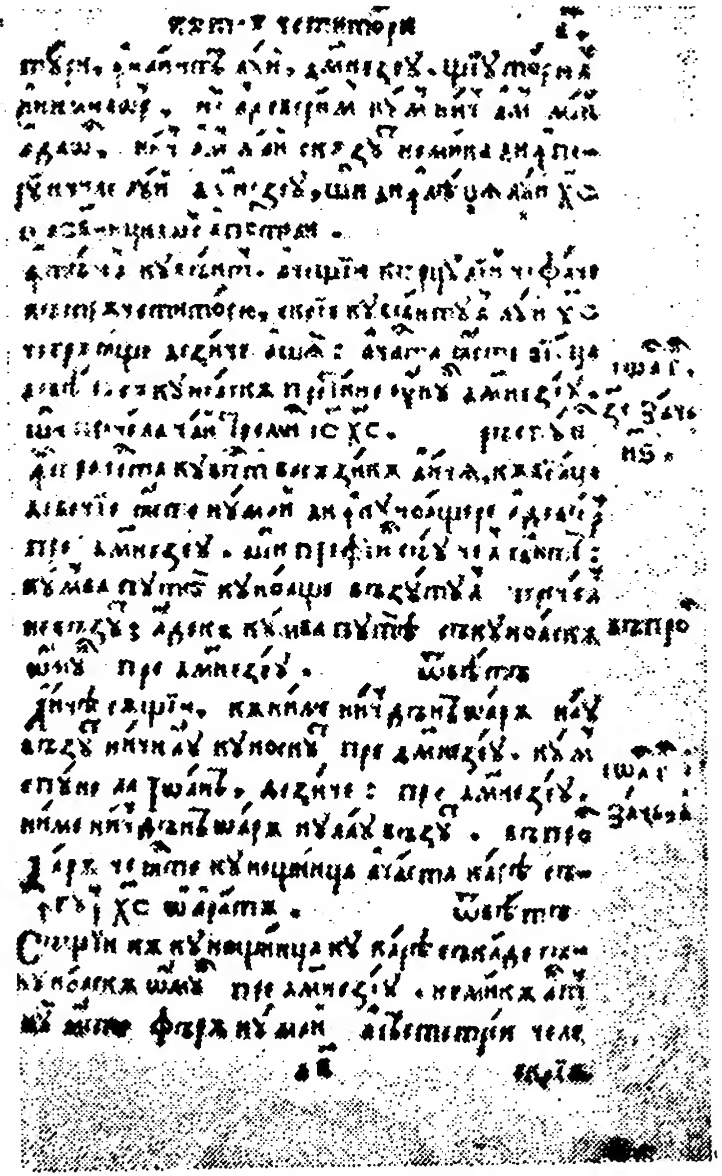

2r

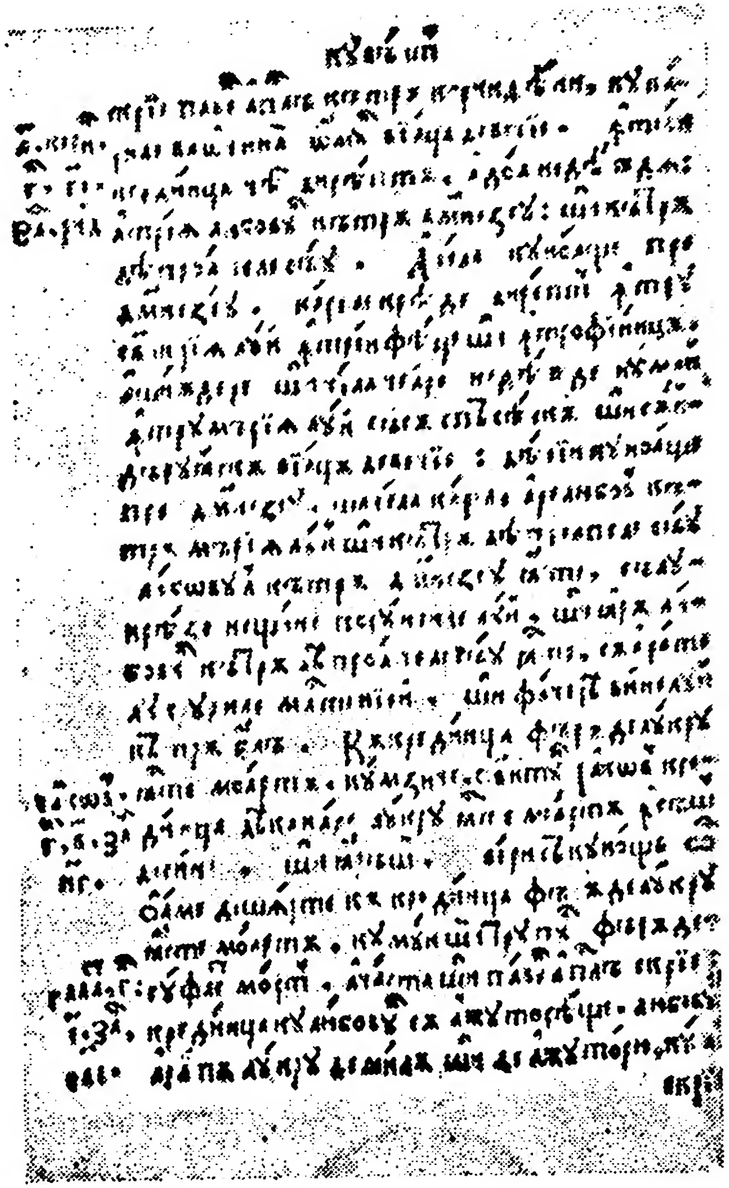

2v

[illegible]

3r

[illegible]

3v

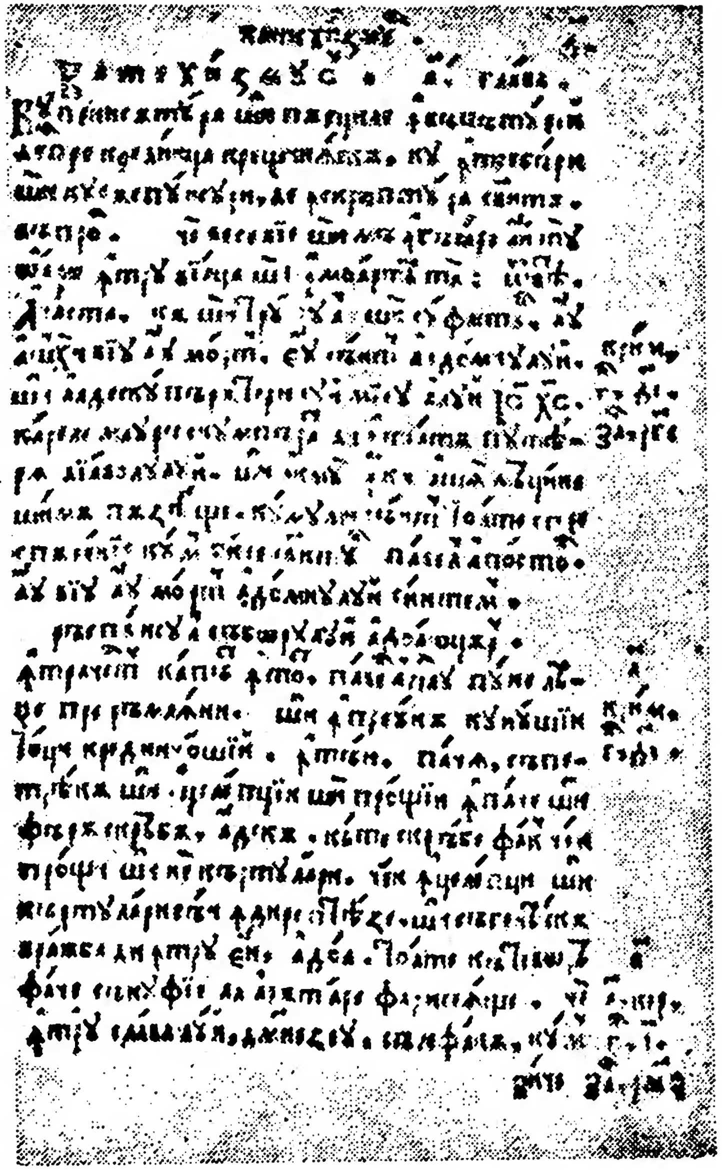

4r

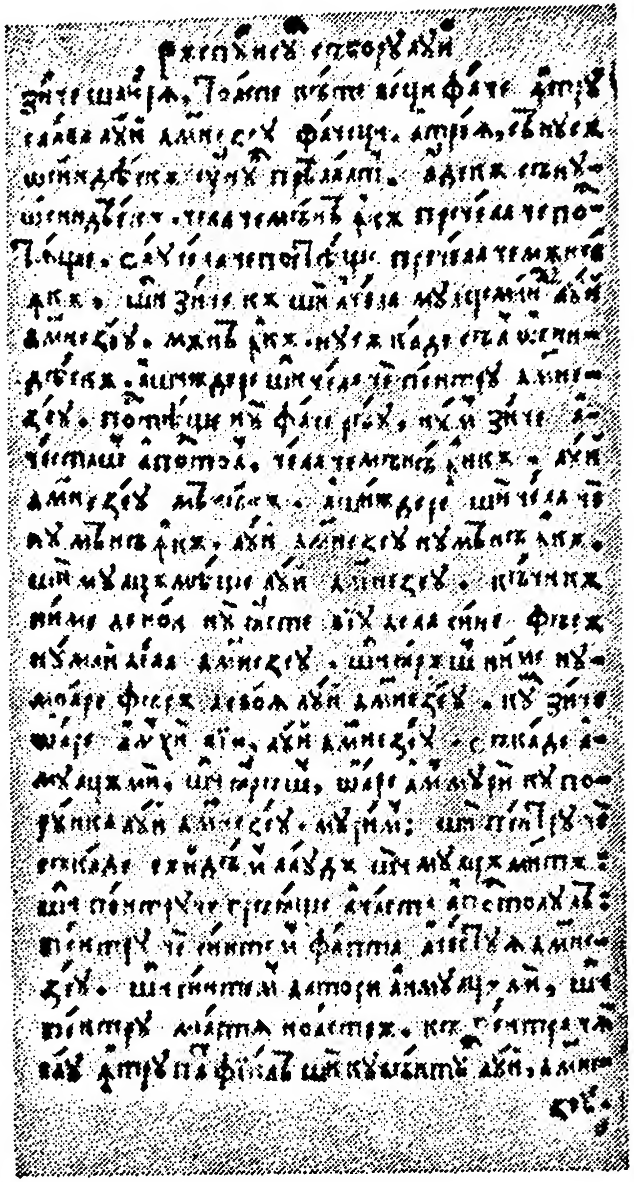

4v

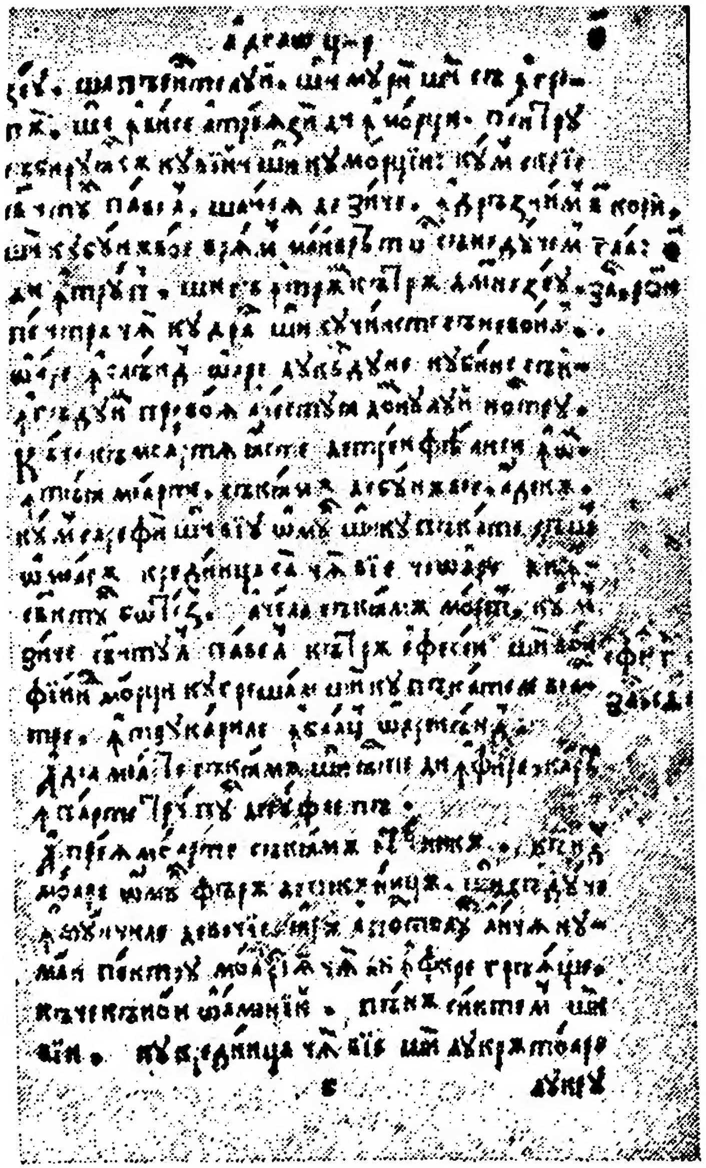

5r

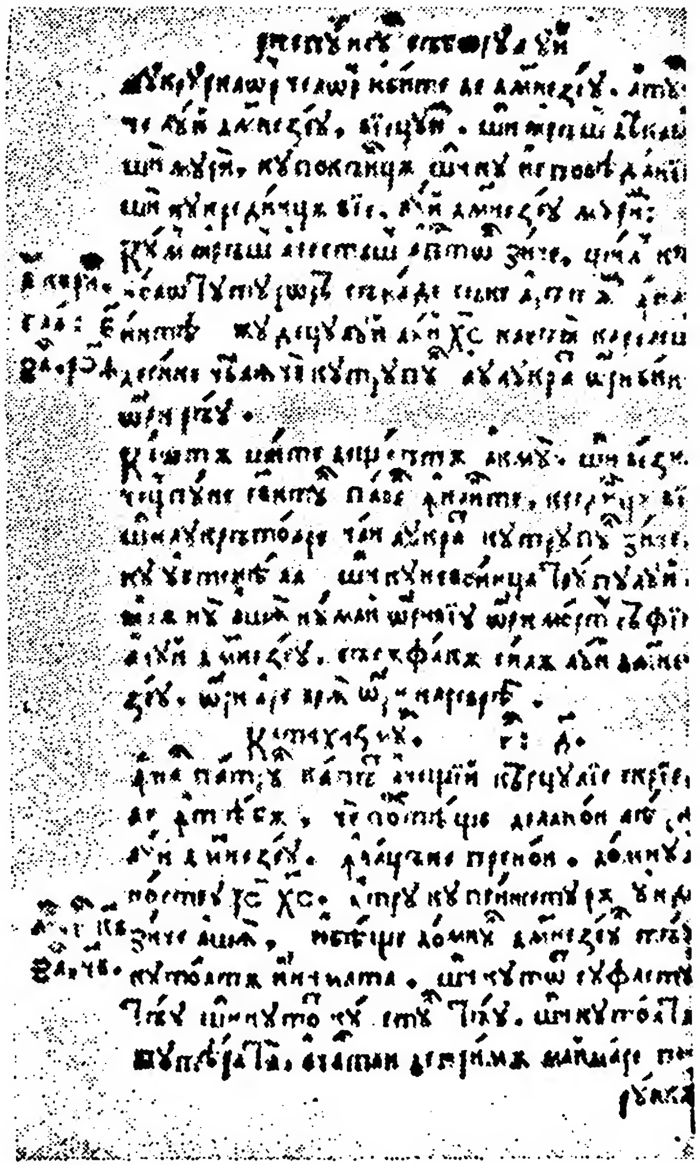

5v

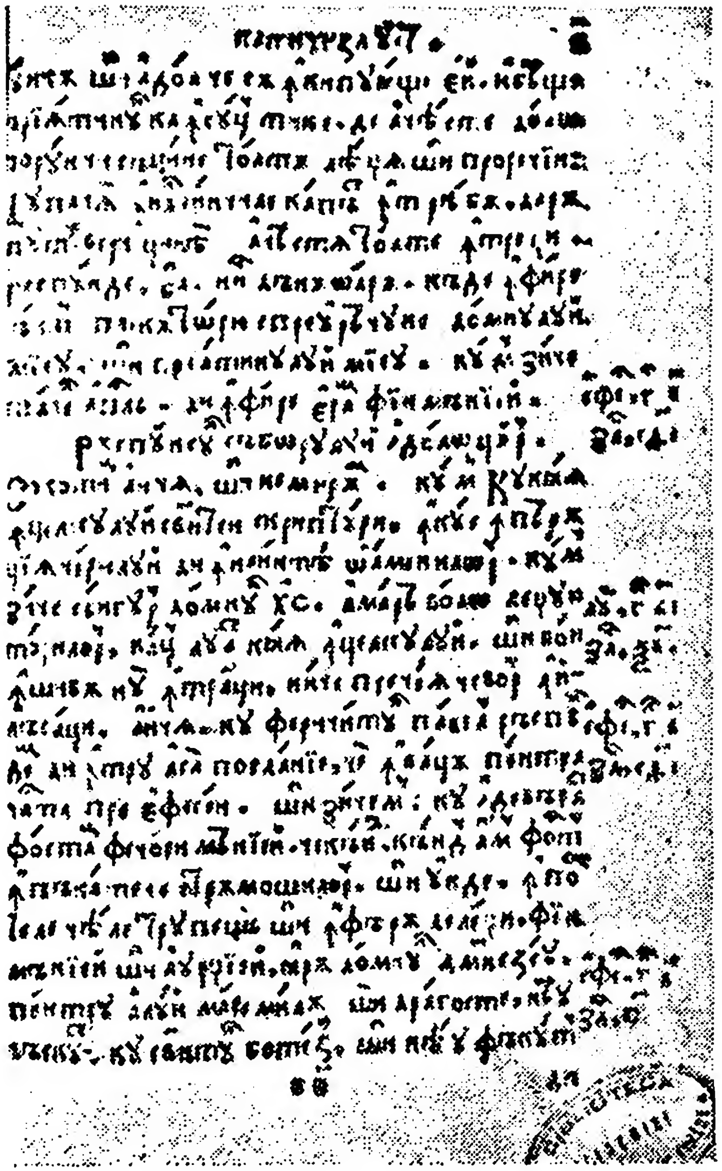

6r

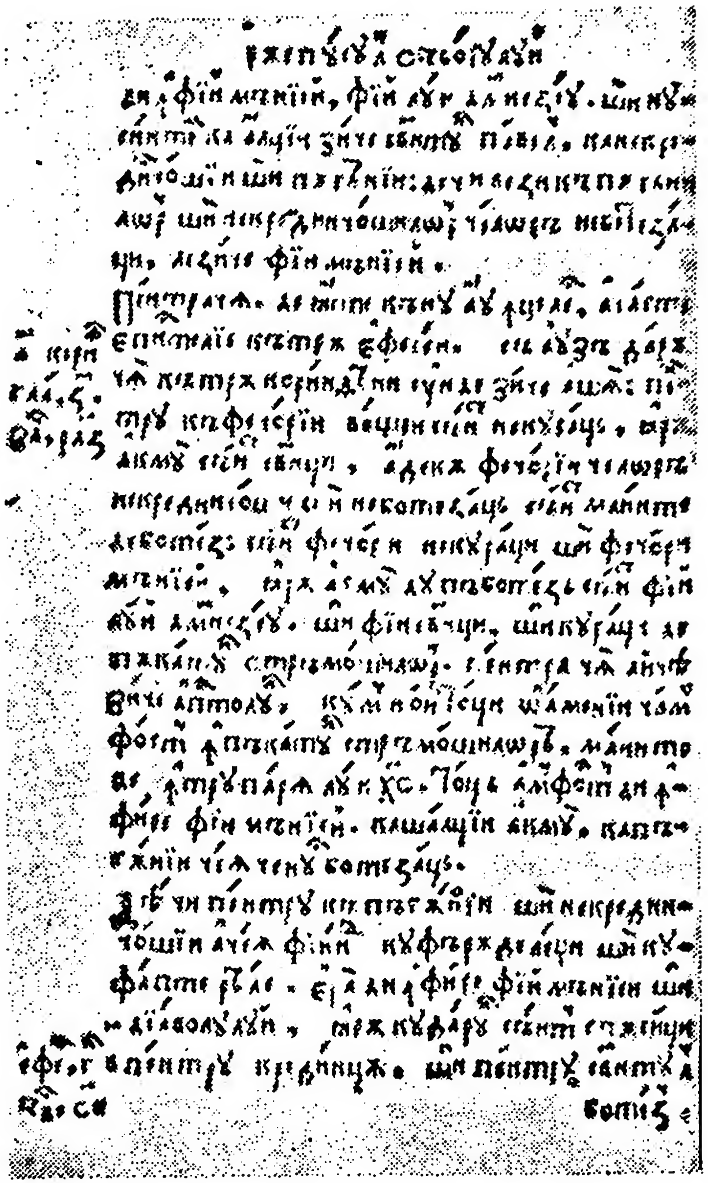

6v

адоаѡ чарте. ѕ

спѫ. съѹзндн. те єрѫ єлемаци деспъка-
лѣ єлернемоашнаше. ши денчисе днича, ши ѹ
чеѕ ѫтрѹ хс. ши есенте нѣзжецѹ ѫда-
ѹ пентрѹ лѹкрѹ нѹпаа. сѫѹ пентрѹ вео-
датестѣ. кѹм маетѹрисаще ши сънтѹл
павел де зиче нѹи делалой. чи даръ дѹ
делнѣзеѹ. ничи динлѹкрѹ сънѹ се лаѹдѣ ни-
мине. Пентрѹ чѫ съказе сънесволенѫ. съ
ѫверѣце лѹкрѹрнле кѫрнле съснт де фолос ѳфе, се
ѹфаитѹлѹи. ѫдекѫ крединца лѹи хс. чѫ за, сп
нѹ ратѫ. лѹкрѹрнле кѫрнле лѹи дѹмнезе-
зеѹ. съ ѫвлѫ ѫтресе, ѹрѫ нѹи кѹм ѹчерѣ
ѫтрачесѣ катехисм. съфие ши дѹпѫ со-
тнѹ фимѫнтѣи ша дїаволѹлѹи, кѹм зиче
ѫ чинѹриле кѹи дѣ лѧхисмѹлѹи, съ нѹ пѣтѫ
ѹмѣ ѫпарѫ порѹнчиле лѹи дмнезеѹ. ничѣ
ѡдатѫ кѫ сечинтем ди ѫфирѣ фимѫнтѣи.
Нѹмаи нѹ ачѣста кѹвѣнт єрѣкѫ Іоанъ
скрипѹрѫ сѫнтѫ. ши Іоане порѹнчиле лѹи
дѫмнезеѹ. де нѹ не сѹпт пичорле, кѫре дѣсѣмѣ
ченѹле поате фаче. ничѣи поате ѫпа-
шѹ дарѫ дмнезеѹ. дирѣпте лѹ дѫ шилѹ-
лѹи. динѹ пѹне слажени пре ѡ де зиче: е. лн, г
силетима варьчине нѹвержалени ѫпоате
ѹ сън спрѣе ѫнарѣтѫ лѹи. съдсфанѫ кѕ.
сг ... ...

7r

сѣсѣпѹнеѹ сѣсорѹлѹи

...Іоане: сѫпѣрѹ че порѹнчаще дезн.
сѣсѣрїи порѹнчиле лѹи де ши съсѣсфачиции
... ... дочеѹ ... ...
прѣвонши ѫтрѧ пана ... ши. ...
нѹаїе порѹнчиле лѹи де, ши Іоане ѫѹдеѹѣ-
пѣрнле лѹи и кѫреи фачеци. ѹрѫ чела че а
фаче вѣх осфи ѫтрѹ мине: динрепте зиче ши
лѹкѹ ...: Кѫчила чевафаче Іоанъ ...
ши ва грѣши нѹмаи ѫтрѹна, есте де Іоане
вїновѫ. чѣ чево маи адѹче ма ѫтрѹ рїн, пре
дедърѫ есте нѹмаи ачѣста кѹвѣнт ...
ѫтрѣнтра ... нѹ ла ѹ ... че нѹ маи
... ... ла ѹ нѹ. кѫ ... ...
ѫпавѣрѫ ... есте ... лѣ ...
ѫпала ... нѫре, ши ... маре ...
... маре порѹнчилелѹи дмнезеѹ. ...
ничи пре дмнезеѹ. ничи пѣтатнѹ ...
маре ... Іоал ... ...
... де ... ...
кѫ фимѫнтѣи нѹ ... . сѫнѹ ...
цинѫ ѫтрѣци порѹнчиле лѹи дмнезеѹ. ...
ачѣста нѣпѹтинцѫ сѫнѹ поатѫ ... нѹ
дела дмнезеѹ. ... ... ши
дела ... ... ѹмѣ ... ѫ ...
домнѹ хс де зиче: ... ачѣста не
пѹтинцѫ.

7v

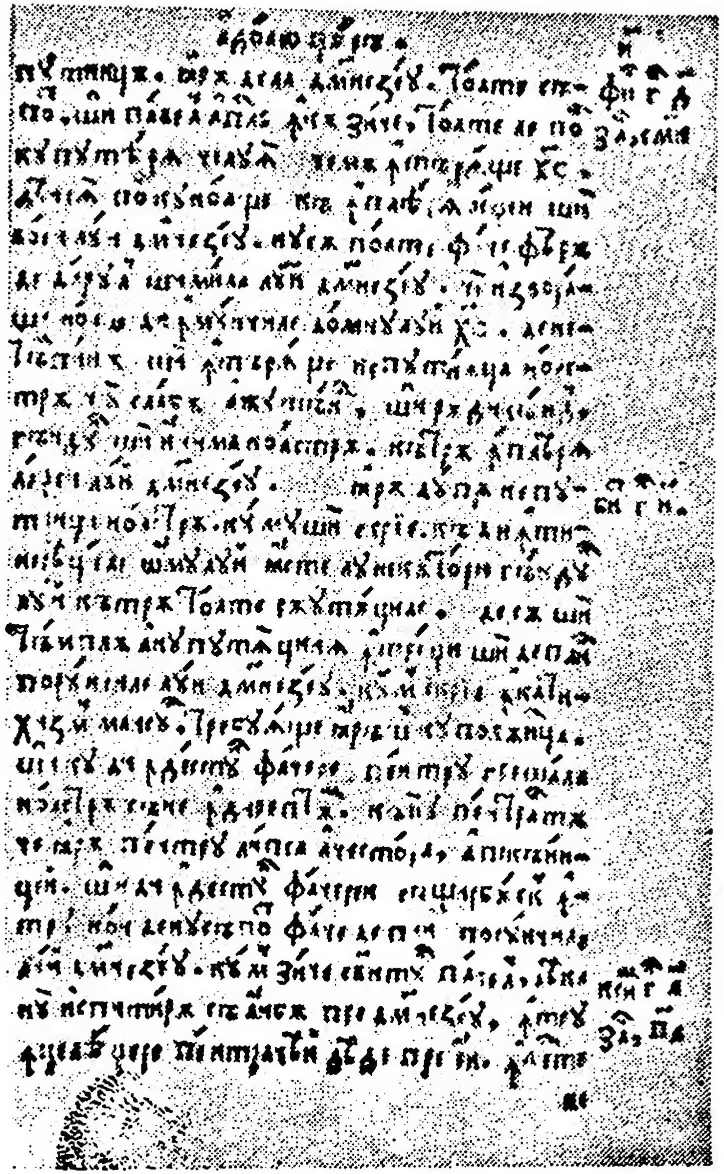

8r

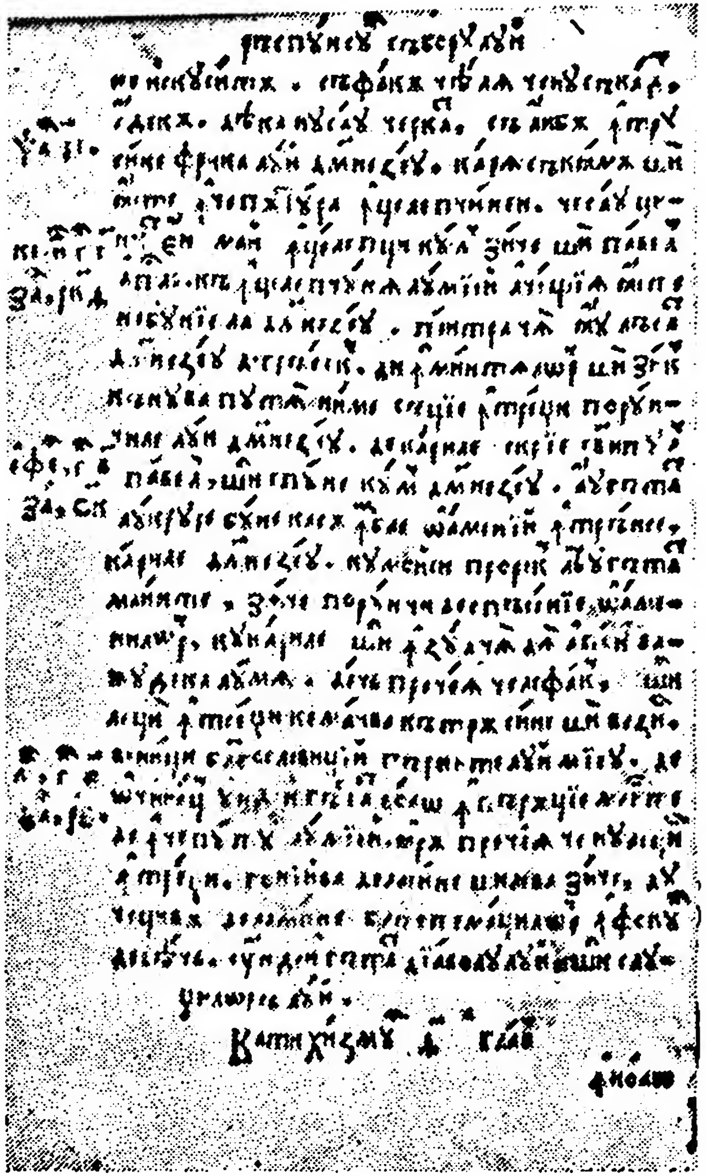

8v

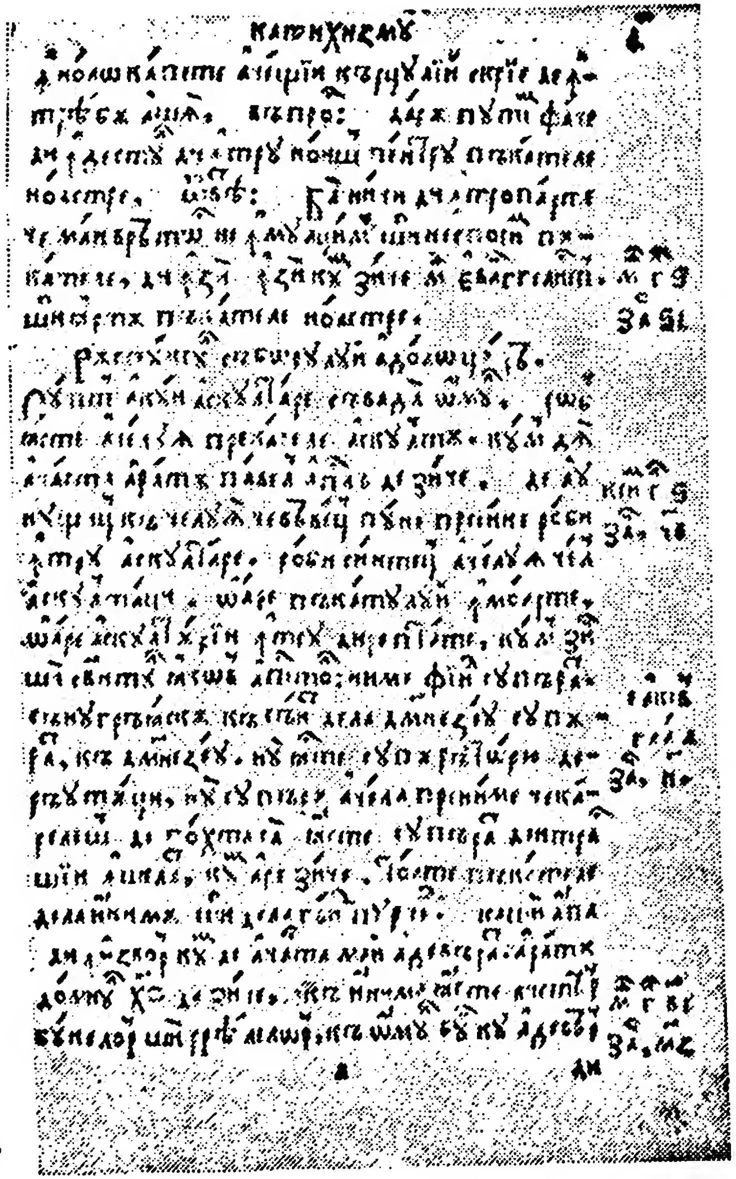

9r

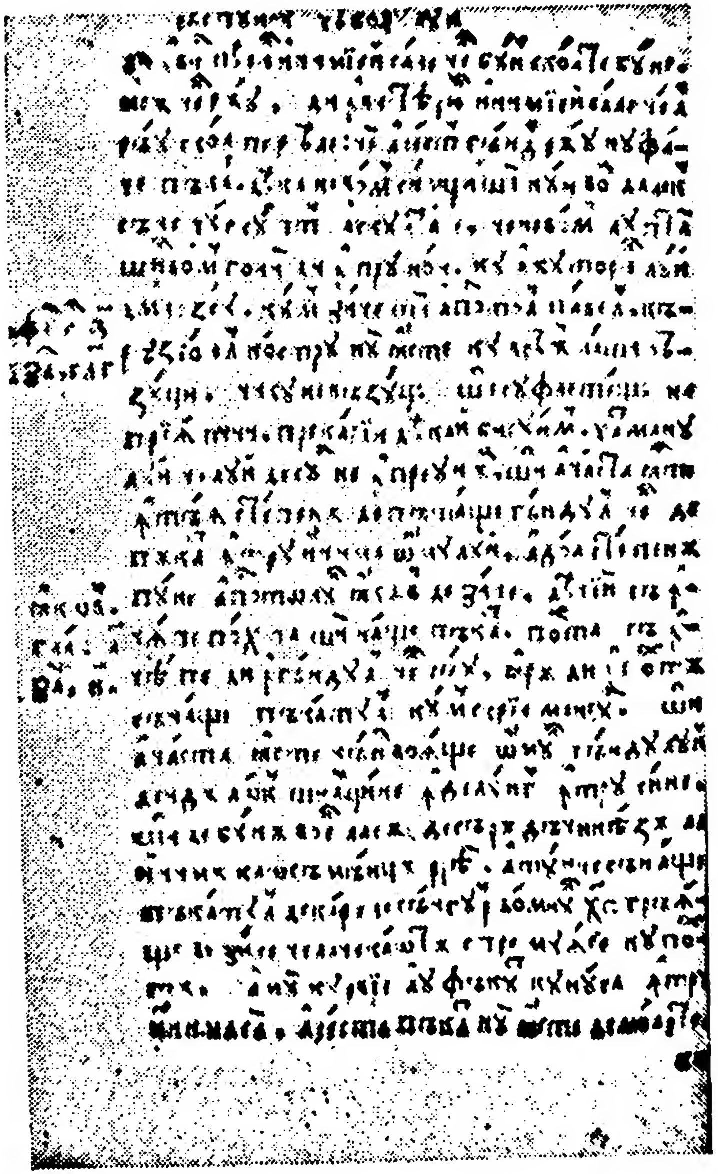

9v

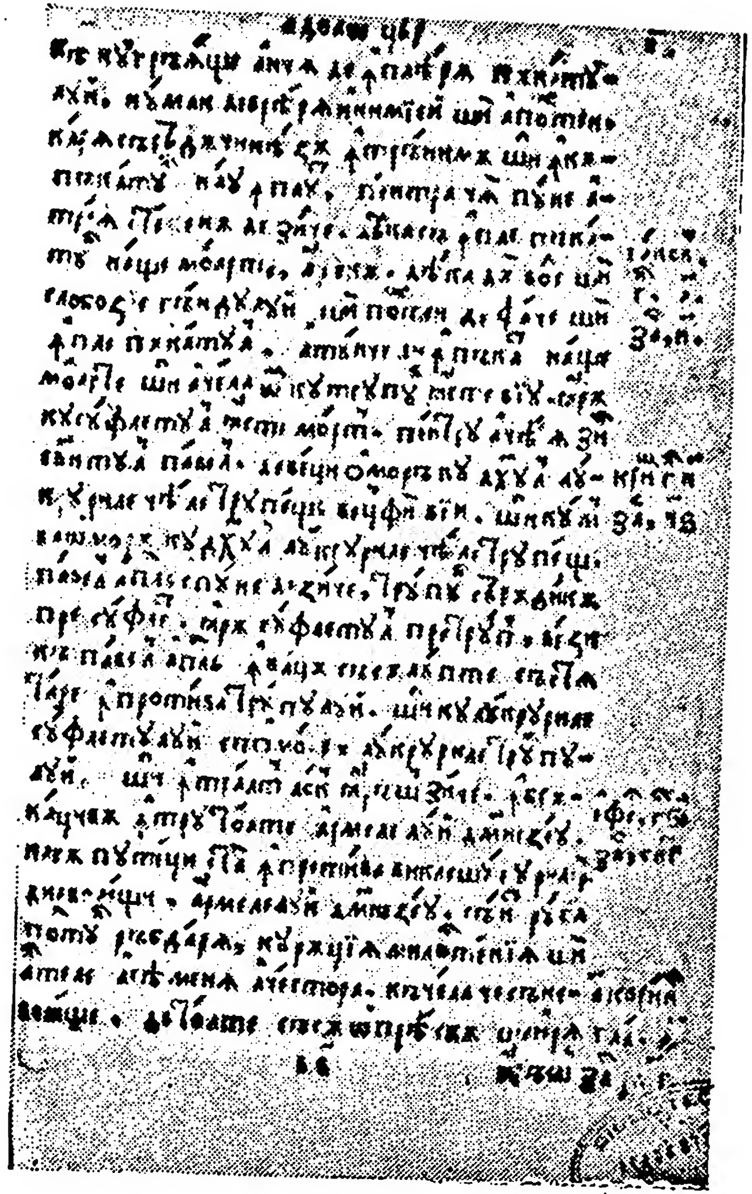

10r

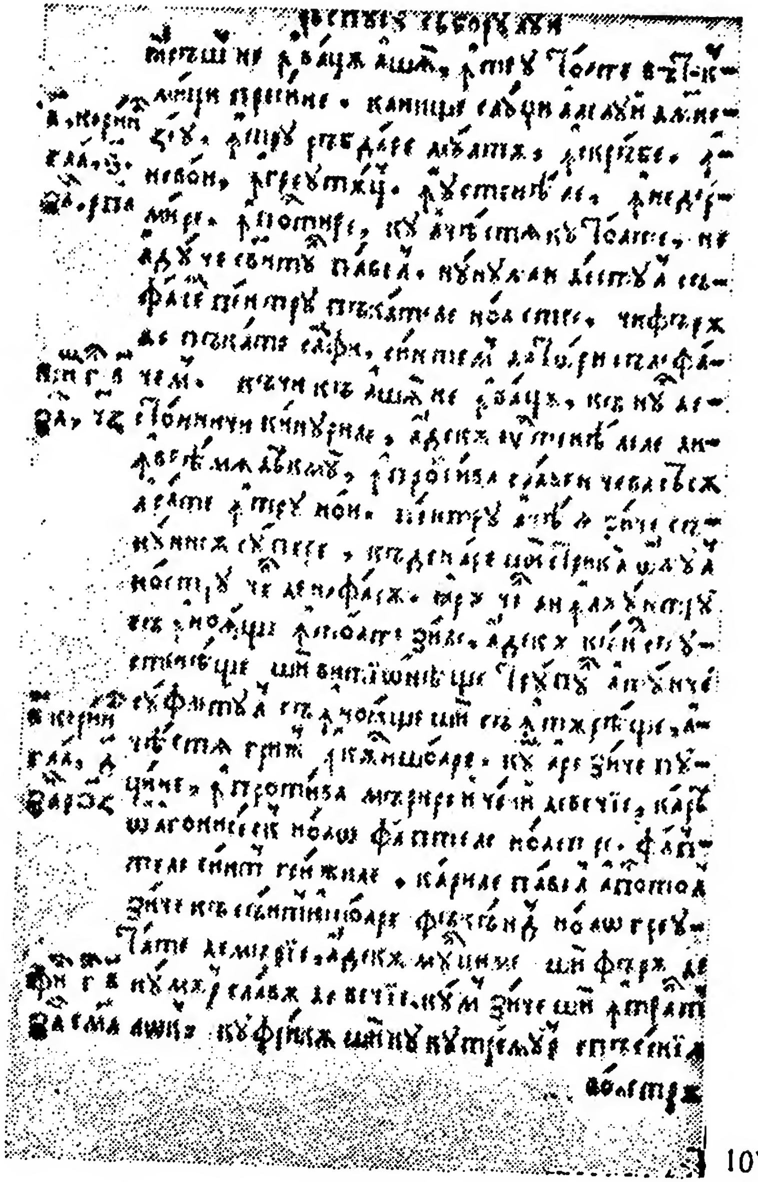

10v

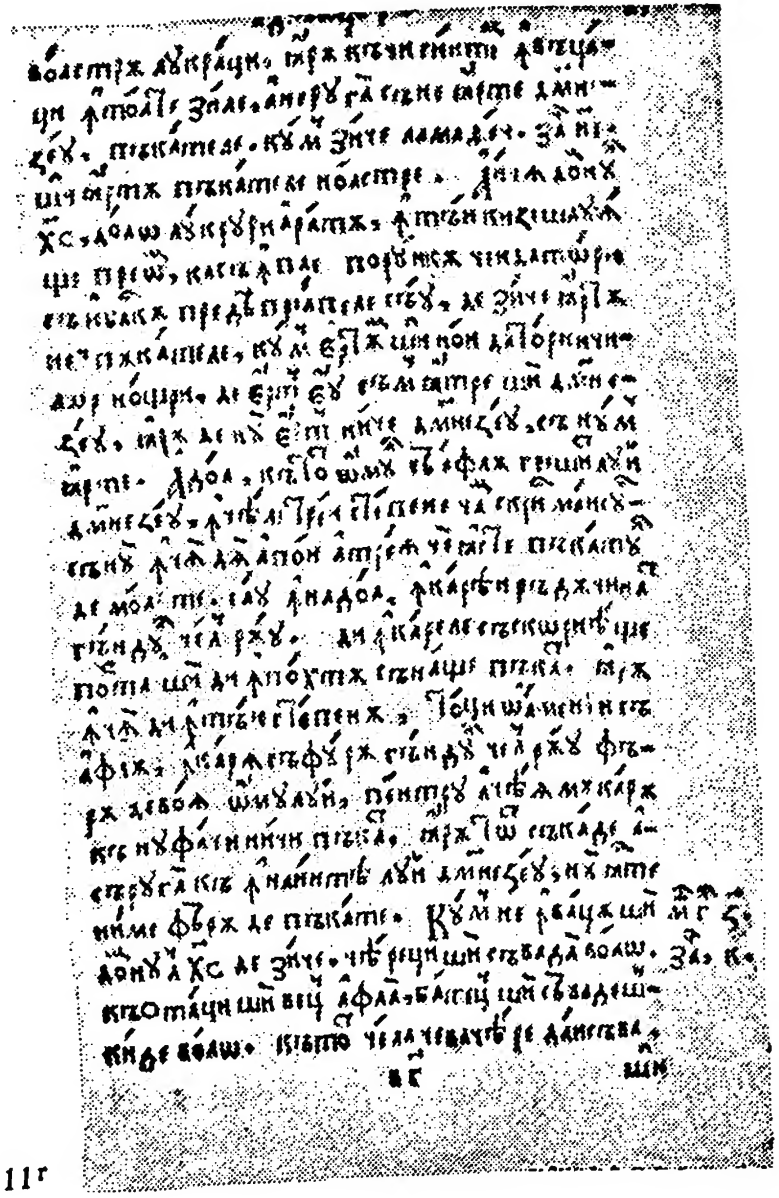

11r

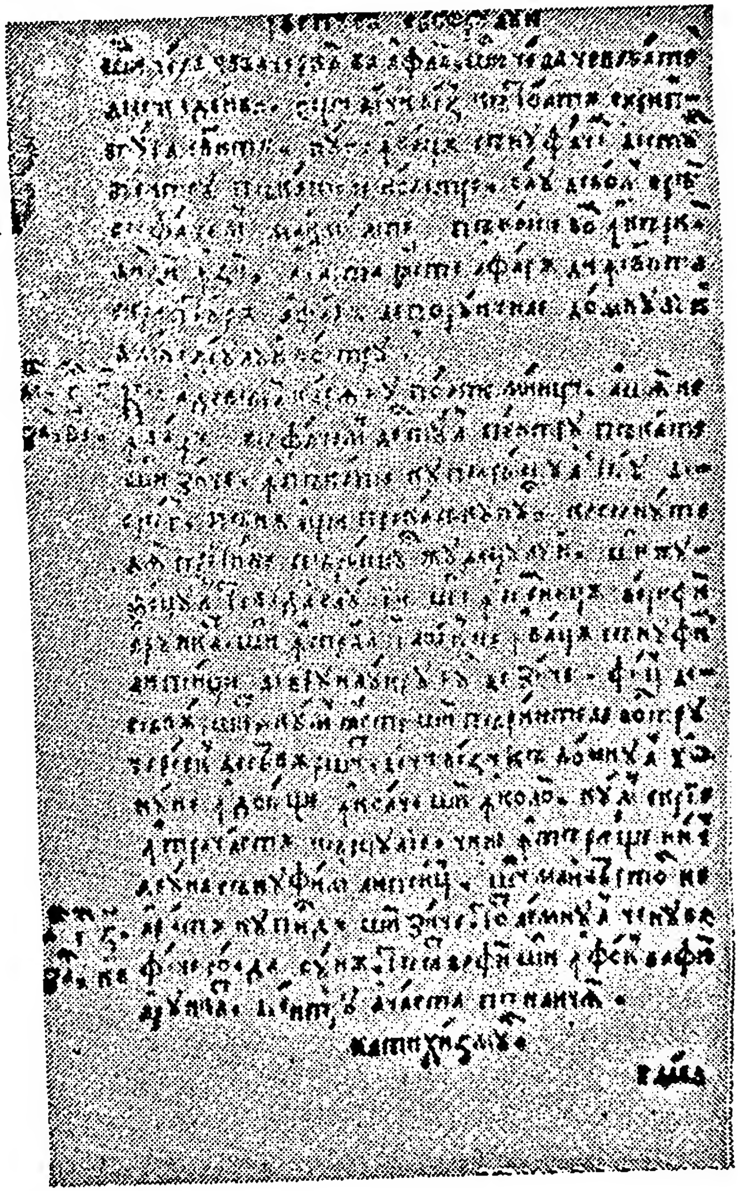

11v

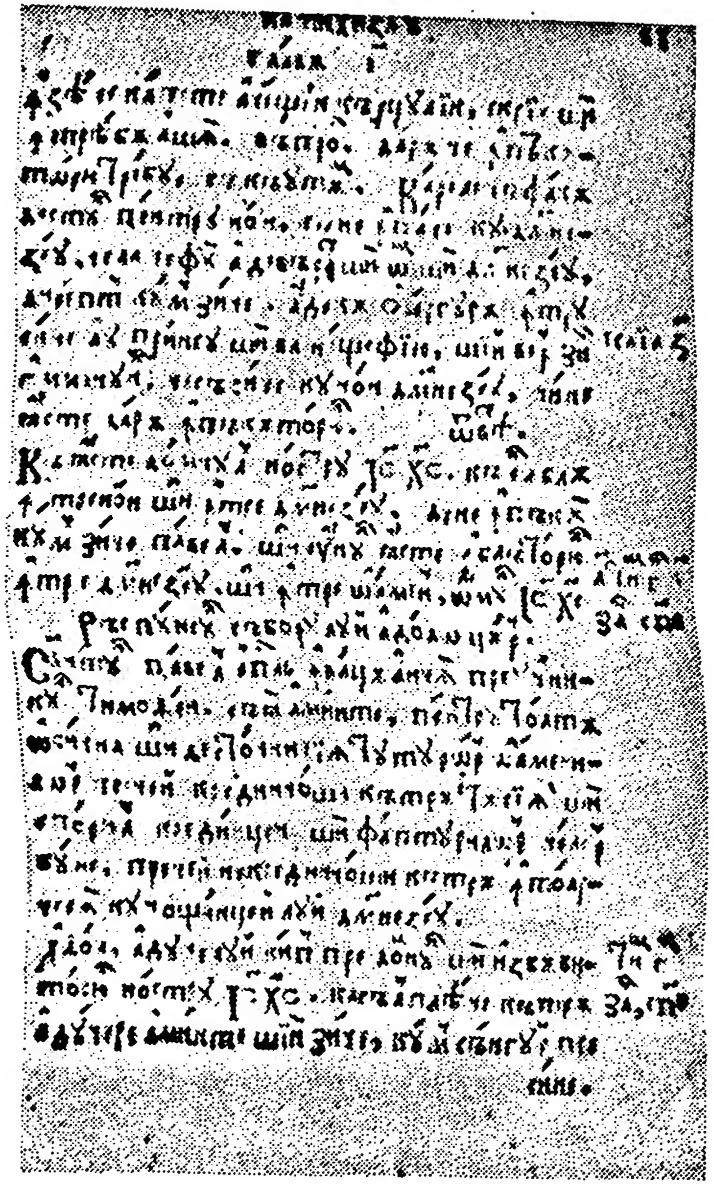
12r

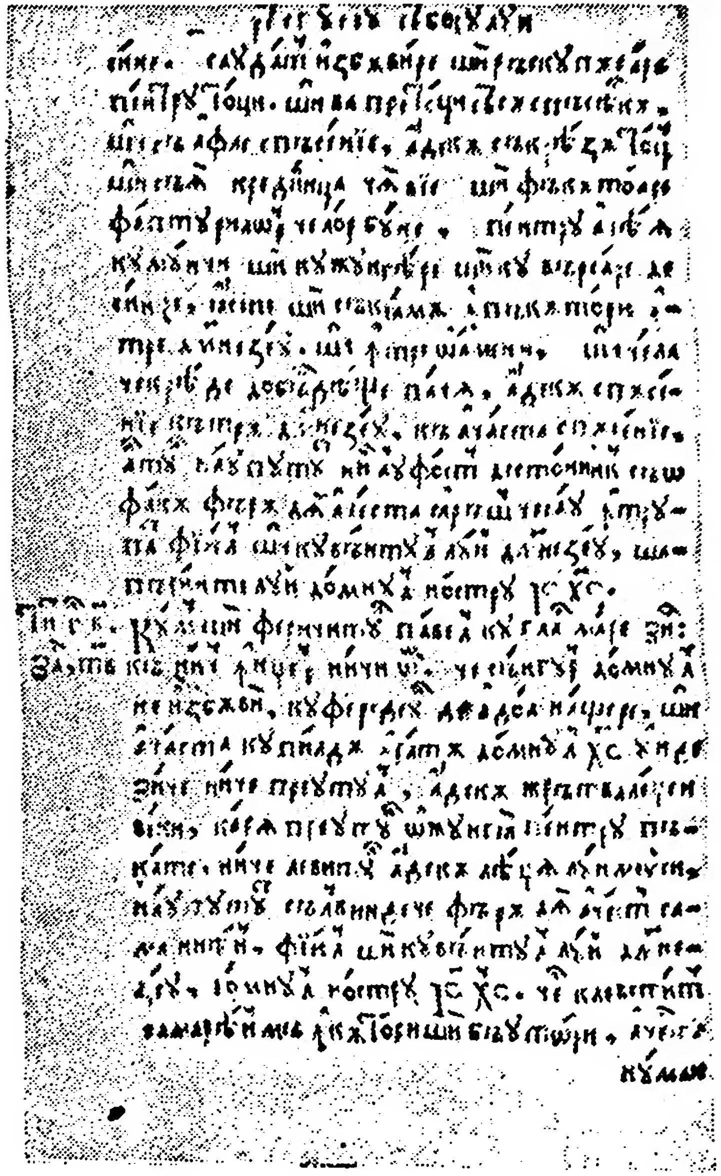
12v

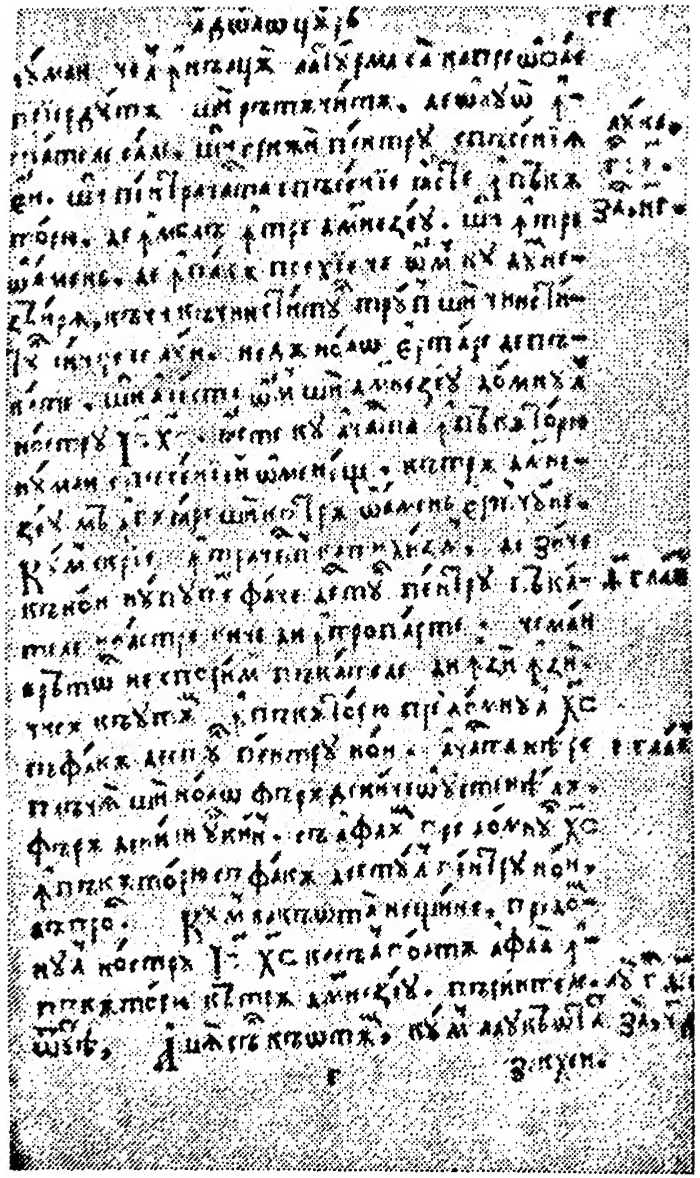

13r

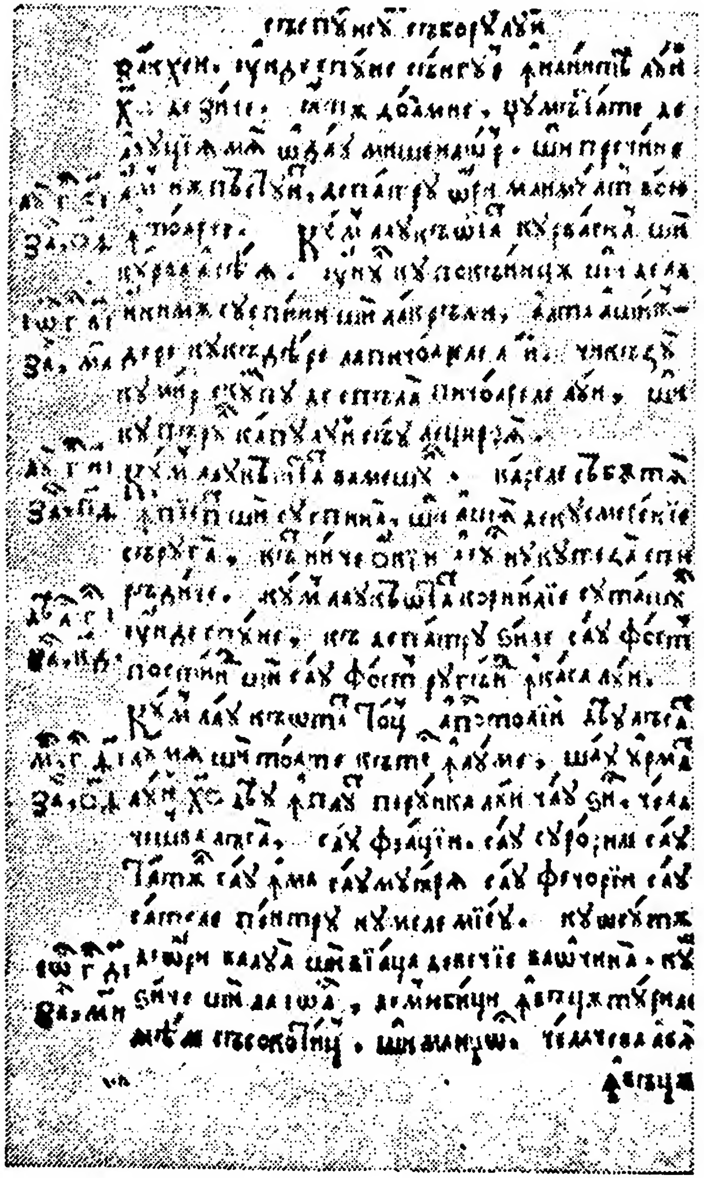

13v

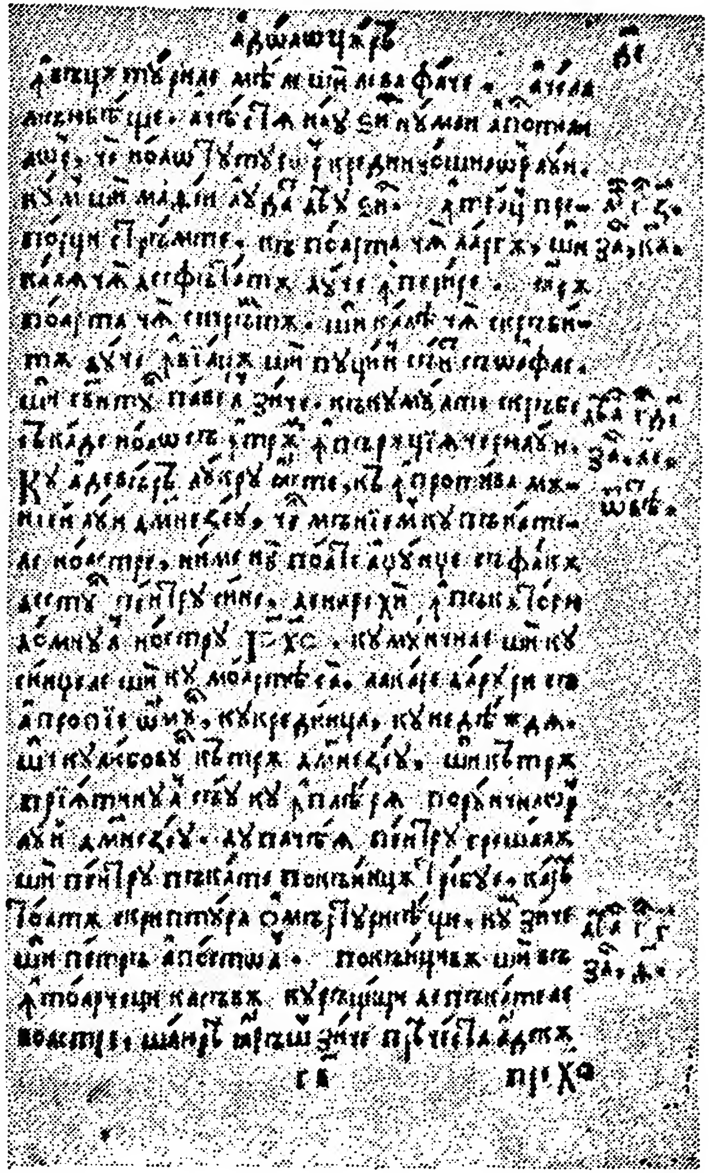
14r

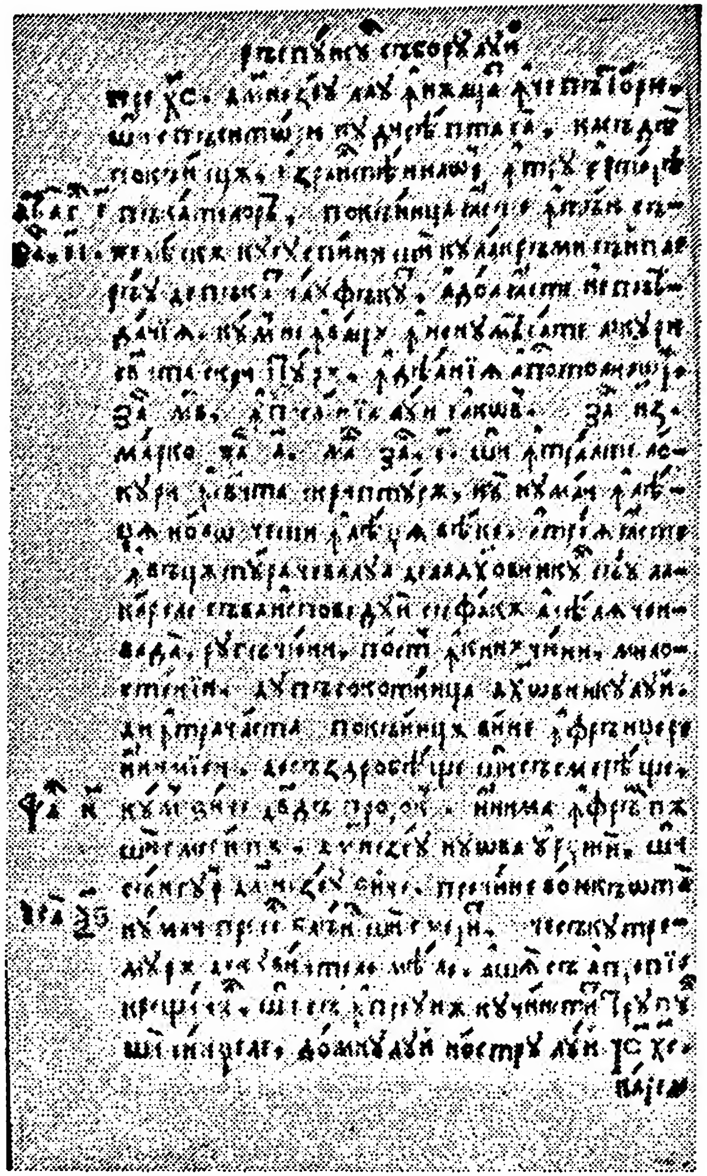
14v

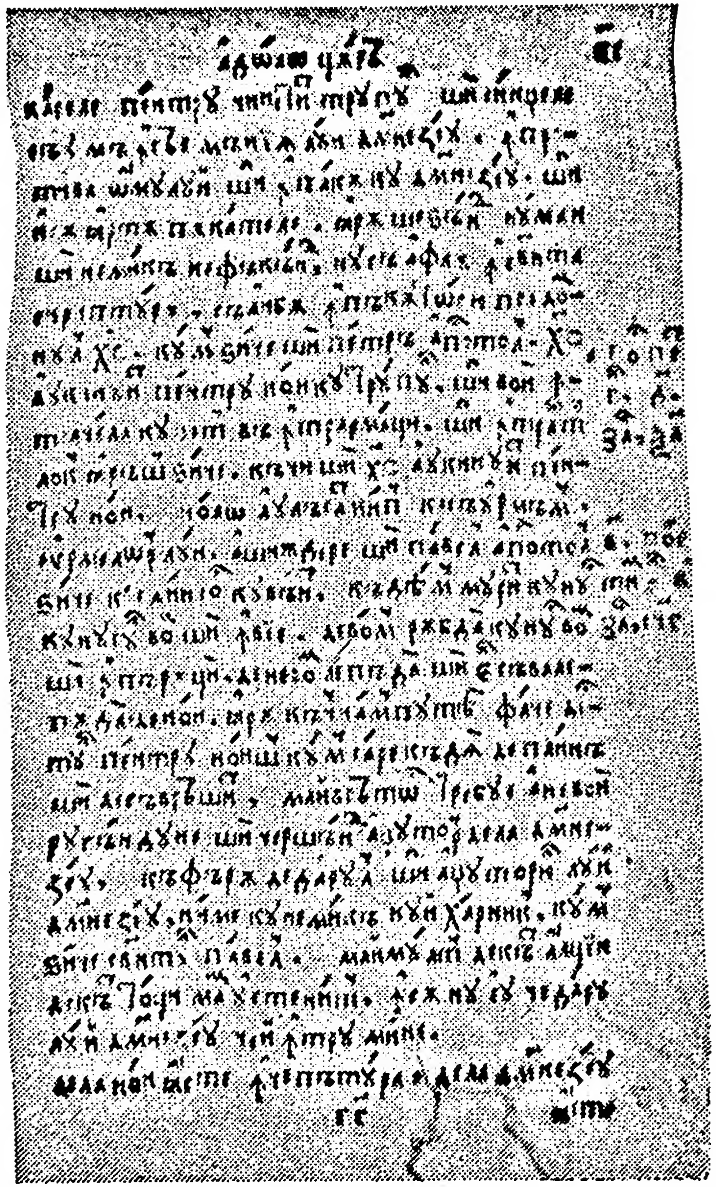

15r

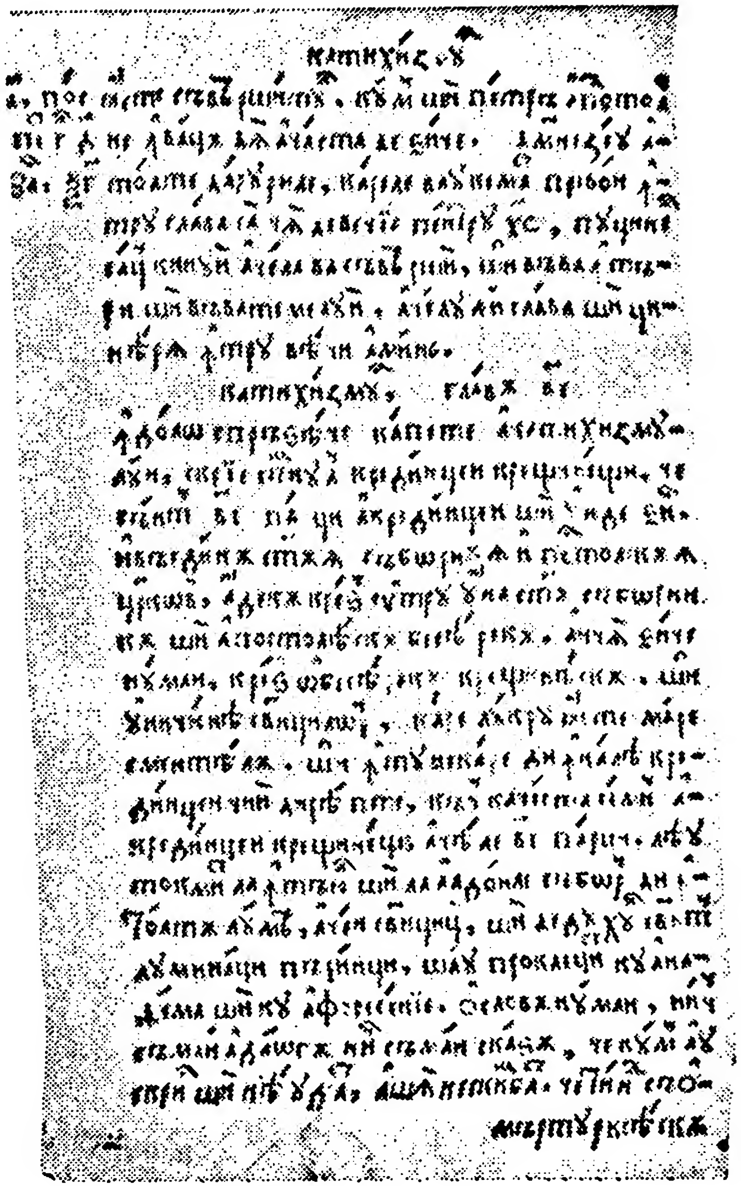

15v

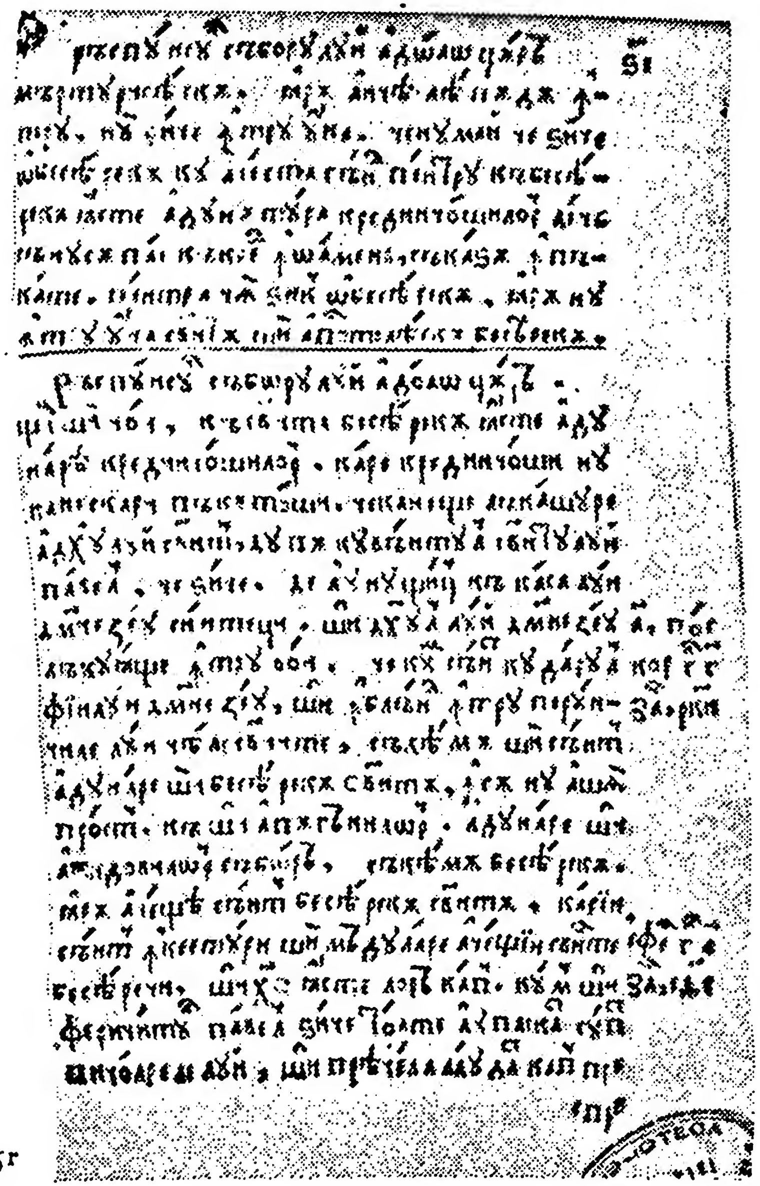

16r

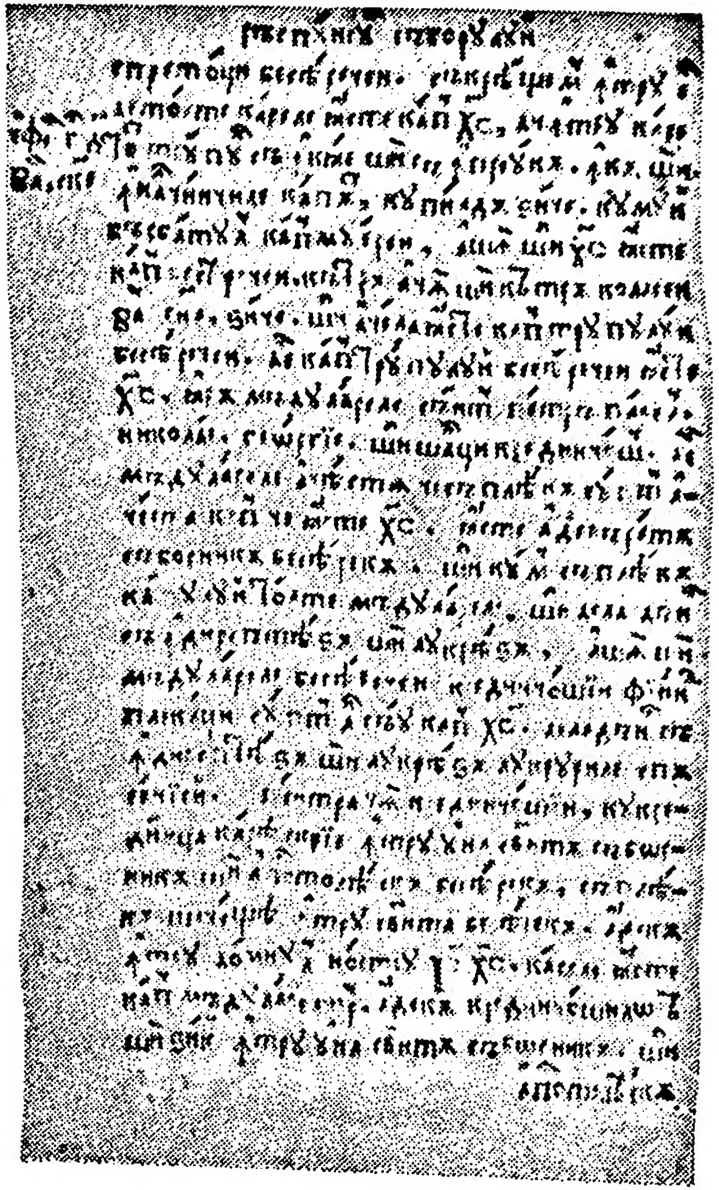

16v

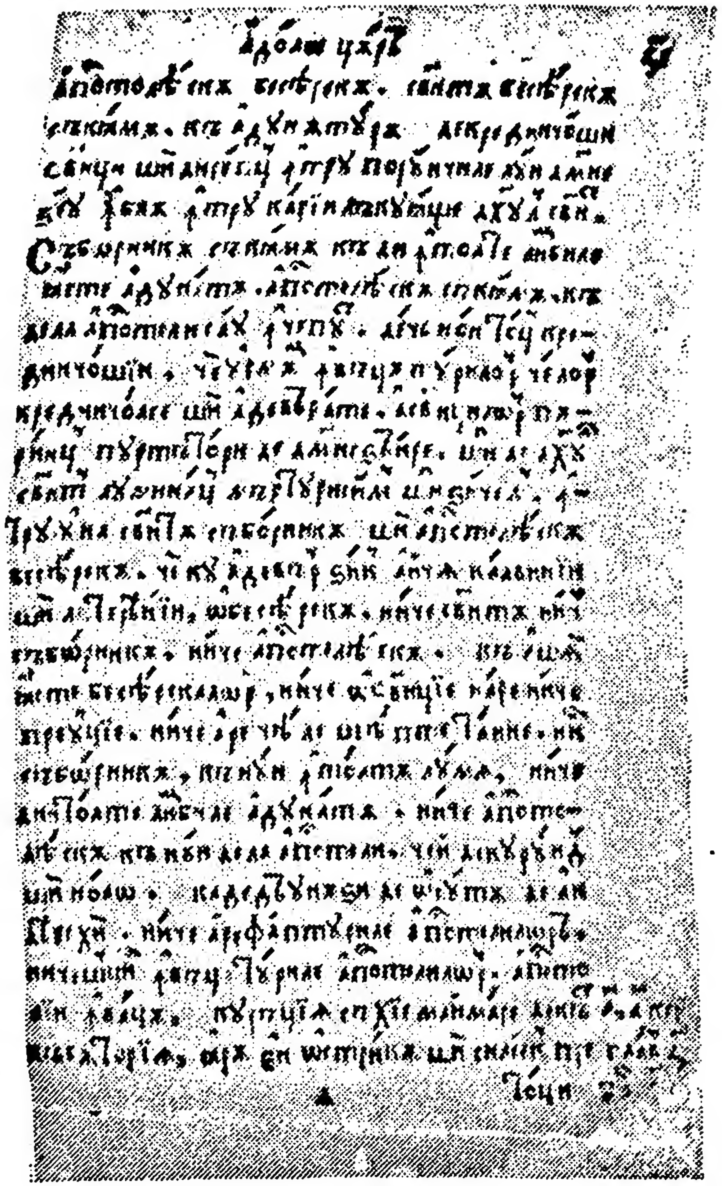

17r

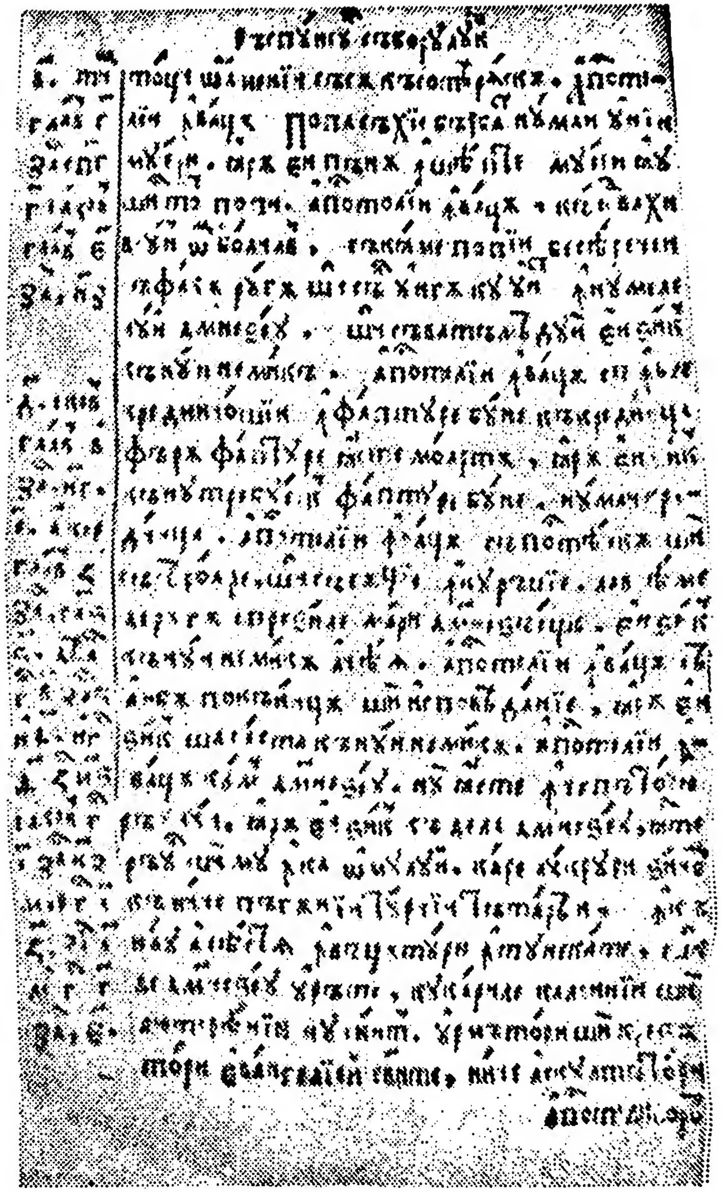

17v

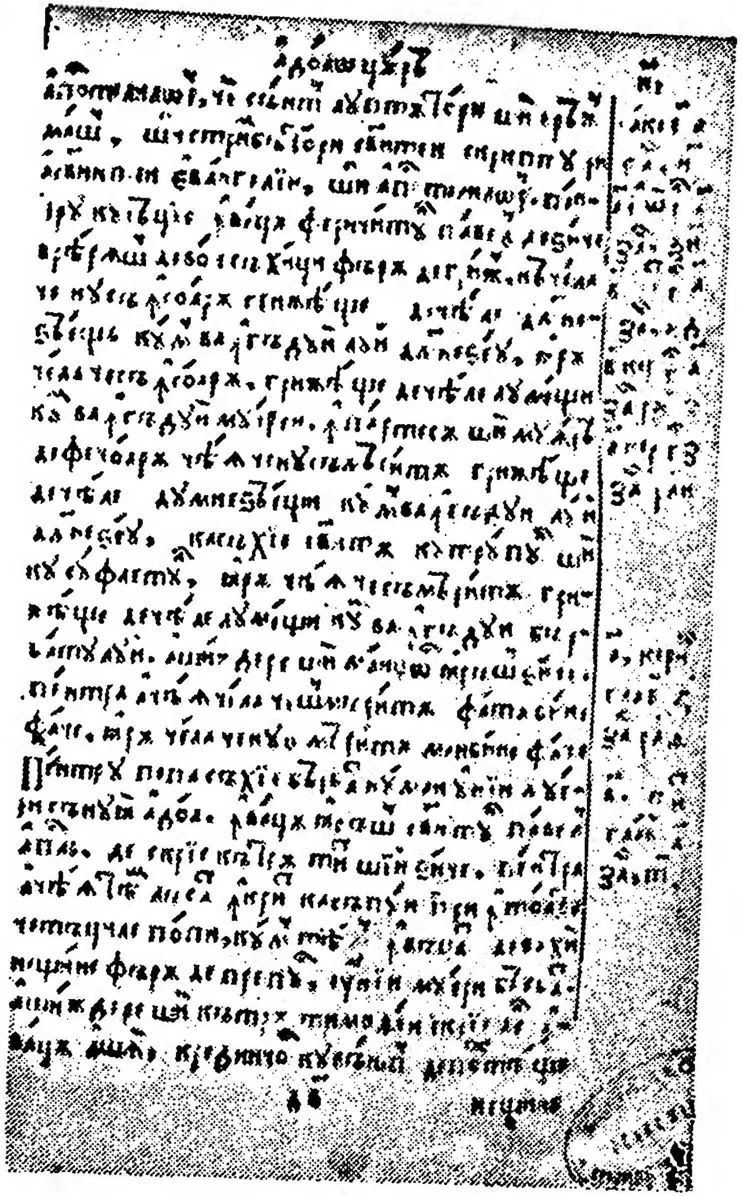

18r

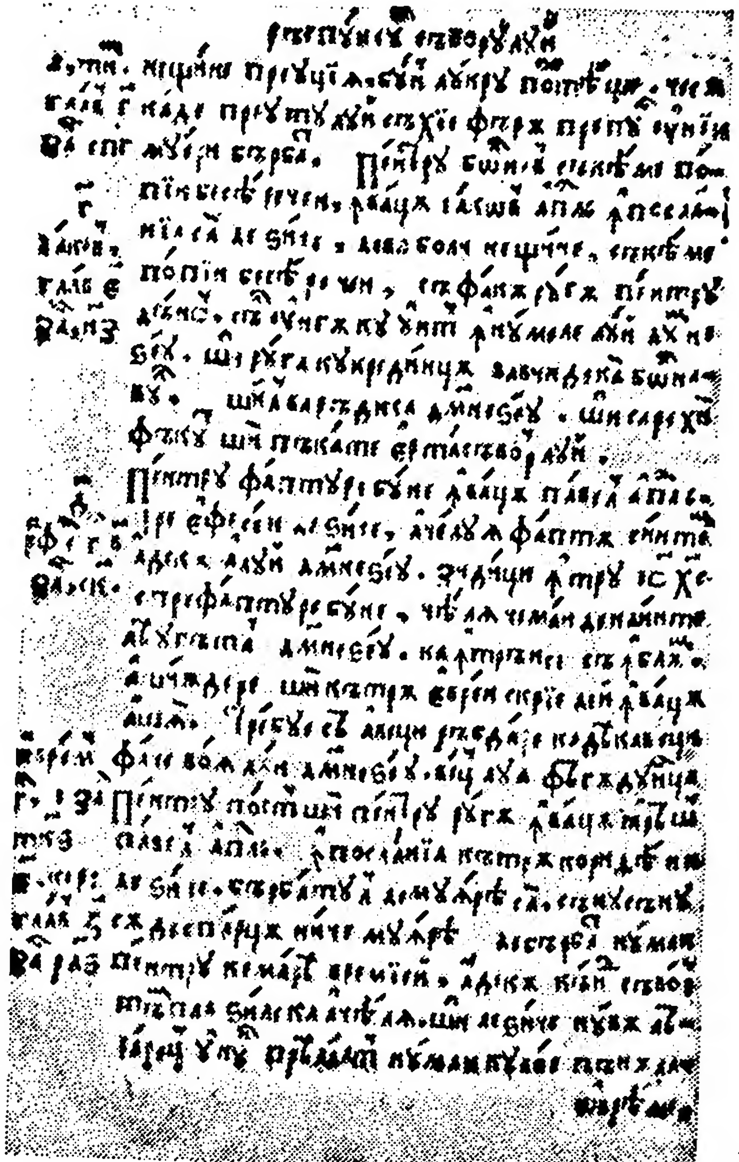

18v

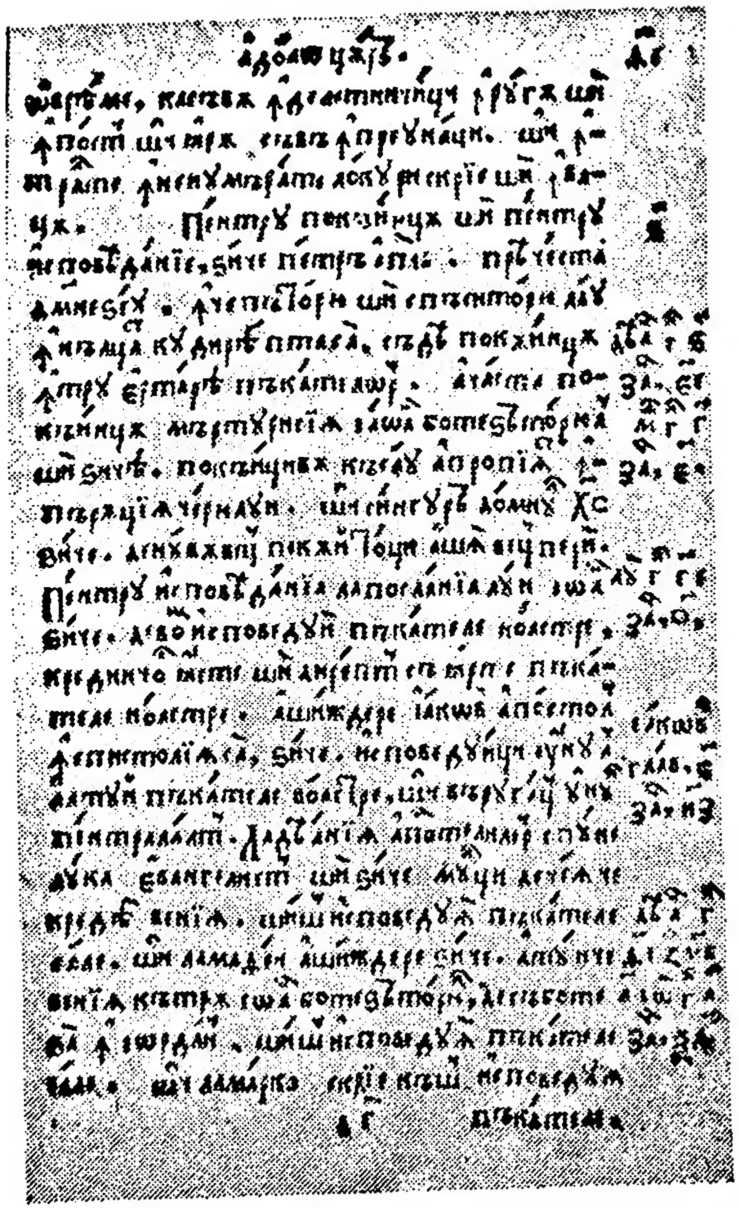

19r

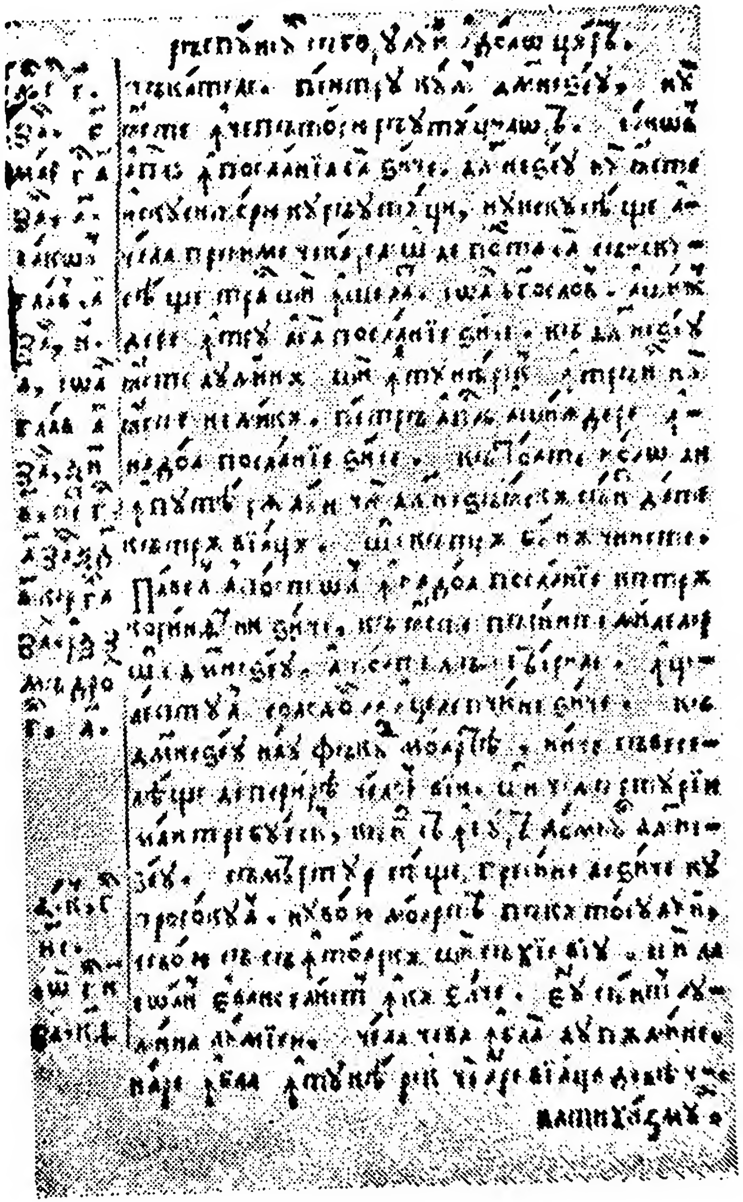

19v

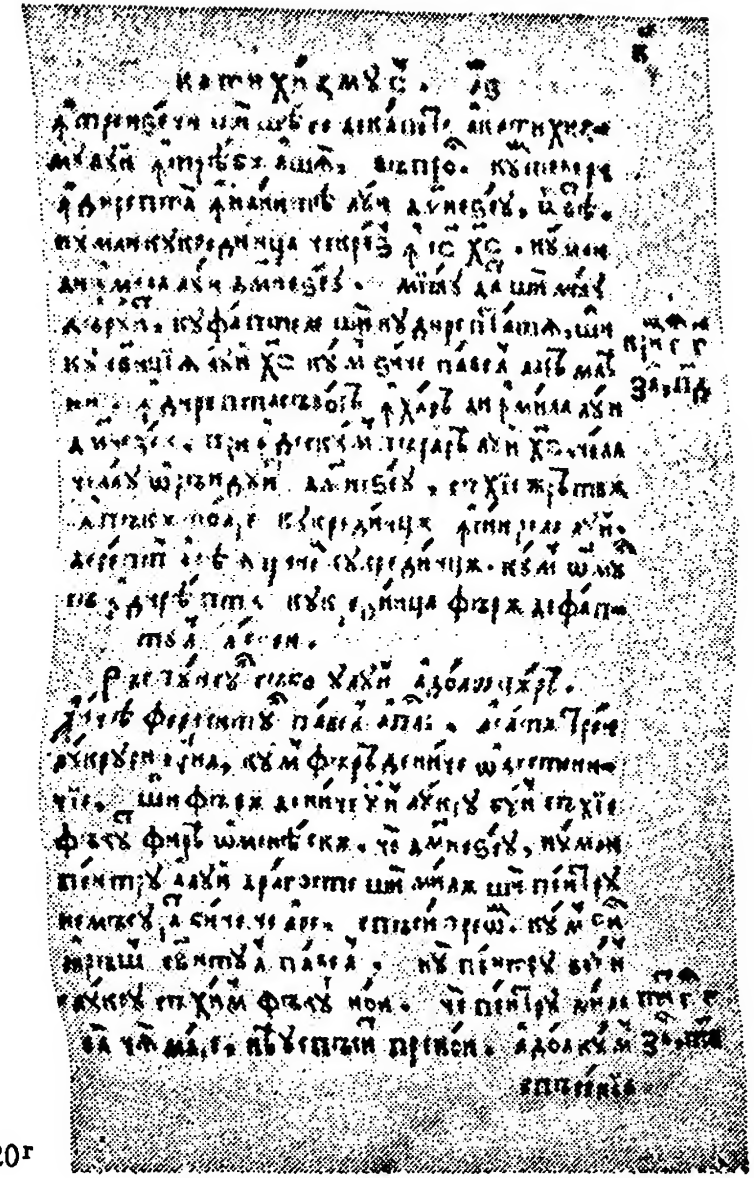

20r

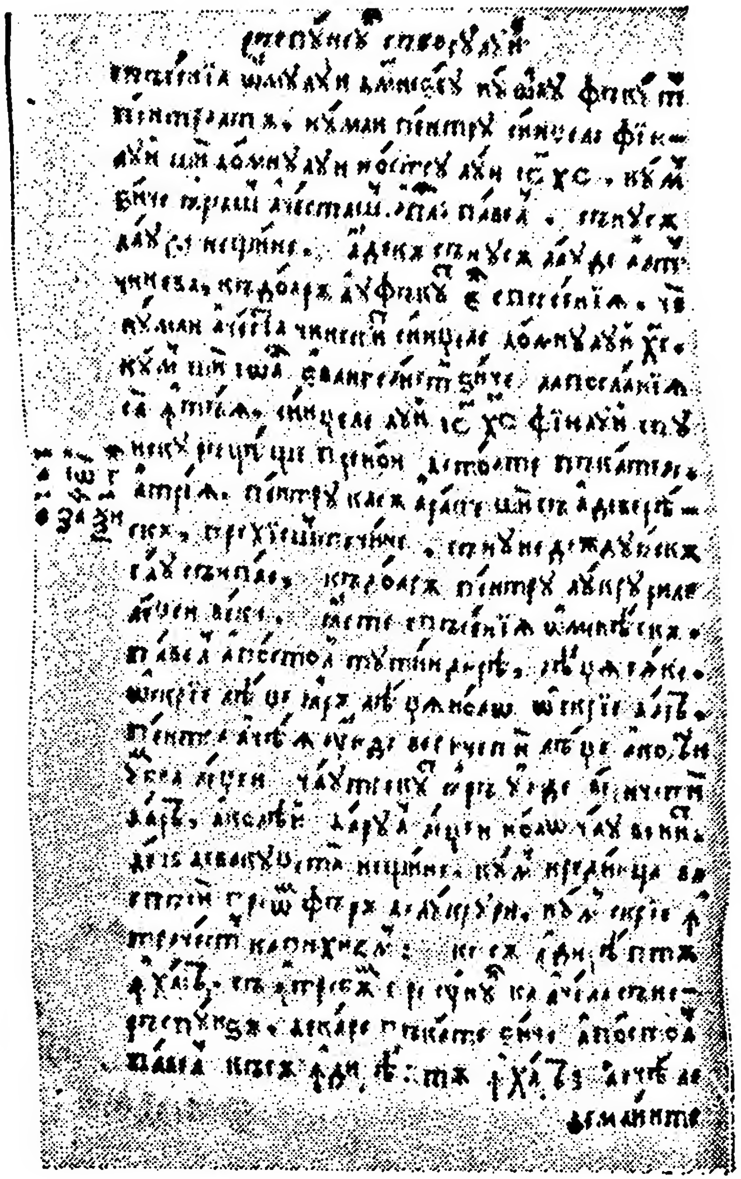

20v

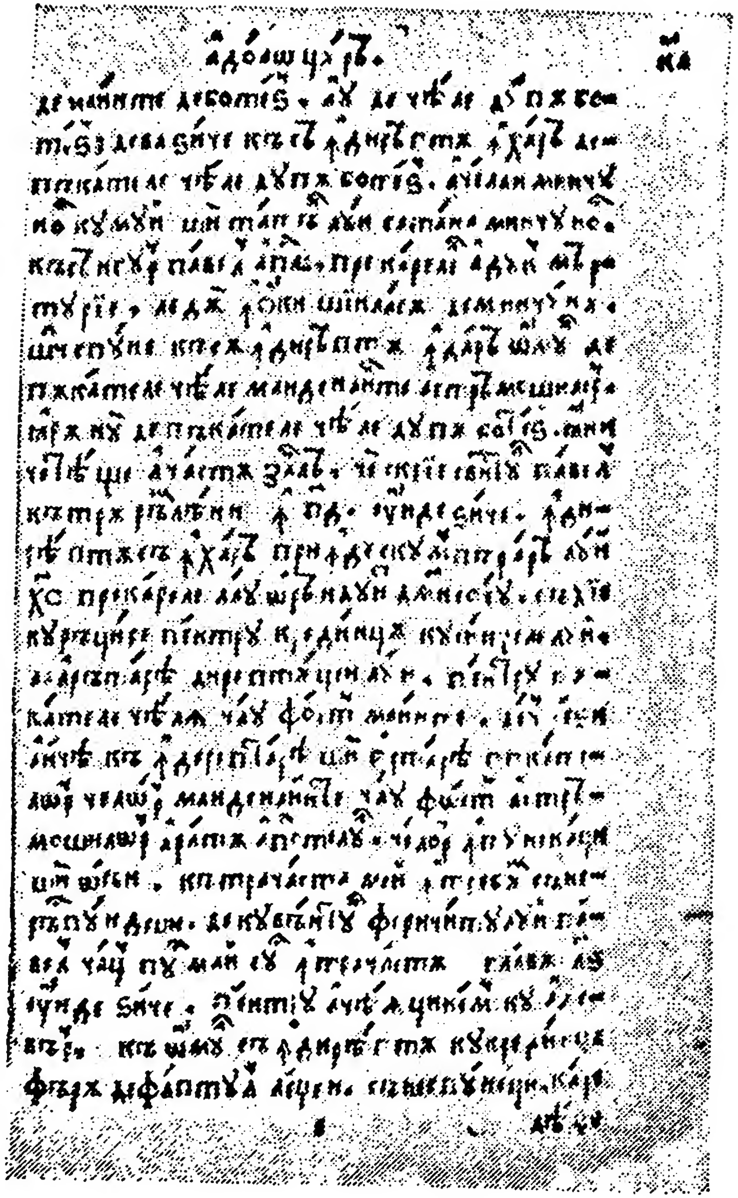

21r

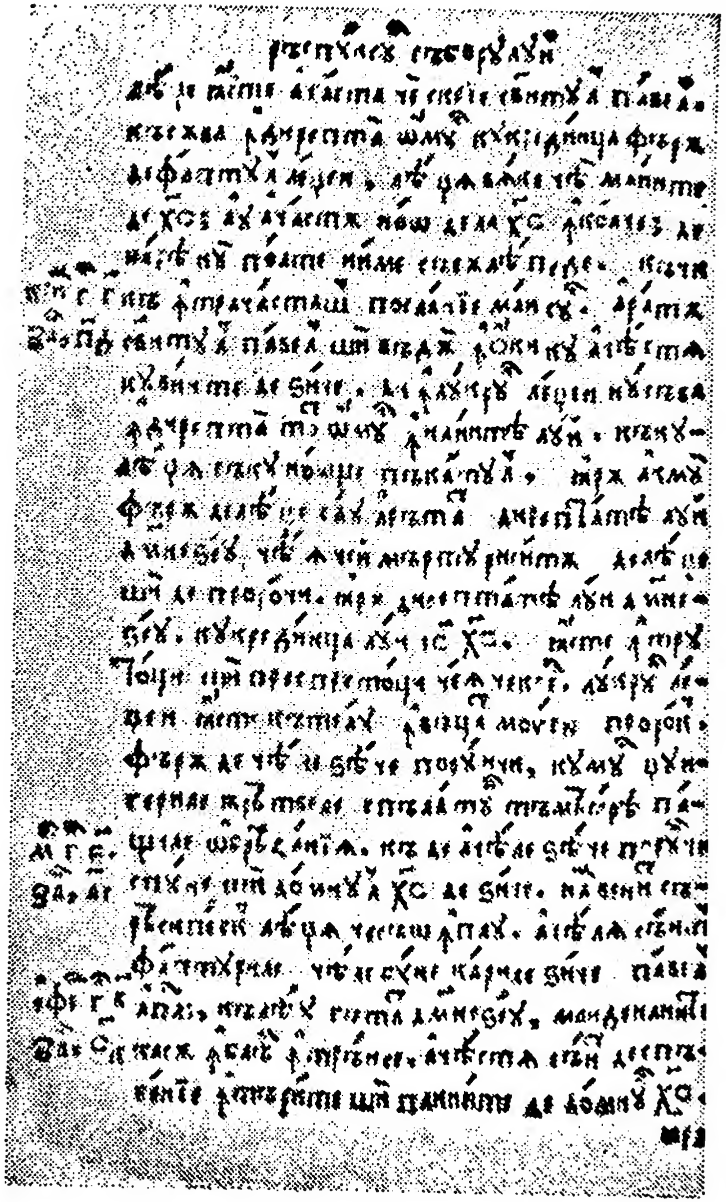

21v

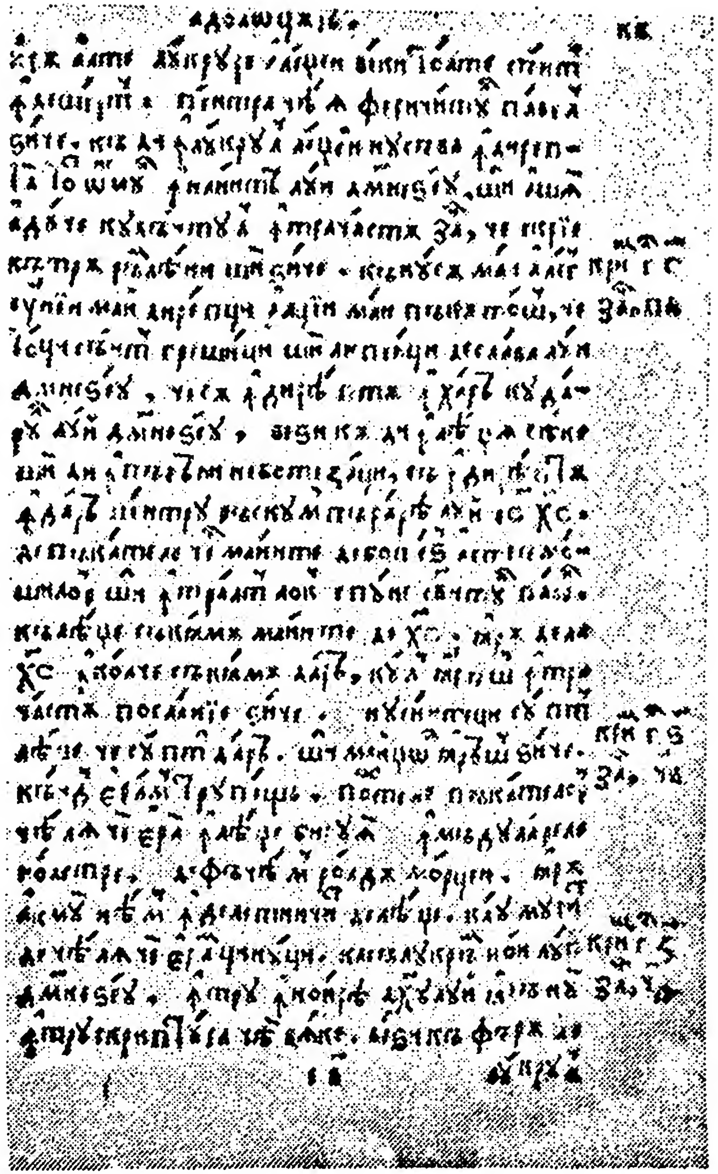

22r

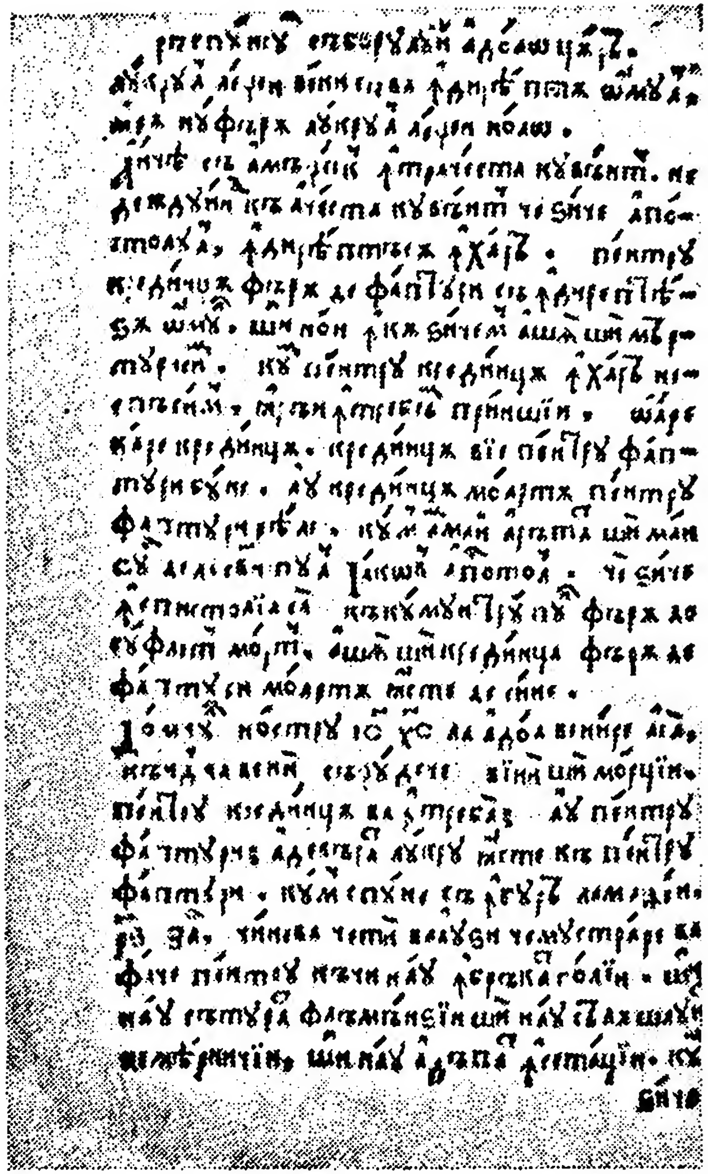

22v

катихисмꙋ, главꙋ, кд. кг

зиче ши ла иаша. ѕі зѫ. чела чаꙋ фꙋрат
сѫ не вор рѫїе прїꙋ рѫзбоꙋ вїецен. пре чел
чаꙋ фѫкꙋт рѫꙋ прїꙋ мꙋлтеле десꙋнш, ши
маи кꙋвинте. ли. зѫ трїеш ѕиче. даꙋ на-
вниц фачїꙋ порꙋнчиле лꙋї ле. пре деадентре
неџиꙋни крещеа мꙋстрѫ лаꙋдѫи пꙋтинрꙋ
прѫдаание сꙋ пенрꙋ постꙋри, сѫ лꙋѫ
рꙋнꙋ [illegible]. ниче домнꙋл нострꙋ іс хс аꙋ
[illegible] анче нꙋ маи чела че сѫнт кредꙋ ши
кꙋ [illegible]. фѫптꙋри [illegible] ши сѫнт ле
а [illegible] ши де фело фачина [illegible] нереди-
[illegible]. пре лꙋи [illegible] ꙗрмѫ
че ла лаата тоате, ши дꙋпѫ аста прѫнаніе.

катихисмꙋ. главꙋ, кє.

Дꙋминезеꙋ ши пѫрїꙋ декалоге акате-
хисмꙋлꙋи. пре алоа порꙋнка, а домнꙋ-
лꙋи дꙋмнезеꙋ. че порꙋнчеще аша. нꙋ
фаче ціе кипꙋ чоплит, ниче не ꙗнкинѫ ши пре
ниче чеадра че а сꙋс. ниче чеаоа че жос пре
пѫмѫнт. ниче чеадра че ꙗнтр апа сꙋпт
пѫмѫнт, ниче не ꙗнкина атеаора ниче сѫ-
жилеи. кѫ еꙋ сѫнт домнꙋл дꙋмнезеꙋл
тѫꙋ. дꙋмнезеꙋ ꙗнкредиторїꙋ. каре

ѕі чере

рѫспꙋнсꙋ сфатꙋлꙋи
чере пѫкателе пѫринцилор ꙗфеченро пре
нꙋ ла а трїа семенціе. пре чеа чеаꙋ
ꙋрѫскꙋ пре мине. ши фак мила пре ла
а міа семинціе кꙋ чеа чемакꙋи пре мине.
ши ціи порꙋнчиле меле.

Рѫспꙋнсꙋ сфатꙋлꙋи а доа цѫрѫ.

Дꙋпѫ порꙋнкѫ не ꙗвѫцѫ. нꙋмаи пре
дꙋмнезеꙋ Трїнни сѫ не рꙋгѫм ши ꙗнкинѫ-
ми ꙗнаинтеа. ниче нꙋ пꙋтем ꙗнкине-
аш сѫ нꙋ фачем. ниче жертвѫ сѫꙋ слꙋжбѫ
аш сѫ лаꙋдѫм. ꙗ пеатрѫ ꙗчїа по-
тем гѫсим чеа чефак чинеле боꙋнаоре. ши
жертве каре дꙋмнезеꙋ. чеаꙋ ꙗнвѫцат
дꙋпѫ. ши Іоанн кредінца ши неа жꙋд
ꙋ пре рѫшїи ши пꙋи дꙋпѫ зиса ꙗнпѫрѫтꙋ-
лꙋи дава пророк. боꙋи меналор дꙋпѫ ши
ꙗрꙋнит дꙋпѫ дꙋминеле шачинице, гꙋра аꙋ
ши нꙋ грѫеще, окн аꙋ ши нꙋ вѫд. ꙋреки аꙋ
ши нꙋ, на аꙋ ши кꙋ минте. ниче нꙋ ме
ꙗфлѫ ꙗнтрꙋ ей, десе мине аша сѫ хс Іесꙋ
чеа че нꙋ фак прѫ рѫшїи. ши Іоан чеа чеаꙋ
ꙗ тѫцѫле пре дꙋминшїи, дава че сѫ кадѫ ꙗ
мѫпро цеате де икоане чеасѫ ꙗниѫ ши ꙗнкинѫ-
ще сфинциле сфинцилор ши правилника.
мїр

[illegible]

24r

[illegible]

24v

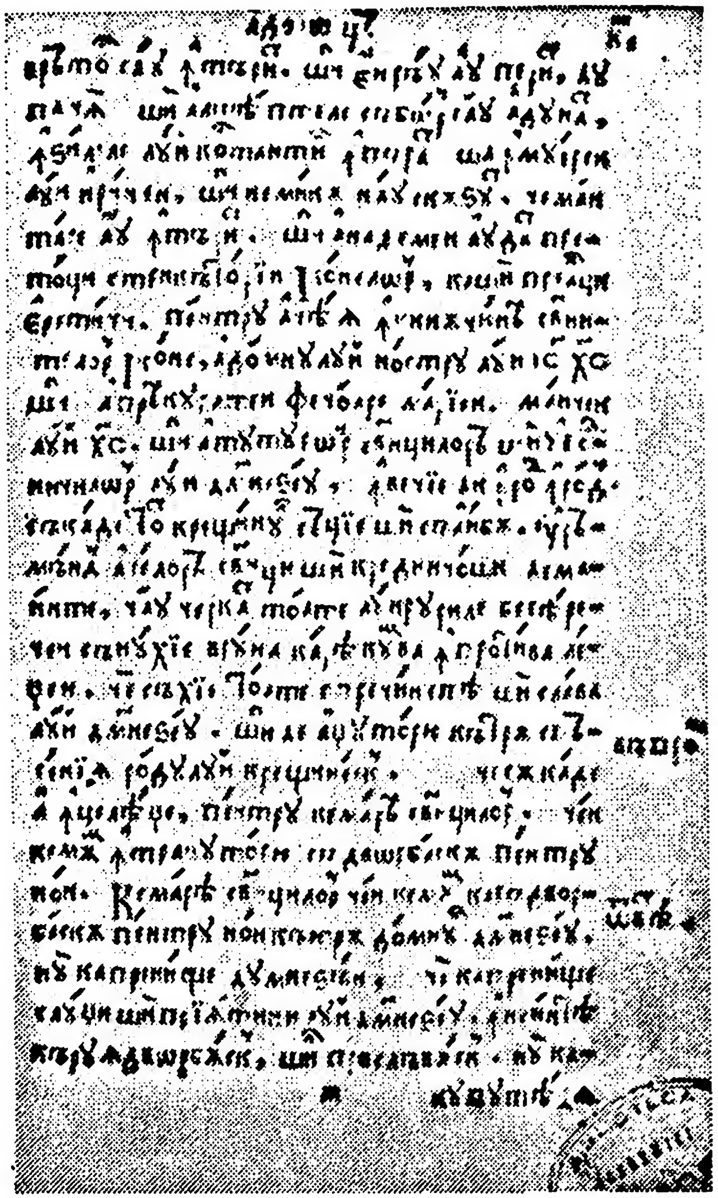

25r

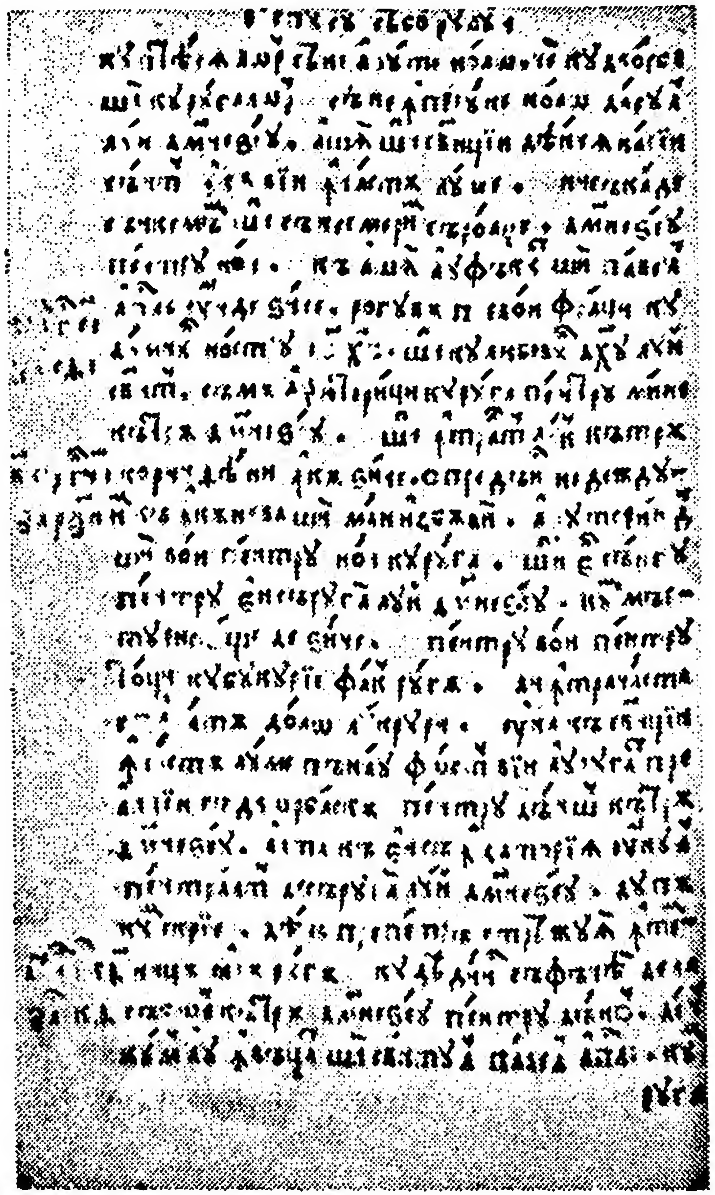

25v

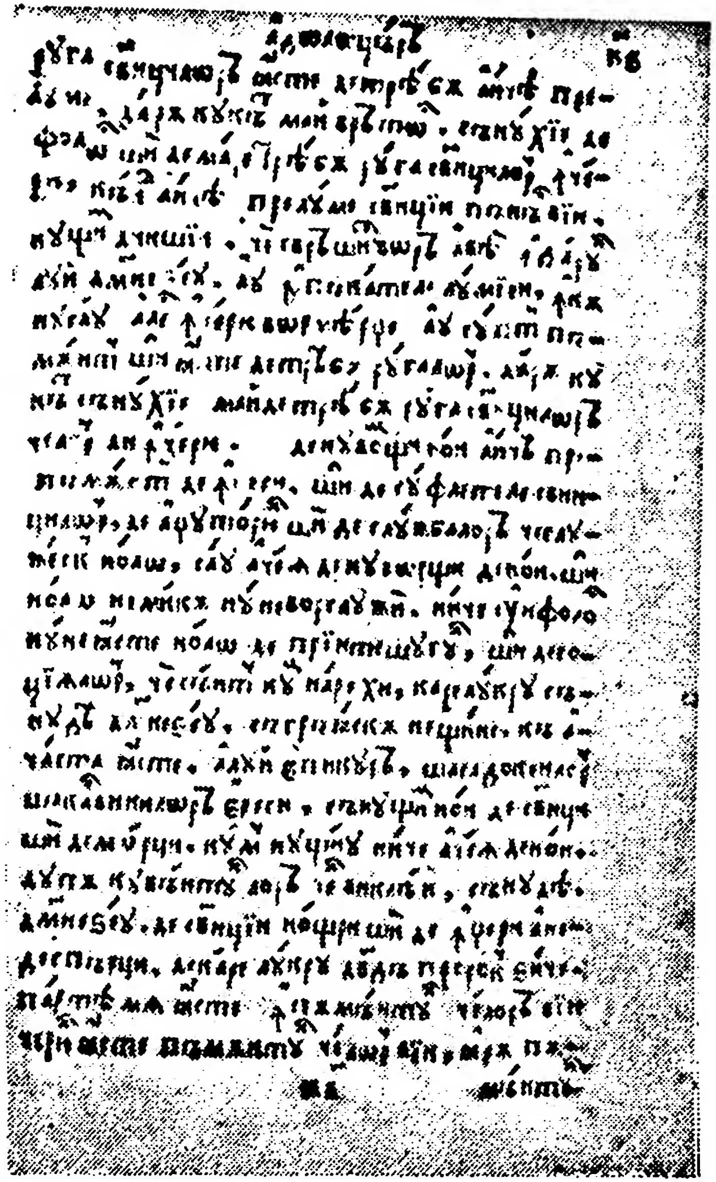

26r

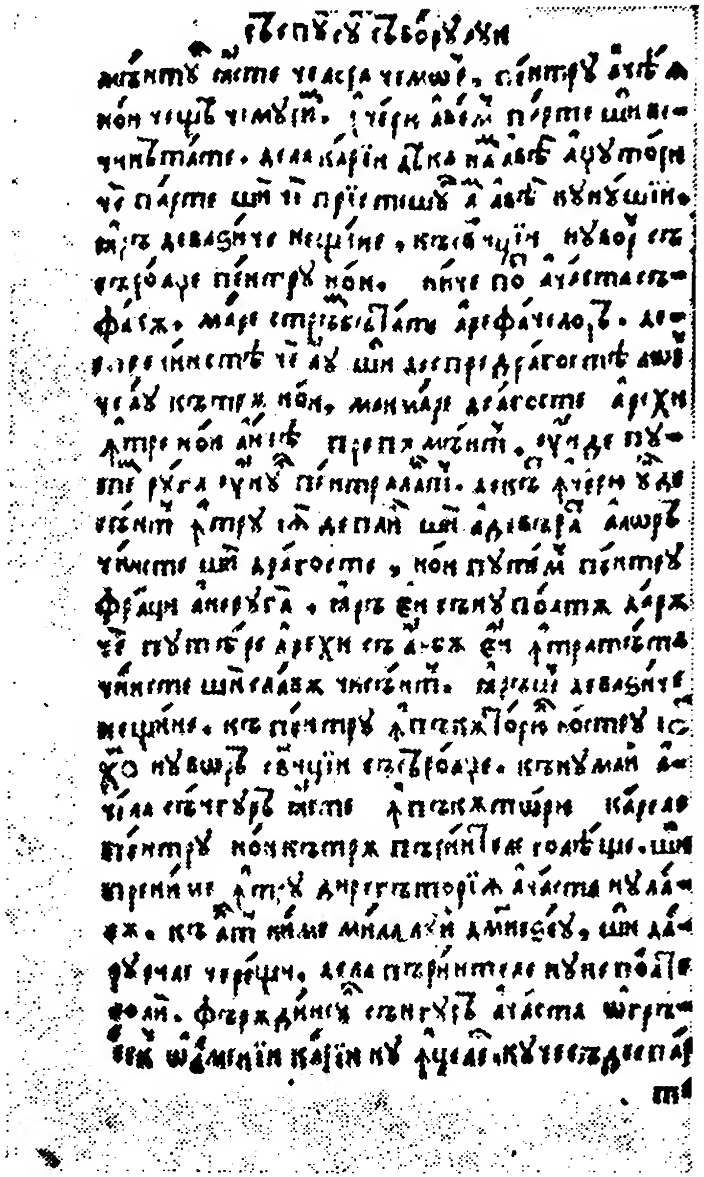

26v

27r

27v

28r

28v

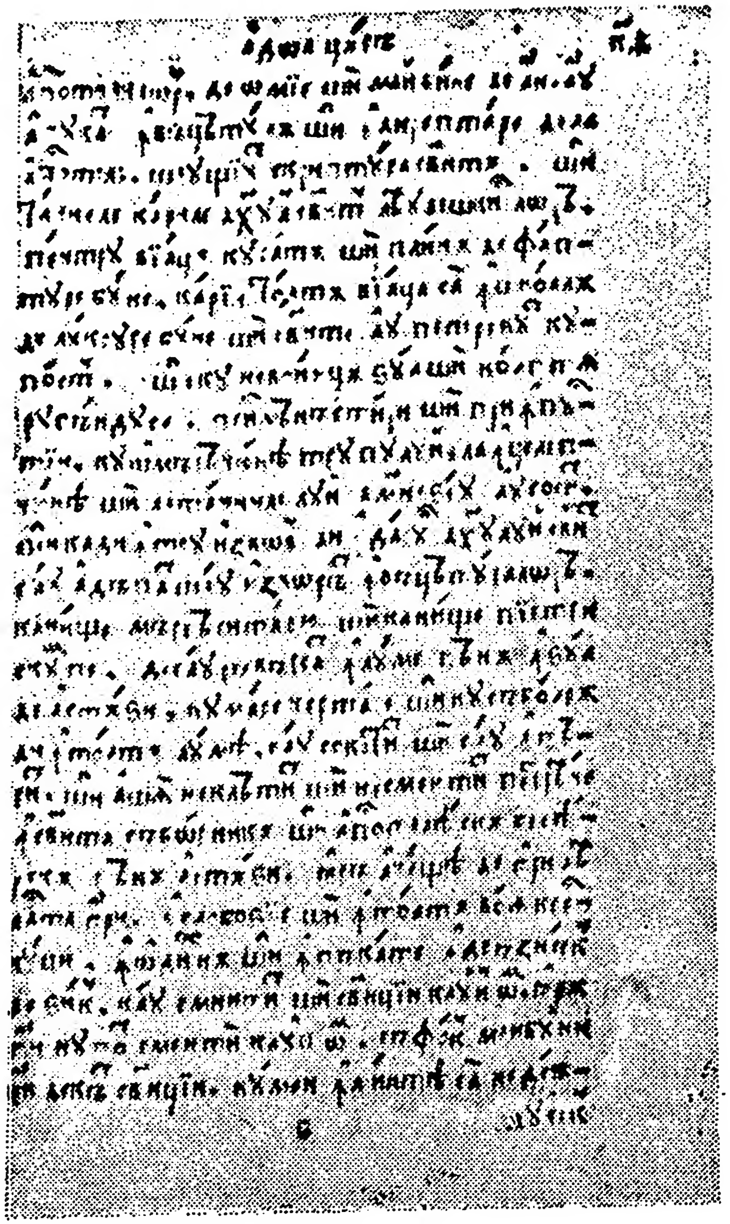
29r

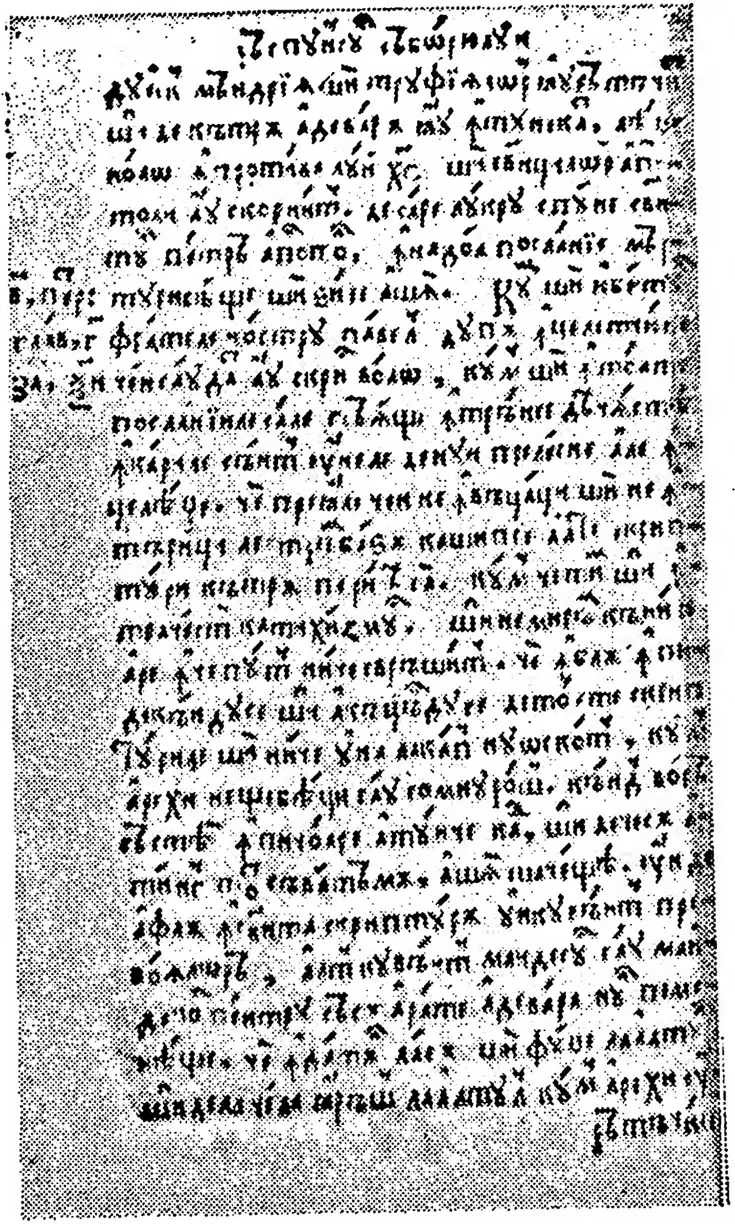
29v

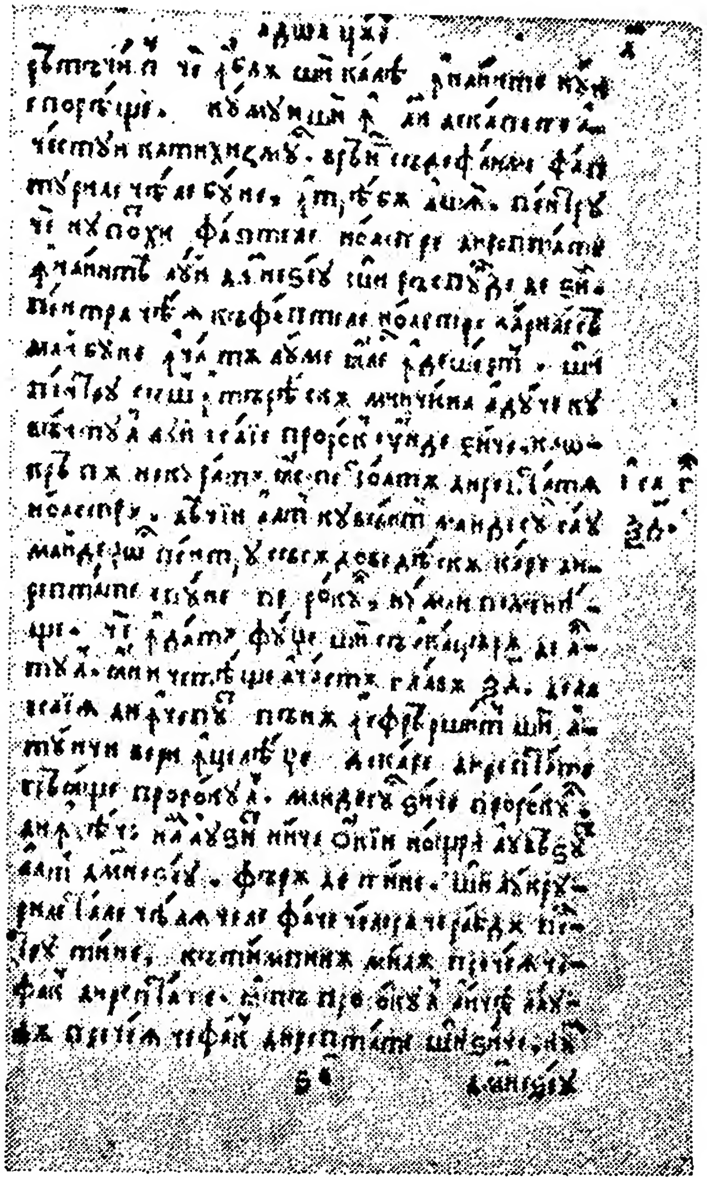

30r

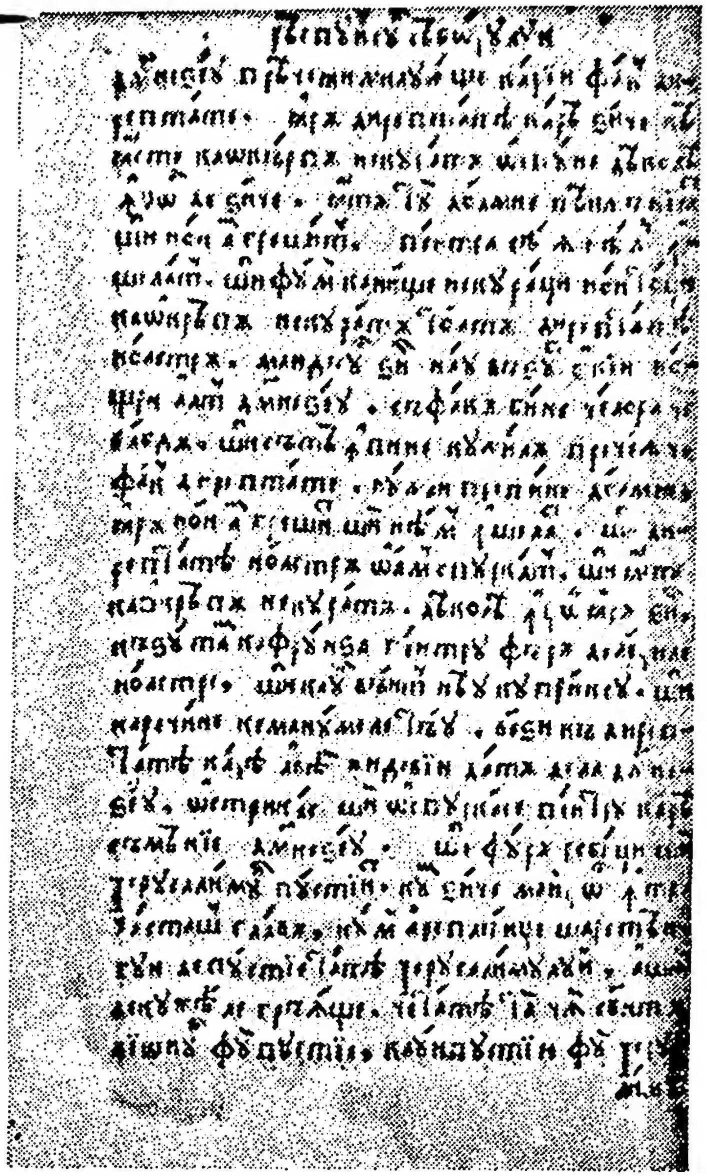

30v

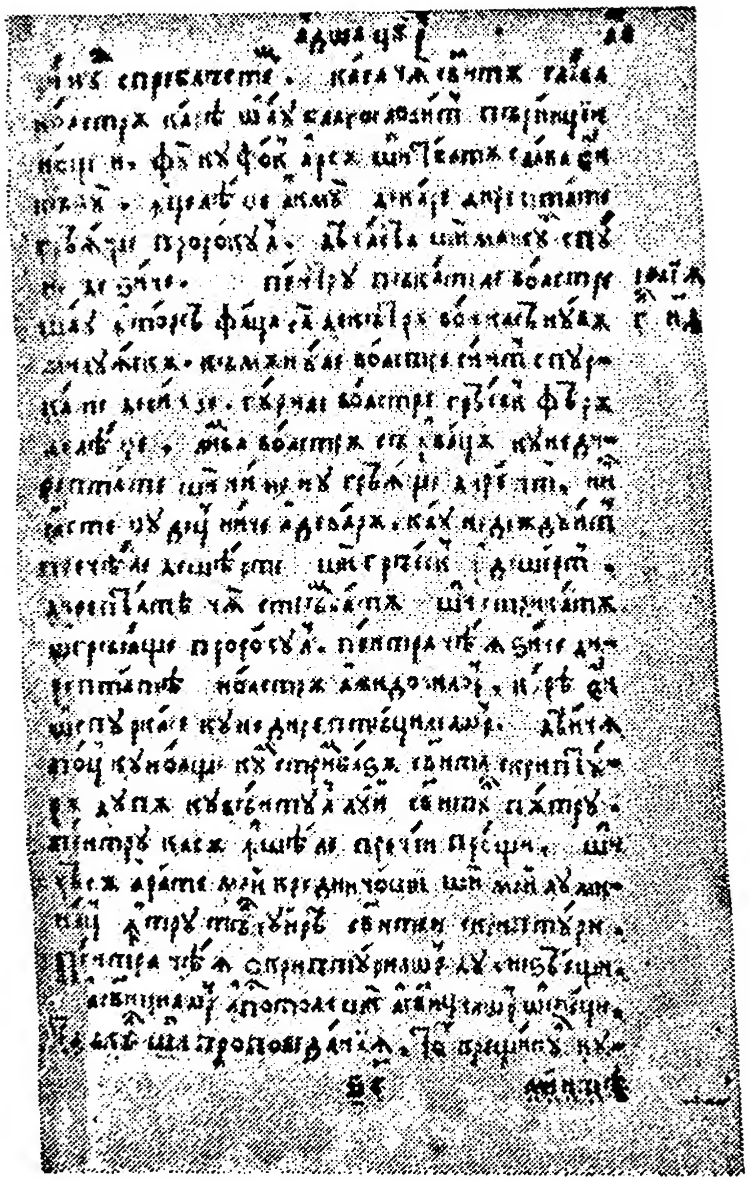

31r

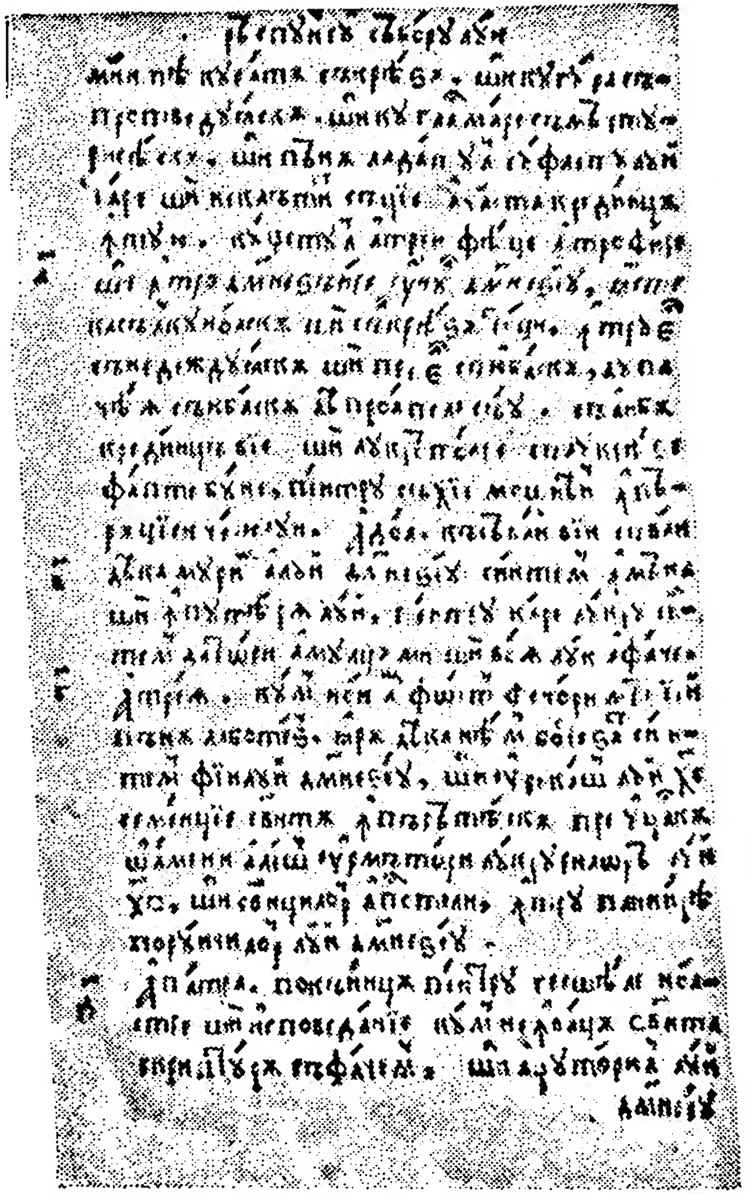

31v

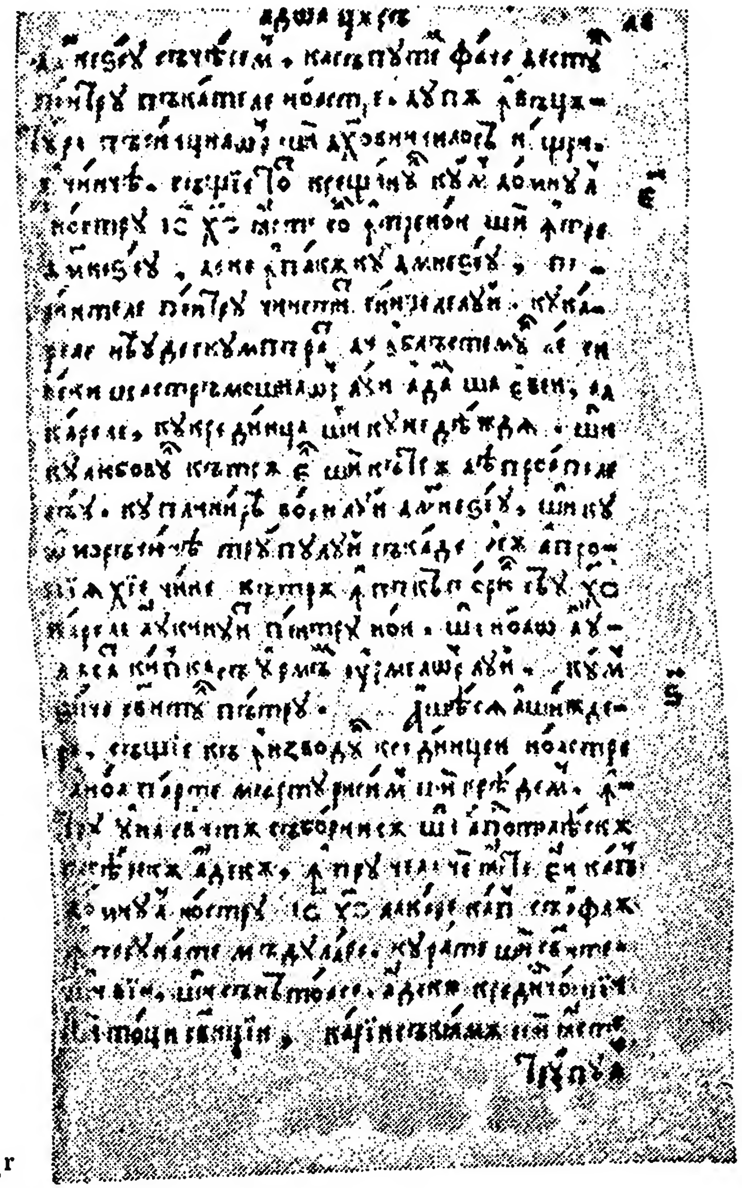

32r

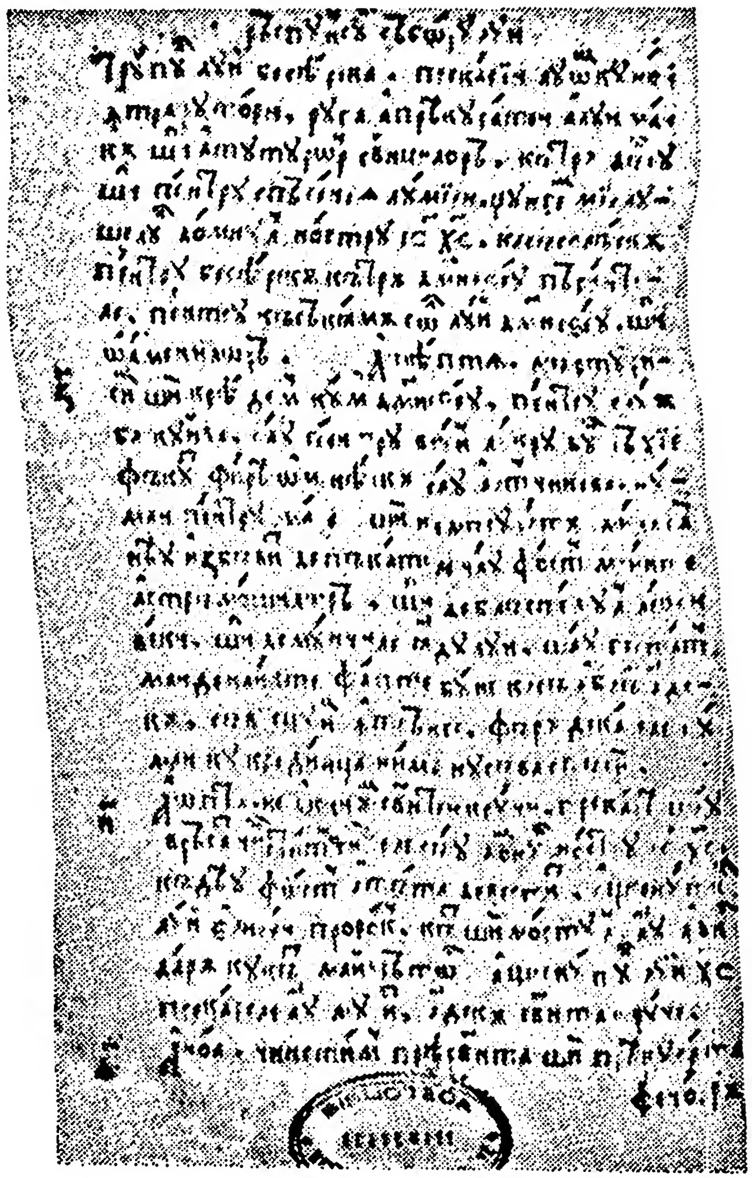

32v

ANEXA 2

TEXTUL "**RĂSPUNSULUI**"
SFÂNTULUI VARLAAM

ADAPTAT DE

PR. DR. DORIN OCTAVIAN PICIORUȘ

Predoslovie[1]

†

Varlaam, cu mila lui Dumnezeu mitropolitul Sucevei și Arhiepiscopul Țării Moldovei, către creștinii din Ardeal

Credincioși drept-măritori și adevărați fii ai Sfintei noastre Biserici apostolice, iubiți creștini și de un neam românesc cu noi, tuturor celor care se află în părțile Ardealului, care „sunteți cu noi într-o credință, prin dreptatea Dumnezeului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, har vouă și pacea să se înmulțească întru cunoașterea...Domnului nostru Iisus Hristos" [2 Petr. 1, 1]!

Iar de la smerenia noastră, ca pentru niște fii iubiți întru Hristos, binecuvântare, rugăciune și iertare și de la veșnicul Dumnezeu iertare de toate păcatele.

Căci gândindu-mă eu la demnitatea pastorală, care mi-a fost dată de la Dumnezeu și aducându-mi aminte și de cuvintele vasului celui ales, ale Fericitului Pavel [Apostolul], care împreună cu episcopii efesenilor, ne poruncește nouă, tuturor, și ne spune: „Luați aminte la voi înșivă și la toată turma, întru care Duhul Sfânt v-a pus pe voi episcopi, [pentru] ca să paşteți Biserica lui Dumnezeu, pe care a răscumpărat-o cu sângele Său" [F. Ap. 20, 28]; așadar aducându-mi aminte de datoria cea mare pe care o am, aceea ca să mă lupt și să propovăduiesc, să întăresc Sfânta Evanghelie și poruncile și Tainele Bisericii noastre, care sunt date de către Scriptura cea de Duhul Sfânt insuflată, [primită] de la propovăduitorii lui Dumnezeu, de la Fericiții Apostoli și de la cei luminați de Duhul Sfânt, de la cinstiții și Sfinții noștri Părinți și învățătorii întregii lumi, care s-au făcut împreună cu Duhul Sfânt și s-au dat la cele 7 Sinoade [ecumenice], după credincioasa și sufleteasca obișnuință a

[1] Introducere, prefață.

Bisericii noastre celei apostolice; aducându-mi aminte dar de datoria mea cea mare, mă nevoiesc, mă ostenesc, după cum numai Dumnezeu cunoaște, cu toată puterea mea și cu toată osârdia lucrez, cu toată neputința mea cea omenească, ca să cresc și să adaug la talantul care mi s-a dat.

Pentru ca măcar pe vreun păcătos și care s-a îndepărtat de la turma lui Dumnezeu să îl întorc înapoi, pentru ca să se învrednicească să se spovedească și să primească iertare, petrecând întru poruncile cele drept-măritoare ale Bisericii noastre, care sunt date din bătrâni, din cele dintâi și dintru început.

Și pe acestea trebuie să le întăresc, pentru ca nu cumva să fie sfătuit vreunul și amăgit de vicleșugul șarpelui, adică al ereticilor, și prin acesta să cadă și să se îndepărteze de cea mângâiată și plină de pace și fericită cetate, care este Biserica noastră cea drept-măritoare.

Căci pentru lucrul acesta mi se va acoperi mulțimea păcatelor mele, după cum scrie Iacov, întru epistola sa sobornicească, adeverind acest lucru și spunând:

„Fraților, dacă va fi înșelat vreunul dintre voi și-l va întoarce cineva, să știe că cel care întoarce pe păcătos din calea lui cea rătăcită își scoate sufletul din moarte și își acoperă mulțimea păcatelor" [Iac. 5, 19-20].

Pentru aceea, iubiții mei fii, întâmplându-se să fiu în părțile Țării Românești, plecat pentru treburile domniei și ale poporului, în Târgoviște, [și întâlnindu-mă] cu cei mai de frunte și mai de-a dreptul vorbind, mai degrabă cu un oarecare boier cinstit și cu multă elocvență, plin de toată vrednicia și de profunzimea înțelegerii, credincios drept-măritor, al doilea logotet/administrator și fratele Doamnei bunului credincios și luminatului Domn, cu mila lui Dumnezeu, Matei Voievod, Domnul Țării Românești, [am vorbit] cu domnul Udriște Năsturel, care, ca un iubitor de învățătură și ca un cercetător al dreptei credințe, alături de alte cărți pe care mi le-a arătat, mi-a adus și o mică cărțulie, care a fost tipărită în limba noastră românească.

Și dacă am citit-o pe aceasta, pe cea care poartă titlul: *Catehism creştinesc*, am văzut că este plină de otravă, de moarte sufletească[2], de care lucru, iubiții mei fii, mărturisesc din toată inima înaintea lui Dumnezeu, că [din cauza ei] mare grijă și multă durere a cuprins sufletul și inima mea.

---

[2] De erezii.

Și pentru aceasta am chemat îndată și am strâns sobor/sinod din amândouă părțile [românești], atât din Țara Românească, cât și din Țara Moldovei.

Fiindcă prin aceasta[3] ei au dorit să clatine inima voastră, care-i întărită și înrădăcinată pe temelia cea bună și tare a Bisericii noastre drept-măritoare.

Căci dacă m-am gândit și am cugetat la cele scrise în ea, mi-am dat seama că prin minciuni și amăgiri, autorii ei au încercat să ispitească în tot felul, pentru ca, de va găsi pe cineva neștiutor și simplu, să-l sperie cu mărturii din Sfânta Scriptură, însă pe care ei le tălmăcesc în mod rău și spre propria lor pierzare.

Din acest motiv am socotit, că am o datorie mare [față de mântuirea voastră] și că trebuie să arăt minciuna și reaua tâlcuire a lor, a acestora care tălmăcesc în mod rău și strâmbă [adevărurile] Scripturii celei Sfinte.

Și prin aceasta nu presupun că vă spun *lucruri noi* creștinătății voastre ortodoxe. Pentru că știu foarte bine și sunt încredințat că ați rămas întru credința voastră dintru început și că niciunul dintre voi nu ați acceptat cărți eretice și învățătura și credința lor întru nimic le socotiți.

Ci vă scriu acestea tocmai pentru ca să arăt *întunericul* și *neînțelegerea* acestora referitoare la Sfânta Scriptură, pe care o tălmăcesc așa după cum vor.

Iar despre acest lucru Sfântul [Apostol] Petru mărturisește și spune următoarele: „Aceasta trebuie să știți [în primul rând], că toată profeția cărților, adică tălmăcirea Sfintei Scripturi, nu se face după cum spune fiecare" [II Petr. 1, 21].

Pentru aceea spun, că lepădarea tălmăcirii celei rele a acelora, nu o fac după *mintea mea* sau *a altora*, ci după tâlmăcirea Sfinților și de Duhul Sfânt luminați Părinți, care, după Tradiția cea scrisă și nescrisă a Dumnezeieștilor Apostoli ai Bisericii noastre Ortodoxe, au tălmăcit și, fără prihană, ni le-au transmis-o nouă.

Și pe acestea în minte să le păstrăm, cu gura să le mărturisim și din inimă să le propovăduim, pentru ca să îi vădim pe eretici și să arătăm tăria credinței a dreptmăritorilor creștini.

Pentru aceea, fiii mei iubiți întru Hristos, am scris împotriva acestui *nou catehism,* prin care, cei din afara dreptei-cinstiri, au nădăjduit să vă înfricoșeze cu mărturiile Scripturii Sfinte și să vă înșele cu credința lor eretică, rătăcită.

---

[3] Prin această scriere eretică, prin *Catehismul calvin*.

Și am scris acestea, în primul rând, pentru ca să le stați împotrivă în vreme de nevoie și, în al doilea rând, pentru ca să vă întăriți în învățăturile ortodoxe, ca niște stâlpi tari și neclintiți, după cum îi învăța Fericitul Pavel pe galateni și le spunea: „sunt unii care vă tulbură pe voi și vor să strâmbe/să modifice bunăvestirea lui Hristos.

De aceea și eu vă spun, că dacă Înger din cer vă va vesti vouă în alt chip de cum v-am vestit eu vouă, anatema să fie!

După cum am spus și iarăși vă spun: dacă cineva vă va vesti vouă într-alt chip de cum ați primit, anatema să fie!" [Gal. 1, 7-9].

Din această cauză, fiii mei, ținând cont de acest greu blestem al Fericitului Pavel, vă atenționez vizavi de cei care doresc să vă îndepărteze și să vă întoarcă din Evanghelia lui Hristos și din învățăturile cele drept-măritoare ale Bisericii noastre și care, prin învățăturile lor cele ucigătoare de suflete, doresc să vă afunde în erezia lor cea rea.

Oricine ar fi acela, care vă învață o altă credință, chiar dacă ar fi Înger din cer, să nu îl credeți, ci să îi spuneți: *Anatema!* Și să vă lepădați și să vă îndepărtați de unul ca acesta!

Pentru că cele pe care le-am luat de la moșii și strămoșii noștri sunt întărite de către Sfânta Evanghelie a lui Hristos, fundamentate de Proroci și de Apostoli și mărturisite de către Sinoadele luminate de Duhul Sfânt ale Sfinților Părinți.

De aceea vă spun, fiii mei, că se cuvine, ca din tot sufletul să le ținem [pe acestea] și cu glas mare să le mărturisim și de va fi nevoie, ne spune Hristos, [să le păzim] până la sânge.

Pentru că acestea ne îmbărbătează și ne învață [Domnul]: „Nu vă temeți de cei care ucid trupul, căci cufletul nu pot să îl ucidă" [Mt. 10, 28].

Pentru că cele ale lumii de aici sunt *trecătoare*, iar binele veșniciei, pe care vor să îl dobândească cei care viețuiesc/trăiesc în credință, este de-a pururea netrecător în vecii vecilor.

Și atâta sunt de mari și de desăvârșite [lucrurile Împărăției lui Dumnezeu], încât cel care s-a suit până în al 3-lea cer, Fericitul Pavel, spune despre ele, că *ochiul nu le-a văzut, urechea nu le-a auzit și la inima omului n-au intrat acelea, pe care [Dumnezeu] le-a pregătit celor care Îl iubesc pe El* [I Cor. 2, 9].

Pentru aceasta, fiii mei iubiți întru Hristos, să murim în credința cea dreaptă întru Hristos, pentru ca să fim vii întru El.

Și să ne aducem aminte de Marele Proroc Moise, cum a urât cinstea și mărirea împărăției Egiptului, dimpreună cu

bogățiile și averile lui, socotind mai bine să sufere răul, dimpreună cu frații de un neam și de o credință cu el, decât să aibe altă cinste și mărire.

Căci de vom răbda toate greutățile și nevoile pentru credința cea adevărată și de ne vom sfârși[4] într-însa cu pocăință, vom zice și noi împreună cu Fericitul Pavel:

„Cu bună nevoință m-am nevoit, viața mi-am săvârșit, credința am păzit/am ținut, de-acum mi s-a pus deoparte cununa dreptății, pe care Domnul mi-o va da în ziua aceea,[El], Dreptul Judecător" [II Tim. 4, 7-8].

Pe aceasta și voi o veți dobândi pentru credința dreptmăritoare a moșilor și a strămoșilor voștri, care, ca și ei, țineți învățăturile cele vechi ale celor șapte Sinoade, Sfinte și a toată lumea.

Căci aceste [7 Sinoade ecumenice] au luat [credința] de la Apostoli și ne-au dat-o nouă.

Și de aceea zic, că această cunună de la Dumnezeu, care unește *slava* și *fericirea* vieții veșnice, o vor primi toți credincioșii de la Iisus Hristos, Domnul nostru, a Căruia este slava și puterea și slujba și închinăciunea, împreună cu Părintele [Său Cel Preasfânt] și cu Duhul Sfânt, [Mângâietorul nostru], acum și pururea și în vecii vecilor. Amin!

---

[4] De vom adormi, de vom muri în credință.

Otveatnic / Răspunsul [nostru]

Cartea care se cheamă *„Catehism”*

Care [s-a făcut] cu voia și cu porunca domnului creștin Gheorghe Racoți/Racodți [Ракодцн], *craiul Ardealului, domnul părților Țării Ungurești și al secuilor, care s-a întors*[5] *de pe limba diecilor, din slovonă pe limba românească, la sfatul și cu îndemnul și pe cheltuiala domnului Ciulai Gheorghe, păstorul sufletesc al curții măriei sale.*

Cu scrierea s-a ostenit preotul Gheorghe de Sec. Și a fost redactată în cetatea Belgrad/Alba Iulia și s-a tipărit în satul Prisac. Meșterul care a tipărit-o a fost preotul Dobrea din Țara Românească.

Și s-a început [tipărirea] în luna lui iulie, în 5 zile și s-a finalizat în luna iulie, în 25 de zile, în anul 7150 de la facerea lumii și în anul mântuirii 1640.

Și această cărțulie a ajuns și la noi, la românii din Țara Moldovei și din Țara Românească. Și citind-o, am aflat în ea poruncile dumnezeiești cele vechi, cât și pe cele noi, ale Dulcelui Domn Hristos și pe cele ale Sfinților Apostoli.

Și am găsit aici, mai întâi, *Cuvântul către cititori* și ceea ce s-a spus de către Domnul Hristos: „Cercetați Scriptura, pentru că vi se pare că întru ea veți avea viața de veci” [In. 5, 39]

Răspuns: De vreme ce avem de la Hristos această poruncă, ca să ispitim, adică să cercăm/să cercetăm Scriptura, însă nu așa, oricum, să înțelegem cuvântul Sfintei Scripturi, ci să cercetăm cu dinadinsul și să socotim, aducându-ne aminte și de cuvântul înțeleptului [Iisus Sirah], care grăiește: „înaintea omului[6] este *viața* și *moartea*” [Înțel. lui Iis. Sir. 15,17], pentru aceasta nu trebuie să alegem *moartea* în locul *vieții*.

Și de aceea și noi am socotit/ am gândit și am cercetat, nu doar împreună cu unul sau doi inși, ci în adunare și în sinod,

[5] Care s-a tradus.

[6] În LXX e la plural: ἔναντι ἀνθρώπων ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος.

după cum ne învață și înțeleptul, atunci când spune: „Mântuirea este în sfatul multora".

Așa și noi, cu toții, am socotit, fără nicio presupunere și fără pizmă, cu frica lui Dumnezeu și [având de partea noastră] dreptatea Sfintei Scripturi, înaintea lui Dumnezeu, știutorul inimilor [tuturor].

Și adeverim acum faptul, că nu am adăugat și nici nu am scăzut nimic din poruncile lui Dumnezeu și din legea lui Hristos și din cea a Sfinților Apostoli.

Iar în [același] *Cuvânt către cititori* am găsit cuvântul lui Hristos, care ne spune: „Aceasta este *viața de veci*: să Te cunoască pe Tine, Unul, Dumnezeu și pe Cel pe Care L-ai trimis, pe Iisus Hristos" [In. 17, 3]

Răspuns: Și acest cuvânt [al Său ne spune], că viața de veci este numai din/prin cunoașterea adevărată a lui Dumnezeu și a Fiului Său Cel Sfânt.

Însă cum va putea cunoaște *cel văzut* pe *Cel nevăzut*, adică cum va putea să Îl cunoască omul pe Dumnezeu?

– Aici trebuie să știi că nimeni, niciodată, nu L-a văzut, nu L-a cunoscut pe Dumnezeu, după cum ne spune Ioan, când zice: „Pe Dumnezeu nimeni, niciodată, nu L-a văzut" [In. 1, 18].

– Dar care este cunoștința/cunoașterea aceasta, pe care doar Hristos ne-o arată/ne-o descoperă?

– Să știi că această cunoaștere, cu care se cuvine să cunoască omul pe Dumnezeu nu este altceva, decât numai aceste trei lucruri, pe care Apostolul Pavel le scrie corintenilor, că prin ele vor moșteni[7] viața de veci: *primul*: credința cea dreaptă; *al doilea*: nădejdea; și *al treilea*: iubirea pentru Dumnezeu și pentru aproapele nostru [I Cor. 13, 13].

[Căci] acela Îl cunoaște pe Dumnezeu, care crede drept întru Dumnezeirea cea în trei persoane[8] și într-o singură ființă, la fel și acela care are nădejde numai întru mărturia Lui, că are să îl mântuiască și să îi dăruiască viața de veci.

Și, de asemenea, îl iubește pe Dumnezeu acela, care are iubire pentru slava Lui și către aproapele [său].

Iar *iubitorul de Dumnezeu* e cel care lucrează oricare dintre poruncile Lui și cel care îl iubește pe aproapele său e cel care arată lucrurile milosteniei și ale facerii de bine către el.

---

[7] În original era *a ocina*, care înseamnă *a moșteni*, *a dobândi* ceva anume, pentru că *ocină* înseamnă *moștenire*, *proprietate*. E vorba de un cuvânt de proveniență slavonă.

[8] În original: „întru Svinției Lui în trei feațe". Însă *față*, în limba română veche, însemna *persoană*.

Căci credința fără de lucrare este moartă, după cum spune Sfântul Iacov: „Credința care n-are lucru este moartă în ea însăși” [Iac. 2, 26]. Și iarăși: „Vrei să cunoști, o, omule deșert, că credința fără de lucru este moartă” [Iac. 2, 20], „după cum și trupul e mort fără suflet?” [Iac. 2, 26].

Acest [lucru] și Pavel Apostolul îl scrie: „credința cu iubirea se ajută” [Gal. 5, 6][9]. Și iubirea arată lucrul făcut din milă și ajutorul [acordat cuiva], după cum spune tot Sfântul Pavel: „unul altuia purtați-vă greutățile [vieții] și așa veți împlini legea lui Hristos” [Gal. 6, 2].

Iar credința este *temei* și *început* al tuturor faptelor celor bune și mântuitoare, după cum ne arată tot Dumnezeiescul Iacov Apostolul, atunci când spune:

„Avraam, părintele nostru, oare nu din lucru s-a îndreptat, [atunci când] l-a înălțat pe Isaac, fiul său, spre junghiere? Deci vezi că credința ajuta lucrurilor lui și din lucrul credinței s-a desăvârșit” [Iac. 2, 21-22].

Așa au făcut toți Sfinții, și în Legea Veche, cât și în cea Nouă: prin credință au lucrat lui Dumnezeu [fapte bune], după cum spune Sfântul Pavel către evrei, atunci când zice:

„Cu credința au biruit împărați, au făcut dreptate, au dobândit făgăduința, au astupat gurile leilor, au stins para focului...

Unii au fost uciși, alții au fost pedepsiți cu ocări și cu răni, încă și în legături și în temnițe [au fost], cu pietre au fost uciși, au fost sfărâmați [prin chinuiri cumplite], au murit uciși de sabie.

Au petrecut în cojoace și în piei de capră, [fiind] lipsiți, scârbiți, amărâți, [ei, de care] nu era destoinică/vrednică lumea, ostenindu-se în pustii, prin munți și prin peșteri și prin prăpăstiile pământului” [Evr. 11, 33-34, 36-38].

Căci aceștia toți, atât Prorocii cât și Apostolii, și la fel și Mucenicii au răbdat toate acestea nu din alt motiv, ci numai pentru credința în care au crezut, aceea că vor avea [răs]plată mare în ceruri.

După cum spune tot Sfântul Pavel, că „n-aveam aici cetate stătătoare, ci o căutăm pe cea care va să vină” [Evr. 13, 14].

Iar cuvântul pe care ni l-a spus Hristos acesta este: „Aceasta este viața de veci: să Te cunoască pe Tine, adevăratul

---

[9] În GNT: πίστις δι’ ἀγάπης ἐνεργουμένη = credință lucrătoare prin iubire.

Dumnezeu și pe Cel pe care L-ai trimis, pe Iisus Hristos". [In. 17, 3].

Și ne-a spus acestea, nu pentru ca să așteptăm viața de veci numai pentru credința noastră, fără de niciun lucru, ci Domnul Hristos a vrut să ne arate aici firea Sa cea dumnezeiască și faptul că e deoființă cu Părintele Său. Pentru că viața de veci [se câștigă], dacă avem cugetul nostru la unul, adevăratul Dumnezeu, Care este în trei fețe/persoane.

Și acest lucru poate fi înțeles de către oricine, că numai dacă avem mintea/cugetul nostru la Cele trei persoane avem viața de veci.

Fiindcă cel care va crede și Îl va cunoaște pe Părintele/pe Tatăl, la fel [Îi va cunoaște și] pe Fiul și pe Sfântul Duh.

Iar dacă nu va cunoaște și nu va crede în Dumnezeu, cu adevărat, [atunci nu va afirma că] Părintele/ Tatăl e deoființă cu Fiul și acela nu va avea viața de veci, aidoma ereticului Macedonie.

Capitolul 1 din Catehism

Cuprinsul și părțile învățăturii despre credința creștină, cu întrebări și răspunsuri din Sfânta Scriptură

– Ce veslie și mângâiere ai tu, omule, în viața și după moartea ta?

– Aceasta, că și trupul și sufletul meu, chiar dacă sunt viu sau mort, sunt ale Domnului și al Dumnezeiescului meu apărător, ale lui Iisus Hristos, Care m-a răscumpărat din toată puterea diavolului și acum așa mă ține și mă păzește, fiindu-mi toate spre mântuire. După cum spune și Sfântul Apostol Pavel: Vii sau morți, ai Domnului suntem" [Rom. 14, 8].

Răspunsul soborului celor două țări [românești]

În tot acest capitol [citat], Apostolul Pavel pune *lege* peste romani și, împreună cu ei, peste toți credincioșii.

În primul rând: *pacea.* Să petreacă și înțelepții și cei simplii în pace, fără scârbă/fără supărări. Adică supărările produse de cei simpli și necărturari, cei înțelepți și cărturari trebuie să le îndrepteze și să gonească/să alunge vrajba dintre ei.

În al doilea rând: toate câte vor face să nu fie arătate în mod fariseic, ci să se facă întru slava lui Dumnezeu. Căci, spune el: „toate câte veți face întru slava lui Dumnezeu să le faceți" [I Cor. 10, 31].

În al treilea rând: să nu se osândească unul pe altul, adică să nu osândească cel care mănîncă pe cel care postește sau cel care postește pe cel care mănâncă.

Și spune că și acela, care mulțumind lui Dumnezeu, mănâncă, nu se cade să fie osândit. La fel, și cel care postește pentru Dumnzeu nu face rău, după cum spune același Apostol:

„Cel ce mănâncă lui Dumnezeu mănâncă și, la fel, cel ce nu mănâncă, lui Dumnezeu nu mănâncă și mulțumește lui Dumnezeu" [Rom. 14, 6].

Căci nimeni dintre noi nu este viu de la sine, fără numai de la Dumnezeu și iarăși nimeni nu moare fără voia lui Dumnezeu.

De aceea, pentru că suntem vii lui Dumnezeu se cade să Îi mulțumim. Și iarăși, toți câți murim, murim din porunca lui Dumnezeu.

Însă, pentru ce se cade să Îi aducem laudă și să-I mulțumim? Și Apostolul ne spune aceasta: pentru că suntem făptura lui Dumnezeu și suntem datori să Îi mulțumim și pentru moartea noastră.

Căci pentru aceasta S-a întrupat Fiul și Cuvântul lui Dumnezeu, al Părintelui [nostru], a murit, a fost îngropat și a înviat a treia zi din morți, pentru ca să biruiască împreună cu viii și morții.

Cum scrie și Sfântul Pavel și zice: „Îndrăznim și cu bună voie dorim, mai degrabă să ne ducem din trup și să mergem către Dumnezeu" [II Cor. 5, 8].

Pentru aceea, cu drag și cu cinste să ne nevoim, ca ori de umblăm [în această viață], ori de ne ducem [de aici], să facem voia Domnului nostru.

Fiindcă moartea e de trei feluri în om.

Întâia moarte e *cea de bună voie*, a omului viu, care prin păcatele sale își omoară credința lui cea vie, pe care o are din Sfântul Botez. De aceea, acela se cheamă *om mort*, cum spune Sfântul Pavel către efeseni: „Și voi, fiind morți prin greșelile și păcatele voastre întru care umblați oarecând" [Efes. 2, 1-2].

A doua moarte este *cea din fire*, care împarte/separă *trupul* de *suflet*.

A treia moarte este *cea veșnică*, când omul moare fără pocăință și se duce în muncile cele veșnice.

Iar Apostolul aici numai despre *moartea cea din fire* grăiește, căci noi, oamenii, atâta timp cât suntem vii, putem prin credința cea vie și lucrătoare să facem lucrurile cele iubite de Dumnezeu și întru Dumnezeu să viețuim.

Iar dacă vom muri pocăindu-ne și fiind spovediți și având credință vie, atunci lui Dumnezeu murim. Cum același Apostol spune: „Știm că nouă, tuturor, se cade să ne arătăm înaintea judecății lui Hristos, ca să ia fiecare cele pe care le-a lucrat în trup: ori bine, ori rău" [II Cor. 5, 10].

De aceea caută și te deșteaptă acum și vezi pe cele pe care Sfântul Pavel ți le-a spus mai înainte: [e nevoie] de credință vie și lucrătoare, pe care ai lucrat-o în trup, ne spune el, cu osteneală și nevoința trupului și nu așa, de ești viu sau ești mort ești *al lui Dumnezeu*, ca și când L-am *obliga* pe El.

Capitolul al 4-lea din Catehism

În al 4-lea capitol al acestei cărțulii găsim următoarele întrebări și răspunsuri:

– Ce dorește de la noi legea lui Dumnezeu?

– Și ne-a învățat pe noi Domnul nostru Hristos și ne-a spus așa: „Iubește pe Domnul Dumnezeul tău cu toată inima ta și cu tot sufletul tău și cu tot cugetul tău și cu toată puterea ta. Aceasta-i prima și ea mai mare poruncă.

Și a doua este aceasta: iubește pe aproapele tău ca pe tine însuți. În aceste două porunci se ține toată Legea și Prorocii"[Mt. 22, 37-40].

După aceea, în al 5-lea capitol se pune întrebarea:

Însă putem să le ținem pe toate acestea în integralitatea lor?

Răspunsul: *Ba nicidecum, pentru că din fire suntem aplecători spre urâciune în fața Domnului nostru și a aproapelui nostru, după cum spune Apostolul Pavel: „Din fire eram fiii mâniei" [Efes. 2, 3].*

Răspunsul soborului celor două țări [românești]

Și privim aici și ne mirăm, cum cu cheia înțelesului Sfintei Scripturi se încuie Împărăția Cerurilor înaintea oamenilor! Așa după cum spune Însuși Domnul Hristos:

„Amar vouă, legiuitorilor, care luați cheia înțelesului și voi înșivă nu intrați și nici pe cei care vor să intre nu îi lăsați" [Lc. 11, 52].

Aici răspundem tot din poslania/scrisoarea Fericitului Pavel, care le spune efesenilor următoarele: cu adevărat, am fost *fiii mâniei*.

Însă când am fost? Atunci când eram în păcatele strămoșilor [noștri].

Și cum? Când am fost în poftele cele trupești și în fărădelegi, atunci am fost fiii mâniei și ai urgiei.

Iar Domnul Dumnezeu, pentru a Lui mare milă și dragoste, ne-a născut prin Sfântul Botez și ne-a făcut din fiii

mâniei *fiii lui Dumnezeu*. Așadar nu suntem ca *alții*, spune Sfântul Pavel, adică precum *necredincioșii* și *păgânii*.

Și de aceea observă, că păgânilor și necredincioșilor care sunt nebotezați li se spune: *fiii mâniei*.

Pentru aceasta, dacă nu au înțeles această *Epistolă către Efeseni*, să auzim ce spune cea *către Corinteni*, unde se spune așa: „Pentru că feciorii voștri erau *necurați*, iar acum sunt *sfinți*" [I Cor. 7, 14].

Adică fiii celor necredincioși și nebotezați sunt, mai înainte de Botez, *fii necurați* și *fiii mâniei*. Iar acum, după Botez, sunt *fiii lui Dumnezeu* și *fii sfinți* și curați de păcatul strămoșilor[10] lor.

Pentru aceasta, aici, Apostolul spune despre noi, că toți oamenii, care am fost în păcatul strămoșilor înainte de întruparea lui Hristos, toți am fost, din fire, *fiii mâniei* și la fel sunt și acum păgânii, care nu sunt botezați.

De aceea, păgânii și necredincioșii, fiind plini de fărădelegi și de fapte rele, din fire sunt *fiii mâniei* și *ai diavolului*. Însă, prin darul [lui Dumnezeu], ei sunt iertați, prin credință și prin Sfântul Botez, care îi zidește [ca făpturi noi].

Căci erau stricați de păcatul strămoșilor și de necredință. Iar atunci când au crezut în Hristos, ei au fost izbăviți în dar, [și] nu pentru lucrul cuiva sau pentru vreo datorie, după cum mărturisește și Sfântul Pavel, zicând: „Nu-i de la noi, ci-i darul lui Dumnezeu. Nu-i dintr-un lucru, pentru ca să nu se laude nimeni" [Efes. 2, 8-9].

Pentru aceea se cade să se nevoiască și să lucreze lucrurile care sunt de folos sufletului, adică credința lui Hristos cea curată. Adică lucrurile pe care Domnul ni le-a pregătit ca să umblăm întru ele, și nu după cum găsim în acest *Catehism*, că suntem, și după Botez, fiii mâniei și ai diavolului.

Căci în al cincilea capitol al *Catehismului* se vorbește despre faptul că omul nu poate să împlinească poruncile lui Dumnezeu niciodată, căci suntem, din fire, *fiii mâniei*.

Însă și numai aceste cuvinte strică toată Scriptura Sfântă și toate poruncile lui Dumnezeu le aruncă la picioarele noastre, atâta timp cât nu le putem împlini.

Atunci însă, pentru ce le-a dat Dumnezeu pe acestea cu blestem și a zis: „Blestemat este cine nu va rămâne în toate cele scrise în cartea legii, pentru ca să le facă pe toate acestea" [Deut. 27, 26]?

---

[10] Al Protopărinților noștri Adam și Eva.

Și, la fel, de ce a mai poruncit: „Să vă îngrijiți de poruncile Mele și să le faceți pe ele, că Eu sunt Domnul care vă sfințesc pe voi” [Lev. 22, 9]?

Și, într-alt loc, iarăși: „Luați aminte la toate poruncile Mele și la toate judecățile Mele ca să le faceți. Iar cel ce le va face, viu va fi întru ele” [Lev. 18, 5].

Căci de ce zice și Apostolul Iacov: „Că cel ce va face toată legea și va greși numai într-una, este pentru toate vinovat”? [Iac. 2, 10].

Și putem să aducem și alte mărturii, că lucrul despre care vorbim acum nu îl găsim nicăieri în Sfânta Scriptură, ci el a fost gândit de capul care a scris cartea.

Căci Sfântul Pavel spune: „împlinirea legii este iubirea” .

Căci cineva care nu împlinește legea, nu are iubire și dacă nu are iubire, nu are porunca lui Dumnezeu să iubească și nici pe Dumnezeu, nici pe aproapele său, de care porunci țin toată Legea și Prorocii.

Astfel am arătat din toată Scriptura Sfântă că nu suntem *fii mâniei*, pentru ca să nu putem ține, în integralitate, poruncile lui Dumnezeu.

Însă *neputința* omului nu este de la Dumnezeu, ci ea vine din nedestoinicia/nevrednicia și din lenea omului, după cum spune Însuși Domnul Hristos, când zice: „La om aceasta e cu neputință, dar la Dumnezeu toate sunt cu putință” [Mc. 10, 27].

Și Pavel Apostolul spune: „Toate le pot cu puterea Aceluia care mă întărește, Hristos” [Filip. 4, 13].

De aceea poți cunoaște, că împlinirea legii și a voii lui Dumnezeu nu se poate face fără darul și mila lui Dumnezeu, care ne izvorăște nouă din muncile/chinurile Domnului Hristos, care ne întâmpină și ne întărește neputința noastră, ne ajută și ne ridică gândul și inima noastră spre împlinirea legii lui Dumnezeu.

Iar despre *neputința noastră* în *Catehismul* acesta se spune: „că, din tinerețe, omului îi alunecă gândul spre toate răutățile, fapt pentru care nu poate să țină în integralitate și în mod deplin poruncile lui Dumnezeu”.

Însă noi trebuie să ne îndreptăm prin pocăință și cu multă străduință [ascetică să vindecăm] greșeala noastră.

Căci nu din alt motiv, ci numai pentru lipsa acesteia, a pocăinței și a facerii de bine, ne stricăm și nu putem împlini, în mod integral, poruncile lui Dumnezeu.

După cum spune și Sfântul Pavel: „Pentru că nu au dorit să Îl aibă pe Dumnezeu în înțelegere, de aceea i-a lăsat pe ei cu

minte neiscusită/nepricepută, ca să facă cele care nu se cad[11]" [Rom. 1, 28].

Adică neîncercând să aibă în ei înșiși frica lui Dumnezeu, care este *începutul înțelepciunii* [Pild. lui Sol. 1, 7], au considerat că sunt *mai înțelepți* [decât cei credincioși].

Însă Apostolul Pavel spune: „înțelepciunea lumii acesteia este nebunie la Dumnezeu" [I Cor. 3, 19] și de aceea Dumnezeu i-a lăsat să grăiască după mintea lor și spun, că *nimeni nu poate să împlinească, în integralitate, poruncile lui Dumnezeu.*

Însă Sfântul Pavel spune, că Dumnezeu le-a gătit/ le-a pregătit lucrurile bune/faptele bune, pentru ca „oamenii să umble întru ele" [Efes. 2, 10].

Iar Dumnezeu le-a gătit mai înainte cu Prorocul Moise, căci a dat 10 porunci pentru mântuirea oamenilor, prin care va judeca lumea și în ziua cea de apoi.

Iar pe cei care *le fac* și *le țin*, [Domnul] îi va chema către Sine și le va spune: „Veniți, binecuvântații Părintelui Meu, de moșteniți Împărăția, pe care v-am pregătit-o vouă mai înainte de începutul lumii" [Mt. 25, 34].

Iar pe cei care *nu le țin*, pe aceea îi va goni de la Sine și le va spune: „Duceți-vă de la Mine, blestemaților, în focul de veci, care este gătit diavolului și slugilor lui!" [Mt. 25, 41].

---

[11] Pe cele care nu se cuvin, adică *păcate împotriva firii* noastre, ca homosexualismul și lesbianismul, *cf.* Rom. 1, 26-27.

Capitolul al 9-lea din Catehism

În capitolul al 9-lea al acestei cărțulii găsim următoarea întrebare:

– Însă putem noi să facem multe [lucruri bune] pentru [iertarea] păcatelor noastre?

– Ba, dimpotrivă, ne înmulțim și ne sporim zilnic păcatele, după cum spune Evanghelistul Matei: „Și ne iartă nouă păcatele noastre" [Mt. 6, 12].

Răspunsul soborului celor două țări [românești]

De cine va asculta omul, față de acela va fi rob, pentru că ascultă de el. Și așa spune și Apostolul Pavel: „Au/oare nu știți că celui căruia vă supuneți pe voi robi, întru ascultare, sunteți robi aceluia pe care îl ascultați, căci păcatul e spre moarte, iar ascultarea e spre dreptate?" [Rom. 6, 16].

După cum spune și Sfântul Apostol Iacov: „Nimeni fiind supărat[12] să nu grăiască: *sunt de Dumnezeu supărat*. Fiindcă Dumnezeu nu supără prin răutăți. Și Acela nu supără pe nimeni, ci fiecare de pofta lui e supărat, pentru că e tras/atras și înșelat de către ea"[Iac. 1, 13].

După cum se spune: toate păcatele purced/ies din inimă și din gândul nostru, ca și apa din izvor. Și acest adevăr îl arată și Domnul Hristos, atunci când spune că inima este vistieria și a bunelor și a relelor: „căci omul bun, cu adevărat, din vistieria inimii sale scoate pe cele bune, iar cel rău din vistieria inimii sale scoate pe cele rele" [Mt. 12, 35].

Însă acest *cuget rău* nu devine *păcat*, dacă ne vom simți[13] și nu-i vom da loc să ne pună sub ascultarea sa, și ne vom lupta și-l vom goni dintru noi cu ajutorul lui Dumnezeu.

După cum spune și Apostolul Pavel, că războiul nostru nu este cu *vrăjmași văzuți*, ci cu *[vrăjmași] nevăzuți* și *sufletești*

---

[12] E vorba de πειραζόμενος = a fi încercat, ispitit, testat. Tocmai de aceea, în limbaj duhovnicesc ortodox, *a fi supărat* înseamnă *a fi necăjit de către demoni*, a avea multe ispite puse la cale de invidia și răutatea demonilor.

[13] Dacă îi vom conștientiza nocivitatea.

[Efes. 6, 12], care nu ne sunt *prieteni* și pe care, dacă-i biruim, vom fi împreună cu Marele Împărat ceresc.

Și aceasta este prima stepenă/treaptă [a păcatului]: când gândul spre păcat pășește/intră în inima omului.

A doua treaptă [a păcatului], ne spune Apostolul Iacov: „din acela începe *pofta* și se naște *păcatul*" [Iac. 1, 15].

Pofta începe din gândul cel rău, iar din poftă se naște păcatul, după cum se spune mai sus.

Și aceasta se petrece, când omul dorește gândul [cel rău] și îi dă loc [în inimă], și-l ține îndelung întru sine și de bună voie îl lasă să se înrădăcineze în inima lui, asemenea unei *semințe rele*.

Atunci se naște păcatul, despre care Însuși Domnul Hristos vorbește, zicând: „Cel care caută spre muiare/femeie cu poftă, acela a curvit cu nusa/dânsa întru inima sa" [Mt. 5, 28].

Iar acest păcat nu este *de moarte*. Căci nu se petrece *păcatul cu fapta*, ci numai cu *vrerea inimii*. De aceea păcatul nu e *deplin*.

De aceea există și a treia treaptă a păcatului: „dacă se umple/se face păcatul, [atunci acela] naște moarte" [Iac. 1, 15].

Adică, dacă de voie și slobozind/dând curs gândului [păcătos] și poftei, umple/săvârșește păcatul, atunci din păcat se naște moartea iar acel om, deși cu trupul e *viu*, cu sufletul însă e *mort*.

Pentru aceasta spune Pavel: „Dacă veți omorî cu Duhul lucrurile cele trupești, [atunci] veți fii vii" [Rom. 8, 13]. Iar *cum se omoară cu Duhul* lucrurile cele trupești, tot Apostolul Pavel ne spune: „căci trupul se ridică împotriva sufletului, iar sufletul împotriva trupului" [Rom. 7, 23].

Și după cum vezi, Apostolul Pavel ne învață să luptăm, să stăm tari împotriva trupului și cu lucrurile sufletului să omorâm lucrurile trupului.

Și în alt loc, iarăși ne spune: „Îmbrăcați-vă întru toate armele lui Dumnezeu, ca să puteți sta împotriva vicleșugurilor diavolești" [Efes. 6, 13, 16].

Iar *armele lui Dumnezeu* sunt ruga/ rugăciunea, postul, răbdarea, curăția, milostenia și altele asemenea acestora. Pentru că cel ce se nevoiește de la toate [cele rele] se oprește/se abține.

Și iarăși ne învață [Dumnezeiescul Pavel] în altă parte: „Întru toate să vă tocmiți[14] pe voi înșivă ca niște slugi ale lui Dumnezeu, întru răbdare multă, în scârbe, în nevoi, în greutăți, în osteneli, în nedormire, în postire" [II Cor. 6, 4-5].

[14] Avem verbul la participiu: συνιστάντες = să vă arătați, să vă dovediți.

Și pe toate acestea, Sfântul Pavel ne spune să le facem nu numai pentru păcatele noastre ci, chiar dacă am fi fără de păcat, suntem datori să le facem. Fiindcă așa ne învață el:

„Nu-s destoinice/vrednice chinurile (adică *ostenelile* vremii de acum) de slava ce se va arăta întru noi" [Rom. 8, 18].

Pentru aceea, tot el spune: „Să nu fim supărați! Căci de ni se strică omul nostru cel din afară, cel din lăuntru se înnoiește în toate zilele" [II Cor. 4, 16].

Adică, atunci când ne ostenim şi ne vitioneaşte/ni se slăbănogeşte trupul, atunci sufletul se înnoiește și se întărește.

Iar grijile noastre [pentru virtute] sunt *ușoare*, adică *puține*, în comparație cu slava cea veșnică, pe care ne-o agonisesc nouă faptele noastre [cele bune].

Iar *faptele [bune]* sunt *grijile*, despre care Pavel Apostolul spune că sunt *ușoare*, însă ne dau nouă *o mare slavă*, adică *slava cea veșnică*.

Iar despre asta spune și în alt loc: „Cu frică și cu cutremur lucrați la mântuirea voastră" [Filip. 2, 12].

Căci suntem învățați, ca în toate zilele să ne rugăm la Dumnezeu pentru iertarea păcatelor noastre, după cum se spune la Matei: „Și ne iartă nouă păcatele noastre" [Mt. 6, 12].

Și aici, Domnul ne arată două lucruri. Mai întâi, îl înțelepțește pe om, pentru ca să împlinească porunca cu care este dator, adică *iubirea aproapelui*. Căci de aceea spune: „Și ne iartă nouă păcatele, după cum și noi iertăm datornicilor[15] noștri".

Adică eu te iert, pentru ca și Dumnezeu să-mi ierte mie. Căci dacă eu nu iert, nici Dumnezeu nu-mi iartă mie.

Iar în al doilea rând, pentru ca tot omul să înțeleagă că a greșit lui Dumnezeu în cele trei trepte [ale păcatului], despre care am vorbit mai sus.

Iar dacă nu toți am căzut în a treia treaptă, care este *păcatul de moarte* sau în a doua, în care e înrădăcinată gândul cel rău, din care apare pofta și din poftă păcatul, atunci în prima treaptă toți păcătuim, pentru că ne fură gândul cel rău fără voia noastră.

Și chiar dacă nu am face niciun păcat, tot trebuie să ne rugăm [pentru iertarea Sa], pentru că înaintea lui Dumnezeu nimeni nu este fără de păcat.

După cum ne învață și Domnul nostru: „Cereți și vi se va da vouă, bateți și vi se va deschide. Căci tot cel care va cere i se

---

[15] E vorba de τοῖς ὀφειλέταις, care se poate traduce și prin *datornicilor noștri*, dar și prin prin *greșiților noștri / celor care ne-au greșit nouă* sau *vinovaților față de noi*.

va da și cel care va cerca va afla și cel care bate i se va deschide” [Mt. 7, 7-8].

Și de aceea trebuie să înțelegi, că întreaga Sfântă Scriptură nu ne învață să nu facem destule pentru păcatele noastre sau că, dacă vom face mai multe păcate ne vom încărca pe zi ce trece. Ci acestea sunt afară de Sfânta Scriptură și de poruncile Domnului și Dumnezeului nostru.

Căci Cel adevărat, Care nu ne minte, așa ne învață: să facem destule [fapte bune] pentru păcatele noastre.

Căci ne zice: „Împacă-te cu pârâșul tău *de sârg*[16]*/degrabă*, până ești pe cale cu dânsul, ca să nu te dea pârâșul pe tine judecătorului iar judecătorul să te dea slugii și în temniță să te arunce” [Mt. 5, 25].

Iar în alt loc ne învață ca să nu fim lipsiți de vreun lucru bun, spunându-ne: „Fiți desăvârșiți, după cum și Părintele vostru Cel ceresc este desăvârșit” [Mt. 5, 48].

Deci vezi că Domnul Hristos nu ne face să ne îndoim încoace și încolo, după cum scrie în această cărțulie [ci, dimpotrivă,] ne întărește [pe noi], pentru ca să nu fim lipsiți de niciuna și, mai mult decât atât, ne dă și pildă [în acest sens].

Pentru că ne spune: „Tot lemnul ce nu va face roadă va fi bun de tăiat și în foc se va arunca” [Mt. 7, 19]. Dar până aici despre această problemă.

[16] *Sârg*, de la magh. *sürgös*, este un adverb și înseamnă: repede, iute, îndată, imediat.

Capitolul al 10-lea din Catehism

În al 10-lea capitol al cărțuliei se scrie și se întreabă următorul lucru:

– Însă ce împăcătoriu/mijlocitor trebuie să căutăm, pentru ca să facă îndejuns de mult ca să ne împace cu Dumnezeu? Pentru că despre Cel ce a fost, cu adevărat, Dumnezeu și om, acestea s-au spus: „o Fecioară va prinde întru sine și va naște Fiu și-i vom zice Lui: Emmanuil, adică: cu noi este Dumnezeu" [Is. 7, 14]. Cine dar e mijlocitorul nostru?

– Acesta e Domnul nostru Iisus Hristos, pentru că El umblă între noi și Dumnezeu și ne împacă. După cum a spus Pavel: „Și unul este îmblătoriul//Cel care umblă/mijlocește între Dumnezeu și între oameni: omul Iisus Hristos" [I Tim. 2, 5].

Răspunsul soborului celor două țări [românești]

Sfântul Apostol Pavel îl învață aici pe ucenicul său Timotei să ia aminte la toată *obicina*/ la toate *obiceiurile* și la vredniciile tuturor oamenilor, pentru ca pe cei credincioși să-i aducă spre tăria și sporul credinței și al faptelor celor bune, iar pe cei necredincioși să-i aducă către întoarcerea spre cunoștința lui Dumnezeu.

Iar, în al doilea rând, îi aduce lui drept chip/exemplu pe Domnul și Izbăvitorul/Mântuitorul nostru Iisus Hristos, pentru ca să-l plece/să îl convingă spre aducerea aminte și îi spune cum Acesta singur S-a dat pe Sine drept izbăvire și răscumpărare pentru toți, pentru ca pe toți să ne mântuie și toți să aflăm mântuirea.

Adică toți să creadă și să primească credința cea vie și făcătoarea faptelor celor bune.

Pentru aceea, cu munci/chinuri și cu înjunghiere și cu vărsare de sânge s-a făcut [mântuirea noastră]. Și de aceea El se numește *Împăcătoriu/Mijlocitor* între Dumnezeu și oameni.

Iar cel care crede dobândește *pacea*, adică *iertarea lui Dumnezeu*. Căci această *mântuire* nimeni altul nu putea să ne-o aducă, în afară de Cel care S-a întrupat, de Fiul și Cuvântului lui Dumnezeu, de Fiul Tatălui, de Domnul nostru Iisus Hristos.

După cum și Fericitul Pavel ne spune cu glas mare: nici Înger, nici om, ci singur Domnul ne-a izbăvit [pe noi] prin feredeul/baia celei de a doua nașteri [Tit 3, 5].

Și ne arată nouă Domnul Hristos prin pildă/parabolă acestea, atunci când spune: că nici preotul (adică jertfa legii vechi, căci preotul junghia jertfa pentru păcate), nici levitul (adică legea lui Moise) n-a putut să îl vindece [pe cel căzut între tâlhari], ci numai *Samarineanul*, Fiul și Cuvîntul lui Dumnezeu, Domnul nostru Iisus Hristos, Cel clevetit/vorbit de rău că e *samarinean* și *mâncător și băutor* [împreună cu oamenii].

Numai El l-a înălțat [pe om] la turma Sa, ca pe o oaie pierdută și rătăcită. El l-a luat în spate și S-a îngrijit pentru mântuirea lui.

Și pentru această *mântuire* El este *Mijlocitorul*, Cel care umblă între Dumnezeu și oameni, de împacă pe fiecare om cu Dumnezeirea, pentru că ne dă Cinstitul Său Trup și Cinstitul Său Sânge spre iertarea păcatelor.

Și Acesta, fiind Dumnezeu și om, Domnul nostru Iisus Hristos, nu este numai Mijlocitorul iertării omenești, ci El a adus *mângâiere* lui Dumnezeu și oamenilor le-a adus *iertare*.

Însă în acest *Catehism* se spune că noi nu putem face destul pentru păcatele noastre ci, mai degrabă, pe fiecare zi ne sporim păcatele. De aceea, trebuie să Îl căutăm drept *Mijlocitor* pe Domnul Hristos, pentru ca El să facă *destule* pentru noi.

Însă asta ne-ar plăcea nouă: să nu avem nicio osteneală, niciun chin și să Îl găsim pe Domnul Hristos drept *Mijlocitor* al nostru, pentru ca El să facă destule pentru noi.

– Însă cum trebuie să *Îl caute* cineva pe Domnul nostru Iisus Hristos, pentru ca să Îl poată afla drept *Mijlocitor* către Dumnezeu Tatăl?

– Așa trebuie să Îl căutăm, după cum L-a căutat Zaheu, care a venit înaintea lui Hristos de unul singur și i-a spus:

„Iată, Doamne, jumătate din avuția mea o dau mișeilor/săracilor[17] iar celui pe care l-am năpăstuit/nedreptățit de patru ori îi voi întoarce înapoi” [Lc. 19, 8].

După cum L-a căutat curvarul și curva aceea: unul cu pocăință și din inimă [scoțând] suspine și lacrimi iar ea cu căderea la picioarele Lui: „Și a căzut cu mir scump [la picioarele Lui] și i-a spălat picioarele și cu părul capului ei I le-a șters” [In. 12, 3].

---

[17] E vorba de τοῖς πτωχοῖς.

După cum L-a căutat și vameșul, care se bătea în piept și suspina. Căci cu așa smerenie se ruga, încât nici ochii în sus nu cuteza să-i ridice [Mt. 18, 13].

După cum L-a căutat Corneliu sutașul, despre care se spune [în *Faptele Apostrolilor*] că a postit patru zile și s-a rugat în casa lui [F. Ap. 10, 30].

După cum L-au căutat toți Apostolii, încât au lăsat lumea și pe toate câte sunt în lume și I-au urmat lui Hristos, împlinind porunca Sa. Căci El spusese: „Cel ce va lăsa frați sau surori sau tată sau mamă sau femeie sau copii sau satele pentru numele meu de o sută de ori va lua și viața de veci o va moșteni”[Mt. 19, 29].

Și, de asemenea, la Ioan: „De mă iubiți, socotiți/cugetați[18] la învățăturile Mele” [In. 14, 15]. Și, mai jos, spune: „Cel care are învățăturile Mele și le va face, acela Mă iubește” [In. 14, 21].

Și acestea nu le-a spus numai pentru Apostoli, ci ni le-a spus și nouă: tuturor credincioșilor.

Căci și Matei a spus: „Intrați pe porți strâmte[19], căci poartea cea largă și calea cea desfătată duce la pieire, iar poarta cea strâmtă și calea cea scârbită/plină de tristețe duce în viață[20] și puțini sunt cei care o află” [Mt. 7, 13-14].

Iar Sfântul Pavel spune: „Căci prin multe scârbe/necazuri/tristeți ni se cade nouă să intrăm în Împărăția Cerurilor” [F. Ap. 14, 22].

Și adevărat lucru este, că pe măsura mâniei lui Dumnezeu, cu care noi Îl mâniem [zilnic] cu păcatele noastre, nimeni nu poate ajunge să facă destule pentru sine, dacă nu ne-ar fi Mijlocitor Domnul nostru Iisus Hristos.

Căci prin muncile/chinurile, sângele și moartea Sa, [El S-a făcut *Mijlocitor* pentru noi]. Iar de darurile Sale omul se apropie prin credință, nădejde și iubire către Dumnezeu și către aproapele său și prin împlinirea poruncilor lui Dumnezeu.

Însă pentru orice greșeală și pentru păcatele noastre ne trebuie pocăință. Iar despre pocăință întreaga Scriptură ne dă mărturie.

---

[18] În GNT avem τηρήσετε = țineți, păziți.
Însă atunci când păzim poruncile lui Dumnezeu le păzim tocmai pentru că le înțelegem și pentru că Îl iubim. Din acest motiv, cele două sensuri prezentate aici (unul în text și celălalt în nota de față) sunt *complementare* și nu se *exclud reciproc*.

[19] În GNT avem *singularul* și nu *pluralul*: στενῆς πύλης. Însă folosirea *pluralului* în acest context ne vorbește despre faptul că fiecare virtute și faptă bună sunt *lucrări grele*, care necesită *efort* și nu le putem face *cu lejeritate* sau *indolență*.

[20] În Împărăția lui Dumnezeu.

Căci Apostolul Petru ne spune: „Pocăiți-vă și vă întoarceți, pentru ca să vă curățiți de păcatele voastre!” [F. Ap. 3, 19].

Și în altă parte, tot el, spune: „Pe Acesta – adică pe Hristos – Dumnezeu L-a înălțat Începător și Mântuitor cu dreapta Sa, ca să dea pocăință israelitenilor întru iertarea păcatelor” [F. Ap. 5, 31].

Iar *pocăința* este, mai întâi [de toate], ca cineva să se jelească cu suspine și cu lacrimi. Adică să-i pară rău de păcatele pe care le-a făcut.

În al doilea rând este *Spovedania*, după cum ne învață în diferite locuri Sfânta Scriptură: în *Faptele Apostolilor*, în scrisoarea lui Iacov, în *Evanghelia* lui Marcu, în cea a lui Matei și în alte locuri din Sfânta Scriptură. Și [acestea nu sunt] numai din *Legea Nouă*, ci și din *Legea Veche*.

În al treilea rând este învățătura pe care o va lua de la duhovnicul său, la care se spovedește, adică să facă ceea ce acela îi va da: rugăciuni, post, închinăciuni, milostenii, toate după socotința/ chibzuința duhovnicului.

Și din această pocăință vine *înfrângerea inimii*, dacă se zdrobește [la inimă] și se smerește.

După cum spune și Prorocul David: „Inima înfrântă și smerită Dumnezeu nu o va urgisi/ nu o va lovi cu lucruri neplăcute” [Ps. 50, 18].

Căci Însuși Dumnezeu spune: „Spre cine voi căta/căuta? Numai spre cel blând și smerit, care se cutremură de cuvintele Mele” [Is. 66, 2].

Și așa trebuie[21] să se apropie creștinul și să se împreune cu Cinstitul Trup și [Cinstitul] Sânge ale Domnului nostru Iisus Hristos. Căci Cinstitul Trup și [Cinstitul] Sânge mângâie mânia lui Dumnezeu împotriva omului și îl împacă cu Dumnezeu și îi iartă păcatele.

Iar dacă șade numai și nu face nimic, atunci acela nu află în Sfânta Scriptură [că Îl are drept] *Mijlocitor* al său pe Hristos Domnul.

După cum spune și Apostolul Petru: „[Și pentru că] Hristos a fost chinuit pentru noi cu trupul, de aceea să vă întrarmați și voi în acest cuget” [I Petr. 4, 1].

Iar într-alt loc spune: „Căci și Hristos a fost chinuit pentru noi, pentru ca să ne lase chip/exemplu ca să urmăm urmelor Lui” [I Petr. 2, 21].

[21] Adică spovedit și cu multă pocăință în inimă.

Și, la fel, și Apostolul Pavel ne spune un lucru adevărat, zicând: „Că de-am murit cu El, cu El vom și învia; de vom răbda, cu El vom și împărăți; de ne vom lepăda, și El Se va lepăda de noi” [II Tim. 2, 11-12].

Iar dacă nu putem să facem destule pentru noi înșine, așa cum s-ar cădea, adică în mod deplin și desăvârșit, atunci și mai mult trebuie să ne rugăm și să cerem ajutorul lui Dumnezeu.

Fiindcă fără darul și ajutorul lui Dumnezeu niciunul dintre noi nu este *harnic*. După cum spune Sfântul Pavel: „Mai mult decât alții, decât toți m-am ostenit, însă nu eu, ci harul lui Dumnezeu care este întru mine” [I Cor. 15, 10].

Iar noi facem începutul și de la Dumnezeu e sfârșitul [faptei bune]. După cum și Apostolul Petru ne învață aceasta și ne spune: „Dumnezeu, [dăruitorul] a toate darurile, Care v-a chemat pe voi întru slava Sa cea veșnică, [dacă pentru] Hristos puțin vă veți chinui, Acela va săvârși [mai departe] și vă va întări și vă va temelui/întemeia” [I Petr. 5, 10].

A Aceluia este slava și puterea în veci. Amin!

Capitolul al 12-lea din Catehism

În capitolul al 12-lea al *Catehismului* s-a scris despre *Simbolul credinței creștine*, care e format din 12 părți.

Iar acolo unde se spune: „Cred întru una, sfântă, sobornicească și apostolească Biserică”, aici se spune numai: „Cred într-o Biserică creștinească și în comuniunea Sfinților”, lucru care este sminteală și întunecare în calea credinței celei drepte.

Căci acest *Simbol al credinței creștine*, cu cele 12 părți ale sale, a fost întocmit la întâiul și al doilea Sinod a toată lumea, unde Sfințiți și de Duhul Sfânt luminați Părinți au procleţit/ condamnat cu anatemă și afurisire, ca nicio slovă să nu se adauge și nici să se scadă [din el], ci așa cum a fost scris și ni s-a dat, așa trebuie să îl mărturisim în mod neschimbat.

Însă aici se leapădă „întru”, nu se spune: „întru una”, ci numai: „o Biserică”. Și acest gând [l-au avut], pentru că Biserica este *adunarea credincioșilor*. Și pentru ca să nu pară că nu cred în oameni și să cadă în păcate, de aceea spun: „o Biserică” și nu: „întru una, sfântă, sobornicească și apostolească Biserică”.

Răspunsul soborului celor două țări [românești]

Știm și noi că Sfânta Biserică este *adunarea credincioșilor*, care credincioși nu sunt niște *păcătoși*, ci niște *lăcașure/locașuri* ale Duhului Sfânt.

Pentru că acestea spune Sfântul Pavel: „Nu știți oare că sunteți casa lui Dumneezeu și că Duhul lui Dumnezeu locuiește întru voi?”[I Cor. 3, 16].

Căci, prin harul Său, suntem fiii lui Dumnezeu și umblăm întru poruncile Lui cele sfinte. De aceea se cheamă că suntem *adunare* și *sfântă Biserică*.

Însă nu suntem Biserică în mod *simplu*, ca *adunarea păgânilor* și ca *soborul evreilor*, care se cheamă *biserică*, ci suntem Biserică sfântă, fiecare dintre noi fiind mădularele și ligamentele acestei Sfinte Biserici iar Hristos e capul nostru.

După cum spune și Fericitul Pavel, atunci când zice:

„Toate sunt plecate[22] sub picioarele Lui și pe El L-a dat cap peste toată Biserica” [Efes. 1, 22].

Și aceasta, pentru ca să creștem toți întru El, Care este capul, Hristos, întru care tot trupul se închie și se împreună.

Iar în al cincilea capitol [de la Efeseni], prin exemplu, se spune: „După cum bărbatul este cap femeii, așa și Hristos este cap Bisericii” [Efes. 5, 23].

Către ei[23] și către coloseni, același spune: „și Acela este cap trupului Bisericii” [Efes. 5, 23; Col. 1, 18].

Așadar *cap* al trupului Bisericii este *Hristos* iar *mădularele* [Bisericii] sunt Petru, Pavel, Nicolae, Gheorghe și alți credincioși.

Iar *mădularele* acestea, care se pleacă sub acest cap, care este Hristos, sunt *adevărata Biserică sobornicească* și după cum se pleacă capului toate mădularele și de la el se îndreptează și lucrează, așa și mădularele Bisericii, credincioșii, fiind plecați sub capul lor, [Care este] Hristos, de la Dânsul se îndreptează și lucrează lucrurile mântuirii.

Pentru aceasta, credincioșii, având credința „întru una, sfântă, sobornicească și apostolească Biserică”, se pleacă Sfintei Biserici, adică Domnului nostru Iisus Hristos, Care este capul mădularelor, adică *al credincioșilor*.

[Și pentru aceea mărturisesc crezul acesta]: „întru una, sfântă, sobornicească și apostolească Biserică”.

Iar Biserica este *sfântă,* pentru că este adunarea de credincioși Sfinți și Drepți, care umblă întru poruncile lui Dumnezeu și întru ei locuiește Duhul Sfânt.

Iar Biserica este *sobornicească,* pentru că din toate limbile/națiunile este adunată/compusă. Și, la fel, e *apostolică,* pentru că de la Apostoli are început.

Deci noi, toți credincioșii, care urmăm învățăturilor celor credincioase și adevărate ale Sfinților Părinți Purtători de *dumnedzăire*//de dumnezeire/de har și care sunt de Duhul Sfânt luminați, mărturisim și zicem: „întru una, sfântă, sobornicească și apostolească Biserică”.

Căci, într-adevăr, calvinii și luteranii vorbesc despre „o Biserică”, dar [nu o numesc] nici *sfântă,* nici *sobornicească* și nici *apostolică.*

Pentru că așa arată bisericile lor: nu au nicio sfințire, nicio preoție, nici cele 7 Taine, nu sunt *sobornicești*, pentru că

---

[22] Toate *se pleacă/se supun* sub stăpânirea Sa, pentru că e vorba de aoristul ὑπέταξεν.

[23] Către efeseni.

nu sunt în toată lumea și nici nu sunt formate din toate limbile/națiunile.

Pentru că nu sunt *apostolice*, adică nu sunt *de la Apostoli*, ci sunt *noi*, apărute de curând, adică de vreo o sută de ani. Și ele nu au nici faptele Apostolilor și nici nu țin învățăturile Apostolilor.

Iar Apostolii învață despre *curăție/feciorie* ca fiind mai mare decât *căsătoria* [I Cor. 7, 7], iar ei o strică și îi silesc pe toți oamenii să se căsătorească.

Apostolii învață ca preotul să fie bărbatul unei singure femei [I Tim. 3, 2], iar ei își iau până la 7 femei și tot [se consideră] *preoți*.

Apostolii învață, că de există un om bolnav [printre noi], să se cheme preoții Bisericii și să facă rugăciune pentru el și să îl ungă cu ulei în numele lui Dumnezeu, pentru ca să se tămăduiască [Iac. 5, 14-15]. Ei însă nu spun nimic.

Apostolii învață ca credincioșii să umble în fapte bune, pentru că credința fără fapte este moartă [Iac. 2, 20], pe când ei spun că nu trebuie să facem fapte bune, ci [e de ajuns] numai credința.

Apostolii învață să postim și să ne rugăm și să stăm în curăție în vremurile de rugăciune dinspre zilele mari, împărătești[24] [I Cor. 7, 5], pe când ei nu spun nimic despre acestea.

Apostolii învață să avem pocăință și să ne spovedim [păcatele] [F. Ap. 3, 19], pe când ei nu spun nimic nici despre aceasta.

Apostolii învață că Dumnezeu nu este *începătorul răului*. Însă ei spun că de la Dumnezeu este *răul* și *munca omului*. Iar aceste lucruri nu le spun nici păgânii, adică turcii și tătarii.

Căci nu au nici ei astfel de *învățături întunecate* și *urâte de Dumnezeu*, prin care calvinii și luteranii nu urmează și nu cred Sfintei Evanghelii, nici nu ascultă de Apostoli, ci se arată luptători [împotriva lor] și vrăjmași [ai propovăduirii lor] și strâmbători/deformatori/corupători ai Sfintei Scripturi și ai Sfintei Evanghelii și [ai propovăduirii sfinte a] Apostolilor.

Iar despre curăție/feciorie ne învață Fericitul Pavel și ne spune: „Și doresc ca voi să fiți fără griji. Pentru că cel care nu se însoară se îngrijește de cele dumnezeiești, după cum îngăduie Dumnezeu, pe când cel care se însoară se îngrijește de cele lumești, după cum îngăduie femeia.

---

[24] Adică în posturile cele mari de peste an.

Și este diferență și între *femeie* și *fecioară*. Căci cea care nu se mărită se îngrijește de cele dumnezeiești, cum îi va îngădui Dumnezeu, ca să fie sfântă și cu trupul și cu sufletul, pe când cea care se mărită se îngrijește de cele lumești, cum îi va îngădui bărbatul" [I Cor. 7, 32-34].

Și, mai jos, iarăși spune acela: „Pentru aceea, cel care-și mărită fata bine face, iar cel care nu o mărită și mai bine face" [I Cor. 7, 38].

Iar că preotul trebuie să fie bărbatul numai al unei singure femei și să nu o ia pe a doua, ne învață același Sfânt Apostol Pavel, care îi scrie lui Tit și îi spune: „Pentru aceea te-am lăsat în Creta, ca să pui preoți prin toate cetățile, după cum te-am învățat, adică pe cel fără prihană și bărbatul unei singure femei" [Tit 1, 5-6].

La fel și lui Timotei îi scrie și îl învață un lucru al credinței [noastre]: „De pohtește/dorește cineva preoție, bun lucru dorește. Căci se cade preotului să fie bărbatul unei singure femei" [I Tim. 3, 1-2].

Iar pentru bolnav, cum că trebuie să cheme preoții Bisericii, ne învață Apostolul Iacov în epistola sa, atunci când spunea: „De va boli/de va fi bolnav cineva [dintre voi], să cheme preoții Bisericii și să facă rugăciuni pentru dânsul și să-l ungă cu ulei întru numele lui Dumnezeu. Și rugăciunea cu credință va vindeca pe cel bolnav și-l va ridica Dumnezeu, și de va fi făcut păcate i se vor ierta lui" [Iac. 5, 14-15].

Iar despre *faptele bune* îi învață Apostolul Pavel pe efeseni, atunci când spune: „Aceluia îi suntem *faptă*[25] – adică lui Dumnezeu – zidiți întru Hristos Iisus spre fapte bune, în cele pe care de mai înainte le-a gătit/le-a pregătit Dumnezeu, pentru ca să umblăm întru ele" [Efes. 2, 10].

La fel le spune și evreilor, când îi învață: „Trebuie să aveți răbdare, pentru că, dacă veți face voia lui Dumnezeu, [atunci] veți lua făgăduința" [Evr. 10, 36].

Iar pentru post și rugăciune ne învață iarăși Apostolul Pavel în epistola sa către corinteni, unde spune: Bărbatul de femeia sa să nu se despartă, nici femeia de bărbat, numai pentru chemarea vremii, adică când se vor întâmpla zile ca acelea.

Căci zice: „Să nu vă lăsați unul pe altul decât numai cu voie, până la o vreme, pentru ca să vă îndeletniciți în rugăciune și în post și iarăși să vă împreunați" [I Cor. 7, 5].

Însă și în alte nenumărate locuri scrie și învață despre acestea.

---

[25] Suntem *fapta/creația* lui Dumnezeu. Suntem *făpturile* mâinilor Sale.

Iar pentru pocăință și pentru Spovedanie ne spune Apostolul Petru: „ Pe Acesta, Dumnezeu L-a înălțat cu dreapta Sa ca Începător și Mântuitor, ca să dea pocăință întru iertarea păcatelor” [F. Ap. 5, 31]. Și pe această pocăință o mărturisea și Ioan Botezătorul, atunci când spunea: „Pocăiți-vă că s-a apropiat Împărăția Cerurilor” [Mt. 3, 2].

Iar Domnul ne spune: „De nu vă veți pocăi, toți veți pieri la fel” [Lc. 13, 3].

Pentru Spovedanie, în epistola lui Ioan se spune: „De ne vom spovedi păcatele noastre, credincios este [Dumnezeu] și drept, ca să ierte păcatele noastre” [I In. 1, 9]. La fel și Apostolul Iacov spune în epistola sa: „Spovediți-vă[26] păcatele unul altuia și vă rugați unul pentru altul” [Iac. 5, 16].

Iar în *Faptele Apostolilor* ne spune Evanghelistul Luca: „Mulți dintre cei care credeau își spovedeau păcatele lor” [F. Ap. 19, 18]. Și la Matei se spune: „Atunci veneau către Ioan Botezătorul pentru ca să se boteze în Iordan și să-și spovedească păcatele lor” [Mt. 3, 5-6]. La fel scrie și la Marcu: că își spovedeau păcatele [Mc. 1, 5].

Iar despre faptul că Dumnezeu nu este *începătorul răutăților*, ne spune Apostolul Iacov în epistola sa, atunci când zice: „Dumnezeu nu este *iscusitoriu/ispititor/inventator* de răutăți, pentru că El nu ispitește pe nimeni, ci fiecare este tras și înșelat de propria sa poftă” [Iac. 1, 13-14].

Ioan Teologul așa ne spune în epistola sa, atunci când zice: „Dumnezeu este lumină și întuneric întru El nu există” [I In. 1, 5].

Apostolul Petru, la fel, în a doua sa epistolă, ne spune: „Că toate ne sunt date nouă din puterea Lui cea dumnezeiască, spre viață și către bună cinstire” [II Petr. 1, 3].

Iar Apostolul Pavel, în a doua epistolă către corinteni, ne spune, că El este „Părintele milelor și Dumnezeu a toate mângâierile” [II Cor. 1, 3].

Iar Înțeleptul Solomon în *Înțelepciunea* sa spune: „Că Dumnezeu n-a făcut moartea,[și] nici nu se veselește de pieirea celor vii” [Înț lui Sol. 1, 13].

Și ce mărturie mai trebuie [să găsim], când Însuși Domnul Dumnezeu Se mărturisește pe Sine și îi spune Prorocului: „Nu vreau moartea păcătosului, ci vreau ca el să se întoarcă și să fie viu” [Iez. 18, 23].

[26] E vorba de ἐξομολογεῖσθε = spovediți-vă, mărturisiți-vă, confesați-vă.

Iar la Evanghelistul Ioan de asemenea spune: „Eu sunt lumina lumii. Cel ce umblă după Mine, nu umblă întru întuneric, ci are viața de veci” [In. 8, 12].

Capitolul al 36-lea din Catehism

În al 36-lea capitol al *Catehismului* se pune următoarea întrebare:

– Cum te vei îndrepta înaintea lui Dumnezeu?

– Numai prin credința pe care o am în Iisus Hristos, numai prin mila lui Dumnezeu, pe care El mi-a dat-o, mi-a dăruit-o, prin faptele și dreptatea și sfințenia lui Hristos.

Căci acestea le spune Pavel romanilor: „Îndrepta-se-vor în har, din mila lui Dumnezeu, prin răscumpărarea lui Hristos, Cel pe care Dumnezeu L-a rânduit să fie jertfă răscumpărătoare, prin credința în sângele Lui. Drept aceea ținem cu credință [faptul], cum [că] omul se îndreaptă din credință, fără faptele Legii" [Rom. 3, 24-25, 28].

Răspunsul soborului celor două țări [românești]

Aici, Fericitul Apostol Pavel arată *trei lucruri*.

Primul, cum că fără nicio vrednicie [personală] și fără niciun lucru bun al firii omenești, Dumnezeu, din dragoste și milă și din nemăsuratul bine pe care îl are, l-a mântuit pe om.

Căci spune Sfântul Pavel: „Nu pentru vreun lucru bun pe care l-am fi făcut noi, ci pentru mila Sa prea mare, prin care ne-a mântuit pe noi" [Tit 3, 5].

Al doilea, cum că mântuirea omului Dumnezeu nu a făcut-o pentru vreun alt motiv, ci numai pentru sângele Fiului [Său] și al Domnului nostru, al lui Iisus Hristos.

Pentru că tot Apostolul Pavel spune: „Să nu se laude cineva, ca și când ar fi făcut el mântuirea, ci [aceasta a fost făcută] numai de acest cinstit sânge al Domnului Hristos" [Efes. 2, 9, 13].

După cum stă scris și în întâia epistolă a lui Ioan Evanghelistul: „Sângele lui Iisus Hristos, Fiul Său, ne curățește pe noi de toate păcatele" [I In. 1, 7].

Al treilea, pentru ca să arate și să adeverească oricărui om în parte, că nu trebuie să nădăjduiască sau să i se pară, că doar pentru lucrurile Legii Vechi este mântuirea omenească.

Căci Apostolul Pavel, peste tot [în scrierile sale], numește *Legea Veche* drept *lege* iar pe *Legea Nouă* o numește *dar/har*.

Pentru aceasta, acolo unde vei citi *lege* [în scrierile sale], acolo vorbește despre *umbra legii*, despre cea care a trecut, iar când vei citi despre *darul/harul legii*, atunci e vorba despre *cea nouă*.

Iar dacă va cugeta cineva faptul, cum că credința îl va mântui pe om fără fapte [bune], după cum scrie în acest *Catehism*, cum că aceasta înseamnă *a se îndrepta în har*, îl întrebăm atunci pe acesta și îi cerem să ne răspundă: de care păcate zice Apostolul Pavel că *se îndreptează* [omul] *în har*, de cele *de dinainte* de Botez sau de cele *de după* Botez?

Iar de va spune *că se îndreptează în har* de păcatele cele *de după Botez*, atunci acela este *un mincinos*, după cum și Satana, tatăl lui, este *mincinos* [In. 8, 44].

Căci dacă aduc mărturii chiar și numai de la Apostolul Pavel, acesta le dă peste ochi [cu adevărul] și îi arată ca *mincinoși*, pentru că el ne spune, că omul se îndreptează în dar/prin har de păcatele cele mai dinainte, ale strămoșilor[27] și nu de păcatele cele de după Botez.

De aceea trebuie să citești această zicere a Sfântului Pavel către rîmleani/romani, unde el spune: „Îndreptându-se în har, prin răscumpărarea lui Hristos, pe care Dumnezeu l-a rânduit ca să fie curățire, pentru credință, cu sângele Lui, la arătarea dreptății Lui, pentru păcatele cele care-au fost înainte" [Rom. 3, 24-25].

Deci vezi de aici, că despre *îndreptarea* și *iertarea păcatelor celor mai dinainte*, care au fost ale strămoșilor, vorbește aici Apostolul pentru cei *întunecați* și *orbi*.

Și iarăși vă mai întrebăm, pentru ca să ne răspundeți, despre cuvântul Fericitului Pavel, care a fost spus mai sus, unde se spune: „Pentru aceea ținem ca adevăr, că omul se îndreptează prin credință, fără faptele Legii" [Rom. 3, 28].

La aceasta să ne răspundeți așadar, despre care *Lege* scrie Sfântul Pavel aici, că prin ea se va îndrepta omul, *prin credință* și nu *după faptele* ei: despre *Legea Veche*, cea mai dinainte de Hristos sau despre *cea Nouă*, de la Hristos încoace, de care nimeni nu poate să se lepede?

Căci în aceeași epistolă, mai sus, arată Sfântul Pavel din nou și vă lovește peste ochi cu cuvintele sale, atunci când spune: „Din lucrul Legii nu se va îndrepta niciun om înaintea Lui, căci prin Lege se cunoaște păcatul.

---

[27] Ale Protopărinților Adam și Eva.

Însă acum, în afară de Lege, s-a arătat dreptatea lui Dumnezeu, aceea care-i mărturisită de Lege și de Proroci.

Iar dreptatea lui Dumnezeu, [vine] prin credința lui Iisus Hristos, care e în toți și peste toți cei care cred"[Rom. 3, 20-22].

Lucrurile Legii sunt toate câte a învățat Prorocul Moise, în afară de cele 10 porunci, adică cele despre: junghieri, jertfe, spălări, tămâiere, Paști, obreazaniia/tăierea-împrejur.

Căci despre cele 10 porunci Domnul ne spune: „N-am venit să risipesc Legea, ci să o desăvârșesc" [Mt. 5, 17].

Acelea sunt *faptele cele bune* despre care Apostolul Pavel spune, că „le-a gătit/le-a pregătit Dumnezeu mai dinainte, pentru ca să umblăm întru ele" [Efes. 2, 10].

Acestea sunt *de mântuire*, întărite și plinite de către Domnul Hristos, pe când alte lucruri ale Legii Vechi sunt *nefolositoare*.

Pentru aceasta spune Fericitul Pavel: „din lucrul Legii nu se va îndrepta niciun om înaintea lui Dumnezeu" [Rom. 3, 20].

Și aceasta, pentru că vrea să le spună romanilor, să nu se mai creadă unii *mai drepți* și alții *mai păcătoși*, pentru că „toți au greșit și sunt lipsiți de slava lui Dumnezeu, pentru că se îndreaptă în har, cu darul lui Dumnezeu" [Rom. 3, 23-24].

Și de aici vezi, că cei din Legea Veche și dintre păgânii nebotezați se îndreaptă în dar/în har, pentru răscumpărarea lui Iisus Hristos, de păcatele cele mai dinainte de Botez ale strămoșilor.

Iar în alt loc spune Sfântul Pavel, că *lege* se cheamă [cea] *dinainte de Hristos*, iar *de la Hristos încoace* se numește *dar* [Rom. 6, 15].

Iar tot aici spune: „nu sunteți sub lege, ci sub har" [Rom. 6, 14]. Și mai jos spune: „Când eram trupești, poftele păcatelor cele care erau în Lege biruia în mădularele noastre, încât făceam roada morții.

Însă acum ne-am *înderetnicit*/ne-am *desfăcut* de Lege, pentru că am murit celei care ne ținea, pentru ca să lucrăm lui Dumnezeu întru înnoirea duhului, iar nu după Scriptura cea Veche" [Rom. 7, 5-6].

Și de aici observi, că fără lucrul Legii Vechi omul se poate îndrepta, dar nu și fără lucrul Legii Noi.

Dar aceștia[28] se amăgesc cu privire la acest cuvânt, pentru că nădăjduiesc că expresia Apostolului: *îndreptarea în/prin har*, ar cere *credință* fără *fapte* și că astfel s-ar *îndrepta* omul.

---

[28] Scriitorii, editorii și credincioșii luterani și calvini, care au compus și pentru care este *Catehismul* combătut.

Iar noi spunem și mărturisim, cum că *prin credința în har* ne mântuim.

Însă îi întreb iarăși pe aceștia: care însă credință [e luată în discuție]: *credința vie prin fapte bune* sau *credința moartă prin fapte rele*?

Căci, după cum am arătat mai sus, Sfântul Apostol Iacov spune în epistola sa, cum că: „așa cum trupul fără suflet este mort, tot la fel și credința fără fapte este moartă” [Iac. 2, 26].

Iar Domnul nostru Iisus Hristos la a doua Sa venire, atunci când va veni să judece viii și morții, de *credință* ne va întreba sau de *fapte*?

Căci adevărat lucru este, că ne va întreba *despre fapte*, după cum ne spune la Matei, când ne vorbește despre mustrările pe care le vom primi, pentru că nu i-am îmbrăcat pe cei goi și nu i-am săturat pe cei flămânzi și nu i-am primit pe cei săraci și nu i-am adăpat pe cei însetați [Mt. 25, 41-43].

Căci și la Ioan ne spune: „cei care au făcut cele bune vor învia întru învierea vieții, iar cei care au făcut rele, întru muncile de veci” [In. 5, 29].

Și mai înainte, tot la Ioan, Domnul ne spune: „de Mă iubiți, păziți poruncile Mele” [In. 14, 15].

Iar de va spune cineva, că nu ne va mustra la giudeț/la judecată pentru pocăință și pentru posturi, acela să audă așadar, că Domnul nostru Iisus Hristos ne-a vorbit aici despre cele care sunt *mai importante* și *începutul* altor fapte bune și care sunt *de ajutor* și *de folos* și pentru frații noștri, cei credincioși, căci după acestea urmează toate celelalte.

Iar despre acestea sunt de ajuns cele spuse.

Capitolul al 54-lea din Catehism

În capitolul al 54-lea al *Catehismului* se vorbește despre a doua poruncă a Domnului Dumnezeu, care ne poruncește astfel:

„Nu-ți face chip cioplit, nici nu închipui chipul celor care sunt în cer, nici al acelora de jos, de pe pământ, nici al acelora ce sunt în apă, sub pământ.

Și nici nu te închina acelora, nici nu le sluji lor, că Eu sunt Domnul Dumnezeul Tău, Dumnezeu îmbăsăotoriu/zelos, Care cert păcatele părinților în feciori până la a patra seminție, în cei ce mă urăsc pe Mine și fac milă până la a mia seminție cu cei care Mă iubesc pe Mine și țin poruncile Mele" [Ieș. 20, 4-6].

Răspunsul soborului celor două țări [românești]

Această poruncă nu ne învață numai să nu ne rugăm la dumnezei străini și să nu îi chemăm în ajutor, însă nici chipuri să nu facem în cinstea lor și nici jertfă sau slujbă să le aducem.

Iar împotriva acestei porunci greșesc cei care fac cinste bodzilor/dumnezeilor și le aduc jertfe ca lui Dumnezeu cel adevărat și își pun toată credința și nădejdea în ei.

Căci despre aceasta spune împăratul și Prorocul David:

„Dumnezeii neamurilor sunt aur și argint, lucruri de mâini omenești.

Gură au și nu grăiesc, ochi au și nu văd, urechi au și nu aud, nas au și nu miros, și nici nu e suflet întru ei. Asemenea lor să fie toți cei care îi fac pe ei și toți cei care nădăjduiesc spre dânșii" [Ps. 134, 15-18].

Însă se cade aici să înțelegem că e vorba despre *icoane*, despre cele care sunt *închinate* și se *cinstesc* în Biserica sobornicească și ortodoxă?

[Nu!] Pentru că mare este *diferența* între *dumnezei* și *icoane*. *Dumnezeii/idolii* sunt formați de mintea și de lucrul mânilor oamenilor, după cum le spune Apostolul Pavel corintenilor: „Știm că idolul nu este nimic în lume" [I Cor. 8, 4].

Însă *icoana* este chipul unei fețe adevărate, care a fost oarecând în lume. Idolul are închinăciunea sa, iar icoana are închinarea [adresată] celui scris/pictat pe icoană.

Ei se închină idolului ca lui Dumnezeu, pe când în icoană se închină obrazului celui care este închipuit pe icoană.

Iar dacă icoana este a Mântuitorului nostru, a lui Iisus Hristos, atunci când ne închinăm icoanei și o cinstim, nu ne închinăm la șarurile/culorile sau lemnului [din care e făcută], ci Îi cinstim obrazul Celui scris/pictat pe icoană.

Și când ne închinăm Crucii, atunci Îl avem în mintea noastră pe Hristos, Care pentru mântuirea noastră S-a răstignit pe lemn.

La fel și la icoana Preacuratei Fecioare Maria: ne închinăm [în fața icoanei ei] și cu mintea căutăm la cea care este Maica Fiului lui Dumnezeu.

Și la fel facem și la icoanele Sfinților lui Dumnezeu. Și nu strică închinarea și cinstea [arătate Sfinților] această poruncă, pentru că nu le dăruim cinstea și închinarea pe care I-o dăm lui Dumnezeu sau nu ne închinăm lucrurilor făcute de mâini [omenești], ci le arătăm pe acestea Sfinților scriși/pictați pe icoane.

Și iarăși îi întrebăm: pentru ce l-a învățat atunci Dumnezeu pe Moise ca să facă heruvimi, care să umbrească chivotul legii lui Dumnezeu, care erau chipul Heruvimilor celor din ceruri, care vorbesc înaintea scaunului lui Dumnezeu, și să primească cinste și slavă de la israeliți, dacă încălcau prin asta porunca a doua?

Sau de ce cinsteau *chivotul legii* lui Dumnezeu și evreii i se închinau? Căci prin aceste lucruri nu greșeau și nu călcau porunca lui Dumnezeu ci, dimpotrivă, aduceau și mai mare slavă lui Dumnezeu.

Și așa și noi, atunci când ne închinăm icoanelor, nu călcăm porunca lui Dumnezeu ci, mai degrabă mărturisim, că „minunat este Dumnezeu întru Sfinții Lui” [Ps. 67, 36].

Iar aceasta[29] s-a făcut dintâi și de la început, și Sfinții Apostoli le-au dat în Biserica sobornicească și apostolică, încât mulți împărați au stat împotriva lor și au dorit să strice chipul Sfintelor Icoane, după cum a fost Leon din Isauria și Teofil și Constantin Copronimul, împărații Constantinopolului.

Și, pentru aceasta, al 7-lea Sinod [ecumenic][30] s-a adunat în zilele împăratului Constantin și a soției lui Irina, și nimic nu a

[29] Cinstirea Sfinților și a Sfintelor lor Icoane.
[30] A se vedea: http://ro.orthodoxwiki.org/Sinodul_VII_Ecumenic.

scăzut [din credința și viața ortodoxă], ci mai tare le-au întărit și au dat anatemei pe toți stricătorii icoanelor, alături de ceilalți eretici.

Pentru aceea, închinarea la Sfintele Icoane ale Domnului nostru Iisus Hristos sau la cele ale Prea Curatei Fecioare Maria, Maica lui Hristos, și la toate cele ale Sfinților și slujnicilor lui Dumnezeu, pentru totdeauna, din neam în neam se cade creștinilor să le țină și să le aibă, pentru ca să urmeze acelor Sfinți și credincioși de mai înainte, care au cercat/experiat toate lucrurile Bisericii, pentru ca să nu fie vreuna cumva împotriva legii, ci toate să fie spre cinstea și slava lui Dumnezeu și de ajutor spre mântuire rodului/neamului creștinesc.

Căci cum se cade să înțelegem chemarea Sfinților în ajutor, pentru ca să vorbească pentru noi? Fiindcă chemarea Sfinților o facem, pentru ca să vorbească pentru noi către Domnul Dumnezeu. Însă nu îi chemăm ca pe niște *dumnezei*, ci ca pe niște *slugi* și *prieteni* ai lui Dumnezeu, înaintea Căruia vorbesc și pe Care Îl preaslăvesc.

Și nu le cerem ca să ne ajute cu *puterea lor*, ci vorba și rugăciunea lor le cerem, pentru ca să ne dea nouă darul lui Dumnezeu.

Așa și pe Sfinții de aici, care încă sunt vii în această lume, se cade să-i chemăm și să ne smerim [în fața lor], pentru ca să se roage lui Dumnezeu pentru noi.

Căci la fel a făcut și Apostolul Pavel, care spune: „Vă rog pe voi, frați cu Domnul nostru Iisus Hristos și cu iubirea Duhului Sfânt, să mă ajutați cu rugăciunea pentru mine către Dumnezeu [Rom. 15, 30].

Și într-alt loc le spune corintenilor: „Spre Dânsul nădăjduim că încă ne va mai izbăvi, ajutându-ne și voi cu rugăciunea pentru noi” [II Cor. 1, 10-11].

Dar și el însuși se ruga pentru ei lui Dumnezeu, după cum mărturisește: „Pentru voi, pentru toți, cu bucurie fac rugăciune” [Filip. 1, 4].

Iar din aceasta reiese două lucruri: *unul*, că Sfinții, în această lume, până cât au fost vii, i-au rugat pe alții să vorbească pentru dânșii către Dumnezeu; *al doilea*: că suntem datori, unul pentru altul, de a ne ruga lui Dumnezeu.

Căci pentru aceasta stă scris: „Deci Petru era străjuit în temniță, iar rugăciuni se făceau în sobor cu dinadinsul, pentru dânsul, către Dumnezeu” [F. Ap. 12, 5].

Așadar, după cum ne-a învățat și Sfântul Apostol Pavel, dacă rugăciunea Sfinților este folositoare în această lume, cum

să nu fie cu atât mai mult folositoare, dacă Sfinții se roagă pentru noi din ceruri?

Căci aici, pe pământ, cât sunt încă vii, nu știm ce sfârșit vor avea Sfinții. Căci sunt în harul lui Dumnezeu, dar încă în păcatele lumii de aici și încă nu sunt *aleși*.

Căci dacă atâta timp cât sunt pe pământ [rugăciunea lor] merge în ceruri și astfel e de folos rugăciunea lor, cu atât mai mult e de folos rugăciunea Sfinților din ceruri.

Căci dacă nu vom ști noi, aici, pe pământ, de Îngeri și de sufletele Sfinților, și de ajutorul și de slujba pe care o fac slujindu-ne pe noi sau dacă aceia nu ar ști de noi și nu ne-ar sluji nicidecum, nu am avea niciun folos din prietenia cu ei, pentru că persoanele lor ar fi ca și când nu ar exista.

Și acest lucru, să dea Dumnezeu, să nu îl spună nimeni [dintre noi]. Pentru că cei care spun asta sunt din ceata lui Epicur și din cea a saducheilor și din erezia calvină.

Căci aceia spun, în mod viclean, că nu trebuie să știm nimic despre Sfinți și despre morți, pentru că nici aceștia nu știu nimic despre noi.

Însă să nu dea Dumnezeu ca să ne despărțim de Sfinții noștri și de Îngeri, după cum spune Prorocul David: „Partea mea este în pământul celor vii" [Ps. 141, 5].

Fiindcă *cerul* este *pământul celor vii*, pe când *pământul* este *al celor morți*.

Pentru aceea, noi, cei care murim, avem parte și vecinătate/moștenire în ceruri. Iar dacă nu am avea parte de ajutorul lor și de prietenia cu ei[31], atunci ce am avea în comun cu aceștia?

Iar dacă va spune cineva că Sfinții nu vor să se roage pentru noi și nici nu pot să facă acest lucru, atunci îi nedreptățesc foarte mult.

Căci prin cinstea pe care o au [la Dumnezeu] și prin dragostea pe care o au pentru noi, am ajunge să avem o mai mare dragoste între noi, aici, pe pământ, dacă ne-am ruga unul pentru altul. Căci în ceruri e plină și adevărată cinstea și dragostea lor [reciprocă].

Căci dacă noi putem să ne rugăm pentru frații noștri, ei cum de nu pot să facă același lucru? Și cum de nu au puterea [ca să se roage pentru noi], când trăiesc într-o asemenea cinste și slavă [dumnezeiești]?

Iar dacă va spune cineva, că din cauza Mântuitorului nostru Iisus Hristos nu vor Sfinții să se roage, pentru că numai

[31] De ajutorul și de prietenia Îngerilor și a Sfinților lui Dumnezeu.

El singur este Mântuitorul nostru, Care Se roagă pentru noi către Părintele Său, și pe nimeni dintre slujitorii Săi nu îi lasă să facă acest lucru, căci nimeni nu poate mijloci mila lui Dumnezeu și darurile cerești de la Părintele Său în afară de El, atunci aceste lucruri le spun oameni care nu înțeleg diferența dintre *mijlocirea lui Hristos* și *rugăciunea Sfinților*.

Fiindcă Domnul este Mijlocitorul nostru pentru *mântuirea* și *răscumpărarea* noastră, pe când Sfinții sunt numai corugători cu noi.

Și atunci, cum strâmbăm noi mijlocirea lui Hristos, dacă ne rugăm către El, împreună cu Sfinții Săi?

Căci atunci când eu mă rog pentru tine atâta timp cât sunt viu, aici, pe pământ, nu fac nicio strâmbătate mijlocirii lui Hristos. Iar dacă auzim că Sfinții, în ceruri, se roagă pentru noi, atunci întrebăm: Dar pentru ce?

Însă Sfinții sunt mai mari și mai vestiți decât noi. Iar cine se pleacă și se smerește lor, ca să îi roage să se roage pentru el, atunci mai mare cinste și mai mare slavă Îi aduce lui Hristos, căci atunci se smeresc Sfinții lui Dumnezeu împreună cu noi și cer de la Dânsul, în cer, tot binele pentru noi.

Iar dacă unii vor întreba: dar noi ce slujbă le facem Sfinților, dacă se vor ruga împreună cu noi?, acelora le răspundem: noi aici, pe pământ, ca niște frați mai mici [ai lor], niciun lucru mare nu putem să facem pentru dânșii.

Numai atât putem să facem: pe Îngeri să îi chemăm la slujba lui Dumnezeu, rugându-i ca să-L laude pe Dumnezeu împreună cu noi și mai vârtos/cu și mai multă tărie să ne ridicăm din păcate prin pocăință.

Căci acesta e lucrul pentru care ei se bucură și se veselesc [Lc. 15, 10] și aceasta, [pocăința noastră], e ca și cum le-am face lor o mare slujbă/un mare serviciu.

Și la fel și Sfinților lui Dumnezeu, care împărățesc împreună cu Hristos, atunci când le slujim și când slava lor și faptele lor cele bune le cinstim și facem sărbătorile lor, atunci prăznuim cinstea pe care I-o aducem lui Dumnezeu și urmăm învățăturilor lor.

Prin acestea toate le slujim și cu dânșii pe Domnul Dumnezeu Îl lăudăm și prin dânșii mai mare slavă Îi aducem lui Dumnezeu.

Căci este ca atunci, când s-ar vorovi/vorbi doi frați și și-ar spune: „Eu voi fi acasă, la plug, și voi ara, iar tu du-te la curtea împărătească de slujește. Ce vei agonisi tu cu cu slujba și eu cu plugul vom împărți întocmai/la fel amândoi”.

Așa și noi aceeași voroavă/înțelegere o avem cu Sfinții: ei au lucrat mai mult decât noi la Marele Împărat, pe când noi am lucrat la plug. Însă ne împărtășim cu toții de aceleași lucruri.

După cum spune și Prorocul David: „Părtaş sunt eu, Doamne, cu toți cei care se tem de Tine și fac poruncile Tale" [Ps. 118, 63].

De va întreba iarăși cineva: în ce chip/fel știu Sfinții de noi și de rugăciunea noastră, când ei nu sunt pretutindeni, ci când într-un loc, când într-altul, pe când numai Dumnezeu este *pretutindeni* și *le cuprinde pe toate*?

– Săvai/chiar dacă Sfinții nu ar ști de noi și de rugăciunea noastră, prin darul lui Dumnezeu însă, care le este dat din destul, și după cum le deschide Dumnezeu [mintea], pe toate le știu întru [harul] Duhului Sfânt.

Căci, dacă Sfinții au cunoscut inimile și cugetele oamenilor pe când trăiau în lume, cu atât mai vârtos le arată Dumnezeu acum, când sunt în slava cea desăvârșită [a lui Dumnezeu]. Pentru că ei știu și văd [nevoile și rugăciunile oamenilor] prin arătarea/descoperirea lui Dumnezeu.

A știut Prorocul Ahia cugetul împăratului Roboam și al împărătesei lui [III Regi, 11, 29-39; 14-15; II Paral. 10, 14-15].

A văzut Elisei cugetul împăratului Asiriei și cugetul slugii sale, al lui Ghiezi [IV Regi, 5, 27].

A știut Samuil cugetul lui Saul [I Paral. 10, 13] și Sfântul Petru a văzut inima lui Anania și a Safirei [F. Ap. 5, 2-10].

Și acum însă, cum să nu știe mai bine acolo, în ceruri, unde sunt uricași/moștenitori și părtași/în comuniune cu Dumnezeu?

De aceea, când Sfinții merg și caută spre fața lui Dumnezeu, atunci văd toate isprăvile/faptele noastre. Și atunci, Dumnezeu le deschide inimile noastre și le arată în acest fel ceea ce nimeni nu poate spune.

Pentru aceea, Sfinții, după ducerea lor din lume, „sunt ca Îngerii" [Mt. 22, 30], după cum ne spune Domnul Hristos la Matei.

Căci de-au știut în lume inimile și cugetele omenești și multe ciudese/minuni și isprăvi/fapte mari au isprăvit/făcut, cum să nu știe însă acum de noi și să nu se roage pentru cei care li se pleacă lor și îi cheamă pe ei [în ajutor]?

Căci dacă cer de la Dumnezeu răscumpărare pentru cei răi, după cum se spune în *Apocalipsa* lui Ioan Teologul, unde stă scris: „Am văzut sub altar sufletele celor uciși pentru cuvântul lui Dumnezeu și pentru mărturia ce-au avut, care

strigau cu glas mare și grăiau: Până când Stăpâne Sfinte și adevărate, nu judeci și nici nu răscumperi sângele nostru de la cei care locuiesc în lume?"[Apoc. 6, 9-10], cum dar să nu se roage și mai mult, pentru frații lor care îi cinstesc și li se smeresc?

Căci tot în Apocalipsa scrie: „Atunci cei 24 de Bătrâni, care ședeau înaintea lui Dumnezeu pe scaunele lor, căzură pe fețe lor și I se închinară lui Dumnezeu, grăind: Mulțumim Ție, Doamne, Dumnezeule, Atotțiitorule, că dai plată slugilor Tale, Prorocilor și Sfinților și acelora care se tem de numele Tău, și micilor și marilor" [Apoc. 11, 16-18].

Iar cei care au defăimat slava și puterea Sfinților, cu mare certare [au fost loviți]. Căci aceștia, de demult, încă din zilele Apostolilor, de o mie și mai bine de ani, au primit învățătură și îndreptare de la Apostoli și au știut Sfânta Scriptura și tainele pe care Duhul Sfânt le-a arătat lor pentru viața lor curată și plină de fapte bune, și care toată viața lor în școala de lucruri buni și sfinte au petrecut, cu post și cu nevoință, ziua și noaptea rugându-se prin mănăstiri și prin pustii, cu omorârea trupului, prin înțelepciune și la tainele lui Dumnezeu au ajuns și ca dintr-un izvor din darul/harul Duhului Sfânt s-au adăpat și au scos învățătura lor ca niște mărgăritare și ca niște pietre scumpe, de s-a răspândit în lume până astăzi,

Căci în Sinoade a toată lumea s-a aprofundat și s-a întărit [dreapta învățătură]. Și așa stăm neclintiți și petrecem până astăzi, în mod nesmintit, în Sfânta, sobornicească și apostolească Biserică.

Iar aceștia[32], care de ieri sau alaltăieri sunt, și care trăiesc cum vor, adică după voia lor, în odihnă/în nelucrare [multă] și în păcate, îndrăznesc să spună că *Sfinții i-au smintit pe oameni* însă ei *nu vor să-i smintească pe oameni.*

Fiincă ei se declară *mai buni* decât Sfinții, pentru că nădăjduiesc numai în mintea lor, iar mândria și trufia lor i-a rătăcit și i-a îndepărtat de la adevăr. Căci au inventat *o lege nouă,* care este potrivnică lui Hristos și Sfinților Apostoli.

Iar despre acest lucru Sfântul Apostol Petru spune în a doua sa poslanie/epistolă, atunci când mărturisește și zice:

„Cum și iubitul nostru frate, Pavel, după înțelepciunea care i s-a dat lui v-a scris vouă, cum și în toate epistolele sale grăiește despre aceasta, în care sunt unele nu prea lesne/ușor de înțeles, pe care cei neînvățați și neîntăriți le strâmbă, ca și pe alte Scripturi, spre a lor pieire" [II Petr. 3, 15-16].

---

[32] Ereticii luterani și calvini.

După cum citim și în acest *Catehism*. Și de care ne mirăm pentru faptul că nu are nici început și nici sfârșit, ci [autorii lui] au umblat împiedicându-se [de colo-colo] și s-au agățat de toate Scripturile și nicio problemă nu au dus-o până la capăt, de parcă ar fi fost niște *oameni beți* sau *mahmuri*.

Căci cei care sunt *mahmuri*, atunci când vor să stea în picioare, cad și se vatămă trupește.

Așa sunt și aceștia: unde au aflat în Sfânta Scriptură un cuvânt pe placul lor [pe acela l-au folosit], chiar dacă mai sus sau mai jos de acel cuvânt [erau adevăruri care lămureau contextul].

Ci când era vorba de adevăr, pe acela nu l-au pomenit, ci îndată l-au lăsat și au fugit spre un altul, și iarăși spre un altul, aidoma unui om rătăcit, care tot umblă și caută și nu ajunge la calea pe care o dorește.

Ca spre exemplu în capitolul al 38-lea din acest *Catehism*, unde, atunci când au dorit să defaime faptele cele bune, s-au întrebat următoarele: *Pentru ce nu pot fi faptele noastre spre îndreptare în fața lui Dumnezeu?*

Și dă următorul răspuns: *Pentru aceea, că pe faptele noastre care sunt mai bune în această lume, El le ia în deșert.*

Iar pentru a-și întări minciuna aduce cuvântul Prorocului Isaia, care spune: „Ca o cârpă necurată este toată dreptatea noastră" [Is. 64, 5].

Însă un alt cuvânt, mai de sus sau mai de jos, pentru ca să dovedească despre care *dreptate* vorbește Prorocul, nu mai pomenește, ci îndată lasă acest loc și se leagă de altul[33].

Însă dacă citești capitolul al 64-lea de la început și până la sfârșit, atunci vei înțelege despre care *dreptate* vorbește Prorocul.

Căci deasupra acestui loc citat, Prorocul spune: „Din veci n-am auzit și nici ochii noștri n-au văzut alt Dumnezeu în afară de Tine și de lucrurile Tale, pe care le faci acelora care rabdă pentru Tine, căci Îi întâmpini cu milă pe cei ce fac dreptate" [Is. 64, 3-4].

Și înțelegem de aici că Prorocul îi laudă pe cei care fac dreptate. Pentru că spune că Dumnezeu pe aceia îi miluiește: pe cei care fac dreptate.

Iar dreptatea, despre care spune că este ca *o cârpă necurată*, pe aceea o discută mai jos, când spune: „Iată, Tu,

---

[33] *Citarea decontextualizată* a Scripturii este o caracteristică a teologiei și a apologeticii eterodoxe, pentru că nu se dorește *o căutare a adevărului*, ci o deformare a lui și o rupere de Tradiția integrală a Bisericii.

Doamne, Te-ai mâniat și noi am greșit. Pentru aceea ne-am înșelat și suntem necurați noi toți, căci ca o cârpă necurată [este] toată dreptatea noastră"[Is. 64, 4-5].

Căci mai sus s-a spus: „n-au văzut ochii noștri alt Dumnezeu, Care să facă bine celor care rabdă și să întâmpine cu milă pe cei care fac dreptate, numai pe Tine, Doamne" , apoi: „noi am greșit" „și ne-am înșelat" și dreptatea noastră am spurcat-o, încât este „ca o cârpă necurată".

Iar mai jos, se spune: „Căzut-am ca frunza pentru fărădelegile noastre și ca un vânt ne-a cuprins și n-are cine chema numele Tău" [Is. 64, 5-6].

Și de aici vedem că dreptatea pe care o aveau evreii de la Dumnezeu ei o stricaseră și o spurcaseră, fapt care L-a mâniat pe Dumnezeu. Și de aceea au fost luați robi și Ierusalimul a fost pustiit.

Iar despre asta se spune mai jos, în același capitol/glavă. Iar aici, ca și când ar plânge și s-ar tângui pentru pustiirea Ierusalimului, așa grăiește cu jale:

„Cetatea Ta cea sfântă, Sionul, a fost pustiită și ca un pustiu a ajuns Ierusalimul datorită blestemului. Casa cea sfântă, slava noastră, în care Te-au blagoslovit/binecuvântat părinții noștri, a fost arsă cu foc și toată slava ei a căzut" [Is. 64, 9-10].

Și de aici înțelegem despre care *dreptate* vorbește Prorocul. De aceea, și mai sus, spune: „Pentru păcatele voastre și-a întors fața Sa de către voi, pentru ca să nu vă miluiască.

Căci mâinile voastre sunt spurcate de sânge, gurile voastre grăiesc fărădelege, limba voastră se învață cu nedreptatea și nimeni nu grăiește drept.

Nu este nici judecată, nici adevăr. Pentru că au nădăjduit spre cele deșarte și grăiesc în deșert" [Is. 59, 2-4].

Fiindcă despre *dreptatea cea strâmbă* și *stricată* vorbește Prorocul. Pentru aceea spune: „dreptatea noastră". Adică a jidovilor/ a evreilor, pentru că ei o spurcaseră cu nedreptățile lor.

De aceea, poți cunoaște cum este strâmbată Sfânta Scriptură, după cuvântul Sfântului Petru. Și aceasta pentru ca să îi înșele pe cei simpli, cei care se arată *mai credincioși* și *mai luminați* întru tâlcuirea Sfintei Scripturi.

Pentru aceea, tâlcul și propovăduirea Dumnezeieștilor Scripturi ale Sfinților Apostoli și ale Sfinților Învățători, tot creștinul cu minte curată să le creadă și cu gura să le propovăduiască și cu glas mare să le mărturisească.

Și până își dă sufletul trebuie să țină tare și neclintită această credință:

Întâi de toate, să cugete la trei persoane într-o fire/ființă și dumnezeire, cum că acesta este unul Dumnezeu. Și pe El să Îl cunoască și să-L creadă toți, întru El să nădăjduiască și pe El să-L iubească.

După aceea să iubească pe aproapele său. Să aibă credință vie și lucrătoare. Să lucreze fapte bune, pentru ca să moștenească Împărăția Cerurilor.

În al doilea rând să știe, că dacă trăim sau murim ai Domnului suntem, în mâna și în puterea Lui, fapt pentru care suntem datori să-I mulțumim și să facem voia Lui.

În al treilea rând, cum că noi am fost fii ai mâniei până la Botez. Iar dacă ne-am botezat suntem fiii lui Dumnezeu și uricași/moștenitori ai lui Hristos, sementie svântă/seminție sfântă, împărătească, preuțască/preoțească, oameni aleși, următori lucrurilor/faptelor lui Hristos și ale Sfinților Apostoli, întru plinirea poruncilor lui Dumnezeu.

În al patrulea rând, să facem pocăință pentru greșelile noastre și să ne spovedim, după cum ne învață Sfânta Scriptură.

De asemenea să facem acestea și să cerem ajutorul lui Dumnezeu, pentru ca să facem îndeajuns de mult pentru păcatele noastre, după învățătura părinților și a duhovnicilor noștri.

În al cincilea rând, trebuie să știe tot creștinul, cum că Domnul nostru Iisus Hristos este *mijlocitor* între noi și Dumnezeu, încât ne împacă cu Dumnezeu, cu Părintele Său, pentru cinstit sângele Lui, cu care ne-a răscumpărat din blestemul Legii Vechi și al strămoșilor, al lui Adam și al Evei, la Care cu credință și cu nădejde și cu dragoste să venim și către aproapele nostru, plinind voia lui Dumnezeu și omorându-ne [patimile] trupului.

Căci se cade ca fiecare să se apropie către Mântuitorul nostru Hristos, Care S-a chinuit pentru noi și Care ne-a lăsat chip/model ca să urmăm urmelor Lui, după cum spune Sfântul Petru.

În al șaselea rând, așadar, să știe că în *Ivodul/Crezul* nostru, în a noua sa parte mărturisim și credem: *întru una, sfântă, sobornicească și apostolească Biserică*, adică în Cel care este Capul ei, în Domnul nostru Iisus Hristos, de care Cap sunt împreunate mădularele, cele curate, sfinte, vii și sănătoase, care se cheamă și sunt Trupul Lui, Biserica, pe care o luăm întru

ajutorul nostru, adică rugăciunea Prea Curatei Lui Maici și a tuturor Sfinților.

Căci către El și pentru spăseniia/ mântuirea lumii junghiem Mielul/Agnețul [Sfintei Liturghii], pe Domnul nostru Iisus Hristos, pentru ca să mijlocească pentru Beseareca/ Biserică către Dumnezeu, Părintele Său, pentru ca să fie mijlocitor între Dumnezeu și oameni.

În al șaptelea rând, mărturisim și credem cum că Dumnezeu, nu pentru slujba cuiva sau pentru vreun lucru bun făcut de către firea oemnească sau de către altcineva, ci numai pentru marea și nemăsurata Sa milă, ne-a izbăvit de păcatele de mai înainte ale strămoșilor și de blestemul Legii Vechi și de muncile Iadului și ne-a gătit/pregătit de mai înainte faptele cele bune, pentru ca să umblăm întru ele, adică să viețuim prin ele, fără de care nu ne mântuim doar cu simpla credință [în El].

În al optulea rând, ne închinăm Sfintei Cruci, pe care Domnul nostru Iisus Hristos și-a vărsat cinstit sângele Său. Căci dacă a fost atât de vestit așternutul Proroculului Elisei, încât l-a învins pe cel mort [IV Regi 4, 34-35], cu atât mai mult *așternutul lui Hristos*, pe care El a murit, adică *Sfânta Cruce*.

În al nouălea rând, cinstim pe Preasfânta și pe Preacurata Fecioară[34] Maria, Maica Fiului lui Dumnezeu, scrisă/pictată pe icoană, și ne închinăm ei și îi cerem să vorbească către Fiul ei, către Domnul nostru Iisus Hristos, pentru ca ceea ce L-a născut și L-a înfășat și L-a legănat ca pe un om adevărat și care și prin alte slujbe omenești I-a slujit întreaga viață, să-L roage să ne fie Mântuitor către Dumnezeu, Părintele Său, pentru ca să facem destul pentru păcatele noastre, încât să plinească, cu mila Sa, cele pentru noi.

În al zecelea rând, trebuie să scriem/să pictăm pe icoană chipul Domnului nostru, al lui Iisus Hristos, și ciudeasele/minunile pe care le-a făcut, și la fel și tuturor Sfinților Lui. Și aceasta, pentru ca, în primul rând, să căutăm spre chipul lor și spre ele să ne înălțăm mintea, și să ne aducem aminte de viața și de faptele lor. În al doilea rând, pentru ca să cinstim obrazul/fața Domnului nostru, a lui Iisus Hristos, cel scris/pictat pe icoană.

Căci dacă oamenii pictează chipurile crailor și ale părinților și pe cele ale prietenilor lor, cu atât mai mult trebuie să pictăm pe cea a Izbăvitorului și a Făcătorului nostru de bine

---

[34] Pasajul final al cărții e după „copia manuscrisă a lui Grăjdean”, conform n. 1, p. 230 a sursei citate pe care am folosit-o pentru ediția de față.

și a Răscumpărătorului nostru, și, la fel, pe cele ale tuturor Sfinților Lui.

Iar prin aceasta nu călcăm în niciun fel porunca a doua [a Decalogului], căci nu scriem/nu pictăm pe icoană chipul dumnezeirii, ci chipul umanității Sale.

Iar dacă noi smintim pe cineva, atunci smintesc și cei care pictează chipurile oamenilor. Iar ei le pictează, dar nu li se închină. Pentru că cei pictați sunt oameni simpli, pământești și păcătoși.

Însă noi ne închinăm [Sfinților iconizați], pentru că cei pictați pe ele sunt oameni cerești și dumnezeiești.

Căci noi ținem ceea ce dintâi a fost legiut și ceea ce a tocmit/a stabilit Biserica cea adevărată, care este a Soboarelor/ a Sinoadelor și a Apostolilor.

Și noi pe urmele acestora umblăm și slujim după pravila/legea bisericească pe care ne-au tocmit-o Părinții, Păstorii noștri sufletești, care s-au adunat în 7 Sinoade [ecumenice].

Pe acelea [ale Sinoadelor ecumenice] le ținem și le ferim/ le apărăm și suntem atenți la cei care scad și adaugă din câte au fost tocmite și legate de cele 7 Sfinte Sinoade [ecumenice] și pe aceia îi îndepărtăm din Biserica lui Hristos și îi proclețim/îi excomunicăm pentru ca să fie anatema, ca niște eretici [ce sunt].

Pe acestea toate câte sunt scrise mai sus, se cade ca tot creștinul să le țină și să le păzească cu mare socotință/înțelegere și cu mare nevoință, dacă dorește să fie ocinătoriu/moștenitor al Împărăției Cerurilor.

Și fie ca pe aceasta noi toți să o dobândim, pentru mila Domnului nostru Iisus Hristos, a Căruia este puterea și stăpânirea și toată cinstea și închinăciunea, împreună cu Părintele Său și cu Duhul Sfânt, acum și pururea și întru netrecuții veci de veci. Amin!